

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος»

Κατεύθυνση Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Μεσοελλαδικά ταφικά σύνολα και η συνάρτησή τους με οικισμούς

στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα

I. Κείμενο

Διπλωματική εργασία

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΤΣΙΚΑ

**Υπεύθυνη καθηγήτρια
Τρις Τζαχίλη**

**Τριμελής επιτροπή
Τ. Τζαχίλη, Αικ. Κόπακα, Ν. Γαλανίδου**

ΡΕΘΥΜΝΟ 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Πρόλογος.....	4
Εισαγωγή.....	5
I. Ταφική αρχιτεκτονική, πρακτικές ταφής και οικισμοί.....	12
II. Ταφικά σύνολα και ενδεχόμενοι αντίστοιχοι οικισμοί	
Πελοπόννησος	
Κορινθία	
- Κοράκου.....	27
- Κόρινθος.....	30
- Λόφος Αετόπετρα.....	35
- Γωνιά.....	36
- Ζυγουριές.....	38
Αργολίδα	
- Μυκήνες.....	42
- Πρόσυμμα.....	50
- Άργος - Ασπίδα.....	55
- Τίρυνθα.....	68
- Ασίνη.....	73
- Λέρνα.....	83
Αρκαδία	
- Ασέα.....	95
Λακωνία	
- Άγιος Στέφανος.....	99
Μεσσηνία	
- Κουκουνάρα - Γουβαλάρη.....	106
- Καμίνια Κρεμμυδίων.....	109
- Οσμάναγα Κορυφασίου.....	113
- Βοϊδοκοιλιά.....	113
- Άγιος Ιωάννης Παπουλίων.....	118
- Ρούτσι Μυρσινοχωρίου.....	121
- Περιστεριά - Κοκοράκου.....	123
- Μάλθη.....	125
Ηλεία	
- Σαμικό.....	136
- Ολυμπία.....	141
- Πίσα.....	144
Αχαΐα	
- Λόπεσι Καταρράκτης.....	146

Στερεά Ελλάδα	
Αιτωλοακαρνανία	
- Θέρμο.....	147
Φωκίδα	
- Κρίσα.....	150
- Κίρρα.....	153
Φθιώτιδα	
- Δραχμάνι.....	159
Βοιωτία	
- Ορχομενός.....	161
- Εύτρηση.....	166
- Θήβα.....	173
Αττική	
- Αφίδναι.....	183
- Μαραθώνας.....	185
- Βραυρών.....	188
- Θορικός.....	189
- Αθήνα.....	190
- Ελευσίνα.....	193
- Νυδρί Λευκάδας	209
- Κοκολάτα Κεφαλονιάς	212
- Αγία Ειρήνη Κέας.....	213
III. Συγκριτική προσέγγιση ταφικών συνόλων και οικισμών της	
πρώιμης και της ύστερης ΜΕ περιόδου - Σχέσεις της ΜΕ με την	
ΠΕ και την ΥΕ περίοδο βάσει των υλικών καταλοίπων	
α) Τάφοι.....	216
β) Οικισμοί.....	224
IV. Συμπεράσματα.....	229
V. Επίλογος.....	246
VI. - Χρονολογικοί πίνακες.....	247
- Χρονολογικές υποδιαίρεσεις της ΜΕ	
Εποχής.....	249
VII. Συντομογραφίες.....	250
VIII. Βιβλιογραφία.....	251

Πρόλογος

Με την παρούσα εργασία ολοκληρώνεται εν μέρει η αρχική μου επιθυμία να μελετήσω τη ΜΕ περίοδο, με στόχο την κατανόηση του πολιτισμού της Μέσης Χαλκοκρατίας στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο καθώς, ούτε από τα προπτυχιακά μου μαθήματα, ούτε και από τις μεταπτυχιακές μου σπουδές δεν είχα διαμορφώσει μία σαφή εικόνα για τη συγκεκριμένη περίοδο.

Η ενασχόλησή μου με τη ΜΕΧ ήταν δεδομένη, όχι όμως και το συγκεκριμένο θέμα. Στην ερευνητική πρόταση που κατέθεσα για την εισαγωγή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Αρχαίος Μεσογειακός κόσμος» του Πανεπιστημίου Κρήτης, δίσταζα ανάμεσα σε δύο θέματα της ΜΕΧ, αφενός τη μελέτη της κεραμικής στη Βόρεια Ελλάδα και αφετέρου της θρησκευτικής ζωής στον ηπειρωτικό χώρο και στα νησιά των Κυκλάδων. Το πρώτο θέμα θεωρήθηκε εκ των υστέρων όχι αρκετά «ελκυστικό», ενώ η έρευνα των λατρευτικών - θρησκευτικών εκδηλώσεων, εκ των πραγμάτων κρίθηκε «παράτολμη», αφού οι λιγοστές ενδείξεις που υπάρχουν δεν παρέχουν ικανά στοιχεία που να συντελούν στην εκπόνηση μίας σχετικής μελέτης.

Ουσιαστική θεωρώ τη συμβουλή της κας Αικ. Κόπακα, η οποία όταν της ανέφερα την σκέψη που είχα από κοινού με την κ. Γ. Τζαχίλη να ασχοληθώ με τις ΜΕ ταφές, πρότεινε να επεκτείνω την έρευνά μου και στους αντίστοιχους οικισμούς. Και οι δύο καθηγήτριες με βοήθησαν με τις κατευθύνσεις που μου έδωσαν πριν ξεκινήσω να γράφω την εργασία. Η συμπληρωματική βιβλιογραφία που μου πρότεινε η υπεύθυνη της διπλωματικής μου εργασίας, κρίθηκε απαραίτητη καθώς περιείχε σημαντικά στοιχεία από πρόσφατες μελέτες. Ουσιώδεις θεωρώ και τις παρατηρήσεις της κας Ν. Γαλανίδου, η οποία με βοήθησε στο τελικό στάδιο της συγγραφής. Ευχαριστώ θερμά και τις τρεις καθηγήτριες.

Αξίζει να αναφερθεί εδώ η έκπληξή μου όταν, κατά τη διάρκεια της αναζήτησης των δεδομένων, διαπίστωσα το μέγεθος του συναφούς δημοσιευμένου υλικού. Αποδείχτηκαν, έτσι, λαθεμένες οι αρχικές εκτιμήσεις μου για την έκταση της εργασίας, αφού οι αρχαιολογικές πληροφορίες για τη ΜΕ περίοδο, αν και παρουσιάζουν πολλές ελλείψεις, είναι εντούτοις αρκετά πλούσιες.

Εισαγωγή

Σχόλια για το θέμα και τη ΜΕ περίοδο

Η ΜΕ περίοδος αρχίζει γύρω στο 2000 π.Χ. και τελειώνει το 1600/1550 π.Χ. περίπου, οπότε και αρχίζει η ΥΕ ή η Μυκηναϊκή εποχή.¹ Αυτή η χρονική οριοθέτηση δεν πρέπει να θεωρηθεί απόλυτη αφού κάποιες από τις αλλαγές εκείνες που κάθε φορά θεωρούνται χαρακτηριστικές ενός πολιτισμού και μιας εποχής, στην προκειμένη περίπτωση της ΜΕ, είχαν ασφαλώς αρχίσει να εμφανίζονται πριν την «επίσημη» αρχαιολογικά έναρξη της περιόδου και συνεχίστηκαν σε κάποιο βαθμό και μετά τη λήξη της.

Η Μέση Χαλκοκρατία στον ηπειρωτικό χώρο εμφανίζεται γενικά στη βιβλιογραφία ως περίοδος παρακμής, κυρίως όπου συγκρίνεται με τη ΜΜ περίοδο στην Κρήτη όσο και με το μεταγενέστερο ΥΕ ή Μυκηναϊκό πολιτισμό. Η πρώτη συνδέεται με τη δημιουργία των ανακτόρων, τον Καμαραϊκό ρυθμό στην κεραμική, τα ιερά κορυφής και τις σημαντικές εμπορικές επαφές του νησιού με το Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο.²

Ωστόσο, οι όποιες συγκρίσεις που έχουν ενίοτε επιχειρηθεί ανάμεσα στους ποικίλους τομείς του υλικού πολιτισμού της Κρήτης και της ηπειρωτικής Ελλάδος κατά τη ΜΕΧ είναι μάλλον παρακινδυνευμένες, αφού αφορούν δύο διαφορετικούς πολιτισμούς εκ των οποίων ο ένας βρισκόταν στο απόγειο της πορείας του και ο άλλος στα πρώτα βήματα της δημιουργίας του, αν βέβαια θεωρήσουμε ότι ο ΥΕ πολιτισμός απετέλεσε συνέχεια του ΜΕ. Η πολιτισμική «απόσταση» της Κρήτης και του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου παρατηρείται και στον τομέα των ταφικών μνημείων και πρακτικών όσο και των οικισμών που θα παρουσιαστούν αναλυτικά στην εργασία.

Μέχρι το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, η ΜΕ εποχή ήταν η λιγότερο μελετημένη περίοδος της Χαλκοκρατίας. Τότε άρχισαν οι πρώτες μεγάλες αρχαιολογικές αποκαλύψεις, με τις ανασκαφές του Κ. Κουρουνιώτη στην Ελευσίνα και του C. W. Blegen σε θέσεις της Ανατολικής Πελοποννήσου. Τα υλικά τεκμήρια του πολιτισμού αυτού βρίσκονται συχνά κάτω από Μυκηναϊκά αλλά και μεταγενέστερα οικοδομικά λείψανα. Η κατασκευαστική δραστηριότητα της ΥΕ εποχής, των ιστορικών χρόνων και της σύγχρονης περιόδου, οι φυσικές καταστροφές (από πυρκαγιές, πλημμύρες ή σεισμούς) και οι περιορισμένες, μέχρι

¹ Treuil, Darcque, Poursat, Touchais 1996, 121.

² *Ibid.*, 234.

τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αρχαιολογικές αποκαλύψεις που αφορούσαν την περίοδο αυτή, είναι οι βασικοί παράγοντες για τις λιγοστές αρχαιολογικές πληροφορίες για τη Μέση Χαλκοκρατία.

Μέσα από τη μελέτη των ταφικών μνημείων αντλούνται συμπεράσματα για το γενικότερο πνευματικό και πολιτισμικό επίπεδο των πληθυσμών. Οι τύποι των τάφων, τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς στη νέα τους κατοικία και οι τελετουργίες των συγγενών των θανόντων, αποτελούν στοιχεία που αντικατοπτρίζουν το γενικότερο κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον μιας περιοχής και μιας εποχής. Με την προσέγγιση όμως ενός τέτοιου θέματος, δε θα μπορούσαμε να αφήσουμε εκτός του πεδίου μελέτης τους οικισμούς οι οποίοι σχετίζονται με τις νεκροπόλεις. Η σχέση των οικισμών με τα νεκροταφεία της αντίστοιχης περιόδου ήταν άμεση καθώς οι άνθρωποι της ΜΕ αλλά και προγενέστερων και μεταγενέστερων εποχών φρόντιζαν να κατασκευάζουν τους χώρους ταφής σε μικρή απόσταση από τους οικισμούς. Οι ΜΕ ταφικές συνήθειες προέβλεπαν εκτός από τη χρήση «εξωτερικών» νεκροταφείων, τον ενταφιασμό μικρών παιδιών αλλά και ενηλίκων κάτω από τα δάπεδα οικιών ή εντός των ευρύτερων ορίων των οικισμών. Οι ενταφιασμοί βέβαια «εντός των τειχών» δεν είναι αποκλειστικό γνώρισμα της εξεταζόμενης περιόδου, καθώς πρόκειται για τη συνήθη ταφική πρακτική της εποχής του Λίθου.

Αναφέροντας τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν να κάνουν με τη ζωή και το θάνατο των κατοίκων της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, θα μπορούσαμε να έχουμε μία σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα της ΜΕ εποχής. Το θέμα θεωρείται ελκυστικό όχι μόνο για τη σημασία της προσέγγισης των δύο αυτών τομέων, αλλά κυρίως λόγω της εποχής. Θα τολμήσουμε να υποστηρίξουμε ότι η ΜΕ περίοδος αντιπροσωπεύει για την έρευνα της Προϊστορίας του Αιγαίου, ό,τι και η κατά πολύ μεταγενέστερη περίοδος του Μεσαίωνα για την Ιστορία των αντίστοιχων χρόνων. Η σύγκριση βέβαια των δύο αυτών περιόδων αν και είναι πλασματική δείχνει τη σημασία των λεγόμενων «μεταβατικών»* εποχών για τη διαμόρφωση της ζωής σε όλα τα επίπεδα του πολιτισμού, υλικού, πνευματικού και κοινωνικού.

* Η ΜΕ εποχή και ο μεταγενέστερος Μεσαίωνας ίσως κακώς θεωρούνται μεταβατικές περίοδοι. Αφορμή για τον παραλληλισμό των δύο εποχών, στάθηκε το βιβλίο του Ζ. Τσιρπανλή *Εισαγωγή στη Μεσαιωνική Ιστορία της Ευρώπης* (Θεσσαλονίκη, 1996), όπου τονίζεται η σημασία των Μέσων Χρόνων για την ιστορία της εποχής εκείνης.

Υπάρχουν κάποιοι «κανόνες» στην ιστορία της ανθρωπότητας που επαναλαμβάνονται. Για παράδειγμα, πριν την εμφάνιση μιας ακμάζουσας περιόδου υπάρχει συχνά μία εποχή η οποία διακρίνεται για τη φαινομενική υποτονική δραστηριότητα σε διάφορους τους τομείς. Ένα τέτοιο όμως συμπέρασμα έρχεται στην επιφάνεια αφού πρώτα γίνει η μετάβαση σε μεταγενέστερο χρονικό στάδιο. Η ΜΕ περίοδος και η εποχή του Μεσαίωνα είχαν χαρακτηριστεί ως χρόνοι «σκοτεινοί» εξαιτίας της σύγκρισής τους με τις προηγούμενες και μεταγενέστερες αντίστοιχες περιόδους, τη Μυκηναϊκή και την Αναγέννηση. Εκ των πραγμάτων όμως φαίνεται ότι η όποια εξέλιξη είναι αποτέλεσμα ενός προπαρασκευαστικού σταδίου. Αν δεν υπήρχε ο Μεσαίωνας δε θα υπήρχε η Αναγέννηση, ενώ αν δε μεσολαβούσε η ΜΕ περίοδος δε θα ακολουθούσε ο Μυκηναϊκός πολιτισμός. Η ΜΕΧ θεωρήθηκε μεταβατική εκ των προτέρων, στη βάση των δομικών στοιχείων του ΥΕ πολιτισμού τα οποία όμως, όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια, έχουν τις ρίζες τους στα προγενέστερα ΜΕ κατάλοιπα.

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Μέχρι τη δεκαετία του 1950, ο ΜΕ πολιτισμός ήταν ελάχιστα μελετημένος. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο Β. Στάης δημοσίευσε στα *ΠΑΕ* (1893) και στην *ΑΕ* (1895) τις ανασκαφές στον Θορικό. Ο Γ. Σωτηριάδης, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αναφέρθηκε στις έρευνες της περιοχής του Θέρμου (*ΑΕ* 1900). Ο Α. Σκιάς δημοσίευσε στην *ΑΕ* (1902) τον προϊστορικό τύμβο στην περιοχή κάτω από την Ακρόπολη, ενώ ο Γ. Σωτηριάδης το 1906, το 1908 και το 1910 παρουσίασε τις ανασκαφικές έρευνες στη Χαιρώνεια, την Αιτωλία και τη Φωκίδα στην *ΑΕ* και τα *ΠΑΕ*. Αργότερα, το 1915 ο Κ. Ρωμαίος έγραψε για το προϊστορικό Θέρμο. Πρόκειται για τις πρώτες απόπειρες προσέγγισης της ΜΕ περιόδου, με μορφή άρθρων που περιγράφουν τα τότε ευρήματα, χωρίς όμως να κάνουν ειδικές αναφορές στην περίοδο την οποία αντιπροσωπεύουν.

Το 1921 ο Α. J. B. Wace ξεκίνησε ανασκαφές στις Μυκίνες. Παράλληλα με τις αναφορές του στο μυκηναϊκό υλικό, ο ίδιος προσπάθησε να εντοπίσει την έκταση που καταλάμβανε το ΜΕ νεκροταφείο πριν τη δημιουργία των λακκοειδών και έκανε λόγο και για την πιθανή ύπαρξη οικισμού της ΜΕ περιόδου στην κορυφή της ακρόπολης. Εκτός από τα άρθρα του στο *BSA*, το 1930 μαζί με τον C. W. Blegen δημοσίευσαν ένα άρθρο στο *Symbolae Osloenses* 9 με τίτλο “Middle

Helladic tombs”. Στη δημοσίευση αυτή, η οποία είναι από τις πρώτες σημαντικές μελέτες για τους τάφους της ΜΕ περιόδου, γίνεται αναφορά στις σημαντικότερες θέσεις με ΜΕ ταφές, στα κτερίσματα αλλά και στη σχέση της ΜΕΧ με την Μυκηναϊκή περίοδο. Ο Blegen προέβη εξάλλου, από το 1921 σε μία σειρά εκδόσεων για τις εγκαταστάσεις Κοράκου, Ζυγουριές και Πρόσυμνα, με αναφορές σε τάφους και οικισμούς της βορειοανατολικής Πελοποννήσου.

Μία άλλη σημαντική πηγή είναι ο W. Dörpfeld, ο οποίος το 1927 έγραψε μαζί με τον P. Goessler το *Alt-Ithaka*, και αργότερα το 1935 το *Alt-Olympia*, που περιέχουν στοιχεία για τη Μέση Χαλκοκρατία. Στη δεκαετία του 1930, εκδόθηκαν ακόμα τρία σημαντικά συναφή εγχειρίδια, εκείνα της H. Goldman (*Excavations at Eutresis in Boeotia*, Harvard, 1931), του M. N. Valmin (*The Swedish Messenia expedition*, Lund, 1938) και των O. Frödin A. και W. Persson (*Asine I*, Stockholm, 1938). Και στα τρία βιβλία γίνεται αναφορά στους ΜΕ οικισμούς και στους τάφους εντός των ορίων τους.

Επιπλέον ο E. J. Holmberg έγραψε το 1944 για τις ανασκαφές στην Ασέα της Αρκαδίας και οι Dor L., J. Jannoray και H. M. van Effenterre το 1960 για την Κίρρα. Ο Κ. Θ. Συριόπουλος με την *Προϊστορία της Πελοποννήσου* (1964) και την *Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος* (1968) παρουσιάζει έναν κατάλογο των θέσεων από τη Νεολιθική μέχρι τη Μυκηναϊκή περίοδο με ειδική αναφορά στην αρχιτεκτονική των ΜΕ οικισμών και των τάφων. Ένα ακόμη σημαντικό έργο είναι αυτό της E. T. Blackburn με τίτλο *Middle Helladic graves and burial customs with special reference to Lerna in the Argolid*, το οποίο εκδόθηκε το 1970, και επικεντρώνεται στις ΜΕ ταφές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδος.

Εν συνεχεία, ο W. D. Taylour δημοσίευσε τις ανασκαφές στον Άγιο Στέφανο στα νοτιοανατολικά της Σπάρτης (*BSA* 67 [1972]). Με τα ταφικά σύνολα της Ελευσίνας ασχολήθηκαν ο Γ. Μυλωνάς με τον Κ. Κουρουνιώτη οι οποίοι με άρθρα τους στο περιοδικό *AJA* έκαναν λόγο για τις ΜΕ οικίες και τις ταφές στην περιοχή του Τελεστηρίου. Ο Γ. Μυλωνάς δημοσίευσε το 1975 τρεις τόμους για το *Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας*, όπου συμπεριέλαβε τις ταφές της προϊστορικής και ιστορικής περιόδου. Η έκδοση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την έρευνα που θα επιχειρήσουμε, λόγω της αναλυτικής αναφοράς των ΜΕ ταφών ενός νεκροταφείου το οποίο «εξελισσόταν» μέσα στον χρόνο.

Οι σχετικές με το θέμα της έρευνας εκδόσεις, συνεχίστηκαν τόσο τη δεκαετία του 1970 όσο του 1980. Η Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη δημοσίευσε τους

Τύμβους του Άργους (Αθήνα, 1980), ο Γ. Σ. Κορρές την περιοχή της Πύλου και η Κ. Δημακοπούλου με τη Ντ. Κόνσολα τη Θήβα. Για την περιοχή της Ασίνης, κατατοπιστικές είναι οι δημοσιεύσεις του S. Dietz (*Asine II*, Stockholm, 1980) και της G. Nordquist (*A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid*, Uppsala, 1987).

Η βιβλιογραφία που σχετίζεται με τη ΜΕ περίοδο, πριν και μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα εμπλουτίστηκε κατά πολύ, και σε αυτό συνέβαλαν οι ανασκαφικές και οι επιφανειακές έρευνες αλλά και το ειδικότερο πλέον ενδιαφέρον των αρχαιολόγων για τον πολιτισμό της συγκεκριμένης εποχής. Στη δεκαετία του 1990 εκδόθηκαν έτσι δύο διδακτορικές διατριβές, που παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τη ΜΕ περίοδο. Η μία είναι της Α. Λαμπροπούλου (1998) η οποία ασχολήθηκε με τη ΜΕ στρωματογραφία και κεραμική στην Κορινθία και την Αργολίδα, και η άλλη είναι εκείνη της Ch. Souyoudzoglou-Haywood (1990) για τα Ιόνια νησιά κατά την Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Σημαντικές είναι δύο ακόμη μελέτες οι οποίες εκδόθηκαν στις αρχές του 21^{ου} αιώνα (το 2002 και το 2000 αντίστοιχα). Η πρώτη είναι του M. Boyd (*Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary practices in the Southern and Western Peloponnese*) και η δεύτερη του K. Lewartowski (*Late Helladic Simple Graves. A study of Mycenaean burial customs*), για τους τάφους και τα ταφικά έθιμα της τελευταίας φάσης της ΜΕ και της ΥΕ περιόδου.

Οι μελέτες που προαναφέρθηκαν αποτελούν μόνο ένα μέρος των συνολικών πηγών που σχετίζονται με τις ταφές και τους οικισμούς της ΜΕΧ. Άλλοι ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με το θέμα και την περίοδο είναι οι Σπ. Μαρινάτος, Μ. Παντελίδου, Η. Bulle, W. McDonald και R. Hope Simpson και η J. Forsén. Όσον αφορά τη ΜΕ κεραμική, ουσιαστικές είναι οι δημοσιεύσεις της C. Zerner (1986) και του J. Rutter (1993). Η βιβλιογραφία βέβαια που θα χρησιμοποιηθεί στην παρούσα εργασία περιλαμβάνει μελέτες και άλλων αρχαιολόγων.

Στόχοι, μεθοδολογία και δομή εργασίας

Η μέχρι τώρα βιβλιογραφική προσέγγιση του θέματος κρίνεται μάλλον ικανοποιητική, αν και τα συναφή στοιχεία είναι εξαιρετικά διάσπαρτα. Οι ειδικοί της περιόδου έχουν αποδεχτεί μια συγκεκριμένη τυπολογία για τα είδη των τάφων και τους αρχιτεκτονικούς τύπους των οικοδομημάτων. Ζητήματα που είναι αναγκαίο να διερευνηθούν περαιτέρω είναι τα χρονικά όρια που καλύπτει η ΜΕ

περίοδος αλλά και η προέλευση και οι σχέσεις των ταφικών τύπων (π.χ. των τύμβων) με προγενέστερες περιόδους, και με άλλες πολιτισμικές ενότητες.*

Στην εργασία όμως αυτή θα γίνουν μόνο αναφορές στα συγκεκριμένα ζητήματα αφού βασικός σκοπός της είναι η συγκέντρωση και ανάλυση όλων των στοιχείων που έχουν δημοσιευτεί και αφορούν τις ταφές και τους οικισμούς στην κεντρική και νότια ηπειρωτική χώρα. Η δημιουργία ενός καταλόγου με τις θέσεις στις οποίες έχει εντοπισθεί σχετικό αρχαιολογικό υλικό, θεωρώ ότι είναι σημαντική γιατί μέχρι στιγμής δεν υπάρχει κάποια ανάλογη δημοσίευση η οποία να περιλαμβάνει όλα τα δεδομένα, παλαιά και νεότερα, που αφορούν τόσο την Πελοπόννησο όσο και τη Στερεά Ελλάδα.

Ειδικότεροι στόχοι που σχετίζονται με το θέμα της έρευνας είναι η μελέτη της ταφικής αρχιτεκτονικής και των ταφικών συνηθειών. Επομένως δε θα ήταν άτοπο αν εντάξουμε στους σκοπούς της μελέτης την παρακολούθηση των αλλαγών αυτών που σημάδεψαν τα ταφικά σύνολα και κατ' επέκταση τις ταφικές πρακτικές της εξεταζόμενης εποχής, αναζητώντας ενδεχομένως την ύπαρξη των προγενέστερων ΜΕ ταφικών προτύπων στην ΠΕΧ και εξετάζοντας την περίπτωση της επιβίωσής τους κατά τη διάρκεια της ΥΕ περιόδου. Δευτερεύων αλλά εξίσου σημαντικός σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη της αρχιτεκτονικής των οικοδομικών λειψάνων, τα οποία εξετάζονται σε συνάρτηση με τις ταφές. Με τη διερεύνηση των επιμέρους χαρακτηριστικών στοιχείων των δύο τομέων (τάφων και οικισμών) φωτίζεται ένα μεγάλο μέρος της ΜΕ περιόδου.

Βασικές πηγές πληροφοριών για την εκπόνηση της μελέτης είναι οι μέχρι τώρα δημοσιεύσεις (άρθρων και μονογραφιών), στις οποίες στηρίζεται και η μεθοδολογία, βάσει της οποίας θα επιχειρηθεί η ανάλυση του θέματος. Για την προσέγγιση της ταφικής αρχιτεκτονικής, θα γίνουν αναφορές στους τύπους των ΜΕ τάφων που συναντώνται σε περιοχές της κεντρικής και νότιας ηπειρωτικής χώρας, ενώ παράλληλα θα επιχειρηθούν συσχετισμοί με ταφικά κατάλοιπα άλλων θέσεων του ελλαδικού χώρου που ανήκουν στα ευρύτερα όρια της Εποχής του Χαλκού. Παρόμοια θα είναι και η αντιμετώπιση των οικοδομικών λειψάνων. Η ουσιαστική προσέγγιση του θέματος θα πραγματοποιηθεί μέσω της αναζήτησης των στοιχείων (τυπολογικών και αριθμητικών) που έχουν να κάνουν με τα ταφικά

* Έχει, για παράδειγμα, υποστηριχθεί ότι η παρουσία των τύμβων στο χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδας οφειλόταν στην άφιξη των Πρώτο-Ινδοευρωπαϊκών φύλων, που ήρθαν από το βορά ήδη από την ΠΕ περίοδο.

και οικιστικά κατάλοιπα κάθε θέσης. Πρόκειται για σημαντικές λεπτομέρειες οι οποίες συντελούν στο σχηματισμό συμπερασμάτων και κατ' επέκταση στη δημιουργία μιας γενικής εικόνας.

Η δομή της εργασίας θα αναπτυχθεί με βάση τα προαναφερθέντα κριτήρια. Σε ένα πρώτο μέρος, θα επιχειρηθεί μία παρουσίαση των τάφων σε κατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους και θα παρατεθούν στοιχεία για τις ταφικές συνήθειες και τους οικισμούς. Στη συνέχεια, θα αναφερθούν οι σημαντικότερες από τις εντοπισμένες θέσεις με ταφικά σύνολα στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Η ανάλυση κάθε θέσης ξεκινάει με τις ταφές (εντός ή εκτός των ορίων του οικισμού) και κατόπιν γίνονται αναφορές στα οικιστικά κατάλοιπα (αν έχουν εντοπισθεί). Οι όποιες αναλογίες και διαφορές στους ταφικούς τύπους και τα κτερίσματα θα βοηθήσουν στην κατανόηση της συνολικής ταφικής αρχιτεκτονικής, από τις αρχές της περιόδου μέχρι το τέλος της, θα ενισχύσουν, επίσης, τις γνώσεις μας για τη σχέση των ταφικών εθίμων με προγενέστερες ή μεταγενέστερες εποχές στο Αιγαίο και με άλλους σύγχρονους πολιτισμούς. Ανάλογες συγκρίσεις θα επιχειρηθούν και μεταξύ των ΜΕ οικοδομημάτων. Στο πλαίσιο των συμπερασμάτων για τα ταφικά και οικιστικά στοιχεία που παρουσιάστηκαν, θα εξετασθεί το ενδεχόμενο μιας πιθανής αναθεώρησης των χρονικών ορίων της ΜΕ περιόδου.

I. Ταφική αρχιτεκτονική, πρακτικές ταφής και οικισμοί

Ταφική αρχιτεκτονική

Οι τάφοι της ΜΕ περιόδου χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με τη θέση τους ως προς τους αντίστοιχους οικισμούς. Υπάρχουν οι *intramuros* και οι *extramuros* ταφές. Η πρώτη κατηγορία αφορά τις ταφές που έχουν τοποθετηθεί εντός των ορίων ενός οικισμού. Απλοί λάκκοι, τετράπλευροι χτιστοί κιβωτιόσχημοι και ταφικοί πίθοι τοποθετούνταν κάτω από δάπεδα οικιών, μεταξύ τοίχων αλλά και σε χώρους εκτός των κύριων κατοικιών (αλλά εντός των ορίων των κατοικημένων περιοχών). Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τις ταφές των νεκροταφείων που είτε βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τους αντίστοιχους οικισμούς, είτε σε θέσεις με τις οποίες μέχρι στιγμής δε σχετίζονται οικιστικά σύνολα. Σε αρκετές ΜΕ θέσεις έχουν εντοπισθεί και τα δύο είδη ταφών.

Εκτός από τις δύο βασικές ταφικές υποδιαιρέσεις, οι οποίες ορίζονται με βάση τη σχέση των ταφικών συνόλων προς τους αντίστοιχους οικισμούς, υπάρχουν συγκεκριμένοι τύποι ΜΕ τάφων που χωρίζονται σε κατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους. Συνοπτικά οι κατηγορίες είναι οι ακόλουθες : α) λάκκοι, β) πίθοι και γ) κιβωτιόσχημοι. Στους ΜΕ ταφικούς τύπους συμπεριλαμβάνονται οι τύμβοι (ενσωματώνουν τη μία, τις δύο ή και τις τρεις βασικές ταφικές κατηγορίες), που χρησιμοποιήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της ΜΕΧ αλλά και οι θολωτοί οι οποίοι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, εμφανίστηκαν στη μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ περίοδο και αποτέλεσαν μαζί με τους θαλαμοειδείς τα σημαντικότερα είδη τάφων της Μυκηναϊκής περιόδου. Στις παραπάνω ταφικές κατηγορίες πρέπει να προσθέσουμε και τους λακκοειδείς οι οποίοι εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης της ΜΕΧ.

Οι λάκκοι αντιπροσωπεύουν την πιο απλή ταφική μορφή, και ανάλογα με το έδαφος στο οποίο είναι λαξευμένοι, διακρίνονται σε αυτούς που έχουν ανοιχθεί σε χώμα και σε αυτούς που έχουν λαξευτεί σε βράχους.³ Πολλοί λάκκοι έχουν καλυπτήριες πλάκες και δάπεδο στρωμένο με βότσαλα. Η χρήση χαλικιών ή βοτσάλων, όπου τα δάπεδα δεν ήταν διαμορφωμένα από χώμα ή από το φυσικό βράχο, γινόταν για λόγους στεγανότητας αλλά και ευπρεπισμού του χώρου. Τα δύο αυτά στοιχεία (καλυπτήριες πλάκες και βοτσαλόστρωτα δάπεδα) είναι χαρακτηριστικά που συχνά απαντώνται στους κιβωτιόσχημους. Οι λάκκοι δεν

³ Blackburn 1970, 16-17.

εμφανίστηκαν για πρώτη φορά τη ΜΕΧ, αφού αποτελούν τον πιο συνηθισμένο ταφικό τύπο ήδη από τη ΝΛ περίοδο. Πρόκειται για ταφική κατηγορία που συχνά χρησιμοποιείται για τις *intramuros* ταφές, ενώ συχνά απαντάται και στα νεκροταφεία, όπου βέβαια οι κιβωτιόσχημοι κατέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό.

Οι πίθοι είναι ένας ακόμη ταφικός τύπος σε χρήση κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου. Υπάρχουν λιγοστά παραδείγματα πίθων που σώζονται ακέραιοι. Τα ταφικά αγγεία συνήθως είναι σπασμένα σε διάφορα σημεία, ενώ πολλές φορές λείπει κάποιο τμήμα τους. Η άποψη, ότι οι πίθοι προορίζονταν μόνο για τις ταφές βρεφών και παιδιών είναι εσφαλμένη, καθώς υπάρχουν πολλά παραδείγματα ταφικών αγγείων τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για ταφές ενηλίκων. Τα στόμια των αγγείων καλύπτονταν συνήθως με κάποιο άλλο μικρότερο σκεύος (π.χ. φιάλη) ή με ένα μεγάλο όστρακο ή ακόμη και με λίθους.

Η αποσπασματική κατάσταση των πίθων σίγουρα δεν οφειλόταν μόνο στις καταστροφές που επέφερε η πάροδος των χρόνων. Η κακή κατάσταση ενός αγγείου το καθιστούσε άχρηστο για τις οικιακές λειτουργίες, όχι όμως και για την ταφική χρήση. Κατά κανόνα λοιπόν, οι πίθοι ήταν σκεύη οικιακής χρήσης, τα οποία λόγω της κακής κατάστασής τους χρησιμοποιήθηκαν για ταφικούς σκοπούς.

Πίθοι έχουν βρεθεί κάτω από δάπεδα οικιών και σε θέσεις που ενίοτε εφάπτονταν με τους εσωτερικούς ή εξωτερικούς τοίχους των οικοδομών, αλλά και σε νεκροταφεία (π.χ. στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας). Για την τοποθέτηση ενός πίθου, τις περισσότερες φορές ανοιγόταν αρχικά ένας λάκκος κάτω από το δάπεδο μιας οικίας ή στο χώρο ενός νεκροταφείου. Η ταφική λειτουργία των πίθων μαρτυρείται για πρώτη φορά τη ΝΛ περίοδο, την εποχή δηλαδή που πρωτοεμφανίστηκαν οι *intramuros* ταφές με τη δημιουργία χώρων ενταφιασμού κάτω από τα δάπεδα οικιών. Η χρήση τους συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ, κυρίως για ταφές σε τύμβους. Μετά τη ΜΕ περίοδο, τα ταφικά αγγεία ξαναεμφανίστηκαν στα τέλη της Μυκηναϊκής εποχής και κατά τη διάρκεια της Υπομυκηναϊκής και Γεωμετρικής περιόδου.

Οι κιβωτιόσχημοι αποτελούν τον πιο χαρακτηριστικό τύπο τάφου της ΜΕ περιόδου. Χωρίζονται σε υποκατηγορίες ανάλογα με τον τρόπο και με τα υλικά κατασκευής. Οι κατηγορίες είναι οι εξής: α) κιβωτιόσχημοι με πλευρές από κατακόρυφες πλάκες - ορθοστάτες (**Εικ. 1**), β) κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από οριζόντια τοποθετημένους λίθους· ο τύπος αυτός τοποθετείται χρονικά προς το τέλος της περιόδου και σύμφωνα με τους C. Blegen και A. Wace αποτελεί

προάγγελο των λακκοειδών των Μυκηνών,⁴ γ) λιθοπερίκλειστοι κιβωτιόσχημοι, οι οποίοι αποτελούνται από μία σειρά ακανόνιστων λίθων· αυτού του είδους οι τάφοι είναι σχετικά ρηχόι και απλοί στην κατασκευή τους (**Εικ. 2**), και δ) πηλοπερίκλειστοι ή κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από πλίνθους, οι οποίες έχουν τοποθετηθεί σε οριζόντια ή κατακόρυφη διάταξη (**Εικ. 3**). Οι πλίνθοι τις περισσότερες φορές διατηρούνται σε κακή κατάσταση, γι' αυτό, όταν εντοπισθούν πηλοπερίκλειστοι τάφοι, αναφέρονται ως λάκκοι και όχι ως κιβωτιόσχημοι (οι πλίνθοι με το πέρασμα του χρόνου και σε συνδυασμό με τη διάβρωση, χάνουν το αρχικό σχήμα τους και δίνουν την εντύπωση της επένδυσης από πηλό).⁵ Μία τελευταία κατηγορία είναι αυτή των σύνθετων κιβωτιόσχημων. Εδώ ανήκουν οι τάφοι των οποίων μία ή περισσότερες πλευρές σχηματίζονται από τοίχους οικιών, ενώ οι υπόλοιπες από όρθιες πλάκες ή σειρές λίθων ή άψητες πλίνθους.

Οι κιβωτιόσχημοι καλύπτονται από μία ή περισσότερες πλάκες, οι οποίες δεν εντοπίζονται πάντα στην αρχική τους θέση, λόγω διαταράξεων από φυσικούς παράγοντες, ή από ανθρώπινες παρεμβάσεις. Τα δάπεδα των τάφων καλύπτονται τις περισσότερες φορές με βότσαλα, ενώ δε λείπουν και παραδείγματα κιβωτιόσχημων των οποίων τα δάπεδα είχαν διαμορφωθεί με πηλό.

Με το πέρασμα των χρόνων, άλλαξαν μορφή και διαστάσεις. Στην αρχή της περιόδου οι τάφοι είχαν σχήμα τετράγωνο ή ορθογώνιο, καθώς ήταν κατασκευασμένοι από μία κατακόρυφη πλάκα σε κάθε πλευρά (τις περισσότερες φορές οι πλάκες των δύο παράλληλων πλευρών ήταν μακρύτερες). Με τον καιρό, όμως, προστέθηκαν περισσότερες πλάκες στις μακρές πλευρές αλλά και στις στενές, δίνοντας έτσι μεγαλύτερες διαστάσεις στα ταφικά μνημεία. Το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας προσφέρεται για τη μελέτη της εξέλιξης των ΜΕ τάφων καθώς πρόκειται για μέρος, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένοι οι πρώιμοι και οι ύστεροι τύποι των κιβωτιόσχημων οι οποίοι με την προσθήκη πλευρικής θύρας πήραν σχήμα 'Γ'.

Οι κιβωτιόσχημοι αποτελούν τον πιο διαδεδομένο ΜΕ ταφικό τύπο, αφού εντοπίζονται σε μεγάλο ποσοστό όχι μόνο σε νεκροταφεία, αλλά και σε οικισμούς. Πριν τη ΜΕΧ, χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ΠΚ και ΠΕ περιόδου, ενώ εξακολούθησαν να κατασκευάζονται, σε μικρότερο βαθμό, τη Μυκηναϊκή περίοδο και σε μεγαλύτερο ποσοστό τα Γεωμετρικά χρόνια. Σύμφωνα με τον Γ. Μυλωνά,

⁴ Blegen, Wace 1930, 32.

⁵ Blackburn 1970, 16.

οι λακκοειδείς αποτελούν εξελιγμένη μορφή των κιβωτιόσχημων.⁶ Την ίδια άποψη έχει και ο Dickinson (αλλά και ο C. Blegen με τον A. Wace), ο οποίος υποστήριξε την προέλευση των λακκοειδών από τους κιβωτιόσχημους και τους λάκκους.⁷

Στις *extramuros* ταφές εντάσσονται οι τύμβοι, οι οποίοι σύμφωνα με τον Γ. Κορρέ είναι «η συσσώρευση χώματος στον πυρήνα ενός κωνικού μνημείου το οποίο επικαλύπτεται με αργούς λίθους για τη δημιουργία λίθινου μανδύα εντός ενός περιβόλου που αποτελείται από μεγαλύτερους λίθους».⁸ Εκτός όμως από τα ταφικά μνημεία με περίβολο και λίθινη επένδυση, υπάρχουν και περιπτώσεις τύμβων οι οποίοι είχαν σχηματιστεί με την απλή συσσώρευση χώματος (π.χ. ο τύμβος στο οικόπεδο Καλογεροπούλου στην τοποθεσία Ρούτσι της Μεσσηνίας). Οι τύμβοι αποτελούν μια μορφή νεκροταφείου στο οποίο οι περιλαμβανόμενοι ενταφιασμοί δεν είναι σε κοινή θέα αλλά παρουσιάζονται ως κλειστό σύνολο ταφών, που καλύπτονται από σωρό χώματος. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τη σχέση των ενταφιασμένων στους τύμβους (π.χ. είναι μέλη ενός γένους ή μιας φυλής). Όλοι οι ταφικοί τύποι που αναφέρθηκαν πιο πάνω (λάκκοι, κιβωτιόσχημοι και πίθοι) χρησιμοποιήθηκαν για τους ενταφιασμούς εντός των ορίων των τύμβων.

Όπως και οι τρεις βασικοί τύποι τάφων της ΜΕ περιόδου δεν πρωτοεμφανίστηκαν την εποχή αυτή, έτσι και οι τύμβοι δεν αποτελούν καινοτομία της περιόδου, καθώς άρχισαν να κατασκευάζονται από την ΠΕ εποχή. Οι πιο πρώιμοι τύμβοι είναι αυτοί που βρέθηκαν στο Νυδρί της Λευκάδας, όπου υπάρχει νεκροταφείο με 33 ταφικούς κύκλους-τύμβους της ΠΕ II-III περιόδου.⁹ Η κατασκευή τύμβων συνεχίστηκε στο νησί (τύμβοι S και F), όπως και στην υπόλοιπη χώρα, κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ, με την εξάπλωση της χρήσης τους κυρίως στη Δυτική Ελλάδα.¹⁰ Η κατασκευή τύμβων δεν επρόκειτο να σταματήσει με τη λήξη της ΜΕΧ, γιατί ο τύπος επιβίωσε μέχρι την ΥΕ III. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι τύμβοι του Μαραθώνα και αυτοί της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου (π.χ. του Σαμικού, των Μακρυσίων και του Κισσού).¹¹ Με εξαίρεση τον τύμβο I του Μαραθώνα και τους τύμβους του Σαμικού, οι υπόλοιποι κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια της ΥΕΧ. Περαιτέρω λόγος για τους τύμβους

⁶ Mylonas 1966, 110.

⁷ Dickinson 1983, 64.

⁸ Κορρές 1979, 41.

⁹ Branigan 1975, 38,49.

¹⁰ Dickinson 1992, 44.

¹¹ *Ibid.*, 96.

και τη σχέση τους με τους ταφικούς κύκλους των περιοχών βόρεια των ελληνικών συνόρων θα γίνει προς το τέλος της μελέτης.

Στους τύπους των ΜΕ ταφικών μνημείων τοποθετούνται και οι πρώτοι θολωτοί τάφοι, οι οποίοι φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν στα τέλη της περιόδου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πρώιμου θολωτού είναι αυτό στη θέση Οσμάναγα (ή Κορυφάσιο), στην περιοχή της Πυλίας. Ο C. Blegen, στηριζόμενος στα κεραμικά ευρήματα, τον χρονολογεί στα τέλη της ΜΕΧ¹² και ο Ο. Pelon τον τοποθετεί χρονικά στη μεταβατική φάση από τη ΜΕ στην ΥΕ περίοδο.¹³ Μία ομάδα πρώιμων θολωτών βρίσκεται στη θέση Γουβαλάρη (στην Πυλία), όπου έχει εντοπισθεί ταφικός κύκλος σύγχρονος με αυτούς των Μυκηνών και περικλείει 6 θολωτούς, εκ των οποίων ο παλαιότερος χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ και στις αρχές της ΥΕ περιόδου.¹⁴

Η εμφάνιση των θολωτών, αρχικά στην περιοχή της Μεσσηνίας, ερμηνεύτηκε ποικιλοτρόπως. Η άποψη των αρχαιολόγων οι οποίοι αναζητούσαν τα πρότυπα των μεταγενέστερων ελλαδικών θολωτών στους ΠΜ κυκλικούς κτιστούς τάφους της Μεσαράς (**Εικ. 4**) πρέπει να ερευνηθεί περαιτέρω. Ο Γ. Κορρές θεωρεί ότι οι κρητικοί θολωτοί της ΠΜ και ΜΜ περιόδου δε θα μπορούσαν να είναι τα πρότυπα των πρώτων θολωτών της δυτικής Πελοποννήσου γιατί τα ελλαδικά παραδείγματα είναι πολύ ταπεινά, συγκριτικά με τα εξελιγμένα κρητικά ταφικά μνημεία. Σύμφωνα με τον Γ. Κορρέ, ο τύπος του θολωτού τάφου προήλθε από τον τύμβο.¹⁵ Την άποψη αυτή τη στηρίζει στη διάταξη των πέντε θολωτών τάφων του εξάρματος των Καμινίων (κοντά στη θέση Κρεμμύδια στην περιοχή της Πυλίας). Οι θολωτοί του συγκεκριμένου μνημείου είναι κατασκευασμένοι με τα στόμια προς την περιφέρεια του εξάρματος (**Εικ. 5**) και δίνουν την εντύπωση πως αντιγράφουν την ακτινωτή διάταξη των ταφικών πίθων του τύμβου του Αγ. Ιωάννου Παπουλιών, ο οποίος ανήκει στην πρώιμη ΜΕΧ.¹⁶

Ειδική κατηγορία αποτελούν οι λακκοειδείς οι οποίοι εμφανίζονται στις Μυκήνες στα τέλη της ΜΕ-αρχές της ΥΕ περιόδου. Πρόκειται για ένα είδος τάφου με σχετικά περιορισμένη εμβέλεια (π.χ. στη Λέρνα, στο Άργος, στην Πρόσυμνα,

¹² Blegen 1954, 162.

¹³ Pelon 1976, 198.

¹⁴ Κορρές 1975, 477.

¹⁵ Κορρές 1975, 94.

¹⁶ *Ibid.*, 94.

στο λόφο Μπαρμπούνα στην Ασίνη, στην Ελευσίνα)¹⁷, καθώς η χρήση του δεν επρόκειτο να εξαπλωθεί, όπως έγινε με τους θολωτούς και τους θαλαμοειδείς. Και αριθμητικά οι λακκοειδείς υστερούν συγκριτικά με τα υπόλοιπα είδη τάφων της ΜΕ και ΥΕ περιόδου. Οι κάθετοι λακκοειδείς των Μυκηνών αποτελούν για πολλούς αρχαιολόγους τοπική παραλλαγή του ΜΕ κιβωτιόσχημου καθώς κατασκευαστικά στηρίζονται στους ταφικούς τύπους των κιβωτιόσχημων και των λάκκων.¹⁸

Η εμφάνιση των θολωτών και των λακκοειδών τάφων συνέπεσε με γενικότερες αλλαγές που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τη ΜΕ στην ΥΕ περίοδο. Οι θολωτοί και οι θαλαμοειδείς τάφοι απετέλεσαν τις συνήθεις ταφικές τακτικές της Μυκηναϊκής περιόδου, η οποία σύμφωνα με πολλούς αρχαιολόγους, αποτελεί εξελιγμένο χρονικό και πολιτισμικό στάδιο της ΜΕΧ. Ένας από τους υποστηρικτές της ιδέας αυτής είναι ο Γ. Μυλωνάς, ο οποίος θεωρεί τον πολιτισμό της ΥΕΧ, ως διάδοχο του ΜΕ, και τους πληθυσμούς της ΜΕ περιόδου ως προγόνους των Μυκηναίων.¹⁹

Πρακτικές ταφής

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει για τις πρακτικές ταφής. Τα στοιχεία που βοηθούν άμεσα στην άντληση πληροφοριών τέτοιου είδους είναι η στάση των νεκρών, τα κεραμικά ευρήματα και γενικά τα κτερίσματα κάθε μορφής τα οποία συνόδευαν τους νεκρούς. Ακόμα και η αρχιτεκτονική των τάφων προσαρμοζόταν στις συνθήκες ταφής (π.χ. οι πρώιμοι κιβωτιόσχημοι ήταν πολύ μικρών διαστάσεων γιατί οι σκελετοί τους οποίους περιέβαλαν ήταν έντονα συνεσταλμένοι, αν και δεν αποκλείεται η στάση να είναι το αποτέλεσμα της ταφικής κατασκευής και όχι η αιτία για αυτή).

Με την ταφική αρχιτεκτονική και τις πρακτικές ταφής σχετίζονται και οι επιτάφιας στήλες που έχουν επισημανθεί σε διάφορα νεκροταφεία, πάνω από λάκκους ή κιβωτιόσχημους (**Εικ. 1**). Τα σήματα, κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου, ήταν απλής κατασκευής καθώς μία μεγάλη πέτρα ή περισσότερες (δύο ή τρεις, η μία πάνω στην άλλη) αρκούσαν για να δηλώσουν την παρουσία ενός τάφου. Για τη χρήση των σημάτων έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις: α) εύρεση

¹⁷ Dietz 1991, 276-277.

¹⁸ Dickinson 1992, 80.

¹⁹ Mylonas 1962, 309.

του χώρου ταφής προκειμένου να γίνουν δευτερογενείς ενταφιασμοί ή τελετουργίες και β) σύμβολα προσωπικής ή οικογενειακής κοινωνικής θέσης.²⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο τύμβος του Δραχμανίου, λόγω της εύρεσης ενός αμαυρόχρωμου πίθου λίγο χαμηλότερα από την επιφάνεια της κορυφής του μνημείου. Ο Γ. Σωτηριάδης υπέθεσε ότι το αγγείο χρησίμευε σαν σήμα.²¹ Μοναδικής καλλιτεχνικής δημιουργίας είναι οι επιτάφιας στήλες των λακκοειδών των Μυκηνών και ιδιαίτερα αυτές οι οποίες κοσμούνται με ανάγλυφες παραστάσεις.

Ο προσανατολισμός των τάφων και των νεκρών, φαίνεται ότι δεν έπαιζε κάποιο ρόλο. Οι *intramuros* ταφές ήταν τοποθετημένες σε χώρους εντός ή εκτός των οικιών, κάτω από τα δάπεδα (κοντά ή όχι σε τοίχους), χωρίς να έχει προηγηθεί ιδιαίτερη μελέτη για την τοποθέτησή τους. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και σε οργανωμένα νεκροταφεία, όπου για την κατασκευή των τάφων δεν προηγήθηκε ειδικό σχέδιο για τον προσανατολισμό τους. Οι περιπτώσεις ταφών σε νεκροπόλεις, οι οποίες φαίνονται να υπακούουν σε κάποιον κανόνα που προέβλεπε τη συγκεκριμένη τοποθέτησή τους, είναι λιγιστές και πιθανότατα πρόκειται για τυχαίες θέσεις τις οποίες επέλεξαν οι συγγενείς των θανόντων, με βασικό γνώμονα την τοποθέτηση ενός τάφου κοντά σε άλλον.

Για τη δημιουργία των τύμβων φαίνεται ότι οι κατασκευαστές υπάκουαν σε κάποιον γενικό κανόνα, ο οποίος όμως δεν ίσχυε σε όλες τις περιπτώσεις. Υπάρχουν τύμβοι με πολλαπλές ταφές εντός πίθων, κιβωτιόσχημων και λάκκων, και άλλοι στους οποίους έχουν εντοπισθεί μοναδικοί τάφοι στο κέντρο τους (π.χ. ο τύμβος Π στη θέση Βρανά του Μαραθώνα ο οποίος περικλείει έναν μεγαρόσχημο τάφο στο κέντρο του [αρχές ΥΕ εποχής]).²² Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του τύμβου στη θέση Βοϊδοκοιλιά στη Μεσσηνία, όπου οι ευρεθέντες πίθοι είναι διατεταγμένοι ακτινοειδώς με τα στόμιά τους προς τον εξωτερικό περίβολο του ταφικού μνημείου, υπακούοντας προφανώς σε έναν ειδικό κανόνα προσανατολισμού.²³ Όμως, σε γενικές γραμμές τα ΜΕ νεκροταφεία δεν παρουσιάζουν την «οργάνωση» των ΠΕ νεκροπόλεων. Κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ οι ενταφιασμοί γίνονταν κατά κύριο λόγο σε νεκροταφεία (αν και από την ΠΕ ΙΙΙ εμφανίζονται οι *intramuros* ταφές), ενώ οι τάφοι οι οποίοι ήταν οικογενειακοί ή

²⁰ Nordquist 1990, 39.

²¹ Σωτηριάδης 1908, 95.

²² Μαρινάτος 1970, 14.

²³ Κορρές 1977, 291-292.

ομαδικοί (πολλαπλές ταφές σε κάθε τάφο) κατασκευάζονταν βάσει κάποιου «ειδικού σχεδίου» που προέβλεπε την αρμονική τοποθέτηση των μνημείων μέσα στο χώρο. Παράδειγμα ΠΕ νεκροταφείου είναι αυτό στη θέση Τσέπι του Μαραθώνα, όπου έχουν βρεθεί κιβωτιόσχημοι τάφοι τοποθετημένοι σε συστάδες (Εικ. 6).

Όσον αφορά τη στάση των νεκρών, κατά γενικό κανόνα τοποθετούνταν στη δεξιά ή αριστερή πλευρά με τα πόδια έντονα λυγισμένα προς το στήθος (συνεσταλμένη ή εμβρυϊκή στάση). Έχει παρατηρηθεί ότι, όσο πιο πρώιμοι είναι οι τάφοι τόσο πιο έντονη είναι η συστολή των σωμάτων. Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες τα σώματα ήταν τοποθετημένα με την πλάτη ακουμπισμένη στο έδαφος. Μια τέτοια στάση αν δεν ήταν η αρχική, μπορεί να δικαιολογηθεί από τη θέση που παίρνει το ανθρώπινο σώμα εξαιτίας της αποσύνθεσης με το πέρασμα των χρόνων. Τα χέρια ήταν λυγισμένα στο στήθος, ή στην περίπτωση που το σώμα βρισκόταν με την πλάτη ακουμπισμένη στο έδαφος, σταυρωμένα στη θέση του στήθους ή απλωμένα κατά μήκος των πλευρών. Εκτός από τους σκελετούς που εντοπίστηκαν με κεκαμμένα τα σκέλη στη δεξιά ή αριστερή τους πλευρά, υπάρχουν περιπτώσεις νεκρών που είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια στάση. Πρόκειται όμως για συνήθεια η οποία υιοθετήθηκε κατά την ύστερη φάση της ΜΕ περιόδου και αποτελεί τη συνήθη πρακτική για τους ενταφιασμούς των λακκοειδών τάφων. Η συνεσταλμένη στάση αφορά και την περίπτωση των πίθων καθώς οι νεκροί τοποθετούνταν συνήθως με το κεφάλι προς τον πυθμένα των αγγείων, κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν των εμβρύων.

Ένα ακόμα γνώρισμα (εκτός από τη στάση των νεκρών) που διακρίνει τις πρώιμες ταφές της ΜΕΧ από αυτές της ύστερης, είναι ο αριθμός των νεκρών. Στους ανασκαφέντες κιβωτιόσχημους και λάκκους των αρχών της ΜΕ περιόδου έχουν βρεθεί μεμονωμένες ταφές και όχι ανακομιδές. Ο παραμερισμός των οστών των προγενέστερα ταφέντων είναι φαινόμενο που παρουσιάστηκε από τα μέσα της περιόδου και μετά. Ένα άλλο γνώρισμα των ΜΕ ταφών είναι ο ενταφιασμός των νεκρών σε επάλληλα στρώματα, χωρίς να επισημαίνεται διαταραχή στα οστέινα κατάλοιπα. Η προκειμένη περίπτωση αφορά ταφές που ενδέχεται να είναι σύγχρονες. Τέτοια παραδείγματα προέρχονται και από τάφους της πρώιμης αλλά και της ύστερης περιόδου. Διπλές ή πολλαπλές ταφές έχουν παρατηρηθεί και σε

περιπτώσεις ταφικών πίθων.²⁴ Ορισμένες από τις θέσεις όπου έχουν εντοπισθεί τέτοιου είδους εγχυτρισμοί είναι το Άργος, η Ελευσίνα και ο οικισμός του Κοράκου.

Μία σύντομη αναφορά, καλό θα ήταν να γίνει και στην παρουσία των αντικειμένων που συχνά συνόδευαν τους νεκρούς, καθώς αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο των ταφικών εθίμων. Από την έρευνα των *intramuros* και *extramuros* ταφών μπορούμε να διαπιστώσουμε τη διαφορά που προκύπτει ανάμεσα στα κτερίσματα των πρώιμων και ύστερων τάφων της ΜΕ περιόδου. Στους τάφους των αρχών της περιόδου δεν έχουν εντοπισθεί κτερίσματα ή όπου έχουν βρεθεί, είναι λιγοστά όστρακα ή αγγεία οικιακής χρήσης. Ταφές με «πλούσια» κτερίσματα (αγγεία και κοσμήματα) δεν έχουν βρεθεί πολλές, γι' αυτό και η παρουσία τους κινεί το ενδιαφέρον. Παραδείγματα πλούσια κτερισμένων ταφών προέρχονται από το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου, όπου μέσα σε ΜΕ λάκκους έχουν βρεθεί ένα χάλκινο εγχειρίδιο, ασημένιες θηλιές και ένα χρυσό διάδημα.²⁵

Ορισμένοι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι η έλλειψη προσφορών οφειλόταν στη φτώχεια του ΜΕ πληθυσμού. Οι C. Blegen και A. Wace, στην προσπάθειά τους να δώσουν μία πειστική εξήγηση για το φαινόμενο, θεωρούν ότι η απουσία κτερισμάτων οφειλόταν στη συνήθεια των ανθρώπων της εποχής να τοποθετούν τις προσφορές τους πάνω από τους τάφους και όχι μέσα σε αυτούς.²⁶ Παραδείγματα που θα μπορούσαν να τεκμηριώσουν την παραπάνω θεωρία είναι οι τάφοι της Πρόσυμνας, στους οποίους έχουν βρεθεί κτερίσματα πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες. Η άποψη αυτή μπορεί να υιοθετηθεί εν μέρει μόνο, γιατί υπάρχει το ενδεχόμενο τα ευρήματα να μην έχουν άμεση σχέση με τις ταφές και η θέση τους πάνω από αυτές να οφείλεται στις ανακατατάξεις που επέφερε η πάροδος του χρόνου (αλλαγή του χώρου λόγω φυσικών αιτιών ή λόγω της ανθρώπινης δραστηριότητας). Η άποψη των Blegen και Wace δεν δικαιολογεί την παρουσία προσφορών εντός τάφων, γιατί φαίνεται, ότι ο κανόνας που προέβλεπε την τοποθέτηση κτερισμάτων πάνω από τα ταφικά μνημεία δεν υιοθετήθηκε από εκείνους που ακολούθησαν την τακτική να θάβουν τους νεκρούς μαζί με τα προσωπικά τους, και όχι μόνο, αντικείμενα.

²⁴ Κορρές 1979, 50.

²⁵ Blegen, Palmer, Young 1964, 3-4.

²⁶ Blegen, Wace 1930, 34.

Από την ανασκαφική έρευνα προκύπτει ότι οι *extramuros* ταφές ήταν πολύ πιο πλούσιες από τις *intramuros*, γι' αυτό και η Nordquist θεωρεί ότι τα άτομα τα όποια κατείχαν «υψηλή κοινωνική θέση» θάβονταν σε νεκροταφεία και όχι σε χώρους εντός των ορίων των οικισμών.²⁷ Βέβαια, όπως θα διαπιστώσουμε από τις *extramuros* ταφές, συγκριτικά με τον αριθμό τους, λίγες ήταν αυτές οι οποίες διακρίνονταν για τον πλούτο των κτερισμάτων.

Μία εξήγηση θα μπορούσε να σχετίζεται με τη χρονική διαφορά των «φτωχικών» και των «πλούσιων» τάφων καθώς κατά την ύστερη ΜΕ περίοδο σημειώθηκε αύξηση του πληθυσμού και της ευημερίας με άμεσο αποτέλεσμα την καθιέρωση των εξω-συνοικιακών νεκροταφείων και την εμφάνιση πλουσιότερων κτερισμάτων.²⁸ Ένα άλλο στοιχείο που θα πρέπει να αναφερθεί είναι ότι δεν υφίσταται διάκριση μεταξύ των τύπων των τάφων με βάση τον πλούτο των προσφορών, καθώς ενδιαφέροντα ως προς τη μοναδικότητα είναι κτερίσματα που έχουν βρεθεί και εντός κιβωτιόσχημων αλλά και εντός λάκκων.

Οι προσφορές των συγγενών των νεκρών τοποθετούνταν σε διάφορες θέσεις εντός των τάφων, μπροστά ή πίσω από το κεφάλι, κοντά στα πόδια ή και στο κέντρο του τάφου. Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις κεραμικών καταλοίπων που έχουν βρεθεί πάνω από καλυπτήριες πλάκες και ενδέχεται να αποτελούν σημάδια προσφορών. Στην κατηγορία των κτερισμάτων ανήκουν και οι τροφές τις οποίες συχνά τοποθετούσαν σε αγγεία. Τα υπολείμματα σιτηρών που έχουν βρεθεί, πιθανότατα χρησίμευαν ως τροφές για τις ψυχές των νεκρών. Πρόκειται για ένα έθιμο το οποίο συναντούμε σε πολλούς ΠΕ τάφους, αλλά και σε μεταγενέστερους ΥΕ και σε άλλους των ιστορικών χρόνων.

Η βασικότερη κατηγορία κτερισμάτων ήταν αυτή της κεραμικής καθώς απετέλεσε την πλειονότητα των προσφορών. Αναφερόμενη στα κεραμικά ευρήματα των ταφικών συνόλων και στη χρήση τους, η C. Zerner κάνει λόγο για τέσσερις κατηγορίες κεραμικής: α) κεραμική που χρησιμοποιείτο για ταφικούς σκοπούς, όπως για παράδειγμα οι ταφικοί πίθοι, β) κεραμικά σκεύη που χρησίμευαν ως πόματα ταφικών πίθων (όστρακα ή ολόκληρα αγγεία), γ) κεραμικά σκεύη που προσφέρονταν ως κτερίσματα και δ) κεραμική που χρησίμευε για την «επίπλωση» του τάφου· παραδείγματα για τη συγκεκριμένη κατηγορία είναι

²⁷ Nordquist 1990, 39.

²⁸ Dickinson 1992, 52-53.

τμήματα αγγείων που λειτούργησαν ως προσκέφαλα (μολονότι συνήθως στη θέση του προσκέφαλου τοποθετούσαν μία πέτρα).²⁹

Δύο βασικές κατηγορίες της ΜΕ κεραμικής (γκρίζα μινυακή και αμαυρόχρωμη) είχαν αρχίσει να εμφανίζονται πριν τη λήξη της ΠΕΧ, αν και η αμαυρόχρωμη αποτελεί προϊόν της μεταβατικής φάσης της ΠΕ-ΜΕ εποχής. Η γκρίζα μινυακή κεραμική, μέχρι τις αρχές της ΜΕΧ, ήταν ένα είδος με πολύ περιορισμένη χρήση, το οποίο όμως από τις αρχές της ΜΕ εμπλουτίστηκε με την εμφάνιση επιμέρους διακοσμητικών χαρακτηριστικών. Η μινυακή κεραμική τεχνοτροπικά διαχωρίστηκε σε υποκατηγορίες: γκρίζα, μελανή, ερυθρή και κίτρινη (το τέταρτο είδος εμφανίστηκε προς τα τέλη της ΜΕ περιόδου).³⁰ Παράλληλα χρησιμοποιείτο και κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (matt-painted), ο πηλός της οποίας αρχικά ήταν χοντρόκοκκος και ακάθατος, ενώ μετά τα μέσα της περιόδου για τη δημιουργία της χρησιμοποιούνταν λεπτόκοκκες άργιλοι.

Εκτός από τα προαναφερθέντα κεραμικά είδη, ευρεία χρήση είχαν και τα οικιακά αγγεία τα οποία ήταν κατασκευασμένα από χοντρόκοκκο πηλό με πολλές προσμίξεις. Εντός των τάφων συναντώνται και οι δύο κατηγορίες κεραμικής (μινυακή και αμαυρόχρωμη), ενώ από τα είδη των οικιακών σκευών, οι πίθοι ήταν αυτοί που χρησιμοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό λόγω της ταφικής τους λειτουργίας. Άλλες κεραμικές κατηγορίες που έχουν βρεθεί σε ΜΕ τάφους και οικισμούς είναι η αργεία κεραμική (μελανή στιλβωμένη), η αδριατική σε θέσεις της Πελοποννήσου (τα αγγεία της κατηγορίας αυτής είχαν επιφάνεια λειασμένη κατά τον μινυακό τρόπο και ήταν διακοσμημένα με έντυπες ευθείες και καμπύλες γραμμώσεις), η αχαϊκή με λεπτά τοιχώματα και στιλβωμένη επιφάνεια (στην Κίρρα) και κατηγορίες που είτε αποτελούν προϊόντα εισαγωγών (Κυκλαδικών ή Μινωικών), είτε κατασκευάστηκαν βάσει προτύπων από τον Αιγαιακό χώρο (π.χ. την Κρήτη).

Οικισμοί

Η σχέση των ΜΕ τάφων με τους οικισμούς ήταν άμεση, τόσο όσον αφορά τις περιπτώσεις των *intramuros* ταφών όσο και των *extramuros*, καθώς, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, οι νεκροπόλεις αναπτύσσονταν σε μικρή απόσταση από τις κατοικημένες θέσεις. Ένα από τα παράδειγμα είναι ο ΜΕ

²⁹ Zerner 1990, 24.

³⁰ Treuil, Darcque, Poursat, Touchais 1996, 273.

οικισμός της Ασίνης όπου εντοπίστηκαν οικίες στο λόφο Μπαρμπούνα και στους πρόποδες του, στην ακρόπολη αλλά και κάτω από αυτή (Εικ. 7). Με τον οικισμό σχετίζεται το ανατολικό νεκροταφείο και αυτό που βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου Μπαρμπούνα.³¹ Η απόσταση των νεκροπόλεων από τους σύγχρονους οικισμούς κυμαινόταν μέχρι τα 500 μ. (π.χ. βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου, νεκρόπολη στα Αμπελάκια των Ζυγουριών), αν και υπάρχουν παραδείγματα νεκροταφείων τα οποία απείχαν περισσότερο από τα αντίστοιχα οικιστικά σύνολα (π.χ. το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας βρίσκεται 750 μ. βορειοδυτικά του Τελεστηρίου και της νότιας πλαγιάς της ακρόπολης όπου αναπτύχθηκε ο ΜΕ οικισμός).

Οι ΜΕ οικισμοί συχνά εμφανίζονταν σε θέσεις που ήταν ήδη κατοικημένες την ΠΕ ΙΙ περίοδο ή και νωρίτερα. Μελετώντας τα ίχνη κατοίκησης σε Πελοπόννησο και σε Στερεά Ελλάδα διαπιστώνουμε τις γενικότερες αλλαγές που σημειώθηκαν μέσα από την οικιστική διασπορά. Στην Πελοπόννησο διαπιστώνονται 65 ΜΕ θέσεις κατοίκησης³² (Χάρτης 1). Κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ, από τους 83 ΠΕ οικισμούς* (Χάρτης 2) επιβίωσαν μόνο 47-48.³³ Οι νέοι οικισμοί που ιδρύθηκαν τη ΜΕ περίοδο ανέρχονται στους 17 και οι περισσότεροι από αυτούς (11) βρίσκονται στη δυτική Πελοπόννησο.³⁴ Από τα παραπάνω δεδομένα, προκύπτει μείωση του αριθμού των κατοικημένων θέσεων κατά τη ΜΕΧ. Η σημαντικότερη αλλαγή επισημάνθηκε στο ανατολικό τμήμα (κυρίως στην Αργολίδα) όπου ο αριθμός των νέων ΜΕ οικισμών δεν μπορούσε να συναγωνισθεί τον αντίστοιχο της ΠΕ περιόδου (4 νέοι ΜΕ οικισμοί και 29 νέοι ΠΕ).

Η δυτική Πελοπόννησος φανερά πιο αραιοκατοικημένη κατά τη διάρκεια της ΠΕ περιόδου, φαίνεται ότι προτιμήθηκε από το ΜΕ πληθυσμό ο οποίος προχώρησε στη δημιουργία νέων θέσεων σε περιοχές όπου δεν είχε προηγηθεί ΠΕ κατοίκηση (π.χ. στην Αχαΐα δημιουργήθηκαν δύο ΜΕ θέσεις). Η αύξηση στην πυκνότητα της κατοίκησης στο νοτιοδυτικό τμήμα της Πελοποννήσου φαίνεται στους Χάρτες 3 και 4 όπου οι ΜΕ και οι ΥΕ οικισμοί υπερτερούν κατά πολύ των προγενέστερων. Οι W. A. McDonald και R. Hope Simpson αναφέρουν, μόνο στην

³¹ Nordquist 1987, 98.

³² Συριόπουλος 1964, 297.

* Οι αριθμοί είναι σχετικοί και συγκριτικά μικροί με τους εντοπισμένους οικισμούς. Οι εντοπισμένες θέσεις είναι πολύ περισσότερες, αλλά λίγες είναι οι ανεσκαμμένες.

³³ Συριόπουλος 1964, 83.

³⁴ *Ibid.*, 85.

περιοχή αυτή, την ύπαρξη 80-100 ΜΕ οικισμών.³⁵ Η πλειονότητα των νεοϊδρυθέντων ΜΕ θέσεων βρίσκεται σε περιοχές μακριά από τις ακτές, εν αντιθέσει με τους παράκτιους ΠΕ οικισμούς. Στον Πίνακα 1 είναι συγκεντρωμένες οι σημαντικότερες θέσεις της Πελοποννήσου, στις οποίες έχουν βρεθεί λείψανα από τη ΝΑ περίοδο μέχρι το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής.

Η οικιστική διάρθρωση στη Στερεά Ελλάδα παρουσιάζει κάπως διαφοροποιημένη εικόνα καθώς δεν διαπιστώνονται μεγάλες αποκλείσεις στους αριθμούς των οικισμών της ΠΕ και ΜΕ περιόδου. Στους Χάρτες 5 και 6 σημειώνονται οι εντοπισμένοι οικισμοί και στον Πίνακα 2 οι σημαντικότερες θέσεις στην περιοχή της Στερεάς, όπου έχουν επισημανθεί ίχνη κατοίκησης από τη ΝΑ εποχή μέχρι το τέλος της Χαλκοκρατίας. Από τους δύο χάρτες προκύπτει μείωση του αριθμού των ΜΕ οικισμών στις περιοχές της Αττικής και της Ευβοίας, και συγκέντρωση των κατοικημένων θέσεων στην ενδοχώρα, αν και στα βόρεια παράλια του Κορινθιακού δημιουργήθηκαν αρκετές νέες παράκτιες θέσεις.

Για τις ΜΕ εγκαταστάσεις υπάρχει κάποιος «κανόνας» που ακολουθήθηκε, καθώς στην αρχή της περιόδου η κατοίκηση επικεντρώθηκε σε πεδιάδες και σε παραθαλάσσιες θέσεις (π.χ. Λέρνα, Άργος, Ασίνη), ενώ προς τα τέλη (ΜΕ ΙΙΙ) αναπτύχθηκαν οι ορεινοί οικισμοί (π.χ. Μυκήνες, Πρόσυμνα).³⁶ Ένα ακόμη στοιχείο που εντοπίζεται, είναι η εμφάνιση των οχυρώσεων. Παραδείγματα οχυρωμένων ΜΕ οικισμών είναι η θέση Μάλθη στη Μεσσηνία, με οχύρωση της ύστερης ΜΕ,³⁷ η Ασπίδα με δύο τείχη που πιθανότατα χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο,³⁸ και οι Μυκήνες.³⁹

Από τις ανεσκαμμένες θέσεις, διαπιστώνεται ότι αρκετοί ΜΕ οικισμοί καταλάμβαναν εκτάσεις σχετικά μεγάλες και ιδιαίτερα πυκνοδομημένες σε σχέση με τους προγενέστερους ΠΕ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ΜΕ οικισμού είναι της Μάλθης όπου η κατοίκηση κατά τη διάρκεια της ΜΕ (**Εικ. 8**) ήταν ιδιαίτερα πυκνή συγκριτικά με την αντίστοιχη της ΠΕ περιόδου (**Εικ. 9**).

Οι οικίες, στη Μάλθη αλλά και σε άλλους σύγχρονους οικισμούς, είναι τοποθετημένες με τέτοιο τρόπο που φαίνεται ότι δεν προηγήθηκε ιδιαίτερος πολεοδομικός σχεδιασμός. Η έλλειψη μελέτης πριν την οικοδομική δραστηριότητα

³⁵ McDonald, Hope Simpson 1969, 173.

³⁶ Dietz 1991, 293.

³⁷ Dickinson 1992, 42.

³⁸ Dietz 1991, 284.

³⁹ Buck 1966, 197.

ήταν γενικό γνώρισμα για τους ΜΕ οικισμούς, αφού τα κτίσματα κατασκευάζονταν ακανόνιστα μέσα στο χώρο και οι δρόμοι χαράσσονταν με βάση τον εναπομείναντα χώρο. Η οργάνωση που υπήρχε στους ΠΕ οικισμούς (οικίες τοποθετημένες σε σειρές) δεν επισημαίνεται στους ΜΕ στους οποίους συνήθως απουσίαζαν τα έργα κοινής ωφέλειας (π.χ. αποχετευτικά δίκτυα, αγωγοί, δεξαμενές).

Στον τομέα της αρχιτεκτονικής τα οικιστικά πρότυπα που υιοθετήθηκαν από το ΜΕ πληθυσμό συναντώνται για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ (**Εικ. 10**). Οι πρώτες αψιδωτές οικίες που χρονολογούνται από την ΠΕ ΙΙ περίοδο, επρόκειτο να αποτελέσουν τη συνήθη κατασκευαστική τακτική για τη ΜΕΧ. Οικίες με αψιδωτή απόληξη εμφανίστηκαν την ΠΕ ΙΙ στο βορειοανατολικό Αιγαίο (Τροία), στην ηπειρωτική Ελλάδα (Ορχομενός, Θήβα, Ραχμάνι [**Εικ. 11**: η οικία Ρ χρονολογείται την ΠΕ Ι]) και στην Πελοπόννησο (στη Λέρνα εμφανίζονται πριν την καταστροφή της Οικίας των Κεράμων).⁴⁰ Ο αψιδωτός τύπος θεωρείται παραλλαγή του ορθογώνιου που κατασκευαζόταν την ΠΕΧ στο χώρο του Αιγαίου και τη δυτική Ανατολία.⁴¹ Αψιδωτές οικίες έχουν βρεθεί στα τελευταία ΠΕ στρώματα της Ασίνης, της Λέρνας, της Ολυμπίας, του Ορχομενού, της Εύτρησης, της Θήβας, της Μάνικας και του Ασκηταριού.⁴² Οι οικίες του τύπου αυτού συχνά έφεραν εσωτερικά διαχωριστικά τοιχία που διαιρούσαν το χώρο σε δύο ή τρία δωμάτια (**Εικ. 12**). Εκτός από τις αψιδωτές οικίες κατασκευάζονταν και ορθογώνιες οι οποίες, όπως και οι αψιδωτές, συχνά χωρίζονταν σε μικρότερα δωμάτια. Οι κατασκευές αυτές αποτελούν τα πρώτα δείγματα του Μυκηναϊκού μεγάρου που επρόκειτο να κυριαρχήσει κατά την ΥΕΧ. Και ο τύπος αυτός στηρίζεται σε πρότυπα της ΠΕ και της ΠΚ εποχής.

Τα υλικά δομής των κτισμάτων δεν διέφεραν από αυτά της προηγούμενης εποχής. Μία λίθινη κρηπίδα αποτελούσε τη βάση των ΜΕ οικιών πάνω στην οποία εδραζόταν ανωδομή αποτελούμενη από άψητες πλίνθους. Οι τύποι των σκεπών ενδεχομένως να ήταν επίπεδοι ή αμφικλινείς (όπως και κατά τη διάρκεια της ΠΕ εποχής), ενώ από τα υπάρχοντα δεδομένα δεν έχει επιβεβαιωθεί η χρήση κεραμίδων για την εξεταζόμενη περίοδο. Σε ορισμένες περιπτώσεις, για τη στήριξη της στέγης, χρησιμοποιούνταν ξύλινοι εσωτερικοί πάσσαλοι που ενίοτε

⁴⁰ Treuil, Darque, Poursat, Touchais 1996, 184.

⁴¹ *Ibid.*, 286.

⁴² Συριόπουλος 1968, 358.

εδράζονταν πάνω σε λίθινες ή πήλινες βάσεις. Μία ακόμη κατασκευαστική λεπτομέρεια αφορά τη χρήση ασβεστοκονιάματος (τόσο ως επίχρισμα για τα δάπεδα όσο και για τους τοίχους), η οποία όμως, σύμφωνα με τα ΜΕ ανασκαφικά ευρήματα, δεν έχει επιβεβαιωθεί.

II. Ταφικά σύνολα και ενδεχόμενοι αντίστοιχοι οικισμοί

Η ανάλυση των εντοπισμένων θέσεων που θα βασισθεί στην φορά των δεικτών του ρολογιού, θα ξεκινήσει από την Πελοπόννησο και την περιοχή της Κορινθίας και της Αργολίδας και θα ολοκληρωθεί με την αναφορά στα ταφικά και οικιστικά σύνολα που έχουν βρεθεί στην Αττική. Ενδεικτική αναφορά θα γίνει και στα ευρήματα της Λευκάδας, της Κεφαλονιάς (Κοκολάτα) και της Αγίας Ειρήνης της Κέας προκειμένου να επιχειρηθούν συγκρίσεις και να διευκρινιστούν αλληλοεπιδράσεις μεταξύ της ηπειρωτικής χώρας και των κοντινών νησιών. Η αρίθμηση των τάφων της κάθε θέσης, με λατινικούς ή αραβικούς χαρακτήρες, συμβαδίζει με τις αντίστοιχες δημοσιεύσεις. Για τη χρονολόγηση των ευρημάτων ακολουθούνται οι προτεινόμενες υποδιαιρέσεις από τον κάθε ανασκαφέα, ενώ γίνονται διορθώσεις όπου το χρονολογικό σύστημα οδηγεί σε αδιέξοδο, όπως για παράδειγμα δεν ακολουθείται η διμερής χρονολόγηση του Blegen για την οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια.

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Κοράκου

Η τοποθεσία βρίσκεται στα βορειοανατολικά του νομού Κορινθίας, προς την πλευρά του Κορινθιακού κόλπου (**Χάρτης 7**). Το ύψωμα ανασκάφηκε από τον C. Blegen, τα έτη 1915 και 1916. Η Blackburn υιοθετώντας τα στοιχεία της σχετικής δημοσίευσης του Blegen, αναφέρει τρία ΜΕ στρώματα κατοίκησης, τα οποία βρίσκονται πάνω από στρώμα καύσης της ΠΕΧ.⁴³ Η περιοχή δεν εγκαταλείφθηκε μετά το τέλος της ΜΕ, όπως φαίνεται από τα οικοδομικά λείψανα της ΥΕ περιόδου (**Εικ. 13**). Ο Blegen με βάση τη στρωματογραφία της θέσης αυτής, όπως αναφέρει η Λαμπροπούλου, διαίρεσε τη ΜΕΧ σε δύο περιόδους (ΜΕ Ι και ΜΕ ΙΙ), αν και η χρονική αυτή ακολουθία δεν ακολουθήθηκε από άλλους ερευνητές.⁴⁴

Τάφοι: Οι ευρεθέντες τάφοι ανήκουν στην κατηγορία των *intramuros* ενταφιασμών. Στα ΜΕ στρώματα κατοίκησης έχουν βρεθεί μόνο δύο τάφοι, εκ των οποίων ο ένας είναι ταφικός πίθος και ο άλλος λάκκος.

⁴³ Blackburn 1970, 235.

⁴⁴ Lambropoulou 1998, 13.

Τάφος 1: Είναι πίθος με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Βρέθηκε στη βόρεια πλευρά του λόφου, κάτω από τα ερείπια δύο ΥΕ τοίχων (**Εικ. 14**). Το αγγείο είχε τοποθετηθεί πλαγιαστά-οριζόντια, ενώ δίπλα του βρέθηκε ένας σκύφος σπασμένος, που στην αρχική του μορφή και θέση χρησίμευσε ως πώμα.⁴⁵ Προφανώς και τα δύο αγγεία, πριν την ταφική τους λειτουργία, θα είχαν υποστεί φθορές κατά την οικιακή χρήση, γι' αυτό και κατά τη συγκέντρωση και συγκόλληση των οστράκων των δύο σκευών παρατηρήθηκε ότι έλλειπαν κομμάτια⁴⁶. Παραδείγματα με ημιτελή ταφικά αγγεία υπάρχουν αρκετά (π.χ. Ορχομενός), γεγονός που αποδεικνύει τη δευτερογενή χρήση τους σε έναν τομέα όπου δε θα έπαιζε σημαντικό ρόλο η εν μέρει διατήρησή τους. Εντός του πίθου βρέθηκαν θρυμματισμένα τα οστά δύο σκελετών, ενός βρέφους και ενός μικρού παιδιού. Δε βρέθηκαν κεραμικά ή άλλου είδους κατάλοιπα που να δηλώνουν την παρουσία κτερισμάτων.

Τάφος 2: Είναι λάκκος ο οποίος βρέθηκε στη γωνία δύο τοίχων της ΜΕ περιόδου (**Εικ. 15**). Ο χώρος που καταλάμβανε η ταφή ήταν εξαιρετικά μικρός (0,17 x 0,36μ.).⁴⁷ Εντός του λάκκου υπήρχε ένας σκελετός μικρού παιδιού που είχε εναποτεθεί σε συνεσταλμένη στάση, στην αριστερή πλευρά με το κεφάλι προς τα ανατολικά. Αν και τα οστά διατηρούνται σε πολύ άσχημη κατάσταση, φαίνεται ότι οι βραχίονες είχαν διπλωθεί μπροστά από το στήθος και τα χέρια κάλυπταν το πρόσωπο.⁴⁸ Μέσα στον τάφο, εκτός από το σκελετό, δε βρέθηκε τίποτε άλλο, γύρω όμως από αυτόν υπήρχαν όστρακα μινυακής κεραμικής, τα οποία πιθανότατα σχετίζονταν με την ταφή. Από τις ανασκαφικές έρευνες που έχουν γίνει, μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπισθεί νεκροταφείο που να σχετίζεται με τον οικισμό. Συνοπτικά οι πληροφορίες για τις ταφές παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Αντίστοιχος οικισμός: Οι ταφές, όπως προαναφέρθηκε, βρίσκονται εντός των ορίων του οικισμού στον οποίο η κατοίκηση ξεκίνησε από την ΠΕ περίοδο (**Εικ. 13**). Οικήματα της ΜΕΧ είναι διάσπαρτά σε όλη την έκταση αν και σώζονται αποσπασματικά. Στην ανατολική πλευρά του οικισμού είναι πιο ευκρινές το περίγραμμα κτισμάτων της εξεταζόμενης περιόδου.

Οικία F: Είναι αψιδωτό οίκημα του οποίου λείπει εν μέρει το βόρειο τμήμα της αψίδας, εξαιτίας της μεταγενέστερης οικοδομικής δραστηριότητας. Η οικία

⁴⁵ Blegen 1921, 100.

⁴⁶ Blackburn 1970, 235.

⁴⁷ Blegen 1921, 101.

⁴⁸ *Ibid.*, 101.

(Εικ. 16) που έχει μήκος 11,40 μ. και πλάτος 4,40 μ. χωρίζεται με τρεις εσωτερικούς εγκάρσιους τοίχους σε τρία μέρη ⁴⁹: στην αψίδα, σε ένα ορθογώνιο δωμάτιο που βρίσκεται στο κέντρο και σε ένα μικρό δωμάτιο προς το νότο που προφανώς λειτουργούσε ως πρόδομος λόγω του ανοίγματος που έφερε. Υπήρχε και δεύτερη είσοδος στη δυτική μακρά πλευρά η οποία καταργήθηκε με το χτίσιμό της. Η θεμελίωση της οικοδομής ήταν λίθινη, η ανωδομή από άψητες πλίνθους και το δάπεδο είχε διαμορφωθεί από πατημένο πηλό. Η κεραμική που συλλέχθηκε εντός της οικοδομής ανήκει στις κατηγορίες των γκριζών μινυακών, των αμαυρόχρωμων και των χονδροειδών αγγείων.

Οικία Β: Βρέθηκε δυτικά από την οικία F **(Εικ. 16)**. Πρόκειται για μονόχωρη ορθογώνια οικοδομή μήκους 4,40 μ. και πλάτους 2 μ.⁵⁰ Ο Blegen υπέθεσε ότι η οικοδομή χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος ή ως χώρος σταυλισμού, λόγω των μικρών διαστάσεών της. Η κεραμική που συλλέχθηκε από το κτίσμα αυτό ανήκει σε λιγοστά μινυακά και χονδροειδή όστρακα.

Ανατολικά και σε χαμηλότερο επίπεδο από την οικία F σώζονται τα θεμέλια μιας άλλης οικοδομής η οποία κατά το ήμισυ βρίσκεται κάτω από τα θεμέλια της αψιδωτής οικίας. Το δάπεδο του κατώτερου αυτού κτίσματος είχε διαμορφωθεί από πατημένη γη, ενώ σε διάφορα σημεία του εντοπίστηκαν όστρακα μινυακά και χονδροειδή.⁵¹ Η τριμερής διάταξη της αψιδωτής οικίας επαναλαμβάνεται και εδώ καθώς ο χώρος διαιρείται σε τρία ανισομεγέθη δωμάτια αναπλάθοντας την εικόνα του μεγαροειδούς οικοδομήματος. Έκτος από τα αναφερθέντα οικοδομικά λείψανα υπάρχουν και άλλα τεκμήρια ΜΕ οικιστικής δραστηριότητας: μία αψιδωτή κατασκευή δυτικά της ΥΕ οικίας Η, η οικία S που βρίσκεται στο κέντρο περίπου του οικισμού και δηλώνεται με δύο παράλληλους τοίχους, αλλά και το βοτσαλόστρωτο μονοπάτι μπροστά από τις οικοδομές F και Β **(Εικ. 13)**.

Με το σύνολο των κινητών ευρημάτων, κυρίως κεραμικών (κίτρινη μινυακή κεραμική), αποδεικνύεται ότι η θέση κατοικήθηκε κατά τη διάρκεια όλης της ΜΕ περιόδου. Από τη μελέτη των κεραμικών λειψάνων προέκυψε η παρουσία αιγινήτικης κεραμικής με «χρυσή» μίκα που εντοπίστηκε σε διάφορα κεραμικά είδη (αμαυρόχρωμα, με ερυθρωπό επίχρισμα, στιλβωμένα και οικιακά χονδροειδή

⁴⁹ Συριόπουλος 1964, 297.

⁵⁰ *Ibid.*, 297.

⁵¹ Lambropoulou 1998, 50.

αγγεία).⁵² Η παρουσία τέτοιου είδους κεραμικών καταλοίπων αποτελεί απόδειξη της συνέχισης (μετά την ΠΕΧ) των ανταλλαγών της βορειοανατολικής Πελοποννήσου με το κοντινό νησί, γιατί όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, ανάλογα κεραμικά δείγματα που αποτελούν προϊόντα εισαγωγών από την Αίγινα ή και από την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου, έχουν βρεθεί και σε άλλους οικισμούς της Αργολίδας.

Οι δυσκολίες που επισημάνθηκαν στην ανασκαφή της περιοχής σχετίζονται με τη διάβρωση που διαπιστώθηκε κυρίως στα ανατολικά και με την ύπαρξη ΥΕ αρχιτεκτονικών λειψάνων πάνω από προγενέστερα οικοδομικά στρώματα, γεγονός που περιόριζε την έρευνα των υποκείμενων κτισμάτων.

Κόρινθος

Το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου βρίσκεται σε απόσταση 300 μ. από το βόρειο άκρο του οροπεδίου στο οποίο αργότερα ιδρύθηκε ο οικισμός της Κλασικής περιόδου.⁵³ Η θέση ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1929 και 1930 από την J. Planter, υπό την επίβλεψη της Αμερικάνικης Σχολής των Κλασικών Σπουδών της Αθήνας. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών έχουν δημοσιευθεί στα *AJA* των ετών 1929 και 1930 και στο συλλογικό έργο των Blegen, Palmer και Young, *Corinth XIII. The North Cemetery*. Στην τοποθεσία έχουν βρεθεί 348 τάφοι διαφόρων εποχών, εκ των οποίων μόνο οι 13 ανήκουν στη ΜΕ περίοδο. Το σύνολο των 13 τάφων αποτελεί μία ξεχωριστή ομάδα καθώς οι σύγχρονες αυτές ταφές βρίσκονται σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη, στη δυτική πλευρά της νεκρόπολης. Πολύ κοντά στις ΜΕ ταφές, στα βορειοδυτικά αυτών, έχει βρεθεί τμήμα τοίχου που προφανώς αποτελούσε το όριο του νεκροταφείου (**Εικ. 17**). Ανάλογα ίχνη τοίχων δεν έχουν εντοπισθεί σε άλλα σημεία του νεκροταφείου.

Τάφοι: Οι 13 ΜΕ τάφοι βρίσκονται εντός των ορίων της νεκρόπολης και συνυπάρχουν με ταφές των ιστορικών χρόνων. Η στρωματογραφία της συγκεκριμένης θέσης απαρτίζεται από τέσσερα επίπεδα. Οι τάφοι έχουν ανοιχθεί στο τελευταίο-βαθύτερο στρώμα το οποίο αποτελείται από καφετί χώμα με θραύσματα και λεπίδες οψιανού και όστρακα της ΝΛ εποχής (πολύχρωμη κεραμική), της ΠΕ και σε μικρό ποσοστό της ΜΕ.⁵⁴ Άρα, το στρώμα

⁵² Lambropoulou 1998, 145.

⁵³ Blegen, Palmer, Young 1964, 6.

⁵⁴ *Ibid.*, 2.

χρονολογείται πριν τη ΜΕ περίοδο. Οι περισσότεροι τάφοι της ΜΕΧ είναι αβαθείς λάκκοι ορθογώνιου-ωοειδούς σχήματος που έχουν ανοιχθεί σε βάθος 0,35-0,45μ.⁵⁵ και έχουν μήκος που κυμαίνεται από 0,80-1,80μ.⁵⁶ Κάθε τάφος καλυπτόταν από 2 πλάκες πωρόλιθου ή αμμόλιθου, ενώ τα δάπεδα ήταν καλυμμένα με βότσαλα. Οι νεκροί είχαν τη συνεσταλμένη στάση και ήταν τοποθετημένοι στο αριστερό ή το δεξιό πλευρό. Κάποιοι από τους σκελετούς είχαν τα χέρια τους διπλωμένα στο στήθος, ενώ σε μία ή δύο περιπτώσεις οι νεκροί εντοπίστηκαν με σταυρωμένα τα χέρια στην ηβική περιοχή. Όσον αφορά τον προσανατολισμό, οι περισσότεροι σκελετοί είναι τοποθετημένοι με το κεφάλι προς το βορά.

Τάφος 1 (**Εικ. 17-18**): Είναι λάκκος με δύο καλυπτήριες πλάκες εκ των οποίων η μία από αμμόλιθο και η άλλη από πωρόλιθο.⁵⁷ Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση, τοποθετημένος στην αριστερή του πλευρά. Εντός του τάφου βρέθηκαν δύο αγγεία, μία ραμφόστομη πρόχους και ένα μικρό κύπελλο (**Εικ. 19**). Βόρεια του τάφου σε απόσταση 1 μ. βρέθηκε μία ραμφόστομη πρόχους (**Εικ. 19**) που πιθανότατα ανήκει στην ταφή.* Και τα τρία αγγεία είναι χειροποίητα.

Τάφος 2 (**Εικ. 17,18,20**): Είναι κιβωτιόσχημος.⁵⁸ Έχει δύο καλυπτήριες πλάκες πωρόλιθου που στηρίζονται πάνω στους κατακόρυφους πλακοειδείς λίθους οι οποίοι διαμορφώνουν τις τέσσερις πλευρές του τάφου. Εντός του βρέθηκε ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, ακουμπισμένος στη δεξιά του πλευρά. Ο ενταφιασμός κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός λόγω των κτερισμάτων που συνοδεύουν το νεκρό. Έχουν βρεθεί, εκτός από αγγεία (μία ραμφόστομη πρόχους, ένας πίθος με υπερυψωμένη λαβή και ένα μικρό κύπελλο [**Εικ. 19**]), και αντικείμενα από χαλκό και ασημί. Μεταξύ των κτερισμάτων, συγκαταλέγονται δύο χάλκινες καρφίτσες, τρία τμήματα ασημένιου χάλκινου ελάσματος που διαμορφώνουν μία θηλιά ή ένα δακτυλίδι, τρεις θηλιές χάλκινου ελάσματος, ένα ασημένιο περιβραχιόνιο, ένα σφραγιστικό χάλκινο δακτυλίδι, αλλά και πηνία και υφαντικά βάρη (**Εικ. 19**). Οι προσφορές ήταν τοποθετημένες σε διάφορα σημεία

⁵⁵ Shear 1930, 406.

⁵⁶ Blackburn 1970, 209.

⁵⁷ Blegen, Palmer, Young 1964, 6-7.

* Στις εικόνες, κάθε εύρημα δηλώνεται με δύο αριθμούς: ο πρώτος δηλώνει τον τάφο στον οποίο ανήκει και ο δεύτερος την αρίθμηση του κάθε αντικειμένου που έχει υιοθετηθεί στο βιβλίο *Corinth XIII. The North Cemetery*.

⁵⁸ Blegen, Palmer, Young 1964, 7-8.

εντός του τάφου, αν και οι περισσότερες από αυτές βρίσκονταν μπροστά από το πρόσωπο του νεκρού.

Τάφος 3 (**Εικ. 17**): Αν και δε διατηρείται το αρχικό περίγραμμά του πρόκειται προφανώς για λάκκο. Δεν έχουν εντοπισθεί καλυπτήριες πλάκες στη θέση αυτή. Ο σκελετός ήταν σε εμβρυϊκή στάση με το κεφάλι προς το βορά.⁵⁹ Σημαντικά είναι τα κτερίσματα που βρέθηκαν μαζί με το σκελετό: ένα χρυσό διάδημα, τέσσερα χάλκινα δακτυλίδια ή θηλιές (εκ των οποίων οι δύο παρουσιάζονται στην φωτογραφία), χάνδρες από υαλόμαζα και μία χειροποίητη πρόχους με σωληνοειδή προχοή (**Εικ. 21, 22**). Το χρυσό διάδημα (**Εικ. 22**) αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση γιατί, από το σύνολο των αποκαλυφθέντων ΜΕ τάφων, λιγιστά είναι τα παραδείγματα ενταφιασμών που συνοδεύονται από πλούσια κτερίσματα. Το συγκεκριμένο διάδημα θα μπορούσε να παραλληλισθεί με το ασημένιο διάδημα της ΠΚ περιόδου από την ακρόπολη του Καστρίου (Χαλανδριανής) της Σύρου (**Εικ. 23**), αλλά και με τα μεταγενέστερα από τους λακκοειδείς των Μυκηνών.

Τάφος 4 (**Εικ. 17, 20**): Είναι λάκκος με δύο καλυπτήριες πλάκες από αμμόλιθο και με δάπεδο από βότσαλα.⁶⁰ Ο σκελετός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι στραμμένο προς την ανατολή. Εντός του λάκκου βρέθηκαν μόνο λίγα όστρακα.

Τάφος 5 (**Εικ. 17,18,20**): Είναι κιβωτιόσχημος. Στις τέσσερις πλευρές υπήρχαν λίθοι, πολλοί από τους οποίους δε διατηρούνται στην αρχική τους θέση (οι εικόνες δεν είναι κατατοπιστικές). Ο τάφος καλυπτόταν από δύο πλάκες αμμόλιθου ενώ το δάπεδο ήταν στρωμένο με βότσαλα. Εκτός από το νεκρό που βρέθηκε στη γνωστή εμβρυϊκή στάση με τα χέρια σταυρωμένα στην περιοχή του θώρακα, εντοπίστηκαν και σημαντικά αφιερώματα: δύο πρόχοι (η μία με σωληνοειδή προχοή και η άλλη ραμφόστομη), ένας αβαθής κύαθος με δύο υπερυψωμένες λαβές, ένα μικρό κύπελλο και ένα χάλκινο εγχειρίδιο (**Εικ. 21**). Η κεραμική είναι χειροποίητη και τα αγγεία διακοσμούνται με μαύρες ταινίες και τριγωνικά μοτίβα (αμαυρόχρωμη διακόσμηση). Ο κύαθος ανήκει σε ένα είδος κίτρινης μινυακής κεραμικής, ενώ το εγχειρίδιο με μήκος 0,14 μ., έχει υποστεί τις φθορές της διάβρωσης.

⁵⁹ Blegen, Palmer, Young 1964, 8.

⁶⁰ *Ibid.*, 9.

Τάφος 6 (**Εικ. 17,20**): Είναι λάκκος που καλυπτόταν από δύο πλάκες αμμόλιθου. Εντός του τάφου βρέθηκε ένας σκελετός σε συνεσταλμένη θέση, χωρίς όστρακα ή άλλου είδους κτερίσματα. Σε απόσταση 1,50 μ. βόρεια του τάφου υπήρχε μία ραμφόστομη αμαυρόχρωμη πρόχους (**Εικ. 21**) που πιθανότατα ανήκε στην ταφή.

Τάφος 7 (**Εικ. 17,18,20**): Είναι λάκκος με μία καλυπτήρια πλάκα από πωρόλιθο. Δεν έχουν εντοπισθεί ανθρώπινα οστά αλλά μόνο ένα μικρό κύπελλο που έφερε αμαυρόχρωμη διακόσμηση (**Εικ. 21**). Δεν αποκλείεται η περίπτωση ενταφιασμού βρέφους, τα οστά του οποίου διαβρώθηκαν με την πάροδο του χρόνου, καθώς οι ανάλογες περιπτώσεις είναι πολλές.

Τάφος 8 (**Εικ. 17,18,20**): Είναι λάκκος με δύο καλυπτήριες πλάκες αμμόλιθου και με βοτσαλόστρωτο δάπεδο.⁶¹ Ο σκελετός βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση και στο αριστερό του πλευρό μαζί με λεπίδες οφριανού και με τρία αγγεία: ένας μικρός κύαθος με υπερυψωμένη δακτυλιόσχημη λαβή και αμαυρόχρωμη διακόσμηση, μία κυαθόμορφη κύλικα με δύο λαβές κίτρινης μινυακής κεραμικής και μία αμαυρόχρωμη ραμφόστομη πρόχους (**Εικ. 24**).

Τάφος 9 (**Εικ. 17,18**): Είναι αβαθής λάκκος με μία καλυπτήρια πλάκα από αμμόλιθο και με δάπεδο στρωμένο με βότσαλα. Ο σκελετός είχε αποθεθεί στο δεξιό του πλευρό και σε συνεσταλμένη στάση, συνοδευόμενος από δύο αγγεία, μία αμαυρόχρωμη πρόχου και έναν αβαθή κύαθο με δύο αναρτημένες λαβές της κίτρινης μινυακής κεραμικής (**Εικ. 24**).

Τάφος 10 (**Εικ. 17,18**): Είναι λάκκος με μία καλυπτήρια πλάκα αμμόλιθου. Και εδώ έχει βρεθεί ένας μόνο σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι προς το βορά. Μαζί με την ταφή υπήρχε ένας χειροποίητος κύαθος, η επιφάνεια του οποίου είχε καλυφθεί με ανοιχτόχρωμο επίχρισμα και στο τελικό στάδιο της δημιουργίας του είχε στιλβωθεί (**Εικ. 21**).

Τάφος 11 (**Εικ. 17,18,20**): Είναι κιβωτιόσχημος οι πλευρές του οποίου είχαν οριοθετηθεί με πέτρες, πολλές από τις οποίες δεν βρίσκονται στην αρχική τους θέση. Ο τάφος καλυπτόταν από τρεις πλάκες ασβεστόλιθου, ενώ το δάπεδο ήταν καλυμμένο από βότσαλα. Ο σκελετός που διατηρείται σε άσχημη κατάσταση ήταν τοποθετημένος στη συνήθη εμβρυϊκή στάση. Μαζί με την ταφή βρέθηκαν δύο

⁶¹ Blegen, Palmer, Young 1964, 10.

αγγεία (μία αμαυρόχρωμη ραμφόστομη πρόχους και ένας αμαυρόχρωμος κύαθος με υπερυψωμένη λαβή) και ένα σφονδύλι (**Εικ. 24**).

Τάφος 12 (**Εικ. 17**): Είναι λάκκος ο οποίος βρέθηκε σε σημείο που απείχε από την ομάδα των υπόλοιπων ΜΕ τάφων. Είχε δύο καλυπτήριες πλάκες από αμμόλιθο, ενώ εντός του υπήρχε μόνο ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση. Δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα.

Τάφος 13 (**Εικ. 17**): Εικάζεται ότι πρόκειται για τάφο. Στη θέση εντοπίστηκαν δύο πλάκες αμμόλιθου κάτω από τις οποίες υπήρχε ένας λάκκος γεμάτος από ογκόλιθους και πλάκες. Εντός του λάκκου δε βρέθηκε σκελετός. Βόρεια και εκτός του γεμίματος εντοπίστηκαν μία αμαυρόχρωμη ραμφόστομη πρόχους και ένας αμαυρόχρωμος κύαθος με ανηρτημένη λαβή (**Εικ. 24**). Τα αγγεία πιθανώς ανήκουν στην ταφή η οποία για άγνωστο λόγο δε σώζεται. Στον Πίνακα 4 φαίνονται τα γενικά χαρακτηριστικά στοιχεία κάθε τάφου.

Ένα από τα κοινά γνωρίσματα όλων των τάφων είναι η ύπαρξη ενός μόνο σκελετού σε κάθε έναν από αυτούς. Πρόκειται για στοιχείο που χαρακτηρίζει τους ενταφιασμούς της πρώιμης εποχής, γιατί από τα μέσα, αλλά κυρίως προς τα τέλη της ΜΕΧ παρουσιάζεται το φαινόμενο των διαδοχικών ταφών σε έναν μόνο τάφο. Από τα ευρεθέντα αγγεία, απουσιάζει η γκρίζα μινυακή κεραμική (αντιπροσωπεύονται μόνο η αμαυρόχρωμη και η κίτρινη μινυακή). Επειδή ο Blegen κάνει λόγο για την κυκλαδική προέλευση των δύο βασικών ταφικών τύπων (του λάκκου και του κιβωτιόσχημου), η Blackburn υποθέτει ότι το σύνολο των 13 ΜΕ τάφων ανήκει σε μία φυλή κυκλαδικής προέλευσης που δεν κατασκεύαζε γκρίζα μινυακή κεραμική.⁶²

Ανάμεσα στον πληθυσμό της περιοχής θα υπήρχαν και άτομα που ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στην εύρεση των πολύτιμων αντικειμένων από χρυσό και ασήμι στους τάφους 2, 3 και 5. Ανάλογα ευρήματα από σύγχρονους τάφους είναι λιγοστά, ενώ η ποικιλία των μεταλλικών αντικειμένων δεν συναντάται σε καμία άλλη ΜΕ νεκρόπολη. Οι τάφοι, με βάση την κατασκευή τους αλλά και σύμφωνα με τα κεραμικά ευρήματα, χρονολογούνται τη ΜΕ ΙΙ περίοδο.⁶³ Το νεκροταφείο μετά το τέλος της ΜΕ περιόδου χρησιμοποιήθηκε πάλι από τον 8^ο αιώνα μέχρι τη Ρωμαϊκή εποχή.

⁶² Blackburn 1970, 210.

⁶³ Blegen, Palmer, Young 1964, 6.

Αντίστοιχος οικισμός: Μετά από έρευνες διαπιστώθηκε ότι ο οικισμός στον οποίο πιθανώς ανήκουν οι προαναφερθείσες *extramuros* ταφές δεν γειτνιάζει άμεσα με το νεκροταφείο αλλά βρίσκεται στο οροπέδιο, στη θέση Χελιοτόμυλος 800 μ. βορειοδυτικά από τον κλασικό ναό του Απόλλωνα (500 μ. από το νεκροταφείο).⁶⁴ Στην περιοχή αυτή έχουν βρεθεί, εκτός από οικιστικά κατάλοιπα, και όστρακα των τριών περιόδων της Εποχής του Χαλκού. Δεν αποκλείεται όμως ο αντίστοιχος ΜΕ οικισμός να βρίσκεται σε άλλο σημείο, που ενδεχομένως να είναι πιο κοντά στο νεκροταφείο.

Λόφος Αετόπετρα

Η τοποθεσία βρίσκεται στο 92^ο χλμ. της εθνικής οδού Αθηνών-Πατρών και σε υψόμετρο 85 μ. από το επίπεδο της θάλασσας (**Εικ. 25**).⁶⁵ Πρώτος που ερεύνησε την περιοχή ήταν ο C. Blegen το 1920, ο οποίος εντόπισε όστρακα αλλά και θεμέλια οικιών στο νότιο τμήμα του λόφου. Το 1978 η Εφορία Ναυπλίου διενήργησε ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή, τα αποτελέσματα των οποίων θα αναφερθούν στη συνέχεια. Το πρώτο στρώμα κατοίκησης που χρονολογείται την ΠΕΧ έχει δώσει λιγοστά οικιστικά τεκμήρια (βόθροι) και αρκετή κεραμική αντιπροσωπευτική της εποχής. Από τη ΜΕ στρωματογραφία προέρχονται λιγοστά λείψανα.

Τάφοι: Έχει εντοπισθεί ένας μεγάλος ευρύστομος πίθος (**Εικ. 26**) στην γωνία των τοίχων 1 και 3 (το σημείο εύρεσης δηλώνεται στο σχέδιο με 'x' [**Εικ. 27**]). Το αγγείο ήταν τοποθετημένο όρθιο ανάμεσα σε λίθους, έχοντας πιθανώς τη βάση του μπηγμένη στο έδαφος, καθώς βρέθηκε ακέραια σε αντίθεση με το υπόλοιπο σώμα του. Στον ώμο του διακρίνονται τέσσερις κάθετες αποφύσεις. Το ύψος του ήταν 0,43 μ. και η διάμετρος του στομίου 0,315 μ.⁶⁶ Εντός του αγγείου υπήρχαν λεπτά οστά μαζί με χώμα. Πρόκειται για ενταφιασμό μικρού παιδιού, από το οποίο διατηρούνται λίγα μόνο οστά. Στο αγγείο δεν υπήρχαν ευρήματα που να υποδηλώνουν ότι ο νεκρός είχε κτερισθεί. Μαζί με τον πίθο εντοπίστηκαν και όστρακα άλλων αγγείων από χονδρόκοκκο πηλό που δεν αποκλείεται να αποτελούσαν το πόμα του. Ο πηλός του ταφικού πίθου είχε υποστεί τις συνέπειες

⁶⁴ Blegen, Palmer, Young 1964, 6.

⁶⁵ Χατζηπούλιου-Καλλίρη 1978, 325.

⁶⁶ *Ibid.*, 329.

της άνισης όπτησης, όπως φαίνεται από τα ραγίσματα και την απουσία ενιαίας επιφάνειας χρώματος.

Αντίστοιχος οικισμός: Ο πίθος βρέθηκε εντός των ορίων μίας οικοδομής, η οποία προφανώς θα ανήκε σε ένα ευρύτερο οικιστικό πλαίσιο, τμήματα του οποίου δεν έχουν ακόμα ερευνηθεί και ανασκαφεί. Η προαναφερθείσα οικοδομή οριοθετείται από τους τοίχους 1, 3 και 2 (**Εικ. 27**). Ο τοίχος 1 τέμνει κάθετα τον 3, ενώ παράλληλος με τον 1 είναι ο τοίχος 2. Και οι τρεις τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλους ακατέργαστους λίθους τοποθετημένους σε δύο σειρές, μεταξύ των οποίων υπάρχει χώμα ανάμικτο με μικρές πέτρες. Οι τοίχοι εδράζονται στο φυσικό βράχο. Ο καλύτερα σωζόμενος είναι ο 3. Και ενώ η θεμελίωση της οικοδομής είναι λίθινη, η ανωδομή ήταν χτισμένη από άψητες πλίνθους, όπως φαίνεται από τμήματά τους που έχουν βρεθεί στην επίχωση του χώρου.

Από τα ευρήματα εντός του δωματίου (επίχωση από κιμηλιά με κεραμική, και από κάτω στρώμα με ίχνη φωτιάς, ορθογώνιος πάγκος εργασίας σε επαφή με τον τοίχο 2, όρυγμα, κοντά στον πάγκο, που ίσως χρησίμευσε σαν αποθηκευτικός χώρος ή θήκη για πίθο εντός του οποίου υπήρχαν όστρακα αγγείων, στο κέντρο του δωματίου βάση πίθου μέσα στο έδαφος στερεωμένη σε περιχέλιωμα που είχε ανοιχθεί στο φυσικό στερεό - εντός του βρέθηκαν όστρακα αγγείων, γεγονός που ίσως δηλώνει τη χρήση του ως βόθρου) μπορούμε να εικάσουμε ότι πρόκειται για χώρο εργασίας και οικιακής δραστηριότητας.⁶⁷ Η χρήση του χώρου μπορεί να χρονολογηθεί την πρώιμη ΜΕ περίοδο, λόγω των κεραμικών ευρημάτων: αμαυρόχρωμη χονδροειδής κεραμική με ευθύγραμμο και γωνιώδη διακοσμητικά θέματα (**Εικ. 28**), γκρίζα μινυακά όστρακα με σχετικά χοντρά τοιχώματα (**Εικ. 29**) και εγχάρακτη ή αδριατική κεραμική (**Εικ. 30**).⁶⁸ Άλλα οικοδομικά λείψανα δεν έχουν βρεθεί μέχρι στιγμής.

Γωνιά

Πρόκειται για λόφο ο οποίος βρίσκεται ανατολικά της Αρχαίας Κορίνθου (**Εικ. 31**). Η θέση ερευνήθηκε και ανασκάφηκε από τον C. Blegen, και τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύθηκαν από τον ίδιο το 1930 στην ομώνυμη μονογραφία. Στην περιοχή τα πρώτα σημάδια κατοίκησης εμφανίζονται την ΠΕΧ, ενώ τη ΜΕ στρωματογραφία υπερκαλύπτουν ίχνη κατοίκησης που

⁶⁷ Χατζηπούλιου-Καλλίρη 1978, 327-329.

⁶⁸ *Ibid.*, 334-335.

χρονολογούνται την ΥΕΧ. Στη ΜΕ περίοδο ανήκουν οικιστικά κατάλοιπα, αν και δε διατηρείται πλήρες περίγραμμα κάποιου οικοδομήματος.

Τάφοι: Βρέθηκαν 7 τάφοι εντός των ορίων του οικισμού (*intramuros* ταφές).

Τάφοι I-III, V, VI: Είναι λάκκοι. Το μήκος τους είναι γύρω στα 1,05-1,25 μ. και το πλάτος τους 0,55-0,62 μ.⁶⁹ Κάθε ένας από τους λάκκους περιείχε έναν μόνο νεκρό σε συνεσταλμένη στάση (π.χ. τάφος II-**Εικ. 32**). Μόνο ο λάκκος III περιείχε σκελετό που είχε τη στάση ημικαθημένου. Από άποψη αφιερωμάτων οι τάφοι ήταν «φτωχοί». Κτερισμένοι ήταν μόνο ο λάκκος I στον οποίο βρέθηκαν μία μικρή πρόχους από ερυθρωπό πηλό και όστρακα γκριζα μινυακά που προφανώς ανήκουν σε περισσότερα του ενός αγγεία.⁷⁰

Τάφος IV: Είναι κιβωτιόσχημος, σύνθετου τύπου. Οι δύο πλευρές του έχουν σχηματισθεί από τους τοίχους οικιών της ΠΕ περιόδου και οι άλλες δύο από άψητες πλίνθους.⁷¹ Έχει τετράγωνο σχήμα με μήκος κάθε πλευράς στα 0,90 μ. Το δάπεδο ήταν καλυμμένο με ένα λεπτό στρώμα πηλού. Εντός του τάφου βρέθηκε ένας ακτέριστος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση.

Τάφος VII: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος (**Εικ. 33**). Οι πλευρές του είναι κατασκευασμένες από μικρούς λίθους, το μήκος του είναι 1,35 μ. και το πλάτος 0,83 μ.⁷² Μία καλυπτήρια πλάκα βρέθηκε στο νότιο άκρο του τάφου. Το δάπεδο είχε διαμορφωθεί από πηλό.⁷³ Είναι ο μοναδικός τάφος που περιείχε δύο σκελετούς, ενός άνδρα και μίας γυναίκας. Οι ταφές και εδώ ήταν ακτέριστες.

Μελετώντας τις ανωτέρω *intramuros* ταφές διαπιστώνεται ότι δεν υπακούουν σε κάποιο κανόνα προσανατολισμού τόσο οι τάφοι όσο και οι σκελετοί, οι οποίοι έχουν βρεθεί να κοιτάζουν είτε στη δεξιά είτε στη αριστερή πλευρά. Από τις μέχρι τώρα ανασκαφές δεν έχει εντοπισθεί εξωτερικό νεκροταφείο που να σχετίζεται με τον σύγχρονο οικισμό.

Αντίστοιχος οικισμός: Έχουν έρθει στο φως τμήματα ορθογώνιων οικοδομών της ΜΕ περιόδου, χωρίς όμως να έχει διασωθεί πλήρες περίγραμμα που να ανήκει σε κάποια από αυτές. Από τα υπάρχοντα κατάλοιπα, διαπιστώνεται ότι η κατασκευαστική δραστηριότητα στην περιοχή δεν διέφερε από τις ανάλογες

⁶⁹ Συριόπουλος 1964, 331.

⁷⁰ Blegen 1930, 62.

⁷¹ Συριόπουλος 1964, 331.

⁷² *Ibid.*, 331.

⁷³ Blegen 1930, 64.

στους σύγχρονους οικισμούς. Οι οικίες είχαν λίθινα θεμέλια και ανωδομή από άψητες πλίνθους (άψητες πλίνθοι βρέθηκαν στην τάφο T). Με βάση την κεραμική που εντοπίστηκε στους τάφους και στον οικισμό (γκρίζα μινυακή, αργεία μινυακή με εγχάρακτα μοτίβα, κίτρινη μινυακή, αμαυρόχρωμη και πολύχρωμη αμαυρόχρωμη), διαπιστώνεται ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα στη θέση διήρκησε από την αρχή μέχρι το τέλος της ΜΕ περιόδου. Όπως στον οικισμό του Κοράκου, έτσι και εδώ εντοπίστηκαν κατηγορίες αιγινήτικων αγγείων με «χρυσή» μίκα (αμαυρόχρωμα, με κοκκινωπό επίχρυσμα, στιλβωμένα και χονδροειδή οικιακά σκεύη), γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη στοιχειωδών επαφών της θέσης αλλά και της ευρύτερης περιοχής της Αργολίδας με το συγκεκριμένο νησί.⁷⁴

Ζυγουριές

Ο λόφος των Ζυγουριών βρίσκεται ανάμεσα στην Κόρινθο και στις Μυκήνες (**Χάρτης 7**). Ανασκαφές στο χώρο έγιναν από τον C. Blegen τα έτη 1921 και 1922. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών δημοσιεύτηκαν από τον Blegen το 1928 στο βιβλίο με τον ομώνυμο τίτλο. Τα πρώτα δείγματα κατοίκησης χρονολογούνται την ΠΕ περίοδο. Η περιοχή δεν εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ οπότε και δημιουργήθηκε οικισμός, αλλά και νεκροταφείο στην τοποθεσία Αμπελάκια (**Εικ. 34 α**), 500 περίπου μ. δυτικά από τον οικισμό των Ζυγουριών.⁷⁵ Η νεκρόπολη στα Αμπελάκια εξακολούθησε να χρησιμοποιείται για ταφές και κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων - μέχρι το τέλος της Ρωμαϊκής περιόδου, οπότε και δημιουργήθηκε οικισμός πάνω από το σύγχρονο χωριό του Αγ. Βασιλείου στη θέση Παλαιόκαστρο. Οι Ζυγουριές είναι ένα από τα παραδείγματα οικισμών στους οποίους συναντώνται και οι δύο ταφικές κατηγορίες, οι *intramuros* και *extramuros*.

Τάφοι: Εντός των ορίων του οικισμού (**Εικ. 34 β**) έχουν ανασκαφεί τέσσερις ΜΕ ταφές (I, IV, V, VI).

Τάφος I: Εντοπίστηκε στην τομή VI (**Εικ. 34 β**). Είναι κιβωτιόσχημος του οποίου οι πλευρές είναι διευθετημένες με μικρούς λίθους (**Εικ. 35**). Το μήκος του είναι 1,75 μ. και το πλάτος του 1,10 μ.⁷⁶ Ο τάφος περιείχε ένα σκελετό ο οποίος

⁷⁴ Lambropoulou 1998, 145.

⁷⁵ Blackburn 1970, 281.

⁷⁶ Συριόπουλος 1964, 331.

ήταν κτερισμένος με χάνδρες από υαλόμαζα, με χάλκινους σφηκωτήρες, με ένα σφονδύλι και με δύο αγγεία (**Εικ. 36**). Χάλκινες θηλιές-σφηκωτήρες αναφέρθηκαν προηγουμένως σε ΜΕ τάφους στο βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου.

Τάφος IV: Εντοπίστηκε στην τομή V (**Εικ. 34 β**). Είναι λάκκος (**Εικ. 37**), ο οποίος βρέθηκε στο δάπεδο ΠΕ οικίας. Πρόκειται για μία ωσειδή αβαθή κοιλότητα που περιείχε το σκελετό ενός παιδιού ακουμπισμένου στο αριστερό του πλευρό. Εντός του τάφου, εκτός από το σκελετό, βρέθηκαν όστρακα ενός μεγάλου πίθου που πιθανώς είχαν χρησιμεύσει ως κάλυμμα του μνημείου, και ένα όστρακο της αργείας μινυακής κεραμικής.⁷⁷ Σε απόσταση 0,50 μ., από το ταφικό μνημείο, εντός ενός λάκκου εντοπίστηκαν οστά δύο αιγών, η παρουσία των οποίων δύσκολα δικαιολογείται.⁷⁸ Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για κατάλοιπα νεκρόδειπνων που τελούνταν μετά την τελετή της ταφής, αφού η συνήθεια αυτή είναι γνωστή από τους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών. Αν η παραπάνω υπόθεση είναι αληθής τότε θα μπορούσε να γίνει λόγος για τη συνέχεια της ΜΕ παράδοσης στα ταφικά έθιμα της Μυκηναϊκής περιόδου. Η Blackburn αναφέρει με επιφύλαξη, ότι τα οστά θα μπορούσαν να ανήκουν σε κάποιο ζώο που θυσιάστηκε για το νεκρό παιδί του τάφου IV και θάφτηκε σε έναν κοντινό λάκκο.⁷⁹ Η άποψη αυτή, δεν μπορεί να αποκλεισθεί γιατί έχει βρεθεί ένα ανάλογο σύγχρονο παράδειγμα στον τύμβο I του Μαραθώνα (ταφή ίππου σε κιβωτιόσχημο τάφο).⁸⁰

Τάφος V: Εντοπίστηκε στην τομή IV (**Εικ. 34 β**). Είναι αβαθής λάκκος με μία παιδική ταφή. Ο σκελετός ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση στη δεξιά πλευρά, έχοντας το κεφάλι προς την ανατολή.⁸¹ Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Τάφος VI: Είναι λάκκος που έχει διαστάσεις 0,40 x 0,70 μ. και δάπεδο στρωμένο με βότσαλα.⁸² Εντός του υπήρχαν λιγоста οστά ενός βρέφους. Λόγω της κακής διατήρησής τους, δεν μπορούν να γίνουν υποθέσεις για τη στάση του θανόντος (πιθανώς το κεφάλι να ήταν στραμμένο προς το νότο). Μαζί με τα οστά δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα.

Στο νεκροταφείο στα Αμπελάκια ανασκάφηκαν 53 τάφοι εκ των οποίων 3-4 χρονολογούνται την ΠΕ περίοδο, 4 τη ΜΕ (ο Blegen αναφέρει 2), 2 είναι

⁷⁷ Blegen 1928, 41.

⁷⁸ Blackburn 1970, 281.

⁷⁹ *Ibid.*, 281.

⁸⁰ Μαρινάτος 1970, 13.

⁸¹ Blegen 1928, 42.

⁸² *Ibid.*, 42.

θαλαμοειδείς της ΥΕ III, 40 είναι της Ρωμαϊκής εποχής, ενώ υπάρχουν και οι υπόλοιπες περιπτώσεις που δεν έχουν χρονολογηθεί λόγω έλλειψης τεκμηρίων.

Τάφοι IX, X, XV: Είναι μικροί λάκκοι οι οποίοι είχαν καλυπτήριες πλάκες από πωρόλιθο, ενώ ο χώρος στο εσωτερικό τους ήταν πλήρης κίτρινου χόματος.⁸³ Σε κανέναν από τους τρεις λάκκους δεν εντοπίστηκαν οστέινα κατάλοιπα, προφανώς γιατί οι σκελετοί ανήκαν σε βρέφη, οι σκελετοί των οποίων είχαν διαβρωθεί με το πέρασμα του χρόνου. Και οι τρεις τάφοι ήταν ακτέριστοι.

Τάφος XXII: Είναι λάκκος διαστάσεων 1 x 1,50 μ. και βάθους 1 μ. από την ανώτερη επιφάνειά του.⁸⁴ Ο τάφος προκαλεί το ενδιαφέρον λόγω των πολλών και διαδοχικών ενταφιασμών του. Η στρωματογραφία του αποτελείται από τρία επίπεδα (**Εικ. 38**): το ανώτερο βρίσκεται 0,60-0,50 μ. πάνω από το φυσικό έδαφος, το μεσαίο 0,50-0,25 μ. και το κατώτερο 0,20 μ. από το έδαφος.⁸⁵ Στο κατώτερο και πρωιμότερο στρώμα (**Εικ. 39 α**) υπάρχουν τα υπολείμματα δύο σκελετών που σώζονται σε κακή κατάσταση. Πρόκειται για το σύγχρονο ενταφιασμό ενός ενήλικα και ενός παιδιού που έχουν τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση και αντικριστά.⁸⁶ Μαζί με τα οστά βρέθηκε και ένας μικρός αμαυρόχρωμος κύαθος. Στο μεσαίο στρώμα βρέθηκαν αποσυντεθειμένα οστά ενός ή δύο σκελετών και δύο αμαυρόχρωμες πρόχοι (**Εικ. 39 β**), ενώ στο ανώτερο, διάσπαρτα οστά χωρίς υπολείμματα κρανίου και χωρίς κεραμικά ή άλλου είδους αντικείμενα.⁸⁷ Ο συγκεκριμένος τάφος, λόγω των πολλαπλών ταφών, ανήκει χρονικά σε ύστερο στάδιο της ΜΕ περιόδου. Στον Πίνακα 5 είναι συγκεντρωμένα τα βασικά χαρακτηριστικά των *intramuros* και *extramuros* ταφών.

Αντίστοιχος οικισμός: Δε σώζονται πλήρη περιγράμματα κτισμάτων. Στη δυτική πλευρά του λόφου έχουν ανασκαφεί μικρά τμήματα τοίχων και μία καμπυλόγραμμη κατασκευή (τομή νι) που πιθανώς ανήκει στο αψιδωτό τμήμα κάποιας οικίας, ενώ στην ανατολική, μόνο ένα μικρό τμήμα τοίχου.⁸⁸ Η ΜΕ κατοίκηση δε συγκρίνεται με την ΠΕ, καθώς την ΠΕΧ είχε αναπτυχθεί ένας μεγάλος οικισμός που κάλυπτε όλο το λόφο.

Τα ΜΕ κεραμικά ευρήματα του οικισμού και των ταφικών συνόλων ανήκουν στις ίδιες κατηγορίες που εντοπίστηκαν και στη Γωνιά (γκρίζα, αργεία

⁸³ Συριόπουλος 1964, 332.

⁸⁴ *Ibid.*, 332.

⁸⁵ Blegen 1928, 55.

⁸⁶ Συριόπουλος 1964, 332.

⁸⁷ Blegen 1928, 55.

⁸⁸ *Ibid.*, 28.

και κίτρινη μινυακή κεραμική, αμαυρόχρωμη με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση αλλά και σκεύη από χονδρόκοκκο πηλό για οικιακή χρήση).⁸⁹ Από τη μελέτη των κεραμικών καταλοίπων διαπιστώνεται η ύστερη κατοίκηση της θέσης καθώς τα δείγματα αγγείων της πρώιμης ΜΕ περιόδου είναι λιγοστά. Αντίστοιχο παράδειγμα οικισμού, όπου μετά την ΠΕ εποχή ακολούθησε διάστημα εγκατάλειψης μέχρι την ύστερη ΜΕ περίοδο, είναι η Πρόσυμνα.

⁸⁹ Blegen 1928, 125-135.

ΑΡΓΟΛΙΑ

Μυκήνες

Στην περιοχή της ακρόπολης έχουν διεξαχθεί πολλές ανασκαφικές έρευνες. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο Schliemann ανέσκαψε τους 5 από τους 6 λακκοειδείς τάφους του περιβόλου Α, ενώ οι ανασκαφές συνεχίστηκαν από τον Χρ. Τσούντα, τον Α. Wace, τον Ι. Παπαδημητρίου, τον Γ. Μυλωνά και τον W. Taylour. Όσον αφορά τη ΜΕ περίοδο και τα ευρήματά της, ταφικά και οικιστικά, σημαντικά ήταν τα αποτελέσματα των ανασκαφών και των απόψεων του Α. Wace και του Γ. Μυλωνά, οι οποίοι βάσει των ευρημάτων, διατύπωσαν θεωρίες για την έκταση της ΜΕ κατοίκησης στο λόφο αλλά και για τη συνέχιση της παράδοσης και των συνηθειών της ΜΕΧ κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου. Η στρωματογραφία, και κατά συνέπεια τα ευρήματα που ανήκουν χρονικά στη ΜΕ περίοδο διαταράχτηκαν από τη μεταγενέστερη μεγάλης έκτασης δραστηριότητα, με την εμφάνιση των κατασκευών εντός και εκτός της οχυρωμένης ακρόπολης.

Τάφοι: Πολλές είναι οι ταφές που χρονολογούνται τη ΜΕΧ και έχουν ανασκαφεί σε όλη τη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης, από τον ταφικό περίβολο Α μέχρι τον περίβολο Β. Η Blackburn αριθμεί 96 τάφους, από τους οποίους, οι 81 είναι απλοί λάκκοι ή κιβωτιόσχημοι και οι 15 λακκοειδείς.⁹⁰ Από τους 81 απλούς τάφους, οι 69 βρέθηκαν στην περιοχή του ταφικού κύκλου Α (μαζί εντοπίστηκε και ένας λακκοειδής), ενώ στην περιοχή του κύκλου Β υπήρχαν 12 απλοί τάφοι (λάκκοι ή κιβωτιόσχημοι) και 14 λακκοειδείς.

Τάφοι στην ευρύτερη περιοχή του ταφικού περιβόλου Α - Εκτός του κυκλώπειου τείχους: Οι περισσότεροι από τους 69 τάφους (περίπου 41) εντοπίστηκαν εκτός του κυκλώπειου τείχους το οποίο κατασκευάστηκε περίπου 350 χρόνια αργότερα από τους τάφους της ΜΕ περιόδου.⁹¹ Οι τάφοι που βρέθηκαν εντός και εκτός του τείχους αποτελούσαν κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ μία ενιαία νεκρόπολη. Ο σχολιασμός που ακολουθεί περιλαμβάνει μερικές μόνο από τις ταφές που βρίσκονται εκτός της οχυρωμένης ακρόπολης.

Τάφοι στη θέση 1: Οι ταφές εκτός των τειχών, δυτικά της Πύλης των Λεόντων είναι συγκεντρωμένες στην περιοχή 1 (**Εικ. 40-41**). Μαζί με τις ΜΕ ταφές έχουν βρεθεί και ενταφιασμοί της ΥΕ περιόδου. Από τους 15 συνολικά τάφους στη θέση αυτή, οι 9 είναι ΜΕ (i,ii,iv,v,vii,xi,xiii,xiv,xv) και οι υπόλοιποι

⁹⁰ Blackburn 1970, 249.

⁹¹ *Ibid.*, 250.

της ΥΕ I-II εποχής.⁹² Απλοί λάκκοι που ανοίχτηκαν στον βράχο είναι οι τάφοι i,ii,iv,v,vii,xiv και xv. Οι υπόλοιποι από τους 9 είναι κιβωτιόσχημοι. Το μήκος των λάκκων κυμαίνονταν από 1-1,50 μ. και το πλάτος τους περίπου στα 0,50-0,80 μ. Είχαν σχήμα ορθογώνιο ή επίμηκες ακανόνιστο και καλύπτονταν με πλάκες οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχουν βρεθεί λόγω της διατάραξης ή της σύλησής τους (μόνο ο λάκκος vii είχε μία καλυπτήρια πλάκα).⁹³ Όσοι σκελετοί εντοπίστηκαν (πολλοί τάφοι δεν περιείχαν οστά λόγω των μεταγενέστερων διαταράξεων) ήταν στη συνήθη, για τη ΜΕ περίοδο, συνεσταλμένη στάση, ενώ όλοι τους ανήκαν σε μικρά παιδιά. Στο συγκεκριμένο σύνολο τάφων δεν έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο των διαδοχικών ταφών.

Μετά τη συνέχιση των ανασκαφών (το έτος 1953) εντοπίστηκαν στην περιοχή, 5 ακόμη τάφοι (xxxv-xxxviii, xl) της ΜΕ περιόδου, όλοι λάκκοι.⁹⁴ Και οι πέντε αυτοί λάκκοι ανήκουν σε τάφους παιδιών. Την ίδια ανασκαφική περίοδο (1953) βρέθηκε, βορειότερα από την ομάδα των προαναφερθέντων τάφων, ένας ακόμη λάκκος (xli) της ΜΕ περιόδου ο οποίος περιείχε το σκελετό ενός ενήλικα. Οι κιβωτιόσχημοι (**Εικ. 42**) είχαν μικρότερες διαστάσεις, συγκριτικά με τους λάκκους. Το μήκος τους ήταν γύρω στα 0,50 μ. και το πλάτος τους 0,30 μ. Ο κιβωτιόσχημος xi είχε μία κατακόρυφη πλάκα στη βόρεια πλευρά και μία στη νότια ενώ οι άλλες δύο παράλληλες πλευρές είχαν διαμορφωθεί από δύο πλάκες (η κάθε μία) μία μεγαλύτερη και μία μικρότερη. Οι πλάκες των τοιχωμάτων του κιβωτιόσχημου xiii δεν διατηρούνταν στη θέση τους (εκτός από μία κατακόρυφη πλάκα στη βόρεια πλευρά).⁹⁵ Κτερίσματα δε βρέθηκαν σε όλους τους τάφους εξαιτίας της σύλησης, ενώ αυτά που εντοπίστηκαν είναι χαρακτηριστικά της ΜΕ περιόδου: γκριζα μινυακή και αμαυρόχρωμη κεραμική (**Εικ. 43**). Εκτός από τα κεραμικά κατάλοιπα, ως αφιερώματα χρησίμευσαν και άλλου είδους αντικείμενα, όπως για παράδειγμα κοσμήματα από χρυσό, χάνδρες από αμέθυστο και κεχριμπάρι.

Τάφοι εντός του κυκλώπειου τείχους:

Τάφοι που βρέθηκαν νότια του ταφικού περιβόλου Α: Ένας τάφος βρέθηκε κάτω από το ανατολικό δωμάτιο 58 της Νότιας Οικίας (θέση F στην **Εικ. 40**), τρεις βέβαιοι και τρεις πιθανοί τάφοι κάτω από την κεκλιμένη ανάβαση της

⁹² Wace 1950, 218.

⁹³ *Ibid.*, 214.

⁹⁴ Wace 1954, 232.

⁹⁵ Wace 1950, 216-217.

ακρόπολης (θέση Ε στην **Εικ. 40**) και 16 περίπου λάκκοι κάτω από την Οικία του Αγγείου των Πολεμιστών (**Εικ. 44**). Σχεδόν όλοι οι τάφοι της Οικίας του Αγγείου των Πολεμιστών ήταν απλοί λάκκοι (ένας μόνο πρέπει να είναι λακκοειδής) και ενώ ορισμένοι από αυτούς ήταν κενοί, άλλοι περιείχαν αποσυντεθειμένα οστά μαζί με αγγεία και όστρακα ΜΕ (μινυακή, αμαυρόχρωμη κεραμική και αγγεία οικιακής χρήσης από χοντρόκοκκο πηλό) και ΥΕ.⁹⁶

Τάφοι εντός του ταφικού περιβόλου Α: Είναι οι τάφοι που βρέθηκαν από τον Schliemann ανατολικά από τον λακκοειδή iii, οι οποίοι καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του λακκοειδή (ο Schliemann μαζί με τα οστά βρήκε τέσσερα ΜΕ αγγεία) και οι τέσσερις τάφοι που ερευνήθηκαν από τον Σταματάκη στο ανατολικό τμήμα του ταφικού κύκλου (θέσεις που δηλώνονται με τα γράμματα Β και C αντίστοιχα στην **Εικ. 40**).⁹⁷ Από τους 6 λακκοειδείς που βρίσκονται εντός του κύκλου μόνο ο νί είναι ΜΕ (τέλη ΜΕ περιόδου).⁹⁸ Ο τάφος είχε μία επιτύμβια στήλη και περιείχε δύο σκελετούς, σε αντίθεση με τις μονές ταφές των υπόλοιπων ΜΕ λάκκων ή κιβωτιόσχημων. Ο ταφικός περίβολος Α χρονολογείται στις αρχές του 16^{ου} αιώνα π.Χ. βάσει των κεραμικών ευρημάτων που εντοπίστηκαν στην περιφέρειά του (είναι λίγο νεώτερος από τον ταφικό περίβολο Β). Ο περίβολος που ανέσκαψε ο Schliemann και χρονολογείται την ΥΕ ΙΙΙ Β δεν αντιπροσωπεύει την αρχική κυκλική κατασκευή.⁹⁹

Τάφοι μεταξύ του ταφικού περιβόλου Α και της Πύλης των Λεόντων: Ένας κιβωτιόσχημος βρέθηκε εκτός του ταφικού κύκλου, μεταξύ του λακκοειδή νί και του δυτικού ισογείου της Σιταποθήκης¹⁰⁰ (θέση G στην **Εικ. 40**) και μερικοί αβαθείς λάκκοι που ερευνήθηκαν από τον Τσουντα, εντοπίστηκαν πίσω από τη Πύλη των Λεόντων.¹⁰¹

Τάφοι του ταφικού περιβόλου Β: Ο ταφικός κύκλος που ανασκάφηκε στις αρχές της δεκαετίας του '50 (1951-1954) βρίσκεται δυτικά του μεταγενέστερου θολωτού τάφου της Κλυταιμνήστρας μέρος του οποίου διέκοψε το περίγραμμα του περιβόλου (**Εικ. 45**). Από ανασκαφές που διεξήχθησαν κοντά στα τοιχώματα του περιβόλου, διαπιστώθηκε η ΜΕ χρονολόγηση της κατασκευής καθώς βρέθηκαν όστρακα καθαρά ΜΕ παράδοσης (γκρίζα και μαύρα μινυακά και αμαυρόχρωμα).

⁹⁶ Pakenham-Walsh 1955, 191-193.

⁹⁷ Wace 1921-1923, 118-119.

⁹⁸ Blackburn 1970, 258.

⁹⁹ Mylonas 1966, 91,94-95.

¹⁰⁰ Wace 1950, 207.

¹⁰¹ Συριόπουλος 1964, 333.

Η κυκλική κατασκευή βάσει των ευρημάτων χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ περιόδου.¹⁰² Ο περίβολος ο οποίος είχε κατασκευαστεί από δύο σειρές κατακόρυφων πλακών αδρά κατεργασμένων, με μικρότερους λίθους ενδιάμεσα και στην κορυφή τους, είχε ύψος 1,20 μ. και πλάτος 1,55 μ.¹⁰³

Εντός του περιβόλου υπήρχαν 24 τάφοι, εκ των οποίων οι 14 ήταν λακκοειδείς, οι 10 λάκκοι ενώ βρέθηκαν και δύο ταφές πάνω στο έδαφος.¹⁰⁴ Η κατασκευή των λακκοειδών, οι οποίοι κατά γενικό λόγο ήταν νεότεροι από τους απλούς λάκκους, περιγράφηκε από τον Γ. Μυλωνά ως εξής¹⁰⁵: ανοιγόταν ένας λάκκος σε βάθος 2-3 μέτρα, το δάπεδο καλυπτόταν με βότσαλα (στους τάφους ΛΙ και Μ χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός βράχος, ως επίπεδο απόθεσης των νεκρών, χωρίς να είναι στρωμένος με χαλίκια ή βότσαλα) και οι κατώτερες πλευρές καλύπτονταν από το φυσικό βράχο ή από πέτρες οριζόντια τοποθετημένες σε ύψος που κυμαινόταν από 0,70-1,25 μ. Πάνω στα τοιχώματα αυτά στηρίζονταν ξύλινες δοκοί οι οποίες αποτελούσαν τη βάση όπου εδραζόταν η στέγη (φτιαγμένη από κλαδιά δέντρων καλυμμένα με πηλό). Το τμήμα του τάφου πάνω από τη στέγη και μέχρι την επιφάνεια καλυπτόταν με χώμα και με πέτρες. Στη συνέχεια σημάδευαν το περίγραμμα του τάφου με μία σειρά από λίθους και ακολουθούσαν τα νεκρόδειπνα, τα υπολείμματα των οποίων (οστά ζώων και αγγεία τα οποία έσπαζαν) τοποθετούσαν στο κέντρο του τάφου. Προσέθεταν έναν μικρό σωρό χώματος σε ύψος περίπου 0,30-0,50 μ., και η ταφική κατασκευή ολοκληρωνόταν με την τοποθέτηση μιας επιτύμβιας στήλης ή ενός σωρού από πέτρες (**Εικ. 46**). Οι επιτύμβιες στήλες αποτελούν χαρακτηριστικό και των δύο ταφικών κύκλων. Στον περίβολο Β στήλες βρέθηκαν πάνω από τους τάφους Α (**Εικ. 47**), Γ, Ο και Ν, ενώ στους τάφους Θ, Ξ, Σ και Υ το ρόλο των στηλών είχαν σωροί από πέτρες.¹⁰⁶

Όσον αφορά τις διαστάσεις των τάφων, δεν υπάρχει κάποιος κανόνας στον οποίο να υπακούει η κάθε κατηγορία ξεχωριστά. Υπάρχουν λακκοειδείς οι οποίοι έχουν μικρότερες διαστάσεις από κάποιους λάκκους π.χ. ο λακκοειδής Σ (**Εικ. 48**) ήταν ο μικρότερος (1,65 x 1,40) από όλους τους άλλους λακκοειδείς αλλά και από ορισμένους λάκκους. Ο μεγαλύτερος από τους λακκοειδείς ήταν ο Ν ο οποίος στο

¹⁰² Mylonas 1957, 131.

¹⁰³ Blackburn 1970, 252.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 253.

¹⁰⁵ Mylonas 1957, 167-168.

¹⁰⁶ Mylonas 1966, 99.

ανώτατο επίπεδο είχε διαστάσεις 3,90 x 3,10 μ.¹⁰⁷ Μία διαφορά που διέκρινε τους λάκκους από τους λακκοειδείς, εκτός από την αρχιτεκτονική τους, ήταν ο αριθμός των σκελετών καθώς ενώ στους πρώτους υπήρχαν μονοί ενταφιασμοί, στους δεύτερους θάβονταν δύο ή περισσότεροι νεκροί.

Η χρονολόγηση των τάφων απετέλεσε ξεχωριστό θέμα μελέτης με το οποίο ασχολήθηκαν πολλοί αρχαιολόγοι. Τα αφιερώματα που συνόδευαν τους νεκρούς, κεραμικά και αντικείμενα από μέταλλο και πολύτιμες πέτρες, δε βοήθησαν στη δημιουργία ενός γενικού συμπεράσματος, όσον αφορά τη χρονολόγηση, που να είναι αποδεκτό από όλους τους μελετητές. Στον Πίνακα 6 ο G. Graziadio παραθέτει τις πιθανές χρονολογήσεις που προτείνουν οι Μυλωνάς, Dickinson και Dietz.¹⁰⁸ Πάντως αν λάβουμε υπόψη τη δημιουργία ορισμένων τάφων κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου και τη χρησιμοποίησή τους μέχρι τα Μυκηναϊκά χρόνια, καθώς και την παρουσία (εντός των τάφων) κεραμικής και των δύο αυτών περιόδων του Χαλκού, είναι αρκετά δύσκολο το έργο της χρονολόγησης.

Ο χρονικός προσδιορισμός των τάφων δυσκολεύει και από το γεγονός της παρατεταμένης δημιουργίας της ΜΕ κεραμικής στις αρχές της ΥΕ περιόδου. Επομένως, τα κριτήρια για τη χρονολόγηση πρέπει να είναι δύο: τα κεραμικά ευρήματα και οι τύποι των τάφων. Ο Graziadio στην προσπάθειά του να τακτοποιήσει χρονικά τους τάφους του περιβόλου Β, ομαδοποίησε την ευρεθείσα κεραμική σε τρεις κατηγορίες (Α, Β, C), εκ των οποίων η C παραπέμπει στη ΜΕΧ και σε αγγεία γκρίζα και κίτρινα μινυακά και αμαυρόχρωμα, ενώ οι άλλες δύο κατηγορίες αντιπροσωπεύουν αγγεία μυκηναϊκά. Βάσει της κεραμικής αλλά και του τύπου των τάφων δημιούργησε έναν χρονολογικό πίνακα με τρεις φάσεις από τις οποίες η πρώτη ανήκει στη ΜΕ περίοδο (**Πίν. 7**).

Ένα ακόμη στοιχείο που μπορεί να αποτελέσει κριτήριο χρονολόγησης είναι η στάση των νεκρών (συνεσταλμένη ή ύπτια). Τάφοι που περιείχαν σκελετούς σε συνεσταλμένη στάση ήταν οι: Ε, Ζ (**Εικ. 49**), Η (**Εικ. 50**), Ξ, Α1, Λ1 και Σ. Ο «κανόνας» προέβλεπε την παρουσία συνεσταλμένων σκελετών στους λάκκους και εκτεταμένων-ύπτιων στους λακκοειδείς, αν και οι διαδοχικές ταφές στους λακκοειδείς δεν επιτρέπουν τη διεξαγωγή συμπερασμάτων για τους νεκρούς που παραμερίστηκαν για χάρη των νέων ενταφιασμών. Άρα, οι πρώτοι νεκροί σε

¹⁰⁷ Blackburn 1970, 253-254.

¹⁰⁸ Graziadio 1988, 345.

κάποιους λακκοειδείς είναι πιθανόν να τοποθετήθηκαν σε συνεσταλμένη στάση (όπως για παράδειγμα στους λακκοειδείς E, Ξ, και Σ).¹⁰⁹

Ορισμένες από τις ταφικές συνήθειες της ΜΕ περιόδου (εμβρυϊκή στάση και μεμονωμένες ταφές) σταδιακά εγκαταλείφθηκαν. Η ύπτια στάση των νεκρών και οι πολλαπλοί ενταφιασμοί από τώρα και στο εξής αρχίζουν να εφαρμόζονται. Τα βοτσαλόστρωτα, όμως, δάπεδα αποτελούν χαρακτηριστικό όχι μόνο των απλών ΜΕ λάκκων αλλά και των λακκοειδών, ενώ η συνήθεια της εναπόθεσης κτερισμάτων όχι μόνο δεν εγκαταλείφθηκε αλλά ενισχύθηκε με την παρουσία πολύτιμων αντικειμένων.

Στο κέντρο του περιβόλου δεν εντοπίστηκαν τάφοι, γεγονός που πιθανότατα σημαίνει ότι ο χώρος εγκαταλείφθηκε πριν συμπληρωθεί με ταφικά μνημεία. Κάτω από τον τάφο Μ και σε βάθος 0,62 μ. από την επιφάνεια, βρέθηκε μία κατασκευή (Κ2) η οποία είχε το σχήμα ημικυκλίου - αψίδας (**Εικ. 51**). Η κατασκευή που ήταν χτισμένη από άψητες πλίνθους είχε δάπεδο καλυμμένο από στάχτες και θραύσματα οστών.¹¹⁰ Έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες για τον ελλειψοειδή τοίχο, ότι δηλαδή είναι τμήμα εστίας κάποιας οικίας που χρονολογείται σε περίοδο προγενέστερη από αυτή των τάφων (ΜΕ χρονολόγηση) ή ότι ανήκει σε κατασκευή που είχε κάποια σχέση με τις ταφικές τελετουργίες που πιθανώς τελούνταν κοντά στην είσοδο του κύκλου.¹¹¹ Ο Μυλωνάς θεωρεί ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να υποδηλώνουν την τέλεση λατρευτικών εκδηλώσεων στον περίβολο Β όσο στον Α, εκφράζοντας τις αμφιβολίες του και για τον «βωμό» που βρέθηκε πάνω από τον λακκοειδή ΙV του ταφικού κύκλου Α. Όσον αφορά την περίπτωση της ημικυκλικής κατασκευής, η πιθανότερη ερμηνεία φαίνεται να είναι αυτή της οικίας που κατασκευάστηκε πριν τη μετατροπή του χώρου σε νεκροταφείο. Την άποψη αυτή, σύμφωνα με τον Μυλωνά, υποστήριξαν ο Παπαδημητρίου και ο Hammond.¹¹²

Τα κτερίσματα (εκτός από τα κεραμικά), τα οποία λόγω της σπουδαιότητάς τους μπορούν να αποτελέσουν ξεχωριστό κεφάλαιο, είναι κατασκευασμένα από χρυσό, ασήμι, χαλκό, ελεφαντόδοντο, αμέθυστο, σαρδόνυχα, ήλεκτρο και ορεία κρύσταλλο. Τα ευρήματα του ταφικού περιβόλου Β και Α υποδηλώνουν τη μοναδικότητα των ταφών αλλά και τις νέες συνθήκες που επέφερε το τέλος της

¹⁰⁹ Blackburn 1970, 261.

¹¹⁰ Mylonas 1957, 154.

¹¹¹ Mylonas 1966, 109.

¹¹² Μυλωνάς 1973, 253.

ΜΕ περιόδου με το άνοιγμα των εμπορικών δρόμων. Οι προσφορές φανερώνουν τις σχέσεις της «τοπικής δυναστείας» με την Κρήτη, τις Κυκλάδες, την Αίγυπτο και την Ανατολή.

Οι δύο ταφικοί κύκλοι των Μυκηνών δεν είναι τα μοναδικά παραδείγματα, καθώς χρονικά πολύ κοντά σε αυτούς είναι ο ταφικός περίβολος Α (πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή) στην τοποθεσία Κουκουνάρα-Γουβαλάρη στη Μεσσηνία.¹¹³ Η διαφορά μεταξύ του ταφικού κύκλου στη θέση Γουβαλάρη και των περιβόλων των Μυκηνών είναι ότι ο πρώτος δεν περιέβαλε λακκοειδείς και λάκκους αλλά θολωτούς. Πρωιότεροι των κύκλων των Μυκηνών είναι οι κυκλικοί τάφοι-τύμβοι R στο Νυδρί της Λευκάδας που χρονολογούνται την ΠΕ περίοδο, ενώ κυκλικό περίβολο είχε και ο τύμβος S που βρίσκεται στο Νυδρί, στους πρόποδες του Σκάρου και χρονολογείται τη ΜΕΧ.¹¹⁴ Ο Μυλωνάς αναζητά τα πρότυπα των δύο ταφικών περιβόλων στους ΜΕ περιβόλους των τύμβων, και βρίσκει παράλληλα στους τύμβους του Δραχμανίου και του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων στη Μεσσηνία.¹¹⁵

Στις Μυκήνες μεταξύ των τάφων ξεχωρίζουν οι λακκοειδείς, οι οποίοι πιθανώς αποτελούν τοπική εφεύρεση. Τα πρώτα δείγματα των λακκοειδών εμφανίζονται στον κύκλο Β, όπου υπάρχουν τέτοιου είδους τάφοι με διαφορές στο μέγεθος αλλά και στην κατασκευή. Την ίδια περίοδο στο νεκροταφείο της Ελευσίνας εμφανίζεται μία νέα ταφική κατηγορία, με τη δημιουργία χτιστών ορθογώνιων τάφων με πλευρική είσοδο και με τεράστιες καλυπτήριες πλάκες. Οι τύποι, επομένως, των τάφων καθορίζονταν όχι μόνο από τα έθιμα και τις συνήθειες μιας εποχής αλλά και από τις τοπικές και εδαφικές-γεωλογικές συνθήκες κάθε περιοχής (π.χ. η δημιουργία των λακκοειδών προϋποθέτει την ύπαρξη μαλακού χώματος).

Μερικοί από τους τάφους των ταφικών κύκλων Α και Β χρονολογούνται από το 1600-1510 π.Χ. Επομένως για κάποιο χρονικό διάστημα οι δύο περίβολοι χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα πιθανώς από δύο βασιλικές οικογένειες.¹¹⁶ Στον Πίνακα 8 παραθέτονται συνοπτικά οι απλοί λάκκοι (ή κιβωτιόσχημοι) που βρίσκονται μέσα ή κοντά στον ταφικό κύκλο Α, στον Πίνακα 9 οι απλοί λάκκοι

¹¹³ Κορρές 1975, 88.

¹¹⁴ Pelon 1976, 94.

¹¹⁵ Mylonas 1966, 110.

¹¹⁶ *Ibid.*, 109.

του ταφικού κύκλου Β, στον Πίνακα 10 οι λακκοειδείς του ταφικού κύκλου Β και στον Πίνακα 11 ο λακκοειδής του ταφικού περιβόλου Α.

Αντίστοιχος οικισμός: Η Μυκηναϊκή κατοίκηση της ακρόπολης ήταν η αιτία της εξαφάνισης των προγενέστερων οικοδομικών καταλοίπων. Στηριζόμενος στα ανασκαφικά του ευρήματα, ο Α. Wace θεωρούσε ότι στη κορυφή της ακρόπολης, στην περιοχή του Μυκηναϊκού ανακτόρου, υπήρχε οικισμός της ΜΕ περιόδου αλλά ίσως και της ΠΕ.¹¹⁷ Στην κορυφή και στη βορειοδυτική πλαγιά της ακρόπολης βρέθηκαν λείψανα τοίχων μαζί με τμήματα οχρωματικού πιθανώς τείχους, το οποίο εντοπίστηκε κάτω από την είσοδο του ανακτόρου. Τμήμα του προαναφερθέντος τείχους ίσως είναι και αυτό που βρέθηκε ανατολικά του Δωματίου της Φρουράς του Μυκηναϊκού ανακτόρου το οποίο δηλώνεται με το γράμμα Ζ (**Εικ. 52**). Το τείχος είχε κατασκευαστεί από ογκόλιθους που είχαν πάχος περίπου 1,25 μ., ενώ η επίχωση, πίσω από την αμυντική κατασκευή, αποτελείτο από μαύρο χώμα και από όστρακα της ΜΕ περιόδου που χρονολογούν το τείχος στα τέλη της ΜΕ εποχής.¹¹⁸ Το τείχος, που διατηρείται σε ύψος τριών δόμων ή 1,50 μ., θα περιέκλειε κατά τη διάρκεια της ύστερης φάσης της ΜΕΧ την κορυφή της ακρόπολης.¹¹⁹

Λείψανα οικιών της ΜΕ περιόδου βρέθηκαν κάτω από την κεκλιμένη ανάβαση, εντός της Πύλης των Λεόντων, στο νοτιοανατολικό τμήμα του ταφικού περιβόλου Α και βόρεια του νοτίου διαδρόμου του Μυκηναϊκού ανακτόρου.¹²⁰ ΜΕ τοίχοι εντοπίστηκαν και εκτός της ακρόπολης, δυτικά από την Πύλη των Λεόντων (αρ.18, **Εικ. 45**) αλλά και σε μία χαράδρα βορειοανατολικά της ακρόπολης.¹²¹ Πιο συγκεκριμένα έχουν βρεθεί τμήματα τοίχων ανατολικά της Οικίας του Εμπόρου του Λαδιού και της Οικίας των Σφιγγών και νότια του βορείου τοίχου της Νότιας Οικίας.¹²² Στα νότια του ταφικού κύκλου Β αποκαλύφθηκε ορθογώνια εστία που καλυπτόταν με όστρακα πίθων η οποία πιθανώς ανήκει σε ΜΕ κατοικία, τμήματα της οποίας αποκαλύφθηκαν ανατολικότερα.¹²³ ΜΕ τμήματα τοίχων έχουν αναφερθεί και στα βορειοανατολικά της ακρόπολης στο δρόμο που οδηγεί προς το Μπερμπάτι.

¹¹⁷ Wace 1921-23, 118.

¹¹⁸ Rowe 1954, 248.

¹¹⁹ Συριόπουλος 1964, 299.

¹²⁰ Wace 1921-23, 76, 117, 208.

¹²¹ Συριόπουλος 1964, 299.

¹²² Lambropoulou 1998, 242.

¹²³ *Ibid.*, 243.

Η ΜΕ χρονολόγηση του τοίχου που βρέθηκε δυτικά της Πύλης των Λεόντων αμφισβητήθηκε από τον W. Taylour ο οποίος θεώρησε ότι η οικοδομή ανήκει στην πρώιμη ΥΕ περίοδο.¹²⁴ Από όσα προαναφέρθηκαν, διαπιστώνεται η εκτεταμένη χρήση της περιοχής κατά τη διάρκεια της Μέσης Χαλκοκρατίας, με την ύπαρξη οργανωμένου οικισμού με οχυρωματικό τείχος και με εκτεταμένους χώρους ταφής οι οποίοι βρίσκονταν σε άμεση γειτνίαση με τις οικίες. Λόγω όμως της μεταγενέστερης οικοδομικής δραστηριότητας δεν είναι εφικτή η δημιουργία μίας πλήρους εικόνας για την έκταση της ΜΕ εγκατάστασης.

Οι Μυκήνες ανήκουν στις θέσεις εκείνες όπου έχουν εντοπισθεί εισαγόμενα κεραμικά σκεύη από τις Κυκλάδες και πιθανώς από την Κρήτη και την Αίγινα, ενώ εμφανής είναι η παρουσία ντόπιας κεραμικής επηρεασμένης από τα κρητικά πρότυπα της ΜΜ περιόδου.¹²⁵

Πρόσφυμα

Πρόκειται για ακρόπολη που βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά της πεδιάδας του Άργους, περίπου 5 χλμ. νοτιοανατολικά των Μυκηνών και 7 χλμ. βορειοανατολικά του Άργους¹²⁶ (**Χάρτης 8**). Στην τοποθεσία έγιναν ανασκαφές από τον C. Blegen το 1925 και το 1928 και από τον J. Caskey το 1949. Από τις ανασκαφές έχουν έρθει στο φως πάνω από 31 τάφοι οι οποίοι βρέθηκαν στην περιοχή βόρεια του Ηραίου, στις πλαγιές του όρους Εύβοια ή Γερογάλαρα και χωρίζονται σε επτά ομάδες (**Εικ. 53**). Στην τοποθεσία παρατηρήθηκε ανθρώπινη δραστηριότητα που καλύπτει χρονικά τη ΝΛ περίοδο και τις τρεις περιόδους της Εποχής του Χαλκού.

Τάφοι: Οι περισσότεροι από τους τάφους είναι αβαθείς λάκκοι που έχουν ανοιχθεί εν μέρει στο χώμα και εν μέρει στον σκληρό βράχο. Πολλοί από αυτούς διατηρούσαν τις ασβεστολιθικές καλυπτήριες πλάκες οι οποίες κατά κανόνα ήταν τρεις σε κάθε τάφο, είχαν μήκος 1 μ. και πάχος 0,20 μ., ενώ τα μεταξύ τους κενά καλύπτονταν από μικρούς λίθους.¹²⁷

Ομάδα I (**Εικ. 53**): Έχουν βρεθεί δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (I και II). Ο τάφος I έχει διαστάσεις 0,40 x 0,70 μ. και είναι λαξευμένος κατά το ήμισυ στο

¹²⁴ Taylour 1955, 203, 205.

¹²⁵ Lambropoulou 1998, 369.

¹²⁶ Forsén 1992, 55.

¹²⁷ Blackburn 1970, 277.

μαλακό χρώμα και κατά το ήμισυ στον βράχο.¹²⁸ Οι καλυπτήριες πλάκες δε βρέθηκαν στη θέση τους, αλλά θρυμματισμένα τμήματά τους υπήρχαν στη δυτική πλευρά του τάφου. Τα οστά που διατηρούνταν σε άσχημη κατάσταση υποδηλώνουν τη συνεσταλμένη στάση του νεκρού ο οποίος συνοδευόταν από κτερίσματα: δύο κύαθοι της κίτρινης μινυακής κεραμικής, μία αμαυρόχρωμη πρόχους, ένα μεγάλο αγγείο με σωληνοειδή πλευρική προχοή της αμαυρόχρωμης κεραμικής και μία μικρή πρόχους που ανήκει στα σκεύη οικιακής χρήσης από χοντρόκοκκο πηλό (**Εικ. 54**).¹²⁹ Ο τάφος II ο οποίος βρέθηκε βορειοανατολικά του πρώτου, διατηρούσε μία καλυπτήρια πλάκα και περιείχε ένα σκελετό ακτέριστο (**Εικ. 55**).¹³⁰ Ο Blegen τον θεωρεί ΜΕ ενώ ο Dietz δεν τον χρονολογεί, λόγω έλλειψης αφιερωμάτων (τον I τον χρονολογεί στην ΥΕ ΙΑ περίοδο).¹³¹

Ομάδα II (**Εικ. 53**): Η τοποθεσία στην οποία βρέθηκαν οι δύο τάφοι της ομάδας αυτής είναι πολύ κοντά στο μονοπάτι που οδηγούσε από το Ηραίο προς τις Μυκήνες. Ο πρώτος τάφος (XIX) είναι λάκκος (κιβωτιόσχημος κατά τον Blegen) τραπεζοειδούς σχήματος (**Εικ. 56**) με μήκος 0,61 μ. και πλάτος 0,41 μ. περίπου.¹³² Ο τάφος καλυπτόταν από μία ασβεστολιθική πλάκα με διαστάσεις 0,98 x 0,80 μ. ενώ τα κενά μεταξύ της πλάκας και των τοιχωμάτων του λάκκου καλύπτονταν με μικρότερους λίθους.¹³³ Περιείχε ένα σκελετό σε κατάσταση αποσύνθεσης μαζί με χαρακτηριστική ΜΕ κεραμική (**Εικ. 57**). Ο τάφος χρονολογείται από τον Dietz στα τέλη της ΜΕ περιόδου (ΜΕ ΙΙΙ Β).¹³⁴ Ο δεύτερος τάφος της ομάδας, βάσει κεραμικών ευρημάτων, χρονολογείται από τον Dietz την ΥΕ ΙΑ.¹³⁵

Ομάδα ΙΙΙ (**Εικ. 53**): Βρέθηκαν 8 ΜΕ τάφοι όλοι λάκκοι * (εκτός από τον X ο οποίος είναι κιβωτιόσχημος). Οι ταφές, αν και δεν ήταν η μία κοντά στην άλλη, διαμόρφωναν ένα μικρό νεκροταφείο. Οι πλευρές του κιβωτιόσχημου X είναι κατασκευασμένες από λίθους και το δάπεδό του καλυμμένο με βότσαλα. Οι τάφοι ΙΙΙ, V, VIII, ΙΧ, Χ, XXVIII, XXIX και XXX είχαν καλυπτήριες πλάκες από ασβεστόλιθο και περιείχαν σκελετούς σε κατάσταση αποσύνθεσης (έναν σε κάθε τάφο) ή λιγοστά οστά τα οποία δεν έδειχναν την αρχική στάση των νεκρών. Στο

¹²⁸ Blegen 1937, 30.

¹²⁹ *Ibid.*, 31.

¹³⁰ *Ibid.*, 31.

¹³¹ Dietz 1991, 287.

¹³² Blegen 1937, 32.

¹³³ *Ibid.*, 32.

¹³⁴ Dietz 1991, 287.

¹³⁵ *Ibid.*, 287.

* Ο Blegen ονομάζει τους λάκκους κιβωτιόσχημους.

λάκκο XXIX υπήρχε ένας σκελετός στη συνήθη για τη ΜΕ περίοδο εμβρυϊκή στάση. Οι τάφοι XXVIII και XXX δεν περιείχαν οστέινα κατάλοιπα, γεγονός που πιθανότατα φανερώνει τον ενταφιασμό βρεφών.¹³⁶ Λίγοι ενταφιασμοί συνοδεύονταν από κτερίσματα. Ο τάφος XXVIII περιείχε έναν αμαυρόχρωμο κύαθο με δύο υπερυψωμένες λαβές, εκ των οποίων σωζόταν η μία (**Εικ. 58**) και ο τάφος XXX μία πρόχους της χονδροειδούς κεραμικής και ένα σφαιρικό σφονδύλι.¹³⁷ Ενδιαφέρον προκαλούν οι δύο κυαθόμορφες κύλικες της κίτρινης μινυακής κεραμικής (**Εικ. 59**) οι οποίες βρέθηκαν δίπλα από το λάκκο III. Τα αγγεία που πιθανώς ανήκουν στον τάφο, τοποθετήθηκαν πάνω από αυτόν μετά τον ενταφιασμό και το σφράγισμά του με τις καλυπτήριες πλάκες.¹³⁸ Ο Blegen βάσει της κεραμικής αυτής χρονολόγησε τον τάφο III στην ύστερη ΜΕ περίοδο. Η Λαμπροπούλου όμως, θεώρησε ότι τα αγγεία ανήκουν σε εξελιγμένο τύπο της κεραμικής κατηγορίας που χρονολογούν το μνημείο την ΥΕ I.¹³⁹

Εκτός από τους 8 ΜΕ τάφους, ο Blegen αναφέρει και άλλους δύο (VI και VII), στηριζόμενος στην εύρεση δύο μεγάλων πλακών ασβεστόλιθου οι οποίες εντοπίστηκαν βόρεια του λάκκου III.¹⁴⁰ Οι ανασκαφείς παρατήρησαν ότι οι πλάκες είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση και ότι ανήκαν σε τάφους οι οποίοι δε βρέθηκαν.

Ομάδα IV (**Εικ. 53**): Βρίσκεται δυτικά της ομάδας III και περιλαμβάνει έναν λάκκο (IV). Ο τάφος (**Εικ. 60**) είχε τρεις καλυπτήριες πλάκες ασβεστόλιθου πάνω από τις οποίες υπήρχαν ΜΕ αγγεία (μία αμαυρόχρωμη πρόχους, δύο κύαθοι και μία κύλικα της κίτρινης μινυακής κεραμικής). Προφανώς πρόκειται για προσφορές που αποτέθηκαν μετά τον ενταφιασμό, όπως έγινε και στον τάφο III της ομάδας III. Ο τάφος περιείχε τα οστά ενός νεκρού τα οποία βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη μία πλευρά του. Εκτός από τα οστά, ο λάκκος περιείχε και κτερίσματα: ένα χάλκινο εγχειρίδιο με υπολείμματα ελεφαντόδοντου στη λαβή και δύο χάλκινες λαβίδες (**Εικ. 61**) καθώς και αγγεία κίτρινα μινυακά και αμαυρόχρωμα. Ο Blegen θεωρεί τον τάφο ΜΕ ενώ ο Dietz τον τοποθετεί χρονικά στην ΥΕ ΙΑ περίοδο.¹⁴¹

¹³⁶ Blegen 1937, 36-37.

¹³⁷ *Ibid.*, 36-37.

¹³⁸ *Ibid.*, 34.

¹³⁹ Lambropoulou 1998, 260.

¹⁴⁰ Blegen 1937, 34.

¹⁴¹ Dietz 1991, 287.

Ομάδα V (**Εικ. 53**): Βρίσκεται βορειοανατολικά της ομάδας IV και περιλαμβάνει 13 τάφους, σχηματίζοντας ένα μικρό νεκροταφείο (**Εικ. 62**). Οι τάφοι βρίσκονται ο ένας κοντά στον άλλο χωρίς να υπακούουν σε κάποιον κανόνα προσανατολισμού. Πρόκειται για λάκκους διαφόρων σχημάτων που καλύπτονταν με ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες, όμως, δεν βρίσκονταν πάνω από όλους του τάφους, προφανώς λόγω της σύγχρονης ανθρώπινης επέμβασης καθώς ο χώρος καλλιεργείτο. Λάκκοι στους οποίους δεν διατηρούνταν οι καλυπτήριες πλάκες ήταν οι XV, XVIII, XXIV, XXV, XXVI και XXVII.¹⁴² Μοναδικός για την κατασκευή του είναι ο τάφος XXI καθώς αποτελείται από τρεις διαφορετικούς λάκκους που κατασκευάστηκαν ο ένας κοντά στον άλλο, διαμορφώνοντας μία επιμήκη τομή (**Εικ. 63**). Οι τρεις λάκκοι δηλώνονται με τα γράμματα A, B, C (από βορά προς νότο).

Στους τάφους XVI και XXII δε βρέθηκαν οστά, στους τάφους XV, XVII, XVIII, XXIC, XXV, XXVI και XXXI εντοπίστηκαν οστέινα κατάλοιπα σε κατάσταση αποσύνθεσης, σε κάθε έναν από τους τάφους XXIV και XXVII υπήρχε ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, ενώ περισσότεροι από δύο ενταφιασμοί εντοπίστηκαν στους τάφους XXIA (δύο σκελετοί), XXIB (πέντε κρανία) και XXIII (δύο σκελετοί). Από τα αφιερώματα ενδιαφέρον έχουν οι δύο χάλκινες θηλιές που είναι είτε σφηκωτήρες, είτε ενώτια (ανάλογα παραδείγματα έχουν βρεθεί σε τάφους του Βορείου νεκροταφείου της Κορίνθου και των Ζυγουριών), οι χάνδρες από χαλκό, στεατίτη και ύαλο και τέσσερα θαλάσσια κογχύλια. Τα προαναφερθέντα κτερίσματα προέρχονται από τον τάφο XVII.¹⁴³ Ανάλογα αφιερώματα βρέθηκαν στην ανατολική πλευρά του τάφου XVIII (χάνδρες και μία θηλιά από χάλκινο έλασμα).¹⁴⁴ Με βάση τα ME (γκρίζα και κίτρινη μινυακή και αμαυρόχρωμη κεραμική) και πρώιμα YE κεραμικά κατάλοιπα, σχεδόν όλοι οι τάφοι χρονολογούνται στο τέλος της MEX, εκτός από τους τάφους XXIB και XXV, οι οποίοι χρονολογούνται στις αρχές της YEX (ο Blegen θεωρεί ότι ο τελευταίος ανήκει στην YE III περίοδο).

Ομάδα VI (**Εικ. 53**): Βρίσκεται βόρεια της ομάδας V και αποτελείται από δύο τάφους. Ο πρώτος τάφος (XXXIII) είναι κιβωτιόσχημος με διαστάσεις 0,42 x 0,65 μ. Οι τέσσερις πλευρές του έχουν διαμορφωθεί από μικρές πλάκες

¹⁴² Blegen 1937, 40.

¹⁴³ *Ibid.*, 41.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 42.

ασβεστόλιθου, ενώ δεν το κάλυμμά του σώζεται.¹⁴⁵ Ο τάφος, που ήταν κενός από οστέινα και άλλου είδους αντικείμενα, ίσως ανήκε σε βρέφος. Ο κιβωτιόσχημος θα μπορούσε να χρονολογηθεί τη ΜΕ περίοδο. Ο δεύτερος τάφος (XXXII) που είναι λάκκος καλυπτόταν από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες και περιείχε ένα σκελετό σε έντονα συνεσταλμένη στάση (**Εικ. 64**). Γύρω από το νεκρό εντοπίστηκαν λεπίδες οψιανού και όστρακα της ΠΕΧ που πιθανώς βρέθηκαν εντός του ΜΕ τάφου, με την αναμόχλευση του εδάφους κατά τη διάρκεια της δημιουργίας του.

Ομάδα VII (**Εικ. 53**): Βρίσκεται βορειοδυτικά της ομάδας IV, κάτω από τους 14 Μυκηναϊκούς θαλαμοειδείς. Η ομάδα αυτή αποτελείται από 4 τάφους. Ο τάφος XI είναι κιβωτιόσχημος και οι υπόλοιποι τρεις (XII, XIII και XIV) λάκκοι. Τα τοιχώματα του κιβωτιόσχημου έχουν κατασκευαστεί από λίθους ενώ διατηρείται και μία από τις καλυπτήριες πλάκες η οποία προεξείχε από το έδαφος. Εντός του υπήρχαν τα οστά δύο σκελετών, μίας μητέρας και ενός βρέφους. Ο σκελετός της γυναίκας ήταν ακουμπισμένος κατά 3/4 στην πλάτη, έχοντας προτεταμένα τα χέρια προς το μέρος του βρέφους, το οποίο ήταν τοποθετημένο στον αριστερό ώμο της γυναίκας.¹⁴⁶

Οι λάκκοι XII (**Εικ. 65**) και XIII περιείχαν από ένα σκελετό σε συνεσταλμένη θέση, ενώ στον τελευταίο τάφο βρέθηκαν οστά από τα οποία δε μπορούν να εξαχθούν περισσότερες πληροφορίες για το φύλο του νεκρού ή τη στάση του. Οι τάφοι XII, XIII και XIV ήταν κτερισμένοι με κεραμική της ΜΕ περιόδου. Εντός του πρώτου βρέθηκαν ένα πήλινο κομβίο και μία χάλκινη καρφίτσα, ενώ ένας κύαθος της κίτρινης μινυακής κεραμικής βρέθηκε κοντά στην επιφάνεια των τοιχωμάτων του. Όλες οι ταφές χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο, με εξαίρεση αυτή του τάφου XIV, που λόγω της εύρεσης πολύχρωμων οστράκων στην επίχωση του μνημείου, πιθανώς ανήκει στην ΥΕΧ.¹⁴⁷

Στην ευρύτερη περιοχή του όρους Γερογάλαρα θα υπήρχαν και άλλοι τάφοι, εκτός από τους προαναφερθέντες, οι οποίοι προφανώς δεν διασώθηκαν λόγω της εντατικής καλλιέργειας που επιχειρήθηκε σε μεταγενέστερες περιόδους. Στον Πίνακα 12 παραθέτονται οι τάφοι και των επτά ομάδων (με τη διπλή γραμμή η μία ομάδα ξεχωρίζει από την άλλη).

¹⁴⁵ Blegen 1937, 47.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 48.

¹⁴⁷ Lambropoulou 1998, 263.

Αντίστοιχος οικισμός: Δεν έχουν ανασκαφεί οικίες της ΜΕ περιόδου αλλά έχουν εντοπισθεί επιχώσεις, με κεραμική της ΜΕΧ, στην ακρόπολη, όπου υπάρχουν οικοδομικά κατάλοιπα οικισμών της ΠΕ και ΥΕ περιόδου (**Εικ. 53**). Ο οικισμός της ΜΕΧ είναι πολύ πιθανό να είχε ιδρυθεί στην ακρόπολη όπου ο Blegen εντόπισε ταφές κάτω από δάπεδα οικιών.¹⁴⁸ Από τα κεραμικά ευρήματα, που προέρχονται κυρίως από τις ταφές, προκύπτει ότι η περιοχή κατοικήθηκε την ύστερη φάση της ΜΕΧ καθώς μετά την ΠΕ ΙΙΙ ακολούθησε μία περίοδος εγκατάλειψης του χώρου.

Άργος - Ασπίδα

Στην περιοχή που βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της πεδιάδας του Άργους (**Χάρτης 8**) έχουν διεξαχθεί ανασκαφικές εργασίες από τις αρχές του 20^{ου}. Οι πρώτες έρευνες έγιναν από τον W. Vollgraff, ο οποίος από το 1902-1904 πραγματοποίησε δύο ανασκαφές, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσίευσε στο *BCH* του 1907. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν μέχρι το 1930, οπότε και διακόπηκαν για κάποιο διάστημα και ξεκίνησαν πάλι στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Εκτός από τον Vollgraff, ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τον Deshayes στην περιοχή της Ασπίδας (Δειράδας), τον Touchais και τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στην ίδια περιοχή (**Χάρτης 9** -αρ.1,2 αντίστοιχα) και από την Εφορεία Αρχαιοτήτων, που αποκάλυψε οικοδομικά και ταφικά λείψανα (τύμβους) στα νότια-νοτιοανατολικά της Ασπίδας. Δημοσιεύσεις έχουν γίνει από τον P. Courbin, τον G. Touchais, την Ε. Πρωτονοταρίου - Δειλάκη, την Ε. Μώρου, αλλά και από άλλους μελετητές. Στην ευρύτερη περιοχή κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ αναπτύχθηκε μεγάλος οικισμός που καταλάμβανε το λόφο της Ασπίδας, τους πρόποδες του γειτονικού λόφου της Λαρίσας και μεγάλο τμήμα της σύγχρονης πόλης του Άργους.

Τάφοι: Εντοπίστηκαν και οι δύο ταφικές κατηγορίες (*intramuros* και *extramuros* τάφοι) καθώς βρέθηκαν ταφές σε ΜΕ οικίες στο λόφο της Ασπίδας και εντός οικιών στην περιοχή της σύγχρονης πόλης του Άργους, αλλά και σε νεκροταφεία πολύ κοντά στα όρια του ΜΕ οικισμού. Η Πρωτονοταρίου - Δειλάκη αναφέρει 11 τύμβους, οι περισσότεροι από τους οποίους βρέθηκαν μεταξύ του χειμάρρου Χαράδρου και της οδού Τσώκρη, καλύπτοντας δηλαδή απόσταση που

¹⁴⁸ Συριόπουλος 1964, 300.

κυμαίνεται στο 1 - 1,5 γλμ.¹⁴⁹ Στους Χάρτες 9 και 10 φαίνεται η εξάπλωση των τύμβων και των οικιστικών καταλοίπων στην ευρύτερη περιοχή του Άργους κάτω από την ακρόπολη της Ασπίδας. Η ανάλυση των τάφων θα αρχίσει από τους τύμβους, ενώ στη συνέχεια θα γίνουν αναφορές στις ταφές των νεκροταφείων και σε αυτές που εντοπίστηκαν εντός των οικιών.

Τύμβος Α: Βρέθηκε στην οδό Ηρακλέους, στα οικόπεδα Οικονόμου, Γκριτζάνη, Καπετάνου (**Χάρτης 9-αρ.9, Χάρτης 10**). Ο τύμβος (**Εικ. 66 α**) είχε διαμορφωθεί από χαλίκια ερυθρωπού χρώματος που κατά διαστήματα συγκατατούνταν από στρώματα πηλού, και περιφερειακά του υπήρχε λίθινος τοίχος (**Εικ. 66 β**).¹⁵⁰ Εντός του περιβόλου αυτού, η διάμετρος του οποίου ήταν περίπου 21 μ., υπήρχε και δεύτερος περίβολος (εσωτερικός) κατασκευασμένος από στρογγυλούς ποτάμιους λίθους, με διάμετρο 14 μ.¹⁵¹ Εντός της περιφέρειας του εσωτερικού περιβόλου βρέθηκαν 8 τάφοι, και εκτός της περιφέρειας του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού κύκλου, στο γειτονικό οικόπεδο Τότσικα (**Εικ. 66 γ**), εντοπίστηκαν άλλοι 10 τάφοι που, είτε ανήκουν στην ευρύτερη ζώνη ενός σύνθετου τύμβου, είτε σε άλλο ταφικό μνημείο που εφάπτεται με τον τύμβο Α. Από το σύνολο των 8 τάφων δύο (α-β) ήταν πηλοπερίκλειστοι (**Εικ. 67 α-β**), ένας ήταν ταφικός πίθος (γ) εντός του οποίου είχαν γίνει πολλοί ενταφιασμοί (**Εικ. 68**), δύο ήταν λάκκοι (δ, η), ένας λακκοειδής (ζ) και ένας χτιστός κιβωτιόσχημος (θ). Ο τάφος ι ήταν χτιστός κιβωτιόσχημος και ανήκε στη Γεωμετρική περίοδο.

Στο κέντρο του τύμβου εντοπίστηκε ένα πεταλοειδές κτίσμα κατασκευασμένο από μεγάλους λίθους (βόθρος - ταφικό κτίσμα).¹⁵² Το δάπεδο της κατασκευής αυτής αποτελείτο από δύο στρώματα χαλίκων, εκ των οποίων το ανώτερο παρουσίαζε ίχνη τέφρας. Εντός της πεταλόσχημης κατασκευής δε βρέθηκαν οστά αλλά μόνο 5 αγγεία (δύο πρόχοι, ένας πυξιδοειδής σκύφος, ένας σκύφος της φαιάς μινυακής κεραμικής και όστρακα ενός πίθου), ορισμένα από τα οποία έφεραν ίχνη καύσης. Αν δεχτούμε ότι η χρήση της πεταλόσχημης κατασκευής συνδεόταν με σπονδές προς τιμή των νεκρών (γεγονός που είναι πιθανό), τότε φαίνεται πιο εφικτή η ύπαρξη τελετουργιών που σχετίζονταν με τη λατρεία των νεκρών κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ. Στον τύμβο, ο οποίος βάσει της κεραμικής χρονολογείται στις αρχές της ΜΕΧ, εξακολούθησαν να γίνονται ταφές

¹⁴⁹ Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 127.

¹⁵⁰ Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1971, 80.

¹⁵¹ Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 11.

¹⁵² *Ibid.*, 12.

και κατά τη διάρκεια της υπόλοιπης ΜΕ περιόδου, ενώ η τελευταία ταφή πραγματοποιήθηκε στα Γεωμετρικά χρόνια.¹⁵³

Τύμβος Β: Βρέθηκε στην οδό Ηρακλέους, στην απέναντι πλευρά του οικοπέδου Οικονόμου, όπου εντοπίστηκε ο τύμβος Α (**Χάρτης 9**-αρ.10, **Χάρτης 10**). Ο τύμβος αποτελείτο από παχύ στρώμα βότσαλων που κάλυπταν τρεις τάφους (α, β και γ). Ο πρώτος ήταν κιβωτιόσχημος πηλοπερίκλειστος (**Εικ. 69 α**). Τα τοιχώματα ήταν κατασκευασμένα από άψητες πλίνθους, οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου μετατράπηκαν σε ενιαίο στρώμα πηλού. Εντύπωση προκαλεί ο τρόπος με τον οποίο στεγαζόταν ο τάφος καθώς στη θέση των καλυπτήριων πλακών (που συχνά κάλυπταν λάκκους και κιβωτιόσχημους) υπήρχαν ξύλα και υδαρής πηλός.¹⁵⁴ Ο τάφος περιείχε το σκελετό ενός άνδρα σε έντονα συνεσταλμένη στάση και μία χειροποίητη πρόχου. Το δάπεδο του τάφου ήταν καλυμμένο με βότσαλα. Ο δεύτερος τάφος (β) ήταν λάκκος που περιείχε ένα νεκρό σε εμβρυϊκή θέση μαζί με ένα χειροποίητο αγγείο (**Εικ. 69 β**). Ο τρίτος τάφος (γ) ήταν και αυτός λάκκος (**Εικ. 69 γ**) με ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση. Τα κεραμικά ευρήματα, η στάση των νεκρών και οι τύποι των τάφων είναι στοιχεία που χρονολογούν τον τύμβο την πρώιμη ΜΕ περίοδο (τέλη της ΜΕ Ι).¹⁵⁵ Κατά τη διάρκεια της ύστερης ΜΕΧ, η περιοχή την οποία κατελάμβανε το ταφικό μνημείο μετατράπηκε σε χώρο κατοικήσιμο, αφού η Δειλάκη αναφέρει την παρουσία αρχιτεκτονικών καταλοίπων της ΜΕ ΙΙΙ.¹⁵⁶

Τύμβος Γ: Βρίσκεται βορειοανατολικά των τύμβων Α και Β, στα οικοπέδα Θεοδωροπούλου, Προκοπίου και Ρέντα (**Χάρτης 9** - αρ.8, **Χάρτης 10**). Ο τύμβος, όπως και οι προηγούμενοι, αποτελείτο από παχύ στρώμα χαλίκων ερυθρωπής απόχρωσης και πηλό. Δε διατηρούνται σαφή ίχνη περιβόλου.¹⁵⁷ Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών καθαρισμού αποκαλύφθηκε η κωνική διαμόρφωση του ταφικού μνημείου με την κλίση του από το κέντρο προς την περιφέρεια (**Εικ. 70**). Ένα γενικό πλάνο των ανεσκαμμένων τάφων του τύμβου φαίνεται στην Εικόνα 71 α-β.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του τύμβου βρέθηκε μία πεταλόσχημη χτιστή κατασκευή (**Εικ. 71 α**-αρ.24, **Εικ. 72**) που περιείχε κύλικες της Μυκηναϊκής

¹⁵³ Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 22.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 24.

¹⁵⁵ Dietz 1991, 282.

¹⁵⁶ Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 24.

¹⁵⁷ *Ibid.*, 27.

εποχής και οστά ζώων. Πρόκειται για παρόμοια κατασκευή με αυτή του τύμβου Α, μόνο που διαπιστώνεται χρονική διαφορά μεταξύ των δύο. Ο βόθρος του τύμβου Α είναι ΜΕ ενώ του τύμβου Γ πιθανώς ΥΕ, αφού στο βόρειο τμήμα του κτίσματος μαζί με έντονα ίχνη τέφρας, βρέθηκαν όστρακα ΜΕ και Μυκηναϊκά.¹⁵⁸ Μία ακόμη διαφορά εντοπίζεται στη θέση των δύο κατασκευών καθώς ο βόθρος του πρώτου ταφικού μνημείου κατέχει κεντρική θέση, ενώ του τρίτου περιφερειακή. Οι δύο τύμβοι του Άργους δεν αποτελούν μοναδικά παραδείγματα ταφικών μνημείων που περιλαμβάνουν τέτοιου είδους κατασκευές. Στο κέντρο του τύμβου του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων στη Μεσσηνία υπήρχε πεταλοειδές οικοδόμημα, εντός του οποίου δε βρέθηκαν οστά, ούτε όστρακα. Ο Σπ. Μαρινάτος θεώρησε ότι πρόκειται για κενοτάφιο.¹⁵⁹

Με τον τύμβο σχετίζονται 87 τάφοι εκ των οποίων οι 56, σύμφωνα με τη Δειλάκη, χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο και αντιπροσωπεύουν τις βασικές ταφικές κατηγορίες της εποχής (λάκκοι, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι, ταφικοί πίθοι). Ένας εκ των πίθων (ταφή 70, πίθος 12 - **Εικ. 73**) είχε επιδιορθωθεί με μολύβδινους συνδέσμους. Ο πίθος αυτός, που πιθανώς περιείχε οστά σε κατάσταση αποσύνθεσης, τα οποία ανήκαν σε περισσότερα από ένα παιδιά, ήταν κτερισμένος με αγγεία της ΜΕ περιόδου: γκρίζα και μαύρα μινυακά και αμαυρόχρωμα (**Εικ.74**). Χαρακτηριστική είναι μία περίπτωση δίδυμου τάφου (**Εικ. 75**) που αποτελείται από έναν κιβωτιόσχημο και έναν λάκκο.¹⁶⁰

Όλοι οι κιβωτιόσχημοι δεν είχαν κατασκευαστεί με τον ίδιο τρόπο. Ορισμένοι από αυτούς είχαν τοιχώματα με οριζόντια τοποθετημένες πέτρες, άλλοι με κατακόρυφες πλάκες ή μεγάλους λίθους και άλλοι με άψητες πλίνθους. Οι περισσότεροι από τους τάφους με χτιστά τοιχώματα είχαν καλυπτήριες πλάκες και βοτσαλόστρωτα δάπεδα. Οι νεκροί κατά κανόνα ήταν τοποθετημένοι σε έντονα συνεσταλμένη στάση, η οποία, σε συνάρτηση με την κεραμική, δηλώνει την πρώιμη ίδρυση του ταφικού μνημείου (ΜΕ Ι). Η Πρωτονοταρίου δεν αποκλείει την πρωιμότερη χρονολόγηση του τύμβου (ίδρυσή του στα τέλη της ΠΕ περιόδου).¹⁶¹ Οι περισσότερες ΜΕ ταφές του μνημείου χρονολογούνται την ύστερη εποχή, ενώ τάφοι εξακολούθησαν να κατασκευάζονται και μετά τη ΜΕΧ

¹⁵⁸ Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 30.

¹⁵⁹ Μαρινάτος 1955, 254.

¹⁶⁰ Δειλάκη 1973, 99.

¹⁶¹ Δειλάκη 1973-74, 208.

μέχρι τα Ελληνιστικά χρόνια.¹⁶² Από το σύνολο των ΜΕ τάφων, μόνο οι 20 χρονολογούνται με σιγουριά την εποχή αυτή. Οι υπόλοιποι που θεωρούνται της ίδιας περιόδου, χρονολογούνται βάσει της στρωματογραφίας και των οστράκων που εντοπίστηκαν στις επιχώσεις τους.

Από το σύνολο των τάφων, οι 13 έφεραν λίθινες στήλες που πιθανώς χρησίμευαν ως σήματα (την ερμηνεία αυτή δίνει η Πρωτονοταρίου - Δειλάκη). Σήματα έχουν βρεθεί και σε τάφους των τύμβων Α και Β. Εάν ισχύει η παραπάνω υπόθεση είναι δύσκολο να δικαιολογηθεί η ύπαρξη των στηλών πάνω από τάφους που καλύπτονταν από τύμβο, γι' αυτό θα πρέπει να επανεξεταστούν δύο ενδεχόμενα: είτε δεν πρόκειται για επιτάφιας στήλες, είτε ο όγκος του χώματος και των χαλίκων που κάλυπταν τους τάφους ήταν προϊόν μεταγενέστερων εδαφικών ανακατατάξεων. Ο τύμβος του οικοπέδου Προκοπίου σε μεταγενέστερη περίοδο (ΥΕ Ι Β / ΙΙ Α) προεκτάθηκε προς το οικόπεδο Θεοδωροπούλου.¹⁶³ Και το ύστερο τμήμα του τύμβου καλυπτόταν από στρώμα χαλίκων και πηλού, όπως οι προαναφερθέντες τύμβοι.

Τύμβος Δ (**Χάρτης 9-αρ.6, Χάρτης 10**): Βρέθηκε στην οδό Νιόβης, στο οικόπεδο Χρ. Βλάχου. Περιλαμβάνει 9 ΜΕ τάφους εκ των οποίων, οι 8 είναι λάκκοι και ο ένας πηλοπερίκλειστος (τάφος iv). Τα ταφικά μνημεία καλύπτονταν με λίθινες πλάκες ή με ξύλινες δοκούς και τα δάπεδά τους ήταν στρωμένα με βότσαλα. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί στη συνήθη συνεσταλμένη στάση και όλοι συνοδεύονταν από αφιερώματα (κεραμική και κοσμήματα από χαλκό, φαγεντιανή και υαλόμαζα). Πάνω από τους τάφους i, ii, iv, vi και vii βρέθηκαν λίθινες στήλες που χρησίμευαν σαν σήματα (όπως σε τάφους των προηγούμενων τύμβων). Οι 9 τάφοι του τύμβου αυτού χρονολογούνται την ύστερη ΜΕ περίοδο.¹⁶⁴ Κατά τη διάρκεια των Ελληνιστικών χρόνων ο χώρος επαναχρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία νέων τάφων.

Τύμβος Ε (**Χάρτης 9-αρ.5, Χάρτης 10**): Βρίσκεται στην οδό Ηρακλέους, στο οικόπεδο Καζά (**Εικ. 76**). Περιλαμβάνει 14 τάφους εκ των οποίων, οι 9 ανήκουν στη ΜΕΧ και οι υπόλοιποι σε μεταγενέστερους ιστορικούς χρόνους. Οι ταφικοί τύποι αντιπροσωπεύουν τις γνωστές ΜΕ κατηγορίες: λάκκοι, κιβωτιόσχημοι και ένας σύνθετος κιβωτιόσχημος με τρεις πλευρές από πλίνθους

¹⁶² Dietz 1991, 276.

¹⁶³ *Ibid.*, 282.

¹⁶⁴ Lambropoulou 1998, 196.

και μία από λίθους (3) και ένας λακκοειδής (6). Ο τάφος 1 (**Εικ. 77 α**) ήταν χτιστός κιβωτιόσχημος με ένα νεκρό σε εμβρυϊκή στάση, ο οποίος κρατούσε στα χέρια του χρυσό διάδημα. Δίπλα από το νεκρό βρέθηκαν δύο αμαυρόχρωμα αγγεία, μία πρόχους και ένα κύπελλο (**Εικ. 77 β**).¹⁶⁵ Ο τάφος 5 (**Εικ. 78**) ήταν κιβωτιόσχημος τα τοιχώματα του οποίου είχαν κατασκευαστεί από μικρότερους και μεγαλύτερους λίθους, ενώ η οροφή φαίνεται ότι είχε διαμορφωθεί από ξύλινες δοκούς και στρώμα πηλού.¹⁶⁶ Εντός του τάφου υπήρχε ένας σκελετός παιδιού σε συνεσταλμένη στάση που ήταν κτερισμένο με ένα χάλκινο ξίφος και αγγεία, μεταξύ των οποίων δύο μεγάλες υδρίες.¹⁶⁷ Οι τάφοι του τύμβου Ε, όπως και οι αντίστοιχοι του τύμβου Δ, χρονολογούνται την ύστερη ΜΕ εποχή¹⁶⁸

Τύμβος ΣΤ (**Χάρτης 9-αρ.3**): Βρίσκεται στην περιοχή του Νοσοκομείου του Αργούς (**Εικ. 79 α**). Οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί, όπως όλα τα ταφικά μνημεία των υπόλοιπων τύμβων, πάνω σε έδαφος από άμμο και χαλίκια. Η θέση μετά τη ΜΕ περίοδο χρησιμοποιήθηκε για ταφές κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής εποχής και των ιστορικών χρόνων (Πρωτογεωμετρική, Γεωμετρική, Αρχαϊκή και Ελληνιστική εποχή).

Τύμβος Ζ (**Χάρτης 9-αρ.4, Χάρτης 10**): Βρίσκεται στην οδό Ηρακλέους, στο οικόπεδο των αδελφών Μιχαλοπούλου. Περιλαμβάνει κυρίως λάκκους και κιβωτιόσχημους που είχαν ανοιχθεί εντός στρώματος λεπτών χαλίκων και καλύπτονταν από άλλο στρώμα αποτελούμενο από μεγαλύτερους λίθους και πηλό. Τα ταφικά μνημεία χρονολογούνται τη ΜΕ II-III Α περίοδο.¹⁶⁹ Οι τάφοι (δεν αναφέρεται ακριβής αριθμός) περιείχαν συνεσταλμένους ακτέριστους σκελετούς με εξαίρεση τους τάφους Α και Η.¹⁷⁰

Τύμβος Η (**Χάρτης 10**): Εντοπίστηκε στο οικόπεδο Ξενάκη. Οι τάφοι που έχουν δημιουργηθεί σε στρώμα χαλίκων, καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα καθώς η χρήση ορισμένων τοποθετείται την ύστερη ΜΕ περίοδο και άλλων τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή. Μεταξύ των ταφικών μνημείων εντοπίστηκε ένα φρέαρ συνολικού βάθους 6,50 μ., η κατασκευή του οποίου θυμίζει τα πεταλοειδή κτίσματα των τύμβων Α και Γ.¹⁷¹ Εντός του φρέατος βρέθηκαν οστά 16 σκελετών

¹⁶⁵ Δειλάκη 1973, 102.

¹⁶⁶ Dietz 1991, 139.

¹⁶⁷ Δειλάκη 1973, 102.

¹⁶⁸ Lambropoulou 1998, 199.

¹⁶⁹ Πρωτονοταρίου- Δειλάκη 1980, 191.

¹⁷⁰ *Ibid.*, 192-193.

¹⁷¹ *Ibid.*, 193-194.

μαζί με οστά ζώων. Η κατασκευή αυτή δεν αποκλείεται να οικοδομήθηκε και να χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στα τέλη της ΜΕ εποχής και στη συνέχεια να επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου.

Τύμβος Θ (**Χάρτης 10**): Εντοπίστηκε στο οικόπεδο του Δημοτικού σχολείου. Η Πρωτονοταρίου - Δειλάκη κάνει λόγο για ύπαρξη περιβόλου κατασκευασμένου από μικρά χαλίκια, αν και η παρακολούθησή του ήταν αδύνατη καθώς συνεχιζόταν κάτω από γειτονικό οικόπεδο.¹⁷² Μεταξύ των ταφών που αποκαλύφθηκαν στη θέση, συγκαταλέγονται 4 οκλάζοντες σκελετοί οι οποίοι βρέθηκαν εντός του φυσικού ερυθρού δαπέδου και πιθανώς χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο.

Τύμβος Ι (**Χάρτης 10**): Βρέθηκε στο οικόπεδο Λάπατα (**Εικ. 79 β**). Στη συγκεκριμένη θέση εντοπίστηκε χτιστός περίβολος από μεγάλους λίθους, εντός και εκτός της περιφέρειας του οποίου υπήρχαν τάφοι της ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου, αλλά και των Γεωμετρικών χρόνων.

Τύμβος ΙΑ (**Χάρτης 10**): Βρέθηκε στο οικόπεδο Ιωαννίδου. Πρόκειται για χώρο όπου εντοπίστηκε τμήμα περιβόλου όμοιας κατασκευής με αυτή του προηγούμενου τύμβου καθώς και τάφοι της Γεωμετρικής περιόδου. Λόγω της ανεύρεσης ΜΕ οστράκων σε τμήματα της επίχωσης, πιθανώς να υπάρχουν και τάφοι της ίδιας εποχής που μέχρι στιγμής δεν έχουν αποκαλυφθεί.

Στον Πίνακα 13 είναι συγκεντρωμένες όλες οι ταφές των πρώτων πέντε τύμβων.

Η Müller, όπως αναφέρει η Forsén, έχει ταχθεί εναντίον των αρχαιολογικών πορισμάτων της Πρωτονοταρίου - Δειλάκη, θεωρώντας ως μη επαρκή τα 10 από τα 11 ταφικά εξάρματα του Άργους, αποδεχόμενη μόνο τον τύμβο Α και τη ΜΕ του χρονολόγησι.¹⁷³ Θεωρεί ότι τα τυμβοειδή εξάρματα δημιουργήθηκαν από τα χαλίκια που μεταφέρθηκαν από τον ποταμό Χάραδρο και αποτέθηκαν πάνω από τους ΜΕ τάφους. Η άποψη αυτή πριν απορριφθεί καλό θα ήταν να εξετασθεί βάσει των μέχρι τώρα ερευνών στην ευρύτερη περιοχή. Το χαρακτηριστικό των 11 τύμβων είναι το παχύ στρώμα χαλίκων που καλύπτει τόσο αυτούς όσο και την υπόλοιπη έκταση της περιοχής, σε άλλα τμήματα περισσότερο και σε άλλα λιγότερο. Ένα ακόμη στοιχείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα υπέρ της άποψης της Müller είναι η παρουσία επιτάφιων στηλών πάνω από τάφους των

¹⁷² Πρωτονοταρίου - Δειλάκη 1980, 193.

¹⁷³ Forsén 1992, 51.

τύμβων. Η παρουσία σημάτων δεν μπορεί να δικαιολογηθεί αν αυτά καλύπτονταν με σωρό χώματος, πηλού και λίθων. Η λύση του προβλήματος ενδεχομένως να βρίσκεται κάπου στη μέση και ορισμένοι από τους προαναφερθέντες τύμβους να είναι ανθρώπινα δημιουργήματα ενώ άλλοι, προϊόντα των γεωλογικών μεταβολών.

Νεκροταφεία: Στο νότιο τμήμα της πόλης, κάτω από το νεκροταφείο των Γεωμετρικών χρόνων αποκαλύφθηκε ένα σύνολο 33 τάφων της ΜΕ περιόδου (**Χάρτης 11**-θέση xi). Κάτω από τις Γεωμετρικές ταφές εντοπίστηκαν τρία στρώματα της ΜΕ εποχής που αντιπροσωπεύουν τρεις διαδοχικές περιόδους κατοίκησης. Στα δύο κατώτερα στρώματα βρέθηκαν λείψανα του ΜΕ οικισμού και στο ανώτερο οι ΜΕ τάφοι.¹⁷⁴ Από τη στρωματογραφία φαίνεται ότι ο οικισμός μετακινήθηκε για άγνωστους λόγους, και η περιοχή αυτή μετατράπηκε σε νεκρόπολη.

Ένας από τους τάφους, για τους οποίους δεν έχει δημοσιευθεί αναλυτική περιγραφή, είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές διαμορφωμένες από κατακόρυφες πλάκες (**Εικ. 80 α**). Γύρω από την περιφέρεια του τάφου βρέθηκαν σπασμένες πλάκες οι οποίες δεν αποκλείεται να απετέλεσαν το κάλυμμα του κιβωτιόσχημου. Ο τάφος περιείχε έναν συνεσταλμένο σκελετό ο οποίος ήταν κτερισμένος με μία πρόχου και με δύο κανθάρους, ο ένας της μελανής μινυακής κεραμικής (**Εικ. 80 β**) και ο άλλος της κίτρινης.¹⁷⁵ Τα αφιερώματα που βρέθηκαν στους τάφους του νεκροταφείου κατά κύριο λόγο ήταν κεραμικά και αντιπροσωπευτικά της ΜΕ παράδοσης: αγγεία διαφόρων τύπων της αμαυρόχρωμης (**Εικ. 81-82**) και της μινυακής κεραμικής. Οι ταφές χρονολογούνται τη ΜΕ ΙΙ περίοδο.

Ένα δεύτερο μεγαλύτερο σύνολο τάφων βρέθηκε στα οικοπέδα Β. Μητσάκου και Χρ. Κριεμάδη, σε γωνία της οδού Ηρακλέους και παρόδου της (**Χάρτης 9**-αρ.7). Στη θέση αυτή, που βρίσκεται κοντά στους ανατολικούς πρόποδες της Ασπίδας, ερευνήθηκαν 160 τάφοι (**Εικ. 83 α-β**) της προϊστορικής και ιστορικής περιόδου που χρονολογούνται τη ΜΕ, την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.¹⁷⁶ Η στρωματογραφία στην περιοχή αποτελείται από χαλίκι διαφόρων μεγεθών που διακόπτεται από λεπτά στρώματα (πάχους 0,10 μ.) ερυθρωπού

¹⁷⁴ Courbin 1956, 168.

¹⁷⁵ Courbin 1954, 177.

¹⁷⁶ Μώρου 1981, 107.

χώματος. Οι τάφοι φαίνεται ότι είχαν ανοιχθεί μέσα στην επίχωση που προαναφέρθηκε και πληρούνταν από το ίδιο υλικό.¹⁷⁷

Από τους 160 τάφους, οι 50 ανήκουν στη ΜΕ περίοδο. Από αυτούς οι 24 ήταν κιβωτιόσχημοι με πλευρές από κατακόρυφες ή οριζόντιες πλάκες και οι 26 ήταν ηλοπερίκλειστοι με τοιχώματα από άψητες πλίνθους οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου μετατράπηκαν σε στρώμα ηλού πάχους 0,10-0,20 μ.¹⁷⁸ Οι τάφοι είχαν διαστάσεις 0,90 x 0,60 μ. και καλύπτονταν κατά τον συνήθη τρόπο με λίθινες πλάκες, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν σώζονταν στην αρχική τους θέση. Χαρακτηριστικό στοιχείο που κάνει σχεδόν όλους τους τάφους να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους ευρεθέντες, είναι το περίγραμμα του καθενός που σχηματιζόταν με κροκάλες συνδεδεμένες με χώμα που τοποθετούνταν πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες, ή αν αυτές δεν διατηρούνταν, στο ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων.¹⁷⁹

Οι σκελετοί είχαν αποθεθεί σε συνεσταλμένη στάση και ήταν κατά κύριο λόγο κτερισμένοι με αγγεία μινυακά και αμαυρόχρωμα (**Εικ. 84**). Όλοι βέβαια οι τάφοι δεν περιείχαν αφιερώματα. Μεταξύ των κτερισμένων κιβωτιόσχημων οι πιο «πλούσιοι» ήταν οι παιδικοί. Σε έναν τάφο με διαστάσεις 2 x 5 μ. υπήρχαν εκτός από αγγεία της ύστερης ΜΕΧ, μία χάλκινη λαβίδα και ένα εγχειρίδιο τριγωνικού σχήματος. Από τα ευρεθέντα αγγεία μοναδικό ως προς το σχήμα του είναι μία δίδυμη πρόχους με καλαθοειδή λαβή (**Εικ. 84**). Σε 6 ηλοπερίκλειστους εκτός από ανθρώπινα οστά καταλοίπα εντοπίστηκαν και ζωικά.¹⁸⁰

Διαπιστώθηκε ότι κάποιοι ΜΕ τάφοι κατασκευάστηκαν πάνω σε προγενέστερα ταφικά μνημεία που και αυτά χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο. Το γεγονός αυτό δείχνει την πυκνή συγκέντρωση των τάφων στην περιοχή, και ίσως την «έλλειψη σεβασμού» προς τους πρώτους νεκρούς. Ένα στοιχείο που συχνά αποτελεί ουσιώδες δομικό χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής των ταφικών μνημείων είναι οι επιτάφιας στήλες οι οποίες στην προκειμένη περίπτωση δεν έχουν βρεθεί. Εξαίρεση ίσως αποτελεί ο τάφος 104 στην επίχωση του οποίου βρέθηκε μία μεγάλη πέτρα που θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει ως σήμα. Πάνω από το νεκροταφείο δημιουργήθηκε δρόμος της Μυκηναϊκής εποχής, ενώ κατά την

¹⁷⁷ Μώρου 1981, 107.

¹⁷⁸ *Ibid.*, 107.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 107.

¹⁸⁰ *Ibid.*, 107.

Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο η τοποθεσία χρησιμοποιήθηκε πάλι ως νεκρόπολη. Ο Dietz χρονολογεί τους τάφους στη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.¹⁸¹

ΜΕ τάφοι βρέθηκαν και έξω από το Άργος στην περιοχή Μαγούλα Κεφαλαρίου (επί της εθνικής οδού Άργους - Τρίπολης). Στη θέση υπήρχαν 4 λάκκοι με σκελετούς που ήταν κτερισμένοι με αγγεία αμαυρόχρωμα και κίτρινα μινυακά.¹⁸²

Intramuros ταφές: Έχουν εντοπισθεί αρκετές περιπτώσεις ενταφιασμών εντός των ορίων οικιών στην περιοχή της σύγχρονης πόλης του Άργους όσο και στο λόφο της Ασπίδας. Στο νότιο τμήμα της πόλης στο δάπεδο μιας ΜΕ οικίας εντοπίστηκαν τρεις ταφικοί πίθοι,¹⁸³ ενώ άλλος ένας βρέθηκε στην ίδια περιοχή και ανήκει στην ΠΕ ή ΜΕ περίοδο.¹⁸⁴ Στην οδό Ηρακλέους, στην αυλή της οικίας Κιντή, βρέθηκαν τμήματα τοίχων που τέμονταν και μία ταφή της ΜΕ εποχής που πιθανώς σχετιζόταν με το οικοδόμημα.¹⁸⁵ Στον τομέα δ που βρίσκεται στους πρόποδες του ακρόπολης της Λαρίσας (νοτιοδυτικά του Ωδείου) αποκαλύφθηκε οικία εντός της οποίας υπήρχαν 5 ταφικοί λάκκοι.¹⁸⁶ Το περιεχόμενο των τάφων αυτών δεν έχει δημοσιευθεί γι' αυτό μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν όσον αφορά τη χρονολόγησή τους. Αν οι ταφές είναι σύγχρονες της οικοδομής τότε δεν αποκλείεται να χρονολογούνται την πρώιμη ΜΕ περίοδο.

Στον τομέα Ρ στην περιοχή της Δειράδας (**Χάρτης 9-αρ.2**) εντοπίστηκε μία μεγάλη κοιλότητα η οποία αποτελείτο από 6 διαδοχικά στρώματα.¹⁸⁷ Στο 5^ο (προτελευταίο) στρώμα βρέθηκε μία ταφή γυναίκας που είχε αποτεθεί σε λιθόστρωτο. Από την κεραμική που εντοπίστηκε στο στρώμα αυτό (όστρακα γκρίζα μινυακά και αμαυρόχρωμα) προκύπτει η ΜΕ χρονολόγηση της ταφής. Στο 6^ο (κατώτερο) στρώμα βρέθηκε ένας ταφικός πίθος ο οποίος περιείχε το σκελετό ενός παιδιού. Μία κύλικα της γκρίζας μινυακής κεραμικής, που εντοπίστηκε κάτω από το ταφικό αγγείο, χρονολογεί τον εγχυτρισμό τη ΜΕ ΙΙ περίοδο.¹⁸⁸

Στην ακρόπολη της Ασπίδας βρέθηκαν ταφικοί πίθοι, λάκκοι και ένας κιβωτιόσχημος. Ένας πίθος ο οποίος βρέθηκε κάτω από τον τοίχο μίας οικίας (δεν

¹⁸¹ Dietz 1991, 282.

¹⁸² Κριτζάς 1973-74, 246.

¹⁸³ Courbin 1955, 312.

¹⁸⁴ Courbin 1954, 164.

¹⁸⁵ Δειλάκη 1972, 97.

¹⁸⁶ Lambropoulou 1998, 179-180.

¹⁸⁷ *Ibid.*, 172-173.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 173.

αναφέρεται ποιας) περιείχε το σκελετό ενός παιδιού.¹⁸⁹ Το αγγείο έφερε στο σώμα του αποφύσεις (**Εικ. 85 α-β**). Ένα δεύτερο ταφικό αγγείο ήταν ένας αμφορέας ο οποίος εντοπίστηκε δίπλα στον τοίχο μιας ΜΕ οικίας (δεν αναφέρεται ποιας).¹⁹⁰ Το αγγείο, που είχε τοποθετηθεί μέσα σε κοιλότητα καλυμμένη με κίτρινο πηλό, περιείχε τα οστά ενός παιδιού (**Εικ. 86**). Το στόμιο του ταφικού αγγείου έκλεινε με μία λίθινη πλάκα. Σύγχρονες πρέπει να είναι και οι ταφές που εντοπίστηκαν μέσα σε 12 λάκκους, οι οποίοι είχαν ανοιχθεί μέσα και έξω από ένα ασιδωτό κτίσμα του νοτιοανατολικού τομέα της ακρόπολης.¹⁹¹ Όλοι οι τάφοι ήταν παιδικοί. Εντός της οικίας, μαζί με τους λάκκους, βρέθηκε και ένας κιβωτιόσχημος που, λόγω του κίτρινου μινυακού μόνωτου κάρθου που περιείχε, χρονολογείται την ύστερη ΜΕ περίοδο και ανήκει στη δεύτερη φάση κατοίκησης της οικίας η οποία χρονολογείται στις αρχές της ΜΕ ΙΙΙ.¹⁹²

Αντίστοιχος οικισμός: Ένας μεγάλος οικισμός αναπτύχθηκε τη ΜΕΧ στην ευρύτερη περιοχή του Άργους και στο λόφο της Ασπίδας. Λείψανα ΜΕ οικιών είναι διάσπαρτα σε διάφορα σημεία του Άργους και ειδικά στο νότιο τμήμα της πόλης (**Χάρτης 9**). Στο οικόπεδο Παπαδοπούλου εντοπίστηκε τμήμα ΜΕ τείχους (**Εικ. 87**) που αποτελούσε το όριο του οικισμού προς την πλευρά της Ασπίδας.¹⁹³ Στον τομέα δ, στους πρόποδες της Λαρίσας, αποκαλύφθηκαν (όπως προαναφέρθηκε) αρχιτεκτονικά τμήματα μίας οικίας ακανόνιστου ορθογώνιου σχήματος με λίθινη θεμελίωση και με πλίνθινη ανωδομή, η οποία δηλώνεται από τις πεσμένες πλίνθους που βρέθηκαν διασκορπισμένες στο εσωτερικό της οικοδομής. Στο δάπεδο της οικίας υπήρχαν κοιλότητες που κατά πάσα πιθανότητα χρησίμευαν ως χώροι υποδοχής πίθων. Από την κεραμική που προέρχεται από το στρώμα καταστροφής της τελευταίας οικοδομικής φάσης και σε συνδυασμό με το σύνολο των κινητών ευρημάτων, προκύπτει ότι η οικία χρονολογείται την πρώιμη ΜΕ περίοδο.¹⁹⁴

Πιο ολοκληρωμένη εικόνα έχουμε για το λόφο της Ασπίδας, όπου ο Vollgraff διενήργησε ανασκαφές στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Όσον αφορά την πρώτη περίοδο κατοίκησης του χώρου ο Touchais διαπίστωσε κάποια αργοπορία καθώς έκανε λόγο για χάσμα μεταξύ της Νεολιθικής περιόδου και του πρώτου (ή

¹⁸⁹ Vollgraff 1906, 10-11.

¹⁹⁰ Daux 1959, 770.

¹⁹¹ Dietz 1991, 284.

¹⁹² *Ibid.*, 284.

¹⁹³ Δειλάκη, 1973, 97.

¹⁹⁴ Lambropoulou 1998, 179.

δεύτερου) μισού της MEX.¹⁹⁵ Όμως, πρόσφατες ανασκαφές, οι οποίες έδειξαν ότι υπάρχουν τεκμήρια της ΠΕ κατοίκησης στην περιοχή (κεραμική και οικίες), αποδίδουν το «χάσμα» στη διαταραγμένη στρωματογραφία.¹⁹⁶

Στην ακρόπολη βρέθηκαν τα κατάλοιπα δύο περιτειχισμάτων που κύκλωναν τον προϊστορικό οικισμό (**Εικ. 88**). Τα δύο τείχη εφάπτονται μεταξύ τους στη βόρεια κλιτύ του λόφου. Το εσωτερικό τείχος αποτελείται από μία σειρά λίθων που έχουν διευθετηθεί χωρίς την προσθήκη συνδετικού υλικού (**Εικ. 89**). Το εξωτερικό τείχος ήταν της ίδιας κατασκευής μόνο που ήταν παχύτερο (**Εικ. 90**).¹⁹⁷ Η χρονολόγηση των τειχών παραμένει ανοιχτή, αν και η κεραμική, που συλλέχθηκε από την ευρύτερη περιοχή και κοντά στους περιβόλους, ανήκει σε κατηγορίες της ΜΕ εποχής.¹⁹⁸ Η Λαμπροπούλου υιοθετώντας την πιο πρόσφατη διαπίστωση του Touchais, θεώρησε ότι δεν υπάρχουν ικανά στοιχεία που να αποδεικνύουν τη ΜΕ ή γενικότερα, την προϊστορική χρονολόγηση του τείχους της Ασπίδας.¹⁹⁹

Εντός του εσωτερικού τείχους βρέθηκαν οι οικίες Β, C και D οι οποίες είναι ορθογώνιες (αν και η τελευταία δε σώζεται πλήρως) και αποτελούνται από ένα ή δύο δωμάτια (**Εικ. 88**). Εκτός του εσωτερικού τείχους αλλά εντός του εξωτερικού βρέθηκαν οι οικίες Ε, F, Η, Ν και Ο οι οποίες είναι επιμήκειες με δύο ή τρία δωμάτια (**Εικ. 88**).²⁰⁰ Εκτός από τις προαναφερόμενες οικοδομές, υπάρχουν και άλλες οι οποίες βρέθηκαν στα νοτιοδυτικά, εκτός του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου (**Εικ. 88**). Πρόκειται για τοίχους ελαφρά καμπύλους τους οποίους ο Vollgraff χρονολογεί σε περίοδο πριν τα Μυκηναϊκά χρόνια.²⁰¹ Η κατασκευή των κτισμάτων δεν διέφερε από τις χρονικά αντίστοιχες άλλων περιοχών καθώς τα θεμέλια ήταν διαμορφωμένα από λίθους και η ανωδομή από άψητες πλίνθους, οι οποίες στην περίπτωση της Ασπίδας δε σώζονται. Τα δάπεδα όλων των οικιών είχαν διαμορφωθεί από πατημένο πηλό.²⁰²

Ο Vollgraff αναφέρει ότι οι οικοδομές, τις οποίες αποκάλυψε, ανήκουν σε δύο διαδοχικά στρώματα. Τα κινητά ευρήματα, όμως, των στρωμάτων αυτών δεν

¹⁹⁵ Touchais 1975, 708.

¹⁹⁶ Forsén 1992, 50-51.

¹⁹⁷ Vollgraff 1907, 142-143.

¹⁹⁸ Dietz 1991, 284.

¹⁹⁹ Lambropoulou 1998, 292.

²⁰⁰ Vollgraff 1907, 141.

²⁰¹ *Ibid.*, 144.

²⁰² Συριόπουλος 1964, 302.

κρατήθηκαν χωριστά, με αποτέλεσμα να θεωρεί ότι τα δύο αρχιτεκτονικά στρώματα ανήκουν στην ίδια 'προ-μυκηναϊκή' περίοδο. Ο Touchais ερευνώντας μεταγενέστερα την ακρόπολη της Ασπίδας εντόπισε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο βόρειο και νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου (στα βόρεια και νότια των τομών του Vollgraff όπου αποκαλύφθηκαν οι οικίες Ν και Ο - **Εικ. 88**). Πρόκειται για οικοδομές αψιδωτές και ορθογώνιες που ανήκουν στην ύστερη περίοδο της ΜΕ, η οποία αντιπροσωπεύεται από δύο φάσεις (III και IV).²⁰³ Στις αρχές της ΜΕ III (φάση III), σύμφωνα με τον Touchais, χρονολογούνται τα αψιδωτά κτίσματα, από τα οποία το καλύτερα σωζόμενο βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τομέα της ακρόπολης (**Εικ. 88 α**), ενώ κατά την ύστερη ΜΕ III περίοδο (φάση IV) παρατηρήθηκε αντικατάσταση των αψιδωτών κτισμάτων από ορθογώνια (π.χ. επίμηκες ορθογώνιο κτίσμα που αντικατέστησε την αψιδωτή οικοδομή του νοτιοανατολικού τομέα- **Εικ. 88 α**).²⁰⁴ Με βάση τα κεραμικά ευρήματα, από την ευρύτερη περιοχή της ακρόπολης, φαίνεται ότι η πρώτη απόπειρα κατοίκησης του χώρου, κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ, ανάγεται στα μέσα της περιόδου. Η απουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων της ΜΕ II δεν αποκλείεται να οφείλεται στη μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα.

Από τα υπάρχοντα στοιχεία προκύπτει, ότι δείγματα κατοίκησης της ΜΕ I περιόδου εντοπίστηκαν στις πλαγιές του λόφου της Λαρίσας (τομέας δ) και στη σύγχρονη πόλη του Άργους (κάτω πόλη). Κατά τη διάρκεια της ΜΕ II, η κατοίκηση επεκτάθηκε στην κάτω πόλη του Άργους, ενώ από την κεραμική της εποχής αυτής, που εντοπίστηκε στο λόφο της Ασπίδας, φαίνεται ότι και στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχαν δείγματα της ανθρώπινης δραστηριότητας τη συγκεκριμένη περίοδο. Τη ΜΕ III η κατοίκηση επεκτάθηκε και συνεχίστηκε τόσο στην κάτω πόλη όσο και στην ακρόπολη της Ασπίδας.

Από το σύνολο των ανασκαφικών τομών συλλέχθηκαν, εκτός από τις συνήθεις κεραμικές κατηγορίες της ΜΕΧ, και όστρακα της ίδιας περιόδου που αποδεικνύουν τις επαφές της περιοχής με την Κρήτη, τις Κυκλάδες και την Αίγινα.²⁰⁵

Το Άργος αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα ΜΕ εγκατάστασης γιατί συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη ΜΕ περίοδο: ορθογώνιοι και

²⁰³ Lambropoulou 1998, 161-162.

²⁰⁴ *Ibid.*, 164.

²⁰⁵ *Ibid.*, 369.

αμφιδωτοί τύποι οικιών, οχυρωματική κατασκευή, *intramuros* ταφές, νεκροταφεία και τύμβοι. Η παρουσία αμφιδωτών κτισμάτων μέχρι τις αρχές της ΜΕ ΙΙΙ, αποτελεί σημαντικό στοιχείο που αποδεικνύει τη συνέχιση μίας πρώιμης ΜΕ συνήθειας κατά τη διάρκεια της ύστερης περιόδου.

Τίρυνθα

Η περιοχή η οποία βρίσκεται στο νότιο άκρο της ανατολικής πεδιάδας του Άργους και απέχει περίπου 2 χλμ. από την ακτή (**Χάρτης 8**), ερευνήθηκε συστηματικά από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Οι πιο πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1980 από τον Kilian. Στη θέση αυτή πριν τη δημιουργία των Μυκηναϊκών κατασκευών, αναπτύχθηκε ένας ΜΕ οικισμός με *intramuros* ταφές. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της μελέτης της γεωλογίας της περιοχής, η Τίρυνθα κατά την εξεταζόμενη περίοδο βρισκόταν πιο κοντά στην ακτογραμμή απ' ό,τι σήμερα (μέχρι την ΠΕ ΙΙ ήταν παράκτια θέση).²⁰⁶

Τάφοι: Στο ανατολικό μέρος της αυλής του Μικρού Μεγάρου (θέση χνι, **Εικ. 91**) βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος με πλευρές από μικρούς λίθους. Εντός του τάφου βρέθηκε ένας σκελετός σε εμβρυϊκή στάση.²⁰⁷ Στη θέση xxx (**Εικ. 91**) εντοπίστηκαν 6 κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλευρές από κατακόρυφα τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους και με δύο ή τρεις καλυπτήριες πλάκες.²⁰⁸ Συγκεκριμένα, στον τάφο 1 υπήρχαν τα οστά ενός ενήλικα που ήταν ακουμπισμένος στην αριστερή του πλευρά. Η ταφή ήταν ακτέριστη. Στον τάφο 2 βρέθηκε ο σκελετός ενός παιδιού σε συνεσταλμένη στάση και στην αριστερή του πλευρά (**Εικ. 92**). Ο νεκρός συνοδευόταν από ένα μικρό αγγείο που έφερε σημάδια κακής όπτησης. Ο τρίτος τάφος βρέθηκε νότια της αυλής xxx, ενώ ο τέταρτος περιείχε τα οστά ενός νεκρού σε κατάσταση αποσύνθεσης που δεν επέτρεπαν τη διεξαγωγή συμπερασμάτων για τη στάση του. Ο πέμπτος τάφος (ακτέριστος) περιείχε τα οστά ενός νεκρού σε πολύ κακή κατάσταση, και ο έκτος που είχε μεγαλύτερες διαστάσεις από τους υπόλοιπους (1,20 x 0,65 μ.) έφερε έναν έντονα συνεσταλμένο σκελετό. Μαζί με τα οστά βρέθηκε και μία μικρή πριονοειδής λεπίδα από πυρίτη. Οι καλυπτήριες πλάκες του κιβωτιόσχημου αυτού δε βρέθηκαν στην αρχική τους θέση.

²⁰⁶ Lambropoulou 1998, 287.

²⁰⁷ Συριόπουλος 1964, 336.

²⁰⁸ Müller 1976, 94-95.

Νότια από τους προαναφερθέντες κιβωτιόσχημους βρέθηκαν δύο ακόμη τάφοι²⁰⁹ (αρ.3, 8). Ο πρώτος που ήταν κιβωτιόσχημος είχε πλευρές διαμορφωμένες από τέσσερις όρθιες πλάκες ενώ καλυπτόταν από άλλη μία. Εντός του βρέθηκε ο σκελετός ενός παιδιού σε συνεσταλμένη στάση και ένα αγγείο. Ο τάφος 3 βρέθηκε κάτω από δάπεδο οικίας που χρονολογείται στις αρχές της ΜΕΧ.²¹⁰ Ο δεύτερος (αρ.8) ήταν λάκκος και περιείχε έναν ακτέριστο σκελετό σε συνεσταλμένη στάση. Ο τάφος έφερε μία καλυπτήρια πλάκα. Δυτικά του Μεγάλου Μεγάρου βρέθηκε άλλος ένας τάφος (αρ.7) ο οποίος ήταν κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος από τέσσερις κατακόρυφες πλάκες και περιείχε τα οστά ενός παιδιού. Η ταφή αυτή χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ περιόδου. Κοντά στον τάφο αυτό είχε εντοπισθεί ένας ακόμη κιβωτιόσχημος (αρ.9) ο οποίος ανασκάφηκε το 1884 και σήμερα είναι κατεστραμμένος.²¹¹

Στο βόρειο τμήμα της ακρόπολης, στο χαμηλότερο σημείο, βρέθηκαν δύο τάφοι κιβωτιόσχημοι, εκ των οποίων ο ένας περιείχε το σκελετό ενός παιδιού.²¹² Και οι δύο τάφοι πιθανότατα ανήκουν στα τέλη της ΜΕ περιόδου. Εκτός από τις ταφές που τοποθετούνται εντός των ορίων της ακρόπολης βρέθηκαν και άλλες εκτός αυτής. Στην περιοχή νότια και εκτός της ακρόπολης (δεν αναφέρεται η ακριβής τοποθεσία) εντοπίστηκαν τρεις τάφοι οι οποίοι χρονολογούνται τη ΜΕ εποχή.²¹³

Η χρονολόγηση δεν είναι κοινή για όλους τους τάφους. Η απουσία κτερισμάτων, σε συνδυασμό με τη μεταγενέστερη οικοδομική δραστηριότητα αποτελούν τις βασικές αιτίες που καθιστούν δύσκολη τη χρονολόγηση. Οι ταφές σύμφωνα με τη στρωματογραφική έρευνα καλύπτουν ολόκληρη τη ΜΕ περίοδο. Οι παραπάνω ενταφιασμοί ανήκουν στην κατηγορία των *intramuros* ταφών καθώς, είτε βρέθηκαν μέσα στα όρια οικιών είτε σε άμεση γειτνίαση με αυτές. Οι τάφοι κατά κανόνα περιείχαν ένα νεκρό σε συνεσταλμένη στάση και στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν ακτέριστοι ή περιείχαν αφιερώματα μικρής αρχαιολογικής αξίας. Μέχρι στιγμής νεκροταφείο δεν έχει εντοπισθεί στην περιοχή.

Αντίστοιχος οικισμός: Εντός της ακρόπολης έχουν βρεθεί αρκετά οικοδομικά κατάλοιπα που υποδηλώνουν την ύπαρξη οργανωμένου ΜΕ οικισμού.

²⁰⁹ Müller 1976, 97.

²¹⁰ *Ibid.*, 98.

²¹¹ *Ibid.*, 101.

²¹² *Ibid.*, 110-111.

²¹³ Συριόπουλος 1964, 336.

Εικάζεται η ύπαρξη πιθανού οχυρωματικού περιβόλου, αν και δεν έχουν βρεθεί οικοδομικά λείψανά του. Ανατολικά του Μεγάλου ανακτόρου βρέθηκε τμήμα καμπυλόγραμμου τοίχου ο οποίος είχε κατασκευαστεί πάνω από το μεγάλο κυκλοτερές οικοδόμημα. Τόσο η υποκείμενη κατασκευή όσο και ο καμπυλόγραμμος τοίχος χρονολογούνται, βάσει των κεραμικών ευρημάτων, στη μεταβατική φάση της ΠΕ-ΜΕ περιόδου.²¹⁴ Στο ίδιο στρώμα βρέθηκε και ένα ευθύγραμμο τμήμα τοίχου (**Εικ. 93-αρ.33**) που ανήκει στην ίδια εποχή.

Σε ανώτερο στρώμα από αυτό των προηγούμενων κατασκευών ανήκει μία ελλειψοειδής οικία (**Εικ. 93-αρ.30**) η οποία είχε μήκος που ξεπερνούσε τα 10 μ. και πλάτος τα 5,30 μ.²¹⁵ Η οικοδομή που είχε κατασκευαστεί από λίθους μετρίου μεγέθους είχε πάχος 0,50 μ. και διατηρούταν σε ύψος ενός δόμου ή και περισσότερων.²¹⁶ Νότια της ελλειψοειδούς οικίας βρέθηκαν ένα καμπυλόγραμμο τμήμα τοίχου (**Εικ. 93-αρ.50**) και ένα μεγαροειδές οίκημα (**Εικ. 93-αρ.46**).²¹⁷ Πάνω από τη μεγαροειδή οικία υπήρχαν δύο ευθύγραμμοι τοίχοι (**Εικ. 93-αρ.45, 47**) οι οποίοι πιθανώς άνηκαν σε άλλο οικοδόμημα ιδίου τύπου, ενώ μία ακόμη οικοδομή με τη μορφή του τριμερούς μεγάρου είχε κατασκευαστεί πάνω από τις προαναφερθείσες οικοδομές (τους δύο ευθύγραμμους τοίχους και την ελλειψοειδή οικία αρ.30). Η οικία αρ.44 (**Εικ. 93-αρ.44**) που αποτελείτο από τουλάχιστον δύο δωμάτια είχε διαστάσεις 2,70 x 3,75 μ.²¹⁸ Τμήμα της μεγαροειδούς οικίας ίσως ήταν ένα ορθογώνιο οικοδόμημα (αρ.45) το οποίο βρίσκεται νότια αυτής.²¹⁹ Στην ίδια περιοχή, αλλά σε υψηλότερο στρώμα βρέθηκαν υπολείμματα δύο ευθύγραμμων τοίχων (**Εικ. 93-αρ.52, 43**) που χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ περιόδου.²²⁰ Νότια των προηγούμενων οικοδομών υπήρχε ένας καμπυλόσχημος τοίχος (**Εικ. 93-αρ.63**) ο οποίος πιθανώς είναι ΜΕ.

Δυτικά από το Μεγάλο Μέγαρο εντοπίστηκαν τα λείψανα 5 ευθύγραμμων τοίχων τα οποία ανήκουν σε πρώιμη ΜΕ φάση, ενώ πάνω από αυτά βρέθηκε ένα αψιδωτό οίκημα με πλάτος 5,60 μ. (το πλήρες μήκος του δε σώζεται).²²¹ Η τοιχοδομία του ήταν επιμελώς κατασκευασμένη από μεγάλες πέτρες και πηλό ενώ

²¹⁴ Müller 1976, 100-101.

²¹⁵ Συριόπουλος 1964, 303.

²¹⁶ *Ibid.*, 303.

²¹⁷ Müller 1976, 97, 100.

²¹⁸ *Ibid.*, 98.

²¹⁹ *Ibid.*, 100.

²²⁰ *Ibid.*, 100-101.

²²¹ Συριόπουλος 1964,304.

το αψιδωτό μέρος, που βρισκόταν ανατολικά, αποτελούσε ξεχωριστό δωμάτιο με την προσθήκη ενός εσωτερικού χωρίσματος που έτεμνε κάθετα τους δύο εξωτερικούς παράλληλους τοίχους. Στο χαμηλότερο επίπεδο της ακρόπολης βρέθηκαν κατάλοιπα δύο οικιών και δύο βόθρων που περιείχαν οστά ζώων και όστρακα της ΜΕ περιόδου.²²²

Από τις νεώτερες ανασκαφικές εργασίες, εκτός των τειχών της Μυκηναϊκής ακρόπολης, ήρθαν στην επιφάνεια αρχιτεκτονικά τμήματα οικοδομών στις τομές F και H (στα νοτιοανατολικά της ακρόπολης) και στην περιοχή των Αγροτικών Φυλακών (**Εικ. 93 α**). Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τομέα F αποκαλύφθηκε ένα ορθογώνιο οικοδόμημα (**Εικ. 93 β**) το οποίο σύμφωνα με τα κεραμικά λείψανα χρονολογείται την ΥΕ I-II περίοδο.²²³ Ένα στρώμα στάχτης (στα βορειοδυτικά του αρχικού κτίσματος) πάχους 0,50 μ. χώριζε το δάπεδο της οικίας από προγενέστερο δάπεδο, το οποίο εν μέρει είχε διαμορφωθεί με στρώμα λίθων. Οι Gercke και Hiesel (οι οποίοι δημοσίευσαν τα αποτελέσματα των ανασκαφών), αναφέρουν από το κατώτερο δάπεδο την παρουσία αμαυρόχρωμης κεραμικής στην οποία βασίστηκαν για να υποστηρίξουν τη ΜΕ-ΥΕ χρονολόγηση του κτίσματος. Η Λαμπροπούλου, όμως, θεωρεί ότι η ύπαρξη τμήματος αγγείου της ΥΕ I και ενός κρατήρα με πολύχρωμη διακόσμηση ανάμεσα στα αμαυρόχρωμα όστρακα, αποτελούν στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της ΥΕ χρονολόγησης και του κατώτερου αυτού οικοδομικού στρώματος.²²⁴

Στο βόρειο μέρος του τομέα F εντοπίστηκε ένα ακόμη κτίσμα ακανόνιστου ορθογώνιου σχήματος (**Εικ. 93 γ**) το οποίο χρονολογήθηκε τη ΜΕ III περίοδο, μολονότι δεν έχουν δημοσιευτεί κεραμικά ή άλλου είδους αντικείμενα από τη θέση, τα οποία να επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση αυτή.²²⁵ Κάτω από το δάπεδο της οικοδομής υπήρχε στρώμα στάχτης που κάλυπτε αρχιτεκτονικά μέλη ενός προγενέστερου κτίσματος, στο οποίο ανήκουν ίχνη ανωδομής από άψητες πλίνθους και τμήμα βοτσαλόστρωτου δαπέδου. Σε κατώτερο επίπεδο στην ίδια περιοχή βρέθηκαν και άλλα τμήματα τοίχων. Υποστηρίχθηκε ότι το συνολικό πάχος του ΜΕ στρώματος στη θέση αυτή ήταν περίπου 2 μ. και αντιπροσώπευε τέσσερις οικοδομικές φάσεις. Όμως, η άποψη αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή

²²² Müller 1976, 113.

²²³ Lambropoulou 1998, 269.

²²⁴ *Ibid.*, 270.

²²⁵ *Ibid.*, 270-271.

με βεβαιότητα, γιατί η κεραμική που συλλέχθηκε από το σημείο δεν έχει δημοσιευθεί.²²⁶

Στον τομέα Η, που βρίσκεται βόρεια της τομής F (**Εικ. 93 α**), αποκαλύφθηκαν οι οικοδομές D1 και D2 (**Εικ. 93 δ**) εκ των οποίων, η πρώτη χρονολογείται με σιγουριά την ΥΕ ΙΙ. Η οικία D2 που αποτελείται από δύο δωμάτια και εντοπίστηκε κάτω από τη D1 καλυπτόταν με ένα λεπτό στρώμα στάχτης. Σύμφωνα με τους Gercke και Hiesel η οικοδομή D2 χρονολογείται την ύστερη ΜΕ περίοδο ενώ η χρήση της συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της ΥΕ εποχής. Η Λαμπροπούλου, όμως, θεωρεί ότι τα πολύχρωμα αμαυρόχρωμα όστρακα, τα οποία βρέθηκαν στο δάπεδο της κατώτερης οικοδομής, τη χρονολογούν στην ΥΕ και όχι στη ΜΕ εποχή.²²⁷ Σε κατώτερο επίπεδο από την οικία D2 βρέθηκαν τμήματα τοίχων που μπορούν να θεωρηθούν ΜΕ, σύμφωνα με τη μινυακή κεραμική που αναφέρεται ότι εντοπίστηκε στη συγκεκριμένη θέση.

Στον ίδιο τομέα και στα νοτιοανατολικά του κτίσματος Μ, ανοίχθηκε δοκιμαστική τομή όπου εντοπίστηκε ΜΕ στρώμα από το οποίο προήλθε γκρίζα μινυακή και αμαυρόχρωμη κεραμική αλλά και χονδροειδή αγγεία. Επιχώσεις της ΜΕΧ εντοπίστηκαν και στην περιοχή των Αγροτικών Φυλακών, απ' όπου συλλέχθηκαν όστρακα της πρώιμης ΜΕ (γκρίζα μινυακά και αργεία μινυακά) και της ύστερης ΜΕ περιόδου (κίτρινα μινυακά και αμαυρόχρωμα).²²⁸

Από τα μέχρι τώρα στοιχεία, φαίνεται ότι στην Τίρυνθα χρησιμοποιήθηκαν και οι δύο αρχιτεκτονικοί τύποι (αμυδωτά και ορθογώνια). Η κατοίκηση, αν εξαιρεθούν τα στρώματα στάχτης που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία μεταξύ των οικοδομικών φάσεων, ήταν συνεχής από την ΠΕ μέχρι τα τέλη της ΥΕ περιόδου. Μεταξύ των κεραμικών ευρημάτων που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία των ανασκαφικών τομών, συγκαταλέγονται και όστρακα Μινωικά και Κυκλαδικά της ΜΕΧ, εντάσσοντας έτσι τη θέση σ' ένα ευρύτερο δίκτυο επαφών με την περιοχή του Αιγαίου.²²⁹ Η εκτεταμένη όμως Μυκηναϊκή δραστηριότητα και οι ελλειπείς δημοσιεύσεις του κεραμικού υλικού καθιστούν επισφαλής ορισμένα από τα συμπεράσματα που αφορούν τη ΜΕ περίοδο.

²²⁶ Lambropoulou 1998, 271.

²²⁷ *Ibid.*, 272.

²²⁸ *Ibid.*, 274.

²²⁹ *Ibid.*, 369.

Ασίνη

Η περιοχή βρίσκεται νότια της Τίρυνθας, στο βόρειο τμήμα του κόλπου του Άργους, 1 χλμ. βόρεια από το χωριό Τολό (**Χάρτης 8**). Τα ίχνη κατοίκησης επεκτείνονται στο βραχώδη λόφο που ονομάζεται Καστράκι και στους πρόποδες του αντικριστού λόφου με το όνομα Μπαρμπούνα, ενώ βρέθηκαν και δύο νεκροταφεία, το ένα στους πρόποδες του λόφου Μπαρμπούνα και το άλλο (το Ανατολικό) βορειοανατολικά από το Καστράκι (**Εικ. 94**). Γεωλογικές έρευνες στην περιοχή έδειξαν ότι το Καστράκι ήταν νησί που βρεχόταν από τη θάλασσα και από τις δύο πλευρές του. Ο οικισμός (**Εικ. 95**) που επισημάνθηκε στους βόρειους πρόποδες του ακρωτηρίου-ακρόπολης, προστατευόταν από τους ισχυρούς νότιους ανέμους οι οποίοι χτυπούσαν πάνω στο λόφο Καστράκι αλλά και από τους βορειοδυτικούς ανέμους που διακόπτονταν από το λόφο Μπαρμπούνα.²³⁰

Στην τοποθεσία έχουν γίνει πολλές ανασκαφικές εργασίες, οι πρώτες από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν το 1922 στην περιοχή της ακρόπολης. Οι έρευνες συνεχίστηκαν και στο υπόλοιπο της ίδιας δεκαετίας αλλά και τη δεκαετία του 1930, ενώ νεώτερες έρευνες διεξήχθησαν τη δεκαετία του 1980 από τη G. Nordquist. Τα αποτελέσματα των πρώτων ανασκαφών δημοσιεύτηκαν από τους O. Frödin και A. Persson το 1938 (*Asine, Results of the Swedish Excavations, 1922-1930*), ενώ σημαντικές είναι οι δημοσιεύσεις των S. Dietz και G. Nordquist το 1980 και 1987 οι οποίες περιλαμβάνουν τα αποτελέσματα των νεώτερων ερευνών του έγιναν τις δεκαετίες του 1970 και 1980 αντίστοιχα. Η Ασίνη ανήκει στις ΜΕ θέσεις στις οποίες συναντώνται και οι δύο ταφικές κατηγορίες (*intramuros* και *extramuros* ταφές) αλλά και όλοι οι τύποι τάφων.

Τάφοι: Οι αναφορές στις ταφές θα ξεκινήσουν από τους *intramuros* ενταφιασμούς οι οποίοι εντοπίστηκαν στον Κάτω οικισμό ενώ στη συνέχεια θα αναλυθούν οι τάφοι των δύο νεκροταφείων, αυτού που βρίσκεται στα κατώτερα στρώματα του λόφου Μπαρμπούνα και του Ανατολικού, όπου έχει βρεθεί τύμβος της ΜΕ περιόδου.

Intramuros ταφές: Από τις ανασκαφές της δεκαετίας του 1920 ήρθαν στο φως περίπου 110 (111) τάφοι οι οποίοι σχετίζονται, είτε άμεσα, είτε έμμεσα με τις οικοδομές της περιοχής. Ο μεγάλος αριθμός των τάφων αφήνει περιθώρια να εικάσουμε τη μεγάλη πυκνότητα κατοίκησης του χώρου. Οι τάφοι ανήκουν σε

²³⁰ Nordquist 1987, 23.

όλες τις γνωστές ταφικές κατηγορίες της ΜΕ εποχής (λάκκοι, πίθοι, κιβωτιόσχημοι) και έχουν εντοπισθεί κάτω από δάπεδα οικιών, δίπλα σε τοίχους, ή σε χώρους εκτός των κατοικιών (σε αυλές ή κοινόχρηστους χώρους).

Από τους 110 τάφους, οι 105 βρέθηκαν εντός των ορίων του οικισμού και οι υπόλοιποι 5 στην ακρόπολη. Τα 2/3 του συνόλου των τάφων είναι λάκκοι και οι περισσότεροι από τους μισούς ανήκουν σε παιδιά που έχουν ενταφιαστεί σε λάκκους ή σε πίθους.²³¹ Οι περισσότεροι σκελετοί βρέθηκαν στη συνήθη συνεσταλμένη στάση, στη δεξιά ή αριστερή τους πλευρά, πάνω σε δάπεδο που καλυπτόταν με βότσαλα (τις περισσότερες φορές) ή πηλό. Άλλα χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων τάφων είναι η απουσία κτερισμάτων, καθώς αφιερώματα βρέθηκαν μόνο σε 18 περιπτώσεις, αλλά και οι καλυπτήριες πλάκες που βρέθηκαν όχι μόνο πάνω από κιβωτιόσχημους αλλά και από λάκκους.²³²

Ενδιαφέρον προκαλούν ορισμένοι τάφοι για διαφορετικούς ο καθένας λόγους. Ο τάφος 29 που είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από ορθοστάτες και με τρεις καλυπτήριες πλάκες, περιείχε ένα νεκρό σε εμβρυϊκή στάση τοποθετημένο πάνω σε βοτσαλόστρωτο δάπεδο. Ο σκελετός είχε καλυφθεί με ένα λεπτό στρώμα πηλού και χώματος το οποίο περιείχε όστρεα, ενώ δύο μεγάλες πέτρες ήταν τοποθετημένες πάνω από το νεκρό.²³³ Οι πέτρες αυτές πιθανώς είχαν τοποθετηθεί με σκοπό να «δέσουν» το νεκρό στη γη. Οι τάφοι 64, 65 και 67 (**Εικ. 96 α**) ήταν απλοί λάκκοι που περιείχαν σκελετούς βρεφών (έναν ο καθένας), γύρω από τους οποίους υπήρχαν σημάδια περιγράμματος από πηλό που ενδεχομένως να αποτελούν υπολείμματα ξύλινου φέρετρου. Ο τάφος 98 (**Εικ.96 β**) ήταν κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος. Είχε ανοιχθεί σε βάθος 0,20 μ. και περιβαλλόταν από μία σειρά από μικρούς λίθους, όπως οι τάφοι του τύπου αυτού. Ο συγκεκριμένος τάφος διαφέρει από τους υπόλοιπους, όχι για την κατασκευή του, αλλά για τις προσφορές που περιείχε καθώς εντός του βρέθηκαν ένα γκρίζο μινυακό αγγείο, δύο χάλκινα ενώτια, ένα πήλινο σφονδύλι, ένας οστέινος οπέας και οστά ζώων.²³⁴ Ο κιβωτιόσχημος αυτός, ο οποίος ανήκε σε γυναίκα, ήταν από τους πιο πλούσια κτερισμένους *intramuros* τάφους της περιοχής.

Στις Εικόνες 97 και 98 εντοπίζονται κάποιοι από τους τάφους στα επίπεδα ΙΙΙ και Ι-ΙΙ αντίστοιχα (οι *intramuros* τάφοι εντοπίστηκαν στα επίπεδα Ι-ΙΙΙ).

²³¹ Blackburn 1970, 201.

²³² *Ibid.*, 201.

²³³ Nordquist 1996, 24.

²³⁴ *Ibid.*, 37.

Συνοπτική αναφορά στους 110 (111) τάφους γίνεται στον Πίνακα 14 α. Στατιστικές πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά που συναντώνται στους τάφους (π.χ. καλυπτήριες πλάκες και ενδείξεις φέρετρων) είναι συγκεντρωμένες στον Πίνακα 14 β. Με τις πρώτες ανασκαφές ήρθαν στο φως τέσσερις κατασκευές που είχαν τη μορφή χτιστών κιβωτιόσχημων και αρχικά ερμηνεύθηκαν ως βωμοί. Επρόκειτο προφανώς για τάφους, εντός των οποίων είχαν τοποθετηθεί βρέφη ή μικρά παιδιά τα οστά των οποίων δεν διατηρούνταν.²³⁵

Extramuros ταφές - στους πρόποδες του λόφου Μπαρμπούνα (**Εικ. 94**): Έχουν βρεθεί τουλάχιστον 15 τάφοι της ΜΕ περιόδου εκ των οποίων, 7 είναι κιβωτιόσχημοι, 4 λάκκοι, 2 λακκοειδείς και 2 ακαθόριστου τύπου.²³⁶ Οι τάφοι αυτοί βρέθηκαν σε περιοχή όπου υπήρχαν πρώιμες ΜΕ οικίες. Όταν, προς το τέλος της ΜΕΧ, ο χώρος εγκαταλείφθηκε οικιστικά, η περιοχή αυτή μετατράπηκε σε νεκροταφείο (ΜΕ ΙΙΙ- αρχές ΥΕ). Τάφοι σύγχρονοι του πρώιμου ΜΕ ΙΙΙ οικισμού βρέθηκαν σε ανώτερο επίπεδο από την κατοικημένη περιοχή και από τους τάφους που βρέθηκαν στους πρόποδες του λόφου Μπαρμπούνα.

Οι περισσότεροι κιβωτιόσχημοι είχαν δάπεδα στρωμένα με βότσαλα ενώ διατηρούσαν τις καλυπτήριες πλάκες από ασβεστόλιθο. Λάκκοι που περιείχαν σκελετούς μικρών παιδιών, βρέθηκαν στα δάπεδα των οικιών 1 και 2, οι οποίες δεν κατοικούνταν πλέον. Εκτός από τις ταφές των ύστερων ΜΕ χρόνων, βρέθηκαν και δύο λακκοειδείς τάφοι, οι Β34 και Β30 (**Εικ. 99-100**), οι οποίοι χρονολογούνται την ΥΕ Ι περίοδο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του λακκοειδή Β34 στον οποίο ο πρώτος ενταφιασμός έγινε στα τέλη της ΜΕ περιόδου ενώ για τον δεύτερο, ο τάφος ανοίχθηκε, τα οστά του πρώτου νεκρού συλλέχθηκαν και στη θέση τους τοποθετήθηκε ο νέος σκελετός. Η κεραμική της ΜΕ εποχής που είχε προσφερθεί στον πρώτο νεκρό δεν μετακινήθηκε με τον δεύτερο ενταφιασμό.²³⁷ Ο νεκρός που ετάφη πρώτος τοποθετήθηκε πάνω από την καλυπτήρια πλάκα του τάφου.²³⁸ Σε όλους του προαναφερθέντες τάφους, οι νεκροί βρέθηκαν σε συνεσταλμένη στάση, με εξαίρεση το νεκρό στο λακκοειδή Β30.

Extramuros ταφές - Ανατολικό νεκροταφείο: Θεωρείται πιο ενδιαφέρον ΜΕ ταφικό μνημείο από τα αναφερθέντα της θέσης, γιατί οι ταφές του ανήκουν σε έναν τύμβο ο οποίος περιέχει 20 τάφους (**Εικ. 101**). Ο τύμβος είχε δύο

²³⁵ Nordquist 1987, 98.

²³⁶ *Ibid.*, 98.

²³⁷ Hägg - Hägg 1975, 156.

²³⁸ Nordquist 1987, 99.

καλύμματα.²³⁹ Το πρώτο (άνωτερο κάλυμμα), που είχε κατασκευαστεί από στρογγυλεμένους λίθους και διατηρείται στα ανατολικά και νότια τμήματα του τύμβου, έχει περιφέρεια που σώζεται αρκετά καλά και διακόπτεται βορειοανατολικά από τον κιβωτιόσχημο 11 και νοτιοανατολικά από τον κιβωτιόσχημο 12 (**Εικ. 101**). Το δεύτερο (κατώτερο κάλυμμα) είχε κατασκευαστεί από λίθους όχι τόσο καλά λειασμένους (**Εικ. 102**), ενώ δεν έχει διαπιστωθεί αν το κέντρο του ήταν το ίδιο με αυτό του πρώτου καλύμματος.

Ανάμεσα στα δύο στρώματα του τύμβου εντοπίστηκαν πηλός, οστά ζώων, βότσαλα και όστρακα (κίτρινα μινυακά, με κοκκινωπό και μελανό επίχρισμα και με τραχιά επιφάνεια).²⁴⁰ Στο κέντρο του τύμβου φαίνεται ότι υπήρχε άλλη μία κυκλική κατασκευή που προφανώς έχει το ίδιο κέντρο με τις δύο περιφερειακές κυκλικές κατασκευές. Στο κεντρικό αυτό σημείο του ταφικού μνημείου βρέθηκαν όστρακα της ΜΕ κεραμικής (αμαυρόχρωμα, γκρίζα και κίτρινα μινυακά και της χονδροειδούς κεραμικής) καθώς και κεραμικό υλικό της ΥΕ III Γ και Υπομυκηναϊκής περιόδου.²⁴¹

Από τους 20 τάφους που αναφέρθηκαν προηγουμένως μόνο τρεις (1971-11, 1971-12, 1972-5) βρέθηκαν εντός της περιφέρειας του τύμβου καθώς οι υπόλοιποι εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα του ταφικού μνημείου. Οι τρεις τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι.

Τάφος 1971-11: Βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του τύμβου (**Εικ.101**). Έχει τοιχώματα διαμορφωμένα από κατακόρυφες πλάκες, μία σε κάθε στενή πλευρά και δύο στις μακρές πλευρές (**Εικ. 103**). Στο δυτικό τμήμα του τάφου υπήρχε μία πλάκα η οποία προφανώς χρησίμευε ως κάλυμμα. Εντός του βρέθηκε ένας σκελετός γυναίκας σε εμβρυϊκή στάση, τοποθετημένος πάνω σε βοτσαλόστρωτο δάπεδο.²⁴² Ο τάφος ο οποίος ήταν ακτέριστος, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ανήκει στο άνωτερο κάλυμμα του τύμβου γι' αυτό και είναι σύγχρονος με αυτό.

Τάφος 1971-12: Βρέθηκε στη νοτιοανατολική πλευρά του τύμβου (**Εικ.101**). Είναι κιβωτιόσχημος τα τοιχώματα του οποίου έχουν κατασκευαστεί από μεγάλους ορθογώνιους λίθους με στρογγυλεμένες τις ακμές (**Εικ. 104**) και από δύο μεγάλες λίθινες πλάκες (μία σε κάθε στενή πλευρά). Εντός του βρέθηκε

²³⁹ Dietz 1980, 17.

²⁴⁰ *Ibid.*, 17.

²⁴¹ *Ibid.*, 18.

²⁴² *Ibid.*, 23.

ένας σκελετός αγοριού 11 χρονών σε συνεσταλμένη στάση και στην αριστερή του πλευρά. Ο νεκρός που ήταν ακτέριστος είχε εναποτεθεί πάνω σε βοτσαλόστρωτο δάπεδο. Ο τάφος αυτός, του οποίου δε βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες, θεωρείται μεταγενέστερος από τον προηγούμενο γιατί φαίνεται να προεξέχει από την περιφέρεια του τύμβου και να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη.

Τάφος 1972-5: Βρέθηκε στη βορειοδυτική πλευρά του τύμβου (**Εικ. 101**). Πρόκειται για κιβωτιόσχημο με πλευρές κατασκευασμένες από κατακόρυφες πλάκες τόσο στις μακρές όσο και στις στενές πλευρές. Στις κορυφές των ορθοστατών ήταν τοποθετημένες επίπεδες πέτρες πάνω στις οποίες εδράζονταν οι καλυπτήριες πλάκες. Εντός του τάφου βρέθηκαν δύο σκελετοί ακτέριστοι, μίας γυναίκας και ενός βρέφους. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ο τάφος ανήκει στο κατώτερο στρώμα του τύμβου.

Οι υπόλοιποι τάφοι, που βρέθηκαν εκτός της περιφέρειας του τύμβου και στο ανατολικό του τμήμα, είναι όλοι κιβωτιόσχημοι, εκτός από δύο ταφικούς πίθους (1971-7, 1971-15) και έναν λάκκο που ίσως τελικά πρόκειται για κιβωτιόσχημο λιθοπερίκλειστο.²⁴³ Θα γίνει επιλεκτική αναφορά σε ορισμένους από τους τάφους αυτούς με μοναδικά κριτήρια την ταφική αρχιτεκτονική και τα κτερίσματα.

Τάφοι 1970-7-8 (**Εικ. 101, 105**): Είναι δύο κιβωτιόσχημοι με κοινή τη μία από τις μακρές πλευρές η οποία είναι κατασκευασμένη από λίθους οριζόντια τοποθετημένους (**Εικ. 106**). Η ανατολική μακρά πλευρά του τάφου 8 έχει κατασκευαστεί κατά παρόμοιο τρόπο ενώ η δυτική του τάφου 7 από κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες. Μία πλάκα αποτελούσε το όριο των στενών πλευρών και των δύο τάφων. Ο τάφος 7 είχε δύο καλυπτήριες πλάκες, ενώ από τον τάφο 8 σωζόταν μία καλυπτήρια πλάκα που και αυτή είχε μετακινηθεί σε μεταγενέστερη περίοδο. Σε κάθε τάφο υπήρχε ένας σκελετός, η ακριβής στάση του οποίου δεν έχει εξακριβωθεί, ενώ όσον αφορά τα κτερίσματα, ο τάφος 7 περιείχε δύο χάλκινα ενώτια (**Εικ. 107**) τα οποία βρέθηκαν στο γέμισμα του μνημείου. Από τις επιχώσεις και των δύο τάφων προήλθαν όστρακα αμαυρόχρωμα και μινυακά (κίτρινα, μελανά και γκρίζα), καθώς και χώμα με βότσαλα.

Τάφος 1970-12 (**Εικ. 101, 108**): Είναι κιβωτιόσχημος, τα τοιχώματα του οποίου έχουν κατασκευαστεί από μεγάλους στρογγυλεμένους λίθους (μόνο η μία

²⁴³ Dietz 1980, 58-59.

μακρά πλευρά αποτελείται από μία κατακόρυφη πλάκα που στηρίζεται εξωτερικά από τρεις μικρότερους λίθους).²⁴⁴ Καλυπτήριες πλάκες δε βρέθηκαν. Μέσα στον τάφο υπήρχε ο σκελετός ενός άνδρα που ήταν κτερισμένος με ένα χρυσό διάδημα **(Εικ. 109 α-β)**. Ο κιβωτιόσχημος είχε γέμισμα από χώμα και βότσαλα, μεταξύ των οποίων βρέθηκε και ένα καρφί από σίδηρο.²⁴⁵

Τάφος 1971-3 **(Εικ. 101, 110)**: Είναι κιβωτιόσχημος από τον οποίο λείπει το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς του. Η βόρεια πλευρά του έχει σχηματισθεί από μεγάλους λίθους, η ανατολική από μία κατακόρυφη πλάκα και η δυτική στενή πλευρά από δύο ευμεγέθεις πέτρες. Καλυπτήριες πλάκες δε βρέθηκαν. Εντός του τάφου υπήρχαν τα οστά ενός νεκρού που εξαιτίας της κακής τους διατήρησης δεν μπορούν να γίνουν υποθέσεις για τη στάση του. Ο συγκεκριμένος τάφος προκαλεί το ενδιαφέρον όχι για την κατασκευή του αλλά για τις προσφορές που περιείχε. Στο δυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν 10 αγγεία μινυακά και αμαυρόχρωμα **(Εικ. 110, 111, 112)** και στο ανατολικό τμήμα 6 αγγεία **(Εικ. 113)**, μία λαβή **(Εικ. 114 α-β)** και ένα εγχειρίδιο **(Εικ. 115)**. Πάνω από τον τάφο υπήρχαν μεγάλα όστρακα πύθων και άλλων αγγείων της αμαυρόχρωμης και μινυακής κεραμικής, αγγεία με κοκκινωπό και μαύρο επίχρισμα και άλλα που ανήκουν στη ΥΕ III Α και Υπομυκηναϊκή περίοδο.²⁴⁶ Ο Dietz θεωρεί ότι ο τάφος θα μπορούσε να έχει ξύλινο κάλυμμα το οποίο με τη διάβρωση δε διατηρήθηκε.

Τάφος 1971-7 **(Εικ. 101, 116)**: Είναι πίθος με λευκό επίχρισμα στην εσωτερική και εξωτερική του επιφάνεια. Από το αγγείο διατηρείται το ανώτερο τμήμα του σώματος και το χείλος. Εντός του πίθου υπήρχαν τα οστά δύο νεκρών γυναικών η στάση των οποίων δεν έχει εξακριβωθεί. Οι ταφές ήταν ακτέριστες, αλλά γύρω από τον πίθο εντοπίστηκαν όστρακα αμαυρόχρωμων αγγείων και πύθων. Το ταφικό αγγείο πριν χρησιμοποιηθεί για τη διπλή ταφή επιδιορθώθηκε με την προσθήκη ενός μολύβδινου καρφιού.²⁴⁷

Τάφος 1971-10 **(Εικ. 101, 117)**: Είναι λάκκος ή κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος με μία ταφή σε συνεσταλμένη στάση. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με ένα χρυσό ενώτιο **(Εικ. 118)**, ένα χάλκινο εγχειρίδιο **(Εικ. 119 α-β)** και έναν κάνθαρο από κοκκινωπό πηλό **(Εικ. 120)**.

²⁴⁴ Dietz 1980, 30.

²⁴⁵ *Ibid.*, 30.

²⁴⁶ *Ibid.*, 48.

²⁴⁷ *Ibid.*, 58.

Τάφος 1071-15 (**Εικ. 101**): Είναι ταφικός πίθος από πηλό με προσμίξεις και με λειασμένη επιφάνεια κοκκινωπού και καφέ χρώματος. Αν και δε διατηρείται καλά, φαίνεται ότι το στόμιό του καλυπτόταν από ένα χειροποίητο σκύφο (**Εικ.121**). Ο πίθος περιείχε δύο σκελετούς - ενός άνδρα και μίας γυναίκας.²⁴⁸ Γύρω από το ταφικό αγγείο βρέθηκαν τμήματα χειροποίητων αγγείων από ερυθρωπό πηλό.

Τάφος 71B (**Εικ. 122**): Είναι κιβωτιόσχημος πηλοπερίκλειστος, τα τοιχώματα του οποίου έχουν διαμορφωθεί από πλίνθους που έχουν μετατραπεί σε μία μάζα γκριζωπού πηλού πάχους 0,07-0,12 μ.²⁴⁹ Το δάπεδο του τάφου ήταν στρωμένο με βότσαλα πάνω στα οποία εντοπίστηκαν σκελετικά υπολείμματα που ανήκαν σε περισσότερους από έναν νεκρούς. Οι νεκροί, η στάση των οποίων δεν είναι γνωστή, ήταν ακτέριστοι. Ο τάφος αυτός, από το υλικό που βρέθηκε στην επίχωσή του, χρονολογείται στη μεταβατική ΠΕ-ΜΕ περίοδο.

Η θέση των περισσότερων τάφων που βρίσκονται ανατολικά του τύμβου δείχνει με μια πρώτη ματιά ότι πρόκειται για τάφους που κατασκευάστηκαν δίπλα από τον τύμβο και σε άμεση γειτνίαση με αυτόν. Παρατηρώντας την ευρύτερη περιφέρεια του τύμβου, ο Dietz διαπίστωσε την ύπαρξη δύο σειρών από λίθους στα βόρεια και τα νότια του ταφικού μνημείου. Συγκεκριμένα, στο βορειοανατολικό τμήμα του τύμβου υπήρχαν έξι πέτρες και στο νοτιοανατολικό άλλες τέσσερις (**Εικ. 123**). Οι δύο σειρές πιθανώς αποτελούσαν το τμήμα ενός εξωτερικού περιβόλου που θα ήταν ομόκεντρος με τους εσωτερικούς κύκλους. Ο περίβολος, που θα έκοβε τέσσερις κιβωτιόσχημους, πρέπει να σχετιζόταν με το κατώτερο στρώμα του τύμβου (κάλυμμα 2).²⁵⁰ Αν ισχύει η παραπάνω θεωρία οι τάφοι θα καλύπτονταν από σωρό χώματος και δε θα ήταν ανεξάρτητοι στο χώρο όπως βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών. Η υποψία της ύπαρξης περιβόλου ενισχύεται και από το γεγονός των παράλληλων παραδειγμάτων που έχουν βρεθεί στο Άργος και σε άλλες περιοχές, όπως διαπιστώνεται στη συνέχεια.

Η κατασκευή του τύμβου του Ανατολικού νεκροταφείου χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙ περίοδο, ενώ το λίθινο κάλυμμα που είχε τοποθετηθεί πάνω από το

²⁴⁸ Dietz 1980, 63.

²⁴⁹ *Ibid.*, 65.

²⁵⁰ *Ibid.*, 71.

κατώτερο στρώμα πρέπει να είναι λίγο μεταγενέστερο (τέλη ΜΕ ΙΙ).²⁵¹ Ο τύμβος χρησιμοποιήθηκε για μικρό σχετικά διάστημα καθώς στις αρχές της ΥΕ περιόδου το μνημείο εγκαταλείφθηκε. Οι τάφοι καλύπτουν χρονικά τη ΜΕ ΙΙ και τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.²⁵² Ο παλαιότερος τάφος είναι ο κιβωτιόσχημος 1972-5 ο οποίος είναι σύγχρονος με το κατώτερο κάλυμμα του τύμβου και χρονολογείται στις αρχές της ΜΕ ΙΙ περιόδου, λίγο μεταγενέστεροι είναι οι τάφοι 1971-11, 1971-12, 1970-11, 1970-12, και 1971-14 οι οποίοι χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ ΙΙ εποχής. Ο τάφος 1971-2 χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙΙ Α, ενώ στη ΜΕ ΙΙΙ Β ανήκουν οι τάφοι 1971-3, 1971-10 και 1971-5. Οι τάφοι 1971-15, 1970-7-8 και 1971-1 χρονολογούνται στη μεταβατική ΜΕ ΙΙ - ΜΕ ΙΙΙ περίοδο. Στον Πίνακα 15 είναι συγκεντρωμένα τα βασικά χαρακτηριστικά όλων των τάφων του τύμβου.

Αν συγκριθούν τα δύο νεκροταφεία με τις *intramuros* ταφές, διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός μόνο σκελετού στους περισσότερους τάφους και η χρήση όλων των τύπων των τάφων, αν και ποσοτικά οι λάκκοι είναι αυτοί που υπερτερούν εντός του οικισμού και οι κιβωτιόσχημοι στα νεκροταφεία. Όσον αφορά τις προσφορές, διαπιστώνεται ότι οι τάφοι των νεκροταφείων και κυρίως του Ανατολικού, ήταν πολύ πιο πλούσια κτερισμένοι από αυτούς του οικισμού, ενώ ο προσανατολισμός των τάφων και των νεκρών φαίνεται ότι δεν υπάκουε σε κάποιους συγκεκριμένους κανόνες.

Αντίστοιχος οικισμός: Οικιστικά κατάλοιπα έχουν εντοπισθεί στην ακρόπολη, στους πρόποδες της και στις πλαγιές του λόφου Μπαρμπούνα. Στην κορυφή του λόφου Καστράκι έχουν βρεθεί λιγιστά αρχιτεκτονικά τεκμήρια, ενώ στα ανώτερα επίπεδα Ι και ΙΙ ανασκάφηκαν τα θεμέλια δύο δωματίων μίας οικίας (**Εικ. 98**). Στο επίπεδο ΙΙΙ βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρώιμης ΜΕ περιόδου μεταξύ των οποίων οι οικίες S, T και U (**Εικ. 124**). Η οικία S (**Εικ. 125**) έχει ορθογώνια κάτοψη και αποτελείται από τουλάχιστον δύο δωμάτια. Η οικοδομή κατασκευάστηκε πάνω από τον βόθρο 3 που περιείχε κεραμικό υλικό της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου. Από την κεραμική που εντοπίστηκε εντός της οικοδομής, η οικία χρονολογείται την ΠΕ ΙΙΙ-ΜΕ Ι εποχή.²⁵³

Κατά την κατασκευή της οικίας T καταστράφηκε τμήμα της οικίας S. Η οικία T είχε ορθογώνιο σχήμα (**Εικ. 126**) και αποτελείτο από δύο δωμάτια (το

²⁵¹ Nordquist 1987, 100.

²⁵² Dietz 1980, 88.

²⁵³ Nordquist 1987, 72.

μεγαλύτερο από τα οποία είχε χωριστεί σε δύο μέρη) και μία αυλή. Βρέθηκαν δύο βόθροι στα δωμάτια νία και νιβ (ένας στο κάθε δωμάτιο), ο ένας από τους οποίους χρησιμοποιήθηκε για έναν ενταφιασμό ενώ ο άλλος (11) περιείχε όστρακα της ΠΕ ΙΙΙ και της ΜΕ εποχής.²⁵⁴ Εντύπωση προκαλεί η απουσία θύρας μεταξύ των δύο δωματίων στα οποία θα μπορούσε κάποιος να εισέλθει είτε από τον επάνω όροφο (αν υπήρχε), είτε με τη βοήθεια ξύλινων αναβαθμίδων οι οποίες δε σώζονται. Από τα ευρήματα (όστρακα, λεπίδες οψιανού, κατεργασμένα και ακατέργαστα οστά ζώων) φαίνεται ότι πρόκειται για εργαστήριο αλλά και για μέρος οικιακών δραστηριοτήτων. Η κατασκευή της οικοδομής χρονολογείται τη ΜΕ Ι περίοδο.²⁵⁵ Η οικία U (**Εικ. 127**) που έχει εν μέρει ανασκαφεί, χτίστηκε πάνω από τον νοτιοανατολικό τοίχο 10 της οικίας Γ. Από τα κεραμικά ευρήματα εντός της οικοδομής διαπιστώνεται η αποθηκευτική χρήση της.²⁵⁶

Περισσότερες οικίες βρέθηκαν στον κατώτερο οικισμό όπου έχουν έρθει στην επιφάνεια ολόκληρες κατόψεις οικοδομών. Από τις ανεσκαμμένες οικίες θα αναφερθούν αυτές που θεωρούνται σημαντικότερες, λόγω της αρχιτεκτονικής τους διάρθρωσης, των κινητών ευρημάτων και της στρωματογραφίας. Η οικία Α (**Εικ.128**) είχε τουλάχιστον δύο δωμάτια. Από το κεραμικό υλικό που εντοπίστηκε, η οικοδομή χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙ περίοδο. Η οικία Β (**Εικ. 129**) διαφέρει από τις προηγούμενες λόγω του πολύπλοκου σχεδίου της. Αποτελείται από πολλά δωμάτια. Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι η στρωματογραφία της οικίας ήταν διαταραγμένη (**Πίν. 16**), αφού στα διαδοχικά ΜΕ στρώματα εμφανίστηκαν όστρακα προϊστορικών και ιστορικών περιόδων (ΠΕ, ΥΕ, Γεωμετρικά, Αρχαϊκά και Ελληνιστικά). Το κτίσμα θα είχε και δεύτερο όροφο, αν προσέξει κανείς τις δύο ορθογώνιες λίθινες βάσεις που υπάρχουν στο δωμάτιο νιι.²⁵⁷ Η οικία που χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ ΙΙ περιόδου είναι δείγμα των «μεγάλων και πλούσιων» οικοδομών της εποχής, με τους αποθηκευτικούς χώρους και τους χώρους οικιακής εργασίας στον κάτω όροφο και τα υπνοδωμάτια στον πάνω.

Μία άλλη οικοδομή, που διαφέρει από τις μονόχωρες οικίες ή αυτές με δύο ή τρία δωμάτια, είναι η οικία D (**Εικ. 130-131**). Η οικία που έχει κατασκευαστεί πάνω από πρωιμότερη ΜΕ οικοδομή (Pre-D), αποτελείται από τρία μεγαροειδή

²⁵⁴ Nordquist 1987, 73.

²⁵⁵ *Ibid.*, 72.

²⁵⁶ *Ibid.*, 74.

²⁵⁷ *Ibid.*, 78.

κτίσματα τα οποία φαίνεται να μην επικοινωνούν μεταξύ τους. Τα δύο είναι παράλληλα, με κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, ενώ το τρίτο είναι κάθετο στα προηγούμενα, με κατεύθυνση από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά. Όπως η οικία B έτσι και η D έχει διαταραγμένη στρωματογραφία (Πίν. 17). Για το συγκεκριμένο τριμερές οικοδόμημα έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες: ότι υπήρξε κατοικία για δύο ή τρεις οικογένειες, ή ότι χρησίμευσε για κοινωνικές δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής.²⁵⁸

Η οικία E (Εικ. 132-133), που χτίστηκε εν μέρει πάνω από την οικία D, αποτελείται από δύο μέρη - το βόρειο και το νότιο - που επικοινωνούν μεταξύ τους ενώ το κάθε ένα χωρίζεται σε δύο και τρία δωμάτια αντίστοιχα.

Οικιστικά κατάλοιπα βρέθηκαν και στην πλαγιά του λόφου Μπαρμπούνα καθώς η περιοχή κατοικήθηκε στα τέλη της ΜΕ περιόδου. Στη θέση αυτή βρέθηκαν αρχιτεκτονικά υπολείμματα δύο οικιών (Εικ. 134-135) οι οποίες δε διατηρούνται τόσο καλά, όπως τα προηγούμενα κτίσματα που εντοπίστηκαν στον κύριο οικισμό.

Κατασκευαστικά, όλες οι παραπάνω οικοδομές δεν διαφέρουν από τις υπόλοιπες ΜΕ κατοικίες που εντοπίστηκαν στις άλλες περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας (λίθινα θεμέλια και ανωδομή από άψητες πλίνθους). Τα δάπεδα ήταν διαμορφωμένα από πατημένη γη ή ασβέστη ή από χώμα με βότσαλα ή και από λίθινες πλάκες (όπως σε δωμάτια των οικιών T και D). Όλες οι οικίες που προαναφέρθηκαν έχουν ευθύγραμμα περιγράμματα με κατόψεις ορθογώνιες ή ακανόνιστες ορθογώνιες. Στον αψιδωτό τύπο ανήκει μόνο μία οικοδομή (οικία R) η οποία βρέθηκε στον κύριο οικισμό αλλά ανήκει στην ΠΕ II-III περίοδο (Εικ. 136).

Τα κεραμικά ευρήματα που έχουν εντοπισθεί σε τάφους και στον οικισμό ανήκουν στις συνήθεις κατηγορίες της πρώιμης (πρώιμη μινυακή κεραμική αλλά και όστρακα με κοκκινωπό επίχρυσμα που πιθανώς αποτελούν εισαγωγές από τις Κυκλάδες) και ύστερης ΜΕ περιόδου (γκρίζα και μαύρη μινυακή και αμαυρόχρωμη ΜΕ II - κιτρινωπή και γκρίζα μινυακή κεραμική αλλά και αμαυρόχρωμη ΜΕ III). Κατά τη διάρκεια της ΜΕ II εντοπίστηκαν στιλβωμένα αγγεία με διακόσμηση σκοτεινού επί ανοικτού καθώς και σκεύη με αμαυρόχρωμα ανοιχτόχρωμα γεωμετρικά θέματα πάνω σε στιλβωμένη σκοτεινή επιφάνεια

²⁵⁸ Nordquist 1987, 83.

(ανοικτού επί σκοτεινού).²⁵⁹ Κατά την τελευταία φάση της ΜΕ εποχής η διακόσμηση σκοτεινού επί ανοικτού εξαφανίστηκε, ενώ η ανοικτού επί σκοτεινού εξακολούθησε να κατασκευάζεται με την εμφάνιση περισσότερων νατουραλιστικών παρά γεωμετρικών μοτίβων.

Τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο εκτός από τις παραπάνω κεραμικές κατηγορίες εμφανίστηκε και η πολύχρωμη διακόσμηση με σκοτεινή στιλβωμένη επιφάνεια πάνω στην οποία σχεδιάζονταν μοτίβα στις αποχρώσεις του λευκού και του ερυθρού. Παράλληλα με όλες τις προηγούμενες κατηγορίες, ευρεία ήταν και η χρήση των αδιακόσμητων μαγειρικών σκευών που αποτελούσαν τα βασικά αγγεία για τις οικιακές λειτουργίες. Μεταξύ των κεραμικών καταλοίπων που προαναφέρθηκαν, συγκαταλέγονται και όστρακα που υποδηλώνουν τις εμπορικές επαφές της περιοχής με την Κρήτη (διακοσμημένη στιλβωμένη κεραμική με γραπτή ματ διακόσμηση), τις Κυκλάδες και την Αίγινα (κεραμική με χρυσή μίκα).²⁶⁰

Ο Dietz αναφερόμενος στην ύστερη ΜΕ φάση τη διαιρεί σε δύο υποπεριόδους (ΜΕ ΙΙΙ Α και ΜΕ ΙΙΙ Β). Ορισμένα όμως αγγεία (πολύχρωμη κεραμική, αιγινήτικη με ερυθρωπό επίχρισμα) τα οποία θεωρεί ΜΕ, σύμφωνα με τη Λαμπροπούλου, ανήκουν στην ΥΕ εποχή.²⁶¹ Με βάση τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι η ΜΕ ΙΙΙ Β περίοδος του Dietz, με την οποία έχει ταυτίσει οικοδομικά οικιστικά κατάλοιπα αλλά και τάφους (π.χ. 1971-3, 1971-10 και 1971-5), είναι ταυτόσημη με την ΥΕ Ι (περισσότερες πληροφορίες για τις υποδιαιρέσεις της ΜΕ περιόδου από τον Dietz και άλλους μελετητές δίνονται στη σελ.249).

Λέρνα

Η Λέρνα βρίσκεται κοντά στο χωριό Μύλοι, ανάμεσα στην ακτή και στο όρος Πόντιο (**Εικ. 137**), περίπου 12 χλμ. νότια του Άργους (**Χάρτης 8**). Οι προϊστορικοί οικισμοί που αναπτύχθηκαν στην περιοχή είχαν το προνόμιο να βρίσκονται κοντά σε πηγές, μία εκ των οποίων είναι η μυθική Αμυμώνη.²⁶² Η θέση ανασκάφηκε από την Αμερικάνικη Σχολή των Κλασικών Σπουδών της Αθήνας από το 1952 μέχρι το 1958 με υπεύθυνο τον J. Caskey, ο οποίος δημοσίευσε τα αποτελέσματα των ανασκαφών στα τεύχη του περιοδικού *Hesperia* (στην **Εικ.138**

²⁵⁹ Frödin, Persson 1938, 260.

²⁶⁰ Lambropoulou 1998, 369.

²⁶¹ *Ibid.*, 20-21.

²⁶² Κορρές 1985, 146-147.

φαίνονται οι τομές). Συνολική εικόνα για τις ΜΕ ταφές της Λέρνας μας δίνει η Ε. Τ. Blackburn με το βιβλίο της *Middle Helladic graves and burial customs with special reference to Lerna in the Argolid* στο οποίο αναλύονται όλοι οι τάφοι οι οποίοι ανήκουν στη ΜΕΧ και λίγο πριν ή μετά από αυτή.

Η κατοίκηση στη θέση ήταν διαδοχική καθώς έχουν εντοπισθεί αλληπάλλληλα στρώματα ανθρώπινης δραστηριότητας που χρονολογούνται από τη Νεολιθική εποχή. Μετά τη ΝΛ (Λέρνα Ι και ΙΙ) περίοδο ακολούθησε ένα μικρό διάστημα εγκατάλειψης του χώρου κατά τη διάρκεια της ΠΕ Ι. Η περιοχή επανακατοικήθηκε από την ΠΕ ΙΙ (Λέρνα ΙΙΙ) οπότε και ο οικισμός γνώρισε περίοδο ακμής (Οικία των Κεράμων) που επισφραγίστηκε από στρώμα καταστροφής. Στη Λέρνα ΙV (ΠΕ ΙΙΙ) νέα στοιχεία ή χαρακτηριστικά που ήδη προϋπήρχαν, αρχίζουν από τώρα και στο εξής να κυριαρχούν. Οι *intramuros* ταφές, οι αψιδωτές οικίες, οι βόθροι, και τα αγγεία της γκριζας και αμαυρόχρωμης κεραμικής είναι τα πολιτιστικά στοιχεία που χαρακτήρισαν την ΠΕ ΙΙΙ και τη ΜΕ περίοδο.

Στις αρχές της ΜΕΧ (Λέρνα V), σύμφωνα με τον Caskey, ένα δεύτερο κύμα «εισβολέων» εμφανίστηκε στην περιοχή, ενώ η ανθρώπινη δραστηριότητα συνεχίστηκε τη Μυκηναϊκή (Λέρνα VI)* εποχή αλλά και τα Γεωμετρικά χρόνια στα οποία ανήκουν τάφοι στην περιοχή του οικισμού και στις πλαγιές του όρους Πόντιου.²⁶³ Οι τελευταίες αρχαιολογικές μαρτυρίες από την ευρύτερη περιοχή ανήκουν στη Ρωμαϊκή περίοδο. Στην Εικόνα 139 έχουν αποτυπωθεί όλες οι φάσεις της οικοδομικής δραστηριότητας της Λέρνας από τη ΝΛ μέχρι τη Μυκηναϊκή εποχή. Στη θέση αναπτύχθηκε ένας μεγάλος οικισμός αν κρίνει κανείς από τα οικιστικά κατάλοιπα και από το πλήθος των τάφων που έχουν βρεθεί.

Τάφοι: Έχουν ανασκαφεί 228 τάφοι εκ των οποίων οι 209 χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο.²⁶⁴ Ανήκουν σε όλες τις γνωστές ταφικές κατηγορίες της ΜΕΧ καθώς έχουν βρεθεί λάκκοι, κιβωτιόσχημοι, πίθοι αλλά και λακκοειδείς. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν εντός των ορίων του οικισμού και ανήκουν στις *intramuros* ταφές. Τα ταφικά μνημεία ήταν διάσπαρτα στη περιοχή, και προσδιορίζονται στις δημοσιεύσεις τόσο από τον αριθμό του ανασκαφέα όσο από την ονομασία της

* Η Λέρνα VI αντιπροσωπεύει τη μεταβατική περίοδο της ΜΕ-ΥΕ Ι εποχής.

²⁶³ Caskey 1956, 171-172.

²⁶⁴ Blackburn 1970, 25, 27.

τομής στην οποία εντοπίστηκαν αλλά και του τετραγώνου στο οποίο ανήκουν (**Εικ. 140**).

Στους Χάρτες 12, 13 και 14 αποτυπώνονται οι τάφοι που ανήκουν στη Λέρνα IV (ΠΕ III), στη Λέρνα V και VI (ΜΕ και ΥΕ). Οι περισσότεροι των τάφων περιείχαν ένα σκελετό σε συνεσταλμένη θέση, στη δεξιά ή αριστερή πλευρά, χωρίς να ακολουθούνται κανόνες προσανατολισμού για τους νεκρούς αλλά και για τα ταφικά μνημεία. Ορισμένοι από τους κιβωτιόσχημους και τους λάκκους καλύπτονταν με πλάκες, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις τα λίθινα καλύμματα δεν διατηρούνταν στην αρχική τους θέση. Τα δάπεδα σε κάποιους τάφους ήταν στρωμένα με χαλίκια και βότσαλα τα οποία είχαν μεταφερθεί από την κοντινή παραλία.²⁶⁵ Αρκετοί ήταν αυτοί που έφεραν σήμα με τη μορφή μιας πλάκας, ενός σωρού από πέτρες ή ενός δακτυλίου κατασκευασμένου από μικρούς λίθους. Λόγω του μεγάλου αριθμού των τάφων θα γίνει αναφορά σε ορισμένους από αυτούς, με μοναδικά κριτήρια για την επιλογή τους (όπως και στις παραπάνω τοποθεσίες) την αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα και τα κτερίσματα που περιείχαν.

Τάφος 12 [(BD 27) **Χάρτης 12-Εικ. 140**, τετράγωνο Ε6]: Είναι λάκκος, αν και υπάρχει περίπτωση να πρόκειται για κιβωτιόσχημο ηλοπερίκλειστο. Γύρω από το σκελετό βρέθηκε υλικό ερυθρωπής απόχρωσης και σκληρό στην υφή, που ενδέχεται να προέρχεται από πλίνθους οι οποίες θα σχημάτιζαν τα τοιχώματα του μνημείου. Ο τάφος περιείχε ένα σκελετό μικρού κοριτσιού σε εμβρυϊκή στάση, έχοντας το δεξί χέρι λυγισμένο στο στήθος και το αριστερό τεντωμένο κατά μήκος του κορμού. Οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι 2,42 x 1,22 μ. Ενδιαφέρον προκαλεί η ύπαρξη μίας κατακόρυφης πλάκας πάνω από τον τάφο, που πιθανώς χρησίμευσε ως σήμα.²⁶⁶ Η ταφή, που συνοδευόταν από ένα χειροποίητο κύπελλο με υπερυψωμένη λαβή από ερυθρωπό πηλό, χρονολογείται στις αρχές της ΜΕ περιόδου.

Τάφος 22 [(BE 30) **Χάρτης 12-Εικ. 140**, τετράγωνο G6]: Είναι λάκκος. Βρέθηκε στην οικία 45, της οποίας φαίνεται να είναι μεταγενέστερος. Ο τάφος που καλυπτόταν από μαλακό χώμα, περιείχε 5 σκελετούς (**Εικ. 141**). Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί ο ένας δίπλα στον άλλο, με τις κεφαλές προς τη δύση.²⁶⁷ Πρόκειται για τα οστά τριών γυναικών, ενός άνδρα και ενός βρέφους που βρέθηκαν σε

²⁶⁵ Συριόπουλος 1964, 338.

²⁶⁶ Blackburn 1970, 35.

²⁶⁷ Caskey 1957, 149.

συνεσταλμένη θέση, στη δεξιά ή αριστερή τους πλευρά. Μεταξύ των κτερισμάτων υπήρχε ένας αμαυρόχρωμος πίθος με σχήμα όχι συνηθισμένο για την εποχή (**Εικ. 142**), ένα κυλινδρικό τριβείο και μία οστέινη καρφίτσα. Ο τάφος χρονολογείται τη ΜΕ I ή II περίοδο.²⁶⁸

Τάφος 25 [(DE 71, 72) **Χάρτης 12- Εικ. 140**, τετράγωνο G6]: Είναι λάκκος που βρέθηκε κάτω από την οικία AR (**Εικ. 143**). Περιείχε δύο σκελετούς ανδρών οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί έχοντας τα σώματά τους σε αντίθετη κατεύθυνση (**Εικ. 144**). Και οι δύο νεκροί βρέθηκαν σε συνεσταλμένη στάση, με την κεφαλή του ενός προς τα ανατολικά και του άλλου προς τα δυτικά. Μαζί με τα οστά βρέθηκαν και όστρακα μινυακά και αμαυρόχρωμα καθώς και στιλβωμένη κεραμική με μελανή διακόσμηση πάνω σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια. Ο τάφος που χρονολογείται τη ΜΕ I-II περίοδο είναι σύγχρονος με την οικία AR.²⁶⁹

Τάφος 36 [(BE 19) **Χάρτης 12- Εικ. 140**, τετράγωνο G6]: Είναι κιβωτιόσχημος με δύο κατακόρυφες πλάκες σε κάθε μακρά πλευρά και μία σε κάθε στενή (**Εικ. 145**). Έχει δάπεδο στρωμένο με βότσαλα ενώ οι διαστάσεις του είναι 1,27 x 0,58 μ.²⁷⁰ Εντός του τάφου βρέθηκαν δύο σκελετοί σε εμβρυϊκή στάση έχοντας τις κεφαλές προς τα ανατολικά. Ο σκελετός που βρέθηκε νότια ήταν καλυμμένος με βότσαλα, η παρουσία των οποίων μπορεί να δικαιολογηθεί από το άνοιγμα του τάφου προκειμένου να γίνει ο δεύτερος ενταφιασμός. Μαζί με τα οστά των ενήλικων βρέθηκε το τμήμα ενός οστού που προερχόταν από το πόδι ενός βρέφους που πιθανώς είχε ενταφιασθεί με τον άνδρα και τη γυναίκα, αλλά δε διατηρήθηκε ο σκελετός του. Οι ταφές συνοδεύονταν από δύο ασημένια ενώτια, χάνδρες από φαγεντιανή και ορεία κρύσταλλο και από κεραμικό διάτρητο δίσκο.²⁷¹ Ο κιβωτιόσχημος τοποθετείται χρονικά στη ΜΕ II περίοδο.

Τάφος 40 [(BE 31) **Χάρτης 12- Εικ. 140**, τετράγωνο G6]: Είναι πίθος ο οποίος βρέθηκε στο κάτω μέρος του βόθρου L της οικίας 45 (**Εικ. 143**). Ήταν τοποθετημένος στη μία πλευρά του σώματός του και περιείχε ένα σκελετό σε κατάσταση αποσύνθεσης. Το αγγείο (**Εικ. 146**) το οποίο βρέθηκε σε αποσπασματική κατάσταση, είχε απιόσχημο σώμα και τρεις αποφύσεις στο λαιμό

²⁶⁸ Blackburn 1970, 40.

²⁶⁹ *Ibid.*, 43.

²⁷⁰ *Ibid.*, 49.

²⁷¹ *Ibid.*, 50.

του, ενώ ο πηλός του ήταν ερυθρωπός με προσμίξεις. Η ταφή που ήταν ακτέριστη χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙ περίοδο.²⁷²

Τάφος 62 [(J 2) **Χάρτης 13- Εικ. 140**, τετράγωνο Ε7]: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος. Βρέθηκε σε πολύ μικρό βάθος να περιβάλλεται από λίθους (**Εικ. 147**). Πάνω στο βοτσαλόστρωτο δάπεδο βρέθηκαν δύο σκελετοί, μίας γυναίκας σε συνεσταλμένη στάση και ενός άνδρα σε ύπτια στάση, ο οποίος είχε διπλώσει τα χέρια του πάνω στο στήθος. Η γυναίκα ήταν στραμμένη προς την πλευρά του άνδρα και έδινε την εντύπωση ότι είχε ξαπλώσει στον ώμο του. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με ένα κύπελλο, μία πρόχου και χάνδρες από ημιπολύτιμους λίθους.²⁷³ Ο τάφος χρονολογείται τη ΜΕ Ι ή ΙΙ περίοδο.

Τάφος 76 [(D 17) **Χάρτης 13 - Εικ. 140**, τετράγωνο Η5]: Είναι πίθος ο οποίος βρέθηκε ακουμπισμένος στο ένα μέρος του σώματός του, κοντά σε τοίχο της οικίας ΒD, αν και ενδεχομένως μπορεί να σχετίζεται με τους μεταγενέστερους τοίχους ΑΙ και ΑΗ. Πρόκειται για ευμεγέθη πιθαμοφόρα της αμαυρόχρωμης κεραμικής με διακόσμηση από γραμμώσεις (**Εικ. 148**) που έχει ύψος 0,63 μ. και διάμετρο σώματος 0,46 μ.²⁷⁴ Το στόμιο του αγγείου σφραγιζόταν με μία πρόχου με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (**Εικ. 149**). Εντός του ταφικού αγγείου βρέθηκε ο σκελετός ενός μικρού αγοριού το οποίο είχε το κεφάλι του προς τη βάση του αγγείου. Μαζί με τα οστά υπήρχαν και κτερίσματα (ένα χάλκινο δαχτυλίδι και ένα μικρό κομμάτι χαλκού).²⁷⁵ Η ταφή χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙ περίοδο ή και λίγο αργότερα.

Τάφος 78 [(D-F) **Χάρτης 13- Εικ. 140**, τετράγωνο F6]: Είναι κιβωτιόσχημος ο οποίος σχετίζεται με τους τοίχους D και E. Πάνω από το χώμα που κάλυπτε τον τάφο υπήρχε ωοειδής δακτύλιος από πέτρες. Ανάλογη κατασκευή βρέθηκε και πάνω από τον κιβωτιόσχημο 35, μόνο που είχε τη μορφή ημικυκλίου.²⁷⁶ Οι λίθινες αυτές συνθέσεις μπορούν να θεωρηθούν ότι χρησίμευαν σαν σήματα. Τα τοιχώματα του τάφου είχαν κατασκευαστεί από ορθοστάτες ενώ το δάπεδο είχε καλυφθεί με βότσαλα. Εντός του βρέθηκε ο συνεσταλμένος σκελετός ενός κοριτσιού μαζί με ένα μόνωτο κύπελλο με πολύχρωμη διακόσμηση (**Εικ. 150**) και ένα σφονδύλι. Η ταφή χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο.

²⁷² Blackburn 1970, 52.

²⁷³ Caskey 1956, 155.

²⁷⁴ Blackburn 1970, 75.

²⁷⁵ Caskey 1955, 28.

²⁷⁶ Blackburn 1970, 48.

Τάφος 94 [(DE 36) **Χάρτης 13-Εικ. 140**, τετράγωνο G6]: Είναι κιβωτιόσχημος ηλοπερίκλειστος, το βορειοδυτικό τμήμα του οποίου κατεστράφη από τον βόθρο 3 και το νοτιοανατολικό από τον βόθρο 4. Οι πλευρές του είχαν σχηματισθεί από άψητες πλίνθους και το δάπεδο είχε διαμορφωθεί από βότσαλα. Εντός του βρέθηκε ένας συνεσταλμένος σκελετός μίας γυναίκας (**Εικ. 151**) η οποία είχε τοποθετήσει το δεξί της χέρι (προφανώς και το αριστερό) μπροστά από το πρόσωπο. Σε διάφορα σημεία του τάφου βρέθηκαν ίχνη υφάσματος που πιθανώς προερχόταν από το σάβανο με το οποίο ήταν τυλιγμένη η νεκρή.²⁷⁷ Εκτός από το σκελετό, ο τάφος περιείχε όστρακα μινυακά, αμαυρόχρωμα και πολύχρωμα καθώς και ένα σκελετό κουναβιού που είτε αποτέθηκε ως προσφορά είτε εισχώρησε στον τάφο μετά την ταφή.²⁷⁸ Ο τάφος χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο.

Τάφος 105 [(BC 2) **Χάρτης 13-Εικ. 140**, τετράγωνο E6]: Είναι κιβωτιόσχημος ηλοπερίκλειστος. Τα τοιχώματά του δεν είναι ομοιότροπα κατασκευασμένα καθώς ενώ οι τρεις πλευρές του έχουν χτισθεί από άψητες πλίνθους, η βόρεια έχει διαμορφωθεί από μία κατακόρυφα τοποθετημένη λίθινη πλάκα. Το μόνο που έχει διατηρηθεί από τις πλίνθους είναι ο ερυθρωπός ηλός που καλύπτει και μέρος από τα οστά. Ο τάφος περιείχε το συνεσταλμένο σκελετό ενός μικρού αγοριού και ένα μικροσκοπικό αμαυρόχρωμο πιθάρι ύψους 0,05 μ.²⁷⁹ Ο ηλοπερίκλειστος ανήκει στη ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ εποχή.

Τάφος 154 [(A7) **Χάρτης 14- Εικ. 140**, τετράγωνο G7]: Είναι λάκκος πάνω από τον οποίο υπήρχε μία πλάκα στερεωμένη σε μικρότερους λίθους (**Εικ. 152**) που προφανώς λειτουργούσε ως σήμα. Ο τάφος περιείχε τα οστά ενός παιδιού σε συνεσταλμένη στάση και ενός βρέφους μαζί με όστρακα γκριζα μινυακά και αμαυρόχρωμα. Οι ταφές ανήκουν στα τέλη της Λέρνας V.²⁸⁰

Τάφος 157 [(DE32) **Χάρτης 14 - Εικ. 140**, τετράγωνο G6]: Είναι κιβωτιόσχημος ο οποίος βρέθηκε σε άμεση γειτνίαση με τον τοίχο AG. Ο τοίχος αυτός χρησιμοποιήθηκε για τη διαμόρφωση της ανατολικής πλευράς του τάφου ενώ τα υπόλοιπα τοιχώματα πρέπει να κατασκευάστηκαν από πλάκες, από τις οποίες σώζεται μόνο μία στη δυτική πλευρά.²⁸¹ Εντός του βρέθηκαν ο σκελετός

²⁷⁷ Blackburn 1970, 89.

²⁷⁸ *Ibid.*, 89.

²⁷⁹ *Ibid.*, 96.

²⁸⁰ *Ibid.*, 125.

²⁸¹ *Ibid.*, 127.

μίας γυναίκας σε εμβρυϊκή στάση και όστρακα μινυακά και αμαυρόχρωμα. Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη της ΜΕΧ.

Τάφος 166 [(DE 22) **Χάρτης 14 - Εικ. 140**, τετράγωνο Η6]: Είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από κατακόρυφες πλάκες, το ανώτερο τμήμα των οποίων διαμορφώνεται από οριζόντιους λίθους. Πάνω στις οριζόντιες πλάκες εδραζόταν μία καλυπτήρια πλάκα που περιστοιχιζόταν από μικρότερες πέτρες. Ο τάφος πριν ανοιχθεί περιβαλλόταν από έναν κύκλο (**Εικ. 153**) διαμορφωμένο από λίθους, όπως οι κιβωτιόσχημοι 35 και 78. Όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για μία μορφή σήματος που φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένο στην περιοχή. Ο χώρος γύρω από το κυκλικό σήμα είχε διαμορφωθεί από λίθους, με σκοπό ίσως τη δημιουργία πλακόστρωτου.²⁸² Ο τάφος περιείχε ένα σκελετό βρέφους και όστρακα της ΜΕΧ. Η ταφή ανήκει στη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.

Τάφος 187b[(BC3) **Χάρτης 14 - Εικ. 140**, τετράγωνο Ε6]: Είναι κιβωτιόσχημος μεγάλων διαστάσεων 1,83 x 0,98 μ.²⁸³ Είχε δύο καλυπτήριες πλάκες ασβεστόλιθου με μικρότερους λίθους στα μεταξύ τους κενά (**Εικ. 154 α-β**). Πάνω στην ανατολική καλυπτήρια πλάκα βρέθηκαν ένα αμαυρόχρωμο κύπελλο Κεφτιού (**Εικ. 155**) και μία πρόχους.²⁸⁴ Οι πλευρές είχαν διαμορφωθεί από ογκόλιθους κατακόρυφα τοποθετημένους με μικρότερες πέτρες ανάμεσά τους και από μικρές οριζόντιες πλάκες στην κορυφή, πάνω στις οποίες στηρίζονταν οι καλυπτήριες πλάκες. Εντός του τάφου δε βρέθηκε πλήρης σκελετός, εκτός από κάποια οστά ενήλικα και κτερίσματα (μία μικρή πρόχους της γκρίζας μινυακής κεραμικής, μία ραμφόστομη πρόχους και δύο χάλκινες καρφίτσες).²⁸⁵ Ο τάφος προφανώς ανοίχθηκε για να μετακινηθεί ο νεκρός για άγνωστο λόγο. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και η παρουσία των δύο αγγείων πάνω στις καλυπτήριες πλάκες, αν και δεν αποκλείεται η περίπτωση να τοποθετήθηκαν εκεί ως προσφορές. Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Τάφος 220 - λακκοειδής Ι (περιοχή Β, **Χάρτης 14- Εικ. 140**, τετράγωνο F6): Είναι λακκοειδής κατασκευασμένος στο βόρειο τοίχο της Οικίας των Κεράμων (**Εικ. 156**). Το ανώτερο στρώμα του γεμίσματος του τάφου αποτελείτο από ερυθρό-κάστανο πηλό κάτω από τον οποίο βρέθηκαν τα τοιχώματά του. Οι πλευρές του τάφου αποτελούνταν από οριζόντιες πλάκες επιχρισμένες με

²⁸² Blackburn 1970, 132.

²⁸³ Caskey 1956, 157.

²⁸⁴ *Ibid.*, 157.

²⁸⁵ *Ibid.*, 157.

κιτρινωπό πηλό, αν και υπήρχαν κάποια κενά στο δυτικό και στον ανατολικό τοίχο (**Εικ. 157**). Μία μεγάλη πλάκα που βρέθηκε μέσα στον τάφο, πιθανώς προέρχεται από την οροφή του η οποία θα είχε κατασκευαστεί από ξύλινες δοκούς και λίθινες πλάκες.²⁸⁶

Εντός του λακκοειδή δε βρέθηκε σκελετός καθώς είχε μετακινηθεί, ίσως λόγω της σύλησης του τάφου. Από την επίχωση πάνω από τον τάφο αλλά και μέσα σε αυτόν βρέθηκαν όστρακα από αγγεία που χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ και στις αρχές της ΥΕ περιόδου. Τα αγγεία ανήκουν στην γκρίζα και κίτρινη μινυακή κεραμική, την αμαυρόχρωμη, τη μονόχρωμη με ερυθρωπό επίχρισμα, αυτή με διακόσμηση ανοιχτού πάνω σε σκουρόχρωμη επιφάνεια και στη στιλβωμένη γραπτή κεραμική της ΥΕ Ι περιόδου.²⁸⁷ Ο τάφος ανήκει σε μεταβατική περίοδο και είναι σύγχρονος με τους κάθετους λακκοειδείς των Μυκηνών.

Τάφος 221-λακκοειδής 2(περιοχή Β, **Χάρτης 14- Εικ. 140**, τετράγωνο F6): Είναι λακκοειδής (**Εικ. 158**). Βρέθηκε 5 μέτρα ανατολικά από τον προηγούμενο τάφο, στη βορειοανατολική γωνία της Οικίας των Κεράμων (**Εικ. 156**). Οι πλευρές του τάφου είχαν κατασκευαστεί από πέτρες προσεχτικά τοποθετημένες ενώ το δάπεδο, όπως και του άλλου λακκοειδή, ήταν καλυμμένο με βότσαλα. Εντός του βρέθηκαν λίγα μόνο οστά τα οποία ανήκαν σε ενήλικα. Και ο τάφος αυτός πρέπει να είχε συληθεί. Τα αφιερώματα που εντοπίστηκαν είναι κεραμικά (αγγεία ΜΕ-ΥΕ Ι), χάλκινα (μία μικρή σπείρα, μία καρφίτσα), λίθινα (λεπίδες οψιανού και πυριτόλιθου, ένας χαλαζίας λίθος), οστέινα (εργαλεία από κέρατο κάπρου και οστέινες καρφίτσες) και πήλινα (υφαντικά βάρη, διάτρητοι δίσκοι και το ειδώλιο ενός μικρού μόσχου).²⁸⁸ Στο ανώτατο τμήμα της επίχωσης του τάφου βρέθηκαν όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου που προφανώς προέρχονται από την εποχή που ο λακκοειδής ανοίχθηκε για την απομάκρυνση των οστών. Ο τάφος είναι σύγχρονος με τον λακκοειδή 1. Στους Πίνακες 18, 19 και 20 είναι συγκεντρωμένοι όλοι οι τάφοι που εντοπίστηκαν στην περιοχή (η αναφορά σε αυτούς στηρίζεται στους Χάρτες 12, 13 και 14).

Σε ορισμένους τάφους της μεταβατικής ΜΕ-ΥΕ εποχής βρέθηκαν μικροσκοπικά αγγεία που συνόδευαν ταφές βρεφών ή ατόμων μικρών ηλικιών.²⁸⁹ Τα αγγεία αυτά, που πιθανότατα είχαν κατασκευαστεί αποκλειστικά για ταφική

²⁸⁶ Blackburn 1970, 169.

²⁸⁷ *Ibid.*, 169.

²⁸⁸ *Ibid.*, 171-173.

²⁸⁹ Zerner 1990, 24.

χρήση, ενίοτε έφεραν αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Τέτοιου είδους αγγεία, σύμφωνα με το Lewartowski, απαντώνται σε τάφους οι οποίοι χρονολογούνται από τη ΜΕ ΙΙΙ μέχρι τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, ενώ τα συνήθη σχήματα αγγείων που έχουν εντοπισθεί είναι οι κύλικες, οι κύαθοι, οι πρόχοι και οι πίθοι.²⁹⁰

Πριν την εξάπλωση των ΜΕ *intramuros* ταφών, στα τέλη της ΠΕ ΙΙ - αρχές της ΠΕ ΙΙΙ εποχής (Λέρνα ΙV), κατασκευάστηκε ένας τύμβος με τα ερείπια της Οικίας των Κεράμων πάνω ακριβώς από αυτήν. Το ταφικό μνημείο (**Εικ. 156**) που περιβαλλόταν από έναν κύκλο διαμορφωμένο από λίθους, δεν διαταράχθηκε από τη μεταγενέστερη ΜΕ οικοδομική δραστηριότητα, αν και κατασκευάστηκαν κάποιοι βόθροι και ο πρώτος από τους δύο λακκοειδείς, προς τα τέλη όμως της ΜΕΧ. Ο Caskey πίστευε πως επρόκειτο για «ιερό» ταφικό μνημείο το οποίο σεβάστηκε ο ντόπιος πληθυσμός που επέζησε μετά την εισβολή ξένων φύλων (δεν κάνει όμως λόγο για τους κατασκευαστές του μνημείου).

Η S. Müller θεωρεί ότι ο τύμβος κατασκευάστηκε είτε από τους «εισβολείς» που δεν είχαν εντελώς διαφορετικές συνήθειες από τους ντόπιους, είτε από τον ντόπιο πληθυσμό που δεν εξολοθρεύτηκε και μπορούσε να δημιουργεί τέτοια μνημεία.²⁹¹ Μέχρι στιγμής δεν έχουν έρθει στο φως ταφές που να σχετίζονται με τον τύμβο γι' αυτό και ορισμένοι υποστηρίζουν ότι πρόκειται για κενοτάφιο ή για «τελετουργικό» τύμβο που δεν προοριζόταν για ταφές.²⁹²

Από τις μέχρι τώρα ανασκαφικές εργασίες δεν έχει βρεθεί νεκροταφείο με *extramuros* ταφές που να σχετίζεται με τον οικισμό της Λέρνας. Μία πιθανή θέση, όπου δεν αποκλείεται να είχε αναπτυχθεί το νεκροταφείο του ΜΕ οικισμού, είναι το χωριό Μύλοι. Εκεί αποκαλύφθηκαν 8 κιβωτιόσχημοι οι οποίοι όμως περιείχαν κεραμική που χρονολογείται στη μεταβατική ΜΕ-ΥΕ εποχή.²⁹³ Το ερώτημα επομένως της ύπαρξης και της θέσης του νεκροταφείου που συνδέεται με τον οικισμό παραμένει αναπάντητο.

Αντίστοιχος οικισμός: Έχουν αποκαλυφθεί πολλές οικίες που ανήκουν στη ΜΕΧ αν και ορισμένες φορές η διάκριση ανάμεσα στις οικοδομές της ΠΕ και της ΜΕ περιόδου γίνεται δύσκολη γιατί τα ΜΕ αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά (αψιδωτές οικίες) είχαν αρχίσει να εμφανίζονται ήδη από την ΠΕ ΙΙ - ΙΙΙ περίοδο.

²⁹⁰ Lewartowski 2000, 28.

²⁹¹ Müller 1989, 113.

²⁹² Forsén 1992, 36-37.

²⁹³ Lambropoulou 1998, 217.

Από τα ευρεθέντα οικοδομικά λείψανα της MEX (ή πρωιμότερης περιόδου) θα αναφερθούν τα σημαντικότερα.

Σε ύψος έξι δόμων βρέθηκαν αναλημματικοί τοίχοι που με κατεύθυνση βορειοανατολικά-νοτιοδυτικά ακολουθούσαν το περίγραμμα του λόφου.²⁹⁴ Από τη νότια-εξωτερική πλευρά τους υποβαστάζονταν με τη βοήθεια αντηρίδων, ενώ ο καλύτερα σωζόμενος από αυτούς εντοπίστηκε στην ανατολική κλιτύ του λόφου (AW-Εικ. 138).

Η οικία D βρέθηκε στην περιοχή A (Εικ. 159), κάτω από τη μεταγενέστερη οικοδομή M (Εικ. 160). Πρόκειται για αψιδωτή οικία της οποίας οι εξωτερικοί τοίχοι κάμπτονταν προς τα μέσα. Η οικία αποτελείτο από τουλάχιστον δύο δωμάτια. Η αψίδα χωριζόταν από το υπόλοιπο μέρος του σπιτιού με έναν εγκάρσιο τοίχο, ενώ στο διπλανό δωμάτιο υπήρχε μία λίθινη πλάκα που ίσως λειτούργησε ως βάση ξύλινου κίονα που συγκρατούσε τη στέγη.²⁹⁵ Η οικοδομή που πιθανώς υπέστη ζημιές από σεισμό, επισκευάστηκε και επανακατοικήθηκε. Νέο δομικό χαρακτηριστικό ήταν ο τοίχος 3, ο οποίος χώριζε την αψίδα από το υπόλοιπο μέρος του σπιτιού. Η οικοδομή χρονολογείται τη ME I περίοδο.²⁹⁶ Την οικία, που κατεστράφη από φωτιά, διαδέχθηκε η M.

Η νέα οικοδομή (M) ήταν επίσης αψιδωτή (Εικ. 160, 161) με τρία όμως δωμάτια. Από την τοιχοδομία διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις, ενώ, σύμφωνα με τον Caskey, η οικία είχε υποστεί ζημιές τέσσερις φορές από φωτιά αν και κάθε φορά επισκευαζόταν. Από τα ευρήματα οι ανασκαφείς συμπεραίνουν ότι το δωμάτιο της αψίδας χρησίμευε ως χώρος προετοιμασίας του φαγητού καθώς βρέθηκαν αγγεία της τραχιάς κεραμικής μαζί με αμαυρόχρωμα (Εικ. 162 α-β), μινυακά και άλλα με ανοιχτόχρωμη διακόσμηση πάνω σε μελανή επιχρισμένη επιφάνεια. Το κατώτερο οικοδομικό στρώμα του κτίσματος ανήκει στη ME II, ενώ από τα κεραμικά ευρήματα προκύπτει ότι η χρήση του κτίσματος συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της ME III περιόδου.²⁹⁷

Δυτικά των οικιών D και M βρέθηκε η οικία A, η οποία είχε ορθογώνιο σχήμα και τουλάχιστον δύο δωμάτια. Η οικοδομή η οποία εντοπίστηκε στην περιοχή A, κάτω από τα κτίσματα D και Q, ενδέχεται να είναι αψιδωτή στο βόρειο

²⁹⁴ Caskey 1956, 160.

²⁹⁵ *Ibid.*, 305.

²⁹⁶ Lambropoulou 1998, 207.

²⁹⁷ *Ibid.*, 213, 216.

τμήμα της (δεν έχει δημοσιευθεί κάποια φωτογραφία ή σχέδιό της).²⁹⁸ Αν η οικοδομή Q είναι σύγχρονη με την οικία D (ME I), τότε η οικία A χρονολογείται στη μεταβατική φάση της ΠΕ-ΜΕ ή στις αρχές της ΜΕ I περιόδου.

Στην περιοχή ΒΕ (**Εικ. 138**) βρέθηκε μία ομάδα οικιών (οι περισσότερες από τις οποίες ήταν αψιδωτές), η μία κοντά στην άλλη, που χωρίζονταν από στενά μονοπάτια. Η οικία 98 Α (**Εικ. 163**) που ανήκει στο σύνολο αυτών των οικοδομών, ήταν αψιδωτή με δύο δωμάτια. Η αψίδα διαχωριζόταν από το άλλο μέρος του σπιτιού με έναν τοίχο από άψητες πλίνθους, ενώ στο άλλο δωμάτιο βρέθηκαν μία πήλινη εξέδρα κατασκευασμένη πάνω από παλαιότερη εστία και βόθροι οι οποίοι ήταν κοινό χαρακτηριστικό πολλών οικοδομών.²⁹⁹ Από το σύνολο των αρχιτεκτονικών μελών που υπήρχαν στην περιοχή αυτή ξεχωρίζει ο χώρος 45, ο οποίος λόγω των κεραμικών ευρημάτων φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη.³⁰⁰ Η οικία 98 Α αλλά και η οικοδομή 45, βάσει των κεραμικών λειψάνων, χρονολογούνται τη ΜΕ I περίοδο.³⁰¹

Στην περιοχή D (**Εικ. 159**) βρέθηκαν οι οικίες ΒD και ΑΗ (η δεύτερη ήταν χτισμένη πάνω από την πρώτη). Η οικία ΒD που ήταν ορθογώνια, βρισκόταν υπεράνω άλλης οικοδομής, της ΒJ (**Εικ. 164**). Από την κατώτερη οικία προήλθαν όστρακα γκριζα μινυακά ενώ από την οικία ΒD κεραμική μελανή και γκριζα μινυακή.³⁰² Η οικία ΑΗ (**Εικ. 165**) που ήταν και αυτή ορθογώνια, κατεστράφη από φωτιά.³⁰³ Όσον αφορά τη χρονολογική κλίμακα των παραπάνω οικοδομών προκύπτει, βάσει της κεραμικής, ότι η οικία ΒJ ανήκει στη μετάβαση της ΜΕ I-II, η υπερκείμενη οικοδομή ΒD στη ΜΕ II περίοδο και η ΑΗ στη ΜΕ II-III εποχή (κατοίκηση μέχρι της αρχές της ΜΕ III).³⁰⁴

Στην ίδια περιοχή, αλλά σε κατώτερο επίπεδο από την οικία ΒJ, υπήρχαν άλλες οικοδομές μεταξύ των οποίων η ορθογώνια οικία ΒS. Ανάμεσα στις οικοδομές βρέθηκε και ένα μονοπάτι που είχε διαμορφωθεί από στρογγυλεμένους λίθους και από βότσαλα. Εδώ αξίζει να αναφερθεί η ιδιαίτερη τοιχοδομία του στρώματος στο οποίο βρέθηκαν οι τελευταίες οικοδομές καθώς αποτελείται από

²⁹⁸ Συριόπουλος 1964, 305.

²⁹⁹ *Ibid.*, 305.

³⁰⁰ Caskey 1957, 150.

³⁰¹ Lambropoulou 1998, 210.

³⁰² Caskey 1955, 28.

³⁰³ Συριόπουλος 1964, 307.

³⁰⁴ Lambropoulou 1998, 212.

σειρές με επιμήκεις στρογγυλούς ποτάμιους λίθους που μοιάζουν με μεγάλα γεώμηλα (Εικ. 166).³⁰⁵

Εκτός από τις προαναφερθείσες οικοδομές, έχουν εντοπισθεί και άλλα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία όμως δε δίνουν ολοκληρωμένα περιγράμματα οικιών. Οι τεχνικές δομής είναι όμοιες με αυτές που έχουν αναφερθεί και σε άλλους σύγχρονους οικισμούς. Από τη μελέτη της αρχιτεκτονικής προκύπτει η συνύπαρξη των δύο βασικών οικοδομικών τύπων, αψιδωτών και ορθογώνιων, μέχρι τα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Όσον αφορά τον τομέα της κεραμικής, φαίνεται ότι, εκτός από τις συνήθεις κατηγορίες των ΜΕ αγγείων, εντοπίστηκαν και σκεύη που εισήχθησαν από τις Κυκλάδες (σκουρόχρωμα στιλβωμένα και εγχάρακτα αγγεία), την Κρήτη (στιλβωμένη διακοσμημένη κεραμική) και την Αίγινα (με χρυσή μίκα), γεγονός που φανερώνει τη διατήρηση των εμπορικών επαφών του οικισμού με την περιοχή του Αιγαίου κατά τη διάρκεια της Μέσης Χαλκοκρατίας.

Αναλυτική αναφορά στην κεραμική της Λέρνας κάνει η C. Zerner, συμπεριλαμβάνοντας όλα τα είδη που καλύπτουν χρονικά τη ΜΕ και την ΥΕ Ι περίοδο.³⁰⁶ Περιγράφοντας τη διακοσμημένη στιλβωμένη κεραμική, ο Rutter αναφέρει ότι πρόκειται για ένα είδος το οποίο έφερε στιλβωμένη επιφάνεια στο χρώμα του σιδήρου, που λειτουργούσε ως βάθος για διακοσμητικά μοτίβα σε ματ λευκό και πορφυρό χρώμα.³⁰⁷ Τα αγγεία με τέτοιου είδους διακόσμηση αποτελούν μία κατηγορία «μινωίζουσας» παρά καθαρά μινωικής κεραμικής, ο τύπος παραγωγής της οποίας δεν έχει καθοριστεί μέχρι στιγμής.

³⁰⁵ Caskey 1955, 29.

³⁰⁶ Zerner 1986, 59.

³⁰⁷ Rutter 1993, 775-776.

ΑΡΚΑΔΙΑ

Ασέα

Η ακρόπολη της Ασέας βρίσκεται στη νότια Αρκαδία (**Χάρτης 15**). Στην πεδιάδα μεταξύ της Μεγαλόπολης και της Τρίπολης υπάρχει ένας λόφος με την ονομασία Παλαιόκαστρο (**Εικ. 167**) στην κορυφή του οποίου αναπτύχθηκε ο προϊστορικός οικισμός. Ο λόφος έχει υψόμετρο 54 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας και στην κορυφή του διαμορφώνεται ένα πλάτωμα με μήκος 240 μ. και πλάτος 120 μ.³⁰⁸ Η ακρόπολη είναι προσπελάσιμη από το μέσο της δυτικής και της βορειοανατολικής πλευράς. Τα πρώτα δείγματα ανθρώπινης δραστηριότητας ανάγονται στη ΝΑ εποχή, ενώ από τότε και μέχρι τη ΜΕ περίοδο αναπτύχθηκαν διαδοχικοί οικισμοί. Μετά το τέλος της ΜΕX η περιοχή εγκαταλείφθηκε και επανακατοικήθηκε την Ελληνιστική περίοδο. Στη θέση πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές από τη Σουηδική Αρχαιολογική Σχολή με υπεύθυνο τον E. J. Holmberg από το 1936 μέχρι το 1938.

Τάφοι: Έχουν ανασκαφεί 31 *intramuros* τάφοι εκ των οποίων οι 29 ανήκουν στη ΜΕ περίοδο. Η ΜΕ χρονολόγηση, όμως, είναι αμφίβολη για κάποιους από αυτούς τους τάφους γιατί εντός τους δεν υπήρχαν υλικά τεκμήρια που να αποδεικνύουν τη χρονική τους ταυτότητα. Από τους 29 τάφους οι 22 είναι μικροί λάκκοι οι οποίοι εντοπίστηκαν μέσα ή έξω από οικίες, κοντά σε τοίχους και περιείχαν ένα σκελετό ο καθένας. Από τους 22 λάκκους, οι 7 ανήκαν σε παιδιά, οι 13 σε ενήλικες ενώ 2 δεν έχουν αναγνωριστεί.³⁰⁹ Στο δάπεδο του λάκκου 11 γύρω από το σκελετό βρέθηκαν υπολείμματα ουσίας που πιθανώς προέρχεται από ύφασμα (σάβανο) με το οποίο είχε τυλιχθεί ο νεκρός.³¹⁰ Ορισμένες από τις ταφές σε λάκκους φαίνονται στην Εικόνα 168.

Εκτός από τους λάκκους έχουν βρεθεί και 5 κιβωτιόσχημοι από τους οποίους οι 4 έχουν κατασκευαστεί από κατακόρυφες πλάκες ενώ ο πέμπτος (τάφος 12) είναι λιθοπερίκλειστος (**Εικ. 169**). Ο τελευταίος, ο οποίος βρέθηκε στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τοίχου της οικίας N, χρησιμοποιεί τον τοίχο αυτό για τη διαμόρφωση της μίας πλευράς του. Ο τάφος πρέπει να είναι σύγχρονος ή λίγο μεταγενέστερος της οικίας N, η οποία χρονολογείται στα τέλη της ΜΕX.³¹¹ Από τους 4 χτιστούς κιβωτιόσχημους μόνο σε δύο βρέθηκαν οστά. Από αυτούς

³⁰⁸ Holmberg 1944, 5.

³⁰⁹ Συριόπουλος 1964, 340.

³¹⁰ Holmberg 1944, 24.

³¹¹ *Ibid.*, 25.

τους δύο τάφους, ο ένας περιείχε το σκελετό ενός παιδιού και ο άλλος (τάφος 7) τα οστά ενός ενήλικα. Οι άλλοι δύο κιβωτιόσχημοι πιθανώς περιείχαν οστά παιδιών τα οποία όμως δε διατηρήθηκαν. Ο καλύτερα διατηρημένος κιβωτιόσχημος είναι ο 3 (**Εικ. 170**) από τον οποίο σώθηκαν και οι δύο λίθινες πλάκες που τον κάλυπταν. Ο νεκρός (τα οστά του οποίου δε σώθηκαν) θα είχε τοποθετηθεί πάνω στο δάπεδο που είχε διαμορφωθεί από λίθινες πλάκες.³¹²

Στους ΜΕ τάφους συμπεριλαμβάνονται και δύο πίθοι (αρ.9, 28). Ο πρώτος πίθος (αρ.9), που βρέθηκε κάτω από το δάπεδο του μεσαίου δωματίου της οικίας Β, περιείχε το σκελετό ενός παιδιού. Ο δεύτερος (αρ.28) ο οποίος δε σχετίζεται με κάποια οικία και βρέθηκε με σπασμένο το ένα τμήμα στο σημείο του χείλους, περιείχε το σκελετό ενός παιδιού που είχε τοποθετηθεί με λυγισμένα σκέλη και με το κεφάλι προς το στόμιο του αγγείου (**Εικ. 171 α-β**), το οποίο έκλεινε με μία επίπεδη λίθινη πλάκα.

Όσον αφορά την παρουσία κτερισμάτων, οι τάφοι ήταν φτωχοί καθώς μόνο σε έναν κιβωτιόσχημο (αρ.1) και σε δύο λάκκους (αρ.10, 25) βρέθηκαν αφιερώματα. Στους δύο πρώτους (αρ. 1, 10) υπήρχαν χονδροειδή αγγεία, ενώ στον τρίτο ένα σφονδύλι.³¹³ Όλοι οι τάφοι είναι συγκεντρωμένοι στον Πίνακα 21.

Ο Holmberg υπέθεσε ότι η θέση εγκαταλείφθηκε πριν το τέλος της ΜΕΧ και έτσι ορισμένοι από τους τάφους ανήκουν στην περίοδο αυτή. Σύμφωνα με τον Σουηδό αρχαιολόγο, ο οικισμός, μετά την εγκατάλειψη του χώρου της ακρόπολης, πρέπει να μεταφέρθηκε κάπου στην ευρύτερη περιοχή. Η παραπάνω άποψη δεν έχει μέχρι στιγμής αποδειχτεί καθώς δεν έχουν εντοπισθεί οικιστικά κατάλοιπα στη γύρω περιοχή, ενώ και η θεωρία περί εγκατάλειψης του χώρου πριν το τέλος της ΜΕ εποχής έρχεται σε αντίθεση με τα κεραμικά ευρήματα (κίτρινη μινυακή κεραμική) που αποδεικνύουν την ανθρώπινη δραστηριότητα μέχρι την προχωρημένη φάση της ΜΕΧ.³¹⁴

Αντίστοιχος οικισμός: Έχουν εντοπισθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που προέρχονται από δύο ή τρία οικοδομικά στρώματα. Μεταξύ των οικιών επισημάνθηκαν στρώματα τέφρας τα οποία όμως δε φαίνεται να επηρέασαν τον προσανατολισμό των μεταγενέστερων οικοδομών που χτίστηκαν πάνω από τις πρωιμότερες. Γενικά, οι οικίες που ανήκουν στη ΜΕΧ χωρίζονται σε δύο βασικές

³¹² Holmberg 1944, 25.

³¹³ *Ibid.*, 25-26.

³¹⁴ Blackburn 1970, 196.

κατηγορίες: σε αυτές που χρονολογούνται την πρώιμη, και σε αυτές που ανήκουν στην ύστερη ΜΕ περίοδο (**Εικ. 172**). Στην πρώιμη περίοδο ανήκουν οι οικίες Β, Λ, Ο, Ε και Η και στην ύστερη οι οικοδομές C, F, N, Ρ και Μ.

Οικία Β (**Εικ. 173**): Έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά και βρίσκεται κοντά στην κορυφή του λόφου, πάνω από την οικία Α η οποία ανήκει στην ΠΕ εποχή. Πρόκειται για ορθογώνια οικοδομή που αποτελείται από τρία δωμάτια. Στο δυτικό δωμάτιο εντοπίστηκαν 10 χονδροειδή αγγεία ανάμεσα σε στρώματα στάχτης, γεγονός που αποτελεί ένδειξη για ύπαρξη εστίας.³¹⁵

Οικία Λ (**Εικ. 174**): Ανήκει στην πρώιμη ΜΕ περίοδο, όπως η προηγούμενη οικοδομή. Είναι ορθογώνια με 4 δωμάτια και έχει κατεύθυνση από βορά προς νότο. Το δάπεδο των δωματίων αποτελείτο από πατημένη γη, ενώ από την αποσπασματική διάσωση του περιγράμματος δε φαίνεται σε πιο σημείο της οικοδομής βρισκόταν η είσοδος.

Οικία Ο (**Εικ. 175**): Χρονολογείται την πρώιμη περίοδο. Η οικοδομή, που βρίσκεται ανατολικά της οικίας Λ (**Εικ. 172**), είναι δίχωρη με ορθογώνιο περίγραμμα. Ο άξονάς της είχε κατεύθυνση από βορά προς νότο και το δάπεδο είχε διαμορφωθεί από στρώματα άμμου.³¹⁶

Οικία F (**Εικ. 172, 176**): Ανήκει στη νεώτερη φάση της ΜΕ εποχής και βρίσκεται βόρεια της οικοδομής Β. Έχει ακανόνιστο σχήμα με ευθύγραμμους τοίχους και δύο δωμάτια. Στο ανατολικό δωμάτιο βρέθηκε μία χτιστή κυκλική εστία με διάμετρο 1,3 μ. Το δάπεδο όλης της οικοδομής αποτελείτο από κιτρινωπή άμμο που είχε αναμιχθεί με οστά ζώων και με όστρακα.³¹⁷

Οικία Ν: Είναι σύγχρονη της οικίας F. Έχει κατασκευαστεί πάνω από τις οικίες Λ, Μ και Κ (**Εικ. 172, 177 α-β**). Πρόκειται για αψιδωτή κατασκευή με τρία δωμάτια. Αν και δε διατηρείται ολόκληρο το περίγραμμά της, από την τοιχοδομία και το σωζόμενο μήκος και πλάτος της (15 x 6 μ.) φαίνεται ότι υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα οικοδομήματα του οικισμού.³¹⁸ Μεγάλο είναι και το πάχος του εξωτερικού τοίχου (1,10 μ.) ο οποίος είχε κατασκευαστεί από τετράγωνους λίθους. Το δάπεδο της οικοδομής είχε διαμορφωθεί από πατημένη γη.

Οικία Ρ (**Εικ. 172, 178**): Χρονολογείται την ύστερη ΜΕ περίοδο. Βρίσκεται ανατολικά της Ν και έχει κατασκευαστεί πάνω από την Ο. Πρόκειται για οικοδομή

³¹⁵ Holmberg 1944, 17.

³¹⁶ Συριόπουλος 1964, 310.

³¹⁷ *Ibid.*, 311.

³¹⁸ Holmberg 1944, 18-20.

με ευθύγραμμους τους δύο μακρούς εξωτερικούς τοίχους, οι οποίοι διατηρούνται σε μήκος 15,50 μ. και σχηματίζουν δωμάτια με πλάτος 8 μ.³¹⁹ Λόγω της μη διατήρησης των στενών πλευρών του κτίσματος, δε διακρίνεται αν πρόκειται για ορθογώνια ή αψιδωτή κατασκευή. Το δάπεδο είχε διαμορφωθεί από πατημένη γη, όπως στις περισσότερες οικοδομές.

Οι οικίες της ΜΕ περιόδου κατά κανόνα είχαν τοίχους κατασκευασμένους πάνω σε λίθινες κρηπίδες, σε δύο ή τρεις στρώσεις οι εξωτερικοί και σε μία οι εσωτερικοί. Η ανωδομή αποτελείτο από άψητες πλίνθους, με εξαίρεση την οικία Ν η οποία είχε κατασκευαστεί σχεδόν εξ' ολοκλήρου από λαξευμένους λίθους.³²⁰ Τα δάπεδα αποτελούνταν από πατημένη γη, από άμμο με όστρακα ή από πλάκες σχιστόλιθου (όπως το δάπεδο του κιβωτιόσημου 7). Οι ΜΕ οικίες, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, πατούσαν σε στάχτες που υποδηλώνουν στρώμα καταστροφής της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου. Η αιτία εγκατάλειψης της περιοχής στα τέλη της ΜΕΧ ενδέχεται να είναι η ελονοσία.³²¹

³¹⁹ Holmberg 1944, 20.

³²⁰ *Ibid.*, 14.

³²¹ *Ibid.*, 20.

ΛΑΚΩΝΙΑ

Άγιος Στέφανος

Η τοποθεσία βρίσκεται 45 χλμ. νότια-νοτιοανατολικά της Σπάρτης και απέχει από τη θάλασσα λιγότερο από 2 χλμ. (**Χάρτης 7**). Ο προϊστορικός οικισμός έχει αναπτυχθεί πάνω σε μία επίπεδη κορυφή λόφου που είναι απότομη στα βόρεια και ανατολικά ενώ από τα δυτικά συνδέεται με τους πρόποδες του Ταΰγετου. Στην περιοχή μετά από ανασκαφικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν από το 1959 μέχρι το 1960, το 1963, το 1973-74 και το 1976, εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα της ΠΕ ΙΙ της ΜΕ και της ΥΕ εποχής. Οι ανασκαφές δεν έχουν ολοκληρωθεί.

Τάφοι: Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν εντός του σύγχρονου οικισμού και αντιπροσωπεύουν τους γνωστούς ταφικούς τύπους της ΜΕ περιόδου (λάκκοι, κιβωτιόσχημοι χτιστοί και λιθοπερίκλειστοι και ταφικοί πίθοι). Πιο συγκεκριμένα, τάφοι εντοπίστηκαν στις περιοχές Α, Β, Γ1, Δ και στην τομή VII (**Εικ. 179**). Οι περισσότεροι τάφοι βρέθηκαν στην περιοχή Α, απ' όπου θα αρχίσει και η αναφορά στις ταφές της περιοχής.

Θέση Α: Από τους 35 τάφους που ανασκάφηκαν στην περιοχή, οι 27 ανήκουν στη ΜΕ περίοδο. Η χρονολογική ταυτότητα των περισσότερων, όμως, ταφών είναι δύσκολο να βρεθεί εξαιτίας της στρωματογραφικής διατάραξης από τη μεταγενέστερη αγροτική δραστηριότητα. Από το σύνολο των ταφών θα γίνει αναφορά μόνο σε ορισμένους, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν όλους τους τύπους.

Τάφος 1: Είναι λάκκος. Βρέθηκε στην τομή Α4 (**Εικ. 179, 181**) και περιείχε το σκελετό ενός παιδιού σε συνεσταλμένη στάση και στο δεξί του πλευρό, πάνω σε δάπεδο στρωμένο με μικρές πέτρες.³²² Η ταφή ήταν κτερισμένη με ένα μικρό χειροποίητο πιθάρι (**Εικ. 180**) και με ένα μεγάλο αγγείο της αργείας μινυακής κεραμικής, από το οποίο έχουν σωθεί ένα τμήμα του χείλους και του σώματος και μία λαβή.³²³

Τάφος 2: Είναι και αυτός λάκκος ο οποίος βρέθηκε στην τομή Α3 (**Εικ.181**). Ο τάφος που ήταν ανοιγμένος κοντά στους τοίχους ag και ah, περιείχε τον αποσυντεθειμένο σκελετό ενός βρέφους που είχε τοποθετηθεί στη δεξιά του

³²² Taylour 1972, 208.

³²³ *Ibid.*, 208.

πλευρά, πάνω σε λίθινο δάπεδο. Με την ταφή συνδέονται όστρακα δύο αμαυρόχρωμων πίθων.³²⁴

Τάφος 6: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος και βρέθηκε στην τομή Α6 (**Εικ. 181**). Εντός του υπήρχε ο σκελετός ενός ενήλικα σε ύπτια στάση με τους βραχίονες τοποθετημένους στο υπογάστριο. Η συγκεκριμένη ταφή, αν και χρονολογείται τη ΜΕΧ, ανήκει στις περιπτώσεις που η χρονολόγησή τους μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση, γιατί, εκτός από τα οστά, δεν υπάρχει κάποιο άλλο στοιχείο (π.χ. κεραμική) που να υποδεικνύει τη χρονική της ταυτότητα.

Τάφος 19: Πρόκειται για χτιστό κιβωτιόσχημο ο οποίος εντοπίστηκε στην κορυφή του τετραγώνου Μ (**Εικ. 182**). Ο τάφος δε διατηρήθηκε ακέραιος αφού βρέθηκαν μόνο οι κατακόρυφες πλάκες στη νότια και νοτιοανατολική πλευρά. Εντός του βρέθηκε ένας σκελετός που ακουμπούσε την πλάτη του στο έδαφος και είχε τα σκέλη του μαζεμένα και τους βραχίονες τοποθετημένους πάνω από το υπογάστριο. Μαζί με την ταφή, βρέθηκαν ένα πήλινο κωνικό κομβίο και ένας χονδροειδής δίωτος πίθος του οποίου η επιφάνεια είχε καλυφθεί με κίτρινο επίχρισμα.

Τάφος 23: Είναι κιβωτιόσχημος. Βρέθηκε στο κατώτερο τμήμα του τετραγώνου Μ και οι πλευρές του είχαν σχηματισθεί από λίθους μεσαίου μεγέθους (**Εικ. 183 α-β**). Εντός του υπήρχε ο σκελετός μίας γυναίκας που βρέθηκε σε ύπτια στάση με τα χέρια στα ισχία. Η ταφή είχε δεχτεί τα περισσότερα κτερίσματα από όλους τους τάφους του οικισμού.³²⁵ Μεταξύ των προσφορών ήταν μία κύλικα μινυακή (**Εικ. 184**), ένα κυλινδρικό κύπελλο με δύο ζεύγη οπών και εγχάρακτη διακόσμηση με γραμμικά στοιχεία (**Εικ. 185**), δύο χάλκινα ενώτια, ένα χάλκινο δαχτυλίδι και ένα χάλκινο περιβραχιόνιο.

Θέση Β: Από τους 21 τάφους που εντοπίστηκαν στην περιοχή αυτή οι 5 ανήκουν στη ΜΕ περίοδο ενώ 2 χρονολογούνται στη μεταβατική φάση της ΜΕ/ΥΕ περιόδου.

Τάφος 6: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος. Βρέθηκε στο κάτω μέρος του τετραγώνου Μ. Οι τρεις πλευρές του είχαν σχηματισθεί από λίθους ενώ η τέταρτη (η βόρεια) από τον τοίχο hh.³²⁶ Ο τάφος περιείχε το συνεσταλμένο σκελετό ενός ενήλικα και όστρακα της ΜΕ κεραμικής. Έξω από τον κιβωτιόσχημο

³²⁴ Taylour 1972, 209.

³²⁵ *Ibid.*, 215-217.

³²⁶ *Ibid.*, 233.

βρέθηκαν δύο αγγεία (ένας πίθος και ένα πολύχρωμο κύπελλο), αιχμές βελών από οφριανό και ένα πριόνι από πυριτόλιθο, που πιθανώς σχετίζονται με το νεκρό.

Τάφος 20: Είναι κιβωτιόσχημος. Βρέθηκε στο κέντρο του τετραγώνου W (**Εικ. 186**), κάτω από το δάπεδο οικίας, στο ανατολικό άκρο του τοίχου hs.³²⁷ Ο τάφος μπορεί να θεωρηθεί κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος καθώς γύρω από το σκελετό βρέθηκαν λίθοι, αν και δεν έχει αποδειχθεί αν οι λίθοι προέρχονται από τα τοιχώματα του τάφου ή από άλλη κατασκευή (οπότε πρόκειται για λάκκο). Εντός του τάφου βρέθηκε ο αποσυντεθειμένος σκελετός ενός παιδιού σε εμβρυϊκή στάση. Η ταφή, που ήταν ακτέριστη, χρονολογείται στη μεταβατική φάση της ΜΕ-ΥΕ περιόδου.

Θέση Γ1: Βρίσκεται μεταξύ των περιοχών Α και Β (**Εικ. 179**). Από τη θέση αυτή προέρχεται μόνο ένας τάφος που πιθανώς ανήκει στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων. Εντοπίστηκαν διαταραγμένα οστά παιδιών σε ένα σημείο όπου, πολύ κοντά, υπήρχαν πλάκες οι οποίες προφανώς σχημάτιζαν έναν κιβωτιόσχημο (**Εικ. 187**). Η διατάραξη της στρωματογραφίας είναι έντονη στην περιοχή αυτή λόγω της μεταγενέστερης κατοίκησης που σημειώθηκε τον 19^ο και 20^ο αιώνα, γι' αυτό και ήταν ανέφικτη η διατήρηση των όποιων αρχιτεκτονικών στοιχείων.

Θέση Δ: Στην περιοχή αυτή, η οποία βρίσκεται βόρεια της θέσης Α (**Εικ.179**), έχουν εντοπισθεί 29 τάφοι εκ των οποίων οι 15 ανήκουν στη ΜΕ περίοδο. Οι τάφοι της θέσης αυτής αντιπροσωπεύουν όλες τις ΜΕ ταφικές κατηγορίες (λάκκοι, κιβωτιόσχημοι, πίθοι).

Τάφος 7: Είναι κιβωτιόσχημος. Βρέθηκε στο κάτω μέρος του τετραγώνου W (**Εικ. 188**) και έχει κατασκευαστεί από κατακόρυφες πλάκες και μεγάλους λίθους (**Εικ. 189**). Εντός του υπήρχε ο συνεσταλμένος σκελετός μίας γυναίκας που ήταν κτερισμένος με μία πρόχου και με ένα κύπελλο τύπου Βαφειού (**Εικ. 190**). Και τα δύο αγγεία υποδηλώνουν Μινωική επίδραση.

Τάφος 18: Είναι ταφικός πίθος (**Εικ. 191**). Βρέθηκε στο κέντρο του τετραγώνου Μ (**Εικ. 188**) και περιείχε τα οστά ενός παιδιού που διατηρούνταν σε άσχημη κατάσταση. Το ταφικό αγγείο είναι ευρύστομο, από καστανωπό πηλό με προσμίξεις και με έντονα τα σημάδια της κακής όπτησης.

Τάφος 25: Είναι κιβωτιόσχημος. Βρέθηκε στο κάτω τμήμα του τετραγώνου Μ (**Εικ. 188**). Δύο από τις πλευρές του είχαν σχηματισθεί από λίθους ενώ οι άλλες

³²⁷ Taylour 1972, 236.

δύο από τους τοίχους bl και bm (**Εικ. 192**) οι οποίοι προφανώς ανήκουν σε μία οικοδομή.³²⁸ Ο κιβωτιόσχημος καλύπτονταν από πλάκες και περιείχε ένα σκελετό ενός άνδρα που είχε ενταφιασθεί σε εκτεταμένη στάση. Η ταφή θεωρείται ΜΕ αλλά θα μπορούσε να είναι (λόγω της ύπτιας στάσης) και ΥΕ. Η απουσία κτερισμάτων δυσχεραίνει τη χρονολόγηση.

Τομή VII: Βρίσκεται νοτιοδυτικά της θέσης Δ (**Εικ. 179**) και περιλαμβάνει 5 τάφους της ΜΕ περιόδου, από τους οποίους οι 4 είναι κιβωτιόσχημοι. Εξαιτίας της διατάραξης του εδάφους δεν έχει εξακριβωθεί σε τι τύπο ανήκει ο τάφος 2.

Τάφος 3: Είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές διαμορφωμένες από κατακόρυφες πλάκες και από λίθους (**Εικ. 193**). Τα τοιχώματα του τάφου στένευαν στο σημείο των ποδιών. Διατηρούνται και οι καλυπτήριες πλάκες, μία από τις οποίες στην εσωτερική επιφάνεια (προς το εσωτερικό του τάφου) φέρει εγχάρακτα γραμμικά σχέδια (**Εικ. 194**). Η καλυπτήρια αυτή πλάκα ήταν τοποθετημένη πάνω από την περιοχή του κρανίου.³²⁹ Ο τάφος περιείχε ένα γυναικείο σκελετό σε ύπτια στάση μαζί με όστρακα ΜΕ και μία μολύβδινη ταινία.

Τάφος 5: Είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από κατακόρυφες πλάκες οι οποίες στένευαν στο σημείο των ποδιών. Ο τάφος καλυπτόταν με πλάκες, μία από τις οποίες (όπως και στην προηγούμενη περίπτωση) είχε εγχάρακτα διακοσμητικά σημάδια στην εσωτερική της πλευρά (**Εικ. 195**). Εντός του τάφου βρέθηκε ο σκελετός μίας γυναίκας σε ύπτια στάση.

Οι δύο περιπτώσεις τάφων με τις εγχάρακτες καλυπτήριες πλάκες είναι μοναδικές καθώς δεν έχουν εντοπισθεί παρόμοια σύγχρονα παραδείγματα σε άλλες περιοχές. Τα γραμμικά διακοσμητικά θέματα, πιθανώς συμβολικά, θα σχετίζονται με τις δοξασίες της εποχής για το θάνατο και ίσως τη μεταθανάτια ζωή. Η θέση και των δύο καλυπτήριων πλακών πάνω από τα κρανία φαίνεται σκόπιμη για να μπορούν οι νεκροί να βλέπουν τα σχέδια και τους συμβολισμούς τους (στην πλάκα του τάφου 3 πιθανώς εικονίζεται ένα δέντρο).

Οι τάφοι του Αγίου Στεφάνου είναι σχετικά φτωχοί, αφού τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς (αν εξαιρέσουμε ορισμένους τάφους) δεν διακρίνονταν ούτε για την ποσότητα ούτε για την ποιότητά τους. Κατά κανόνα πρόκειται για μονές ταφές, ενώ πολλές είναι οι περιπτώσεις νεκρών που βρέθηκαν σε ύπτια στάση, γεγονός που παραπέμπει στην ύστερη ΜΕ χρονολόγησή τους.

³²⁸ Taylour 1972, 227.

³²⁹ *Ibid.*, 228.

Στον Πίνακα 22 είναι συγκεντρωμένοι όλοι οι τάφοι σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν από τη δημοσίευση του Taylour.

Στους παραπάνω τάφους θα πρέπει να προστεθούν: α) παιδικές ταφές (δεν αναφέρεται ακριβής αριθμός) της ΜΕ ΙΙΙ και ένας κιβωτιόσχημος με μία ταφή ενηλίκου, κτερισμένη με τρία ΜΕ ΙΙΙ αγγεία, που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια ανασκαφών του 1973, β) μία ταφή ενηλίκου και τρεις ενταφιασμοί βρεφών (δεν αναφέρονται περισσότερες λεπτομέρειες) μεταξύ στρωματογραφικού υλικού της ΜΕ ΙΙΙ και ΥΕ Ι-ΙΙ περιόδου, που ανασκάφηκαν το 1974, και γ) ένας λακκοειδής της ΜΕ ΙΙΙ με τοιχώματα κατασκευασμένα από λίθους και με καλυπτήριες πλάκες, που αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών του 1976.³³⁰

Μη θεωρώντας ξεκάθαρη τη στρωματογραφία στη θέση, ο Boyd πιστεύει ότι υπάρχει το ενδεχόμενο οι ΜΕ και ΥΕ ταφές να είναι μεταγενέστερες του οικισμού που αναπτύχθηκε στην περιοχή.³³¹ Πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι η χρονική ακολουθία στον τομέα Δ είναι η ακόλουθη: πρώτη οικιστική φάση την ΠΕ - ΜΕ περίοδο, δεύτερη οικιστική φάση τη ΜΕ περίοδο, οι ταφές τη ΜΕ και ΥΕ Ι εποχή και κάποια οικιστική δραστηριότητα την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Από τα παραπάνω όμως στοιχεία προκύπτει ότι οι ΜΕ ταφές θα μπορούσαν να είναι σύγχρονες με τα οικοδομικά κατάλοιπα καθώς δεν γίνεται λεπτομερής αναφορά στη χρονική ταυτότητα των οικοδομών και των ταφών, ούτε από τον Taylour, ούτε από τον Boyd που αμφισβήτησε τις θέσεις του πρώτου. Είναι γεγονός ότι υπάρχουν κενά που σχετίζονται με τη στρωματογραφία, και κατά συνέπεια επηρεάζουν τη διεξαγωγή αντικειμενικών συμπερασμάτων. Λόγω όμως της απουσίας περισσότερων δεδομένων, κρίνεται αναγκαία η αποδοχή των συμπερασμάτων του Taylour.

Αντίστοιχος οικισμός: Οικιστικά κατάλοιπα έχουν βρεθεί διάσπαρτα στις θέσεις Α, Β, Γ, Δ και στις τομές VI και VII (**Εικ. 179**).

Θέση Α: Από τη μελέτη της στρωματογραφίας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τριών στρωμάτων, το κατώτερο από αυτά χρονολογείται την ΠΕΧ, και τα άλλα δύο τη ΜΕ περίοδο. Στην περιοχή αυτή υπάρχουν διάσπαρτοι τοίχοι, οι οποίοι όμως, λόγω της διατάραξης που έχει επισημανθεί, δε φαίνεται να σχηματίζουν ολοκληρωμένο περίγραμμα μίας οικίας. Από όλα τα δομικά στοιχεία ξεχωρίζει το αψιδωτό τμήμα μίας οικίας (**Εικ. 182, 196**). Η αψιδωτή οικία είχε δύο φάσεις

³³⁰ Boyd 2002, 206.

³³¹ *Ibid.*, 34-35.

καθώς νότια του καμπυλόγραμμου τοίχου φαίνεται αμυδρά μία δεύτερη ασίδα **(Εικ. 182)**.

Θέση Β: Στην περιοχή αυτή έχουν εντοπισθεί ευθύγραμμοι τοίχοι οι οποίοι όμως διατηρούνται τμηματικά και δε δίνουν ολοκληρωμένα περιγράμματα οικοδομών της ΜΕ όσο της ΥΕ ΙΙΙ εποχής, στην οποία ανήκουν οι περισσότεροι τοίχοι της θέσης αυτής.

Θέση Γ: Στη ΜΕ περίοδο ανήκουν μόνο οι τοίχοι dd και de **(Εικ. 187)**.

Θέση Δ: Από τα αρχιτεκτονικά ευρήματα ξεχωρίζουν οι τοίχοι bb, ba και bi **(Εικ. 188)** οι οποίοι αποτελούν τμήματα ίσως μίας μεγαρόσχημης οικίας.³³² Και η οικοδομή αυτή διατηρείται τμηματικά. Από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών και της κεραμικής, μετά το τέλος της ΜΕΧ, διαπιστώθηκε ελαττωμένη δραστηριότητα η οποία διήρκησε μέχρι τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ Β εποχής, οπότε και σημειώθηκε ανάκαμψη στον αριθμό των κεραμικών οστράκων.

Τομή VI: Στην περιοχή αυτή **(Εικ. 179)** βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα της Μυκηναϊκής εποχής κάτω από τα οποία εντοπίστηκε ανάμικτη ΜΕ και ΥΕ κεραμική. Δε βρέθηκαν τμήματα τοίχων που να ανήκουν στη ΜΕ περίοδο, ίσως λόγω της μεταγενέστερης αρχιτεκτονικής δραστηριότητας και της μειωμένης αρχαιολογικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή αυτή.

Τομή VII: Στο κεντρικό τμήμα της τομής αυτής **(Εικ. 181)** βρέθηκαν οι τοίχοι cf, cg και ch οι οποίοι πιθανώς αποτελούν τμήματα μίας οικίας. Πολύ κοντά στους τοίχους βρέθηκαν και ταφές της ΜΕ περιόδου.

Από όσα προαναφέρθηκαν διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός οργανωμένου οικισμού, χώροι του οποίου χρησιμοποιήθηκαν για τους ενταφιασμούς. Από τις μέχρι τώρα ανασκαφές δεν έχει εντοπισθεί νεκροταφείο εκτός των ορίων του οικισμού, τα αρχιτεκτονικά μέλη του οποίου διατηρούνται σε πολύ άσχημη κατάσταση. Βασική αιτία για τη στρωματογραφική αναστάτωση και την καταστροφή των οικοδομικών λειψάνων ήταν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η γεωργική δραστηριότητα της σύγχρονης εποχής. Από τα ευρήματα διαπιστώνονται τρεις περίοδοι κατά τις οποίες σημειώθηκε κάμψη της οικιστικής δραστηριότητας: στα τέλη της ΠΕ ΙΙ, στα τέλη της ΥΕ ΙΙ και μετά το τέλος της ΥΕ ΙΙΙ Β περιόδου.³³³ Η συνεχής ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή κατά τη διάρκεια της

³³² Taylour 1972, 244.

³³³ *Ibid.*, 262.

Εποχής του Χαλκού στηρίζεται στην ύπαρξη μίας πηγής, η οποία βρέθηκε στους πρόποδες του λόφου.

Τα αγγεία που συλλέχθηκαν από τη θέση αντιπροσωπεύουν τις γνωστές κεραμικές κατηγορίες της ΜΕΧ. Η περιοχή από τη ΜΕ ΙΙ περίοδο φαίνεται ότι ανέπτυξε εμπορικές επαφές με την Κρήτη καθώς εντοπίστηκαν μινωίζοντα όστρακα (στιλβωμένη διακοσμημένη κεραμική) που κατασκευάστηκαν σε ντόπια εργαστήρια με βάση τα μινωικά πρότυπα.³³⁴ Στις αρχές μάλιστα της ΜΕ ΙΙΙ τα πιο συνήθη σχήματα αγγείων της λεπτότεχνης μινωίζουσας κεραμικής είναι το κύπελλο τύπου Βαφειού που έφερε διακόσμηση ανοικτού επί σκοτεινού και ο κύαθος με διακόσμηση σκοτεινού επί ανοικτού.³³⁵ Στο χάρτη, όπου ο Rutter παραθέτει τις θέσεις στις οποίες έχουν βρεθεί όστρακα αιγινήτικης κεραμικής, συγκαταλέγεται ο Άγιος Στέφανος και η Ασέα.³³⁶

Εκτός από τον Άγιο Στέφανο, κατοικήθηκαν και άλλοι λόφοι της ευρύτερης περιοχής, όπως το Γεράκι (ακρόπολη ανατολικά της κοιλάδας του Ευρώτα, στους πρόποδες του Πάρνωνα) και οι Αμύκλες (**Χάρτης 1**). Στις Αμύκλες εντοπίστηκε μικτό στρώμα με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΠΕ και ΜΕ εποχής ενώ μαζί με τις οικίες βρέθηκαν οστά και όστρακα πίθων της ΜΕ περιόδου.³³⁷ Αναφέρεται ότι στη συγκεκριμένη θέση (Αμύκλες) βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι, ένας λάκκος και πιθανότατα ένας ταφικός πίθος.³³⁸ Από την ακρόπολη του Γερακίου αναφέρονται τρεις κιβωτιόσχημοι (θεωρούνται ΜΕ) για τους οποίους όμως δε δίνονται περισσότερες πληροφορίες.³³⁹ Οι H. Waterhouse και R. Hope Simpson θεωρούν ότι και οι τρεις λόφοι (Άγιος Στέφανος, Γεράκι και Αμύκλες) οχυρώθηκαν στα τέλη της ΜΕΧ ή στις αρχές της ΥΕ περιόδου.³⁴⁰ Ίχνη οχυρωματικού τείχους έχουν εντοπισθεί στον Άγιο Στέφανο στην τομή VI (**Εικ. 179**).³⁴¹

³³⁴ Rutter, Rutter 1976, 63-64.

³³⁵ *Ibid.*, 63.

³³⁶ Rutter 1993, 777.

³³⁷ Συριόπουλος 1964, 312, 340.

³³⁸ Boyd 2002, 204.

³³⁹ *Ibid.*, 204.

³⁴⁰ Waterhouse, Hope Simpson 1961, 170.

³⁴¹ Taylour 1972, 249.

ΜΕΣΣΗΝΙΑ

Κουκουνάρα - Γουβαλάρη

Η περιοχή βρίσκεται νότια της Πύλου, 880 μ. ανατολικά του χωριού Κουκουνάρα (**Χάρτης 7**) στη θέση Γουβαλάρη. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν εντός οικοπέδου ιδιοκτησίας του Κ. Κουκή που βρίσκεται πολύ κοντά στο φαράγγι του Γουβαλάρη ή το Ποτάμι του Αράπη. Μετά από ανασκαφικές έρευνες του Σπ. Μαρινάτου το 1959 ήρθαν στο φως δύο θολωτοί τάφοι (αρ.1, 2) και δύο τυμβοειδή εξάρματα από τα οποία ανασκάφηκε μόνο το ένα (τυμβοειδές εξάρμα 2). Στην ευρύτερη περιοχή οι ανασκαφές, μετά το 1959, συνεχίστηκαν τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 από τον Γ. Κορρέ, ο οποίος ανέσκαψε δύο νέα εξάρματα (Α και Β). Εκτός από τα ανεσκαμμένα τυμβοειδή εξάρματα έχουν εντοπιστεί και άλλα στην ευρύτερη περιοχή, τα οποία μέχρι στιγμής δεν έχουν ερευνηθεί.

Τάφοι:

Τυμβοειδές εξάρμα Α (**Εικ. 197**): περιλαμβάνει έξι θολωτούς (αρ.1-6) στην ανατολική του πλευρά και άλλους τέσσερις (αρ.7-10) στη δυτική. Το ταφικό σύνολο προκαλεί ενδιαφέρον λόγω της ιδιαιτερότητας της κατασκευής του και της πρώιμης χρονολόγησής του. Στα βορειοανατολικά του εξάρματος διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχου (**Εικ. 197, 198**) μήκους 6,10 μ. ο οποίος μέχρι στιγμής δεν έχει διευκρινισθεί αν σχημάτιζε πλήρη κύκλο ή όχι.³⁴² Η κατασκευή αυτή, η οποία είναι χτισμένη με δύο σειρές λίθων, έχει πάχος που κυμαίνεται από 0,20 μ. μέχρι 0,55 μ. ενώ το μεγαλύτερο ύψος της (0,50 μ.) μετρήθηκε στο δυτικό τμήμα.³⁴³ Ο τοίχος πιθανώς είχε το ρόλο του περιβόλου για τους έξι θολωτούς του ανατολικού τμήματος του εξάρματος.³⁴⁴ Ο ταφικός αυτός κύκλος θα απετέλεσε το όριο του νεκροταφείου και δε θα χρησιμοποιήθηκε ως ανάλημμα καθώς οι τάφοι βρέθηκαν στο ίδιο επίπεδο με αυτό του εξάρματος, ενώ δεν παρατηρήθηκε και κάποια κλίση του εδάφους που να υποδηλώνει τη συσσώρευση χώματος. Ο τοίχος αυτός, σύμφωνα με τον Γ. Κορρέ, είναι σύγχρονος των Μυκηνών αλλά και άλλων παρόμοιων κατασκευών που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Μεσσηνίας (στη θέση Καμίνια κοντά στο χωριό Κρεμμύδια και στον τύμβο του Κισσού).³⁴⁵ Η ερμηνεία της λίθινης κατασκευής ως περιβόλου θα μπορούσε να επανεξετασθεί, αν λάβουμε

³⁴² Κορρές 1975, 86.

³⁴³ *Ibid.*, 86.

³⁴⁴ Κορρές 1976-78, 341.

³⁴⁵ *Ibid.*, 341.

υπόψη την κλίση του λίθινου τόξου, το οποίο αν συνεχιζόταν θα έτεμνε τους θολωτούς τάφους 5 και 6.

Το τυμβοειδές εξάρμα Α αποτελείτο από δέκα θολωτούς τάφους οι οποίοι καλύπτουν χρονικά σχεδόν ολόκληρη την ΥΕ περίοδο. Ο πιο πρώιμος είναι ο θολωτός α1 (**Εικ. 199**) ο οποίος κατασκευάστηκε στα τέλη της ΜΕΧ ή στις αρχές της Μυκηναϊκής εποχής. Η εσωτερική του διάμετρος είναι 2,85-2,95 μ. και η εξωτερική του περιφέρεια 15 μ.³⁴⁶ Εντός του βρέθηκαν δώδεκα ταφές, δύο από τις οποίες φαίνονται στην Εικόνα 199: ο σκελετός ενός άνδρα σε ύπτια στάση (στα νοτιοδυτικά) και σε υψηλότερο επίπεδο, ο συνεσταλμένος σκελετός μίας γυναίκας που πιθανώς επρόκειτο για ανακομιδή (στα βορειοδυτικά).³⁴⁷ Η πρώιμη χρονολόγηση του τάφου φαίνεται από τις αιχμές βελών που εντοπίστηκαν εντός του. Από την εύρεση δύο οστράκων που προέρχονται από Υπομυκηναϊκό αμφορέα, πιστοποιείται η εκδήλωση μεταγενέστερης ταφικής λατρείας στο συγκεκριμένο τάφο, ο οποίος λόγω παλαιότητας ίσως περιείχε τα οστά του γενάρχη της περιοχής.³⁴⁸

Οι τάφοι του εξάρματος προκαλούν το ενδιαφέρον λόγω της πολυμορφίας τους που είναι έκδηλη κυρίως στο σύνολο των έξι θολωτών που βρίσκονται στα ανατολικά. Ο α1 είναι κυκλικός χωρίς πρόσταση, ο α2 (**Εικ. 200**) εξωτερικά είναι πεταλοειδής με πρόσταση, και εσωτερικά έχει διαμορφωμένη κανονική θόλο, ο α3 έχει μικρή πρόσταση, ο α4 έχει θάλαμο κυψελοειδούς κατασκευής, ο α6 ανήκει στους «κοινούς» θολωτούς και μοιάζει με τους τάφους της δυτικής πλευράς του εξάρματος Α, ενώ ο α5 λόγω της κακής του διατήρησης δεν παρέχει στοιχεία που να φανερώνουν κατασκευαστικές λεπτομέρειες.³⁴⁹ Ο θολωτός με τη μεγαλύτερη διάμετρο θαλάμου είναι ο 10 (4,73 μ.) ενώ αυτός με τη μικρότερη διάμετρο θόλου είναι ο 3 (1,55 μ.).³⁵⁰ Από το σύνολο των δέκα θολωτών, μόνο οι υπ' αριθμόν 10 και 4 φαίνεται να έχουν δρόμο.

Τυμβοειδές εξάρμα Β: Εντοπίστηκε νοτιότερα του εξάρματος Α και περιείχε έναν μόνο θολωτό (**Εικ. 201**) ο οποίος εξωτερικά είναι πεταλοειδής και εσωτερικά θολωτός (όπως ο τάφος α2). Η εσωτερική διάμετρος της θόλου του μνημείου, το οποίο φαίνεται ότι δεν είχε δρόμο, υπολογίζεται περίπου στα 3-4 μ.

³⁴⁶ Κορρές 1974, 141.

³⁴⁷ Κορρές 1975, 431.

³⁴⁸ *Ibid.*, 480.

³⁴⁹ *Ibid.*, 478.

³⁵⁰ Boyd 2002, 109.

³⁵¹ Ο θολωτός (**Εικ. 201**) περιείχε το σκελετό μίας γυναίκας (σε εκτεταμένη στάση) μέσα σε λάκκο της νοτιοδυτικής πλευράς του, και ανακομιδές στο κέντρο του. Μεταξύ των κτερισμάτων βρέθηκαν μία ακόνη από ψαμμίτη, μία περόνη, τρεις αιχμές βελών, χειροποίητο ΜΕ αγγείο, κύπελλα τύπου Κεφτιού (**Εικ.202 α**) και ένας πέλεκυς κατασκευασμένος από ηφαιστειογενές πέτρωμα (**Εικ. 202 β**).

Τυμβοειδές εξάρμα 2: Εκτός από τα δύο προηγούμενα εξάρματα εντοπίστηκε ένα τρίτο (αρ.2), η ακριβής θέση του οποίου, ως προς τα δύο προαναφερθέντα, δεν έχει προσδιορισθεί με σαφήνεια. Το εξάρμα αυτό περιείχε τρεις μικρούς θολωτούς τάφους, ο καθένας από τους οποίους είχε εσωτερική διάμετρο μικρότερη από 3 μ. Ο Μαρινάτος, ο οποίος διενήργησε και τις ανασκαφικές έρευνες, αναφέρει ότι οι τρεις θολωτοί δεν είχαν είσοδο. Η διαπίστωση αυτή δεν αποκλείεται να είναι προϊόν, είτε ελλιπούς ανασκαφικής εργασίας, είτε παράβλεψης του ανασκαφέα που πιθανώς οφείλεται στην ημιτελή ανασκαφή. Από τα ευρήματα των θολωτών αναφέρονται μόνο οστά σε κατάσταση αποσύνθεσης και όστρακα χονδροειδούς κεραμικής.

Θολωτοί 1-2: Παράλληλα με την αποκάλυψη του εξάρματος 2, ο Μαρινάτος ανέσκαψε δύο θολωτούς, οι οποίοι πιθανότατα τοποθετήθηκαν πάνω σε ένα εξάρμα που βρίσκεται πολύ κοντά στην άκρη του φαραγγιού. Ο υπ' αριθμόν 1 καταλαμβάνει το νότιο μισό του εξάρματος με το δρόμο να κατευθύνεται προς το νότο, ενώ ο υπ' αριθμόν 2 βρίσκεται στο βόρειο μισό, με το δρόμο του να έχει κατεύθυνση προς το βορά. Ο πρώτος (**Εικ. 203**) είχε διάμετρο περίπου 6,25 μ. ενώ ο δεύτερος 5 μ.³⁵² Μεταξύ των ευρημάτων του θολωτού 1 ο Μαρινάτος αναφέρει λείψανα κρανίων, όστρακα πίθων ανακτορικού ρυθμού, ελάσματα χρυσού, χαυλιόδοντες και διασκορπισμένους ημιπολύτιμους λίθους. Εντός του θολωτού 2 εντοπίστηκαν περίπου 50 χαυλιόδοντες κάπρου, ελάσματα από χρυσό, μία αμαυρόχρωμη πρόχους και ένας πίθος αλλά και πίθοι του ανακτορικού ρυθμού.

Οι θολωτοί της περιοχής αποτελούν παράδειγμα της ομαλής μετάβασης από τη ΜΕΧ στη Μυκηναϊκή περίοδο. Το τυμβοειδές εξάρμα Α, με τη συγκέντρωση των τάφων και την παρουσία περιβόλου, θυμίζει τους ταφικούς κύκλους των Μυκηνών και λιγότερο τους τύμβους, αφού στην προκειμένη περίπτωση δεν παρατηρήθηκε η συγκέντρωση χώματος πάνω από τους θολωτούς. Η επίδραση που άσκησε ο ΜΕ πολιτισμός στην ΥΕ περίοδο φαίνεται, σύμφωνα με την Α.

³⁵¹ Boyd 2002, 110.

³⁵² *Ibid.*, 110.

Παρλαμά, και από τους πεταλοειδείς θολωτούς τάφους, καθώς τέτοιου είδους κατασκευές πιθανώς επηρεάστηκαν από τις ΜΕ ασιδωτές οικίες.³⁵³

Από το σύνολο των δέκα θολωτών του εξάρματος Α, ο Κορρές θεωρεί τον α1 ως πιο πρώιμο. Με βάση τα κεραμικά ευρήματα, ο Boyd τοποθετεί χρονικά στη μεταβατική περίοδο της ΜΕ-ΥΕ εποχής μαζί με τον 1 και τους θολωτούς 5, 7, 9 και 10, ενώ θεωρεί ότι δεν υπάρχουν ικανά υλικά τεκμήρια που να χρονολογούν τους υπόλοιπους τάφους, με εξαίρεση το θολωτό 8, για τον οποίο αναφέρει ότι κατασκευάστηκε στα τέλη της Μυκηναϊκής περιόδου.³⁵⁴ Η απουσία όμως των μινυακών και αμαυρόχρωμων αγγείων από το περιεχόμενο των θολωτών 5, 7, 9 και 10 υποδεικνύει μάλλον τη Μυκηναϊκή τους ταυτότητα παρά τη ΜΕ. Από τα υπόλοιπα ταφικά μνημεία, μόνο ο θολωτός του εξάρματος Β και ο θολωτός 2 ενδέχεται να ανήκουν στα τέλη της ΜΕ - αρχές της ΥΕ περιόδου (ο θολωτός 1 είναι λίγο μεταγενέστερος του 2), αφού οι τρεις θολωτοί του εξάρματος 2 (σύμφωνα με το Μαρινάτο) δεν περιείχαν κεραμική που να αποδεικνύει ξεκάθαρα τη ΜΕ ή τη Μυκηναϊκή τους ταυτότητα.

Αντίστοιχος οικισμός: Στην περιοχή έχει επισημανθεί οικισμός με διάρκεια ζωής από τη ΜΕ μέχρι την ΥΕ ΙΙ εποχή, ο οποίος όμως δεν έχει μέχρι στιγμής ανασκαφεί. Η παραπάνω διαπίστωση στηρίζεται σε επιφανειακά όστρακα που χρονολογούνται τη ΜΕ και ΥΕ Ι και ΙΙ περίοδο και σε τμήματα τοίχων, τα οποία βρέθηκαν δυτικά της θέσης Γουβαλάρη στο λόφο με την ονομασία Καταρραχάκι (2 χλμ. ανατολικά - βορειοανατολικά του χωριού Κουκουνάρα).³⁵⁵ Ο οικισμός πρέπει να κάλυπτε όχι μόνο την κορυφή του λόφου αλλά και τους δυτικούς και νότιους πρόποδες του.

Καμίνια Κρεμμυδίων

Η θέση, που βρίσκεται 2,5 χλμ. βορειοανατολικά από το χωριό Κουκουνάρα (**Χάρτης 16**), ανασκάφηκε από τον Γ. Κορρέ τη δεκαετία του 1970. Στην τοποθεσία Καμίνια (ή Μπαμπαλόβρυση) κοντά στο χωριό Κρεμμύδια βρέθηκε ένα εξάρμα (**Εικ. 204**) το οποίο για πρώτη φορά είχε εντοπισθεί από τον Σπ. Μαρινάτο (το 1959) και από τους W. McDonald και R. Hope Simpson. Η τοποθεσία αυτή,

³⁵³ Παρλαμά 1976, 256.

³⁵⁴ Boyd 2002, 112.

³⁵⁵ McDonald, Hope Simpson 1961, 244.

όπως και η προηγούμενη, βρίσκεται κατά μήκος του φαραγγιού του Γουβαλάρη (ή Ποτάμι του Αράπη).

Τάφοι: Το μήκος του εξάρματος (**Εικ. 205**) είναι 18,70 μ., το πλάτος του 13,90 μ. και το ύψος του περίπου 4-5 μ. με υψηλότερο σημείο το κεντρικό τμήμα του.³⁵⁶ Το 1980 δόθηκαν οι ακόλουθες μετρήσεις: 20 x 15 x 3,5 μ.³⁵⁷ Το έξαρμα λειτούργησε ως νεκροταφείο καθώς στη νότια και νοτιοδυτική περιφέρειά του βρέθηκαν πέντε θολωτοί τάφοι ενώ δύο ταφικοί πίθοι αποκαλύφθηκαν σχεδόν στο κέντρο του (**Εικ. 206**).

Οι τάφοι 4 και 5 είναι οι παλαιότεροι από το σύνολο των θολωτών. Ο θολωτός 4, με διάμετρο 2,70 – 2,73 μ., περιείχε εννέα ταφές από τις οποίες οι οκτώ ήταν ανακομιδές. Η τελευταία κύρια ταφή, που βρέθηκε στο κέντρο του θολωτού και ήταν ακτέριστη, προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς πρόκειται για ακέφαλο σκελετό.³⁵⁸ Μεταξύ των αφιερωμάτων που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του τάφου ήταν μία χάλκινη φιάλη, κύπελλα Κεφτιού και αιχμές βελών της ΥΕ Ι περιόδου (**Εικ. 207**). Ο θολωτός που ήταν οικογενειακός, πιθανώς κατασκευάστηκε στα τέλη της ΜΕ ή στις αρχές της ΥΕ και χρησιμοποιήθηκε μέχρι την ΥΕ Ι Β περίοδο.³⁵⁹

Ο θολωτός 5 (**Εικ. 208**) βρέθηκε στο δυτικό τμήμα της κατωφέρειας του εξάρματος, στο εξωτερικό τμήμα του. Το ανατολικό τμήμα της θόλου διατηρείται εν μέρει, ενώ το δυτικό, όπου βρισκόταν και το στόμιο, δε σώζεται λόγω της διάβρωσης που υπέστη αυτό το τμήμα της κατωφέρειας του εξάρματος. Ο τάφος περιείχε τα οστά τουλάχιστον πέντε νεκρών από τους οποίους ξεχωρίζει ο ακέφαλος σκελετός του νότιου τμήματος. Ανάμεσα στα κτερίσματα υπήρχαν τα όστρακα ενός ευμεγέθους αμαυρόχρωμου πίθου και αγγεία της ΥΕ ΙΙ Α-Β εποχής.³⁶⁰ Για την κατασκευή του, όπως για την κατασκευή και των υπολοίπων, χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι και μικροί πλακοειδείς λίθοι (ποτάμιοι λίθοι και πωρόλιθοι). Η πρώτη χρήση του θολωτού πρέπει να αναχθεί στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Πρώιμη είναι και η χρονολόγηση των δύο ταφικών πίθων που εντοπίστηκαν στο κέντρο του εξάρματος. Ο πίθος 1 (**Εικ. 209-210**), ο οποίος βρέθηκε

³⁵⁶ Κορρές 1975, 91.

³⁵⁷ Boyd 2002, 116.

³⁵⁸ Κορρές 1975, 500.

³⁵⁹ *Ibid.*, 503.

³⁶⁰ *Ibid.*, 505-506.

σπασμένος, περιείχε ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση με την κεφαλή προς το στόμιο του αγγείου. Το μήκος του αγγείου ήταν περίπου 1,75 μ. ενώ ο πηλός έφερε σημάδια κακής όπτησης.³⁶¹ Η ταφή ήταν κτερισμένη με τμήμα ενός χάλκινου ελάσματος το οποίο έφερε ζεύγος ήλων, ενώ το στόμιο του ταφικού αγγείου σφραγιζόταν με δύο πλακοειδείς λίθους.³⁶² Θρυμματισμένος βρέθηκε και ο δεύτερος πίθος, το ύψος του οποίου ήταν περίπου 1,58 μ.³⁶³ Το αγγείο περιείχε τα οστά ενός νεκρού (ή δύο νεκρών) το κρανίο του οποίου βρέθηκε προς τη βάση του αγγείου. Εκτός από τα ανθρώπινα οστά βρέθηκε και η σπονδυλική στήλη ενός ευμεγέθους θηλαστικού (ίσως προσφορά προς το νεκρό). Το στόμιο του αγγείου έκλεινε με μία τετράπλευρη λίθινη πλάκα, το μήκος της οποίας ήταν 0,70 μ.³⁶⁴ Και οι δύο αυτοί πίθοι χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Εκτός από τους δύο προαναφερθέντες πίθους εντοπίστηκαν άλλοι δύο (αρ.3, 4) οι οποίοι βρέθηκαν ενσωματωμένοι στο εξωτερικό τοίχωμα του θολωτού τάφου 3. Ο πρώτος από αυτούς (αρ.3), που δεν περιείχε οστά ή άλλου είδους αντικείμενα, ήταν σφηνωμένος στο βορειοδυτικό εξωτερικό μέρος της θόλου, ενώ ο δεύτερος, ο οποίος δεν ερευνήθηκε (αρ.4), εντοπίστηκε περίπου 2 μ. ανατολικά του πρώτου. Κατά πάσα πιθανότητα τα δύο αγγεία είχαν τοποθετηθεί στο συγκεκριμένο σημείο πριν την κατασκευή του θολωτού 3. Η χρήση τους, μολονότι εντός τους δε βρέθηκαν οστέινα κατάλοιπα, πιθανώς να ήταν ταφική και το περιεχόμενό τους, από τη στιγμή που ενσωματώθηκαν στο θολωτό, να αφαιρέθηκε και να τοποθετήθηκε στο εσωτερικό του τάφου.³⁶⁵ Η χρήση του θολωτού 3 (η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί), από τα μέχρι τώρα ευρήματα, φαίνεται ότι συνεχίστηκε μετά τη Μυκηναϊκή περίοδο, κατά τη διάρκεια της Κλασικής και πιθανώς της Ελληνιστικής εποχής.

Εκτός από τους πέντε θολωτούς, πιθανώς υπάρχουν και άλλοι τάφοι στη βόρεια πλευρά του εξάρματος, στην οποία εντοπίστηκε σειρά λίθων που θα σχημάτιζε ανάλημμα. Η λίθινη κατασκευή δεν ερευνήθηκε για να αποδειχθεί αν πρόκειται για ταφικό περίβολο που ακολουθούσε την κατώτερη περίμετρο του εξάρματος. Τα ταφικά σύνολα - πίθοι και θολωτοί - αποτελούν μία μικρής έκτασης νεκρόπολη η οποία χρησιμοποιήθηκε από τα τέλη της ΜΕ περιόδου μέχρι τα τέλη

³⁶¹ Boyd 2002, 117.

³⁶² Κορρές 1980, 126.

³⁶³ Boyd 2002, 117.

³⁶⁴ Κορρές 1980, 128.

³⁶⁵ Boyd 2002, 117.

της ΥΕ ΙΙ Β εποχής (αν εξαιρέσουμε την όποια ταφική δραστηριότητα των ιστορικών χρόνων που διαπιστώθηκε σε κάποιους από τους θολωτούς).³⁶⁶ Οι παλαιότεροι τάφοι (τέλη ΜΕ αρχές ΥΕ) είναι οι δύο πίθοι που εντοπίστηκαν στο κέντρο του εξάρματος και οι θολωτοί 4 και 5. Οι υπόλοιποι ανήκουν στη Μυκηναϊκή περίοδο (αρ.1, 3 και 2). Η χρονολόγηση των δύο πίων του θολωτού τάφου 3 είναι αμφίβολη, αν και, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να ανήκουν στην εποχή πριν τη δημιουργία του θολωτού, και κατ' επέκταση να χρονολογούνται, όπως οι άλλοι δύο πίθοι, στη μεταβατική φάση της ΜΕ-ΥΕ περιόδου.

Η κατασκευή στο σύνολό της θυμίζει την οργάνωση των τύμβων, μόνο που τη θέση των κιβωτιόσχημων και των λάκκων έχουν πάρει οι θολωτοί. Κοινό στοιχείο των ΜΕ τύμβων και του παρόντος εξάρματος είναι οι ταφικοί πίθοι. Ο Γ. Κορρές θεωρεί τον τύπο του θολωτού τάφου ως προϊόν της εξέλιξης του τύμβου, και, πιο συγκεκριμένα, το εξάρμα των Καμινίων ως εξελιγμένη μορφή του προγενέστερου τύμβου του Αγ. Ιωάννου Παπουλίων (στον οποίο αναφορά θα γίνει στη συνέχεια), καθώς τη θέση των πίων έχουν πάρει οι θολωτοί με τα στόμιά τους στραμμένα προς την περιφέρεια.³⁶⁷ Το παρόν εξάρμα είναι ένα ακόμη παράδειγμα ταφικού μνημείου που υποδηλώνει την ομαλή μετάβαση από τη ΜΕ στην ΥΕ περίοδο.

Οι τύμβοι της ΜΕ παράδοσης άσκησαν μεγάλη επίδραση στα ταφικά μνημεία της μεταβατικής περιόδου και της ΥΕ εποχής. Εκτός από τα εξάρματα των Καμινίων και του Γουβαλάρη, υπάρχει και ο τύμβος του Κισσού, ο οποίος βρέθηκε στο Χανδρινό Πυλίας.³⁶⁸ Πρόκειται για ταφικό σύνολο της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Β εποχής που περιβάλλεται από ένα λίθινο τοίχο και περιλαμβάνει ταφές σε τρεις πίθους, έναν κιβωτιόσχημο και τέσσερις ταφικούς περιβόλους (**Εικ. 211**). Πιθανώς οι ταφικές αυτές κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν για την εναπόθεση ανακομιδών, καθώς κανένας σκελετός δε βρέθηκε κατά χώρα.³⁶⁹ Ο Μυκηναϊκός αυτός τύμβος είναι μακρινός διάδοχος της ΜΕ παράδοσης των τύμβων και αποτελεί εκφυλισμό του τύπου.

Αντίστοιχος οικισμός: Δεν έχουν γίνει αναφορές για οικιστικά κατάλοιπα στη γύρω περιοχή.

³⁶⁶ Κορρές 1980, 125.

³⁶⁷ Κορρές 1975, 94.

³⁶⁸ Μαρινάτος 1966, 121-123.

³⁶⁹ *Ibid.*, 126.

Οσμάναγα (Κορυφάσιο)

Η θέση βρίσκεται κοντά στον κόλπο του Ναβαρίνου (**Χάρτης 16** - θέση 61). Πρόκειται για θολωτό τάφο ο οποίος βρέθηκε 1 χλμ. νότια του χωριού Οσμάναγα ή Κορυφάσιο (σύμφωνα με τη σύγχρονη ονομασία) και ανασκάφηκε από τον Δ. Κουρουνιώτη το 1926. Μεταγενέστερα, ο Κορρές, με τον καθαρισμό του ταφικού μνημείου, επεχείρησε να ερευνήσει το θολωτό αλλά στάθηκε ανέφικτη η ανασκαφή του δρόμου και του στομίου του τάφου που άφησε ανεξερεύνητα ο Κουρουνιώτης.

Τάφος: Το ταφικό μνημείο είναι υπόγειο και δεν αποκλείεται να καλυπτόταν αρχικά από έναν τύμβο. Η θόλος του τάφου έχει κατασκευαστεί από ακατέργαστους πλακοειδείς λίθους, ενώ η εσωτερική διάμετρος του θαλάμου ήταν 6 μ. (όπως και το υπολογιζόμενο αρχικό του ύψος).³⁷⁰ Ο τάφος, που είχε συληθεί, περιείχε διάσπαρτα οστά, ενώ σε ολόκληρο το δάπεδο του θαλάμου υπήρχε ένα στρώμα στάχτης που πιθανώς σχετιζόταν με τελετουργικές πυρές και με τη μεταγενέστερη ταφική λατρεία που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της ύστερης Κλασικής και πρώιμης Ελληνιστικής εποχής.³⁷¹ Μεταξύ των κτερισμάτων υπήρχαν αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (**Εικ. 212 α, 212 β**). Εκτός από τη ΜΕ κεραμική εντοπίστηκαν και τροχήλατα αγγεία της ΥΕ περιόδου, τα οποία θα συνόδευαν τους ύστερους ενταφιασμούς. Βάσει των κτερισμάτων, διαπιστώνεται ότι η κατασκευή του ταφικού μνημείου ανάγεται στα τέλη της ΜΕ και τις αρχές της ΥΕ περιόδου.³⁷²

Σύγχρονος με το ταφικό μνημείο του Κορυφασίου είναι ο θολωτός IV του Εγκλιανού, ο οποίος είναι ο μεγαλύτερος πρώιμος τάφος του είδους με διάμετρο 9,35 μ.³⁷³

Αντίστοιχος οικισμός: Στην ευρύτερη περιοχή έχουν εντοπισθεί τμήματα τοίχων και επιφανειακά όστρακα της Μυκηναϊκής περιόδου. Λείψανα της ΜΕΧ δεν έχουν αποκαλυφθεί.

Βοϊδοκοιλιά

Η περιοχή που βρίσκεται στο βόρειο βραχίονα του όρμου της Βοϊδοκοιλιάς ή της αρχαίας Βουφράδος (**Χάρτης 16** - θέση 60, **Εικ. 213**) ανασκάφηκε για

³⁷⁰ Blegen 1954, 158.

³⁷¹ Boyd 2002, 125.

³⁷² Pelon 1976, 198.

³⁷³ Boyd 2002, 57.

πρώτη φορά από τον Σπ. Μαρινάτο το 1956, ενώ οι εργασίες συνεχίσθηκαν και το 1958. Τη δεκαετία του 1970 πραγματοποιήθηκαν από τον Γ. Κορρέ περαιτέρω έρευνες, κατά η διάρκεια των οποίων ήρθαν στο φως και άλλα αρχαιολογικά κατάλοιπα που ανήκαν στον τύμβο, στο μεταγενέστερο θολωτό και στο γειτονικό ΠΕ οικισμό. Οι ανασκαφικές εργασίες στη θέση συνεχίσθηκαν και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

Τάφοι: Ο τύμβος υπέστη φθορές από το μεταγενέστερο θολωτό τάφο (του Θρασυμήδους) ο οποίος κατασκευάστηκε πάνω ακριβώς από το πρώιμο ταφικό μνημείο. Το μήκος του σωζόμενου περιβόλου του τύμβου (**Εικ. 214 α-β**) είναι 42,40 μ. ενώ το συνολικό του θα ήταν περίπου 46 μ.³⁷⁴ Η διάμετρός του είναι 13,70 μ. από τα νότια-νοτιοανατολικά στα βόρεια-βορειοδυτικά και 15,20 μ. από τη νοτιοδυτική στη βορειοανατολική πλευρά του.³⁷⁵ Το μνημείο καλυπτόταν από ένα λίθινο μανδύα κατασκευασμένο από αργούς ευμεγέθεις λίθους, οι οποίοι τοποθετήθηκαν κατά σειρές, διαμορφώνοντας επάλληλα τόξα. Η λίθινη αυτή επένδυση υπέστη καταστροφές από τη μεταγενέστερη κατασκευή του θολωτού, αφού οι μικροί λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την αντιστήριξη του θαλάμου δημιούργησαν αναστάτωση στην προγενέστερη επίστρωση. Μία ακόμη αιτία της διατάραξης του τύμβου είναι η δράση τυμβωρύχων, οι οποίοι έριξαν τους λίθους που μετακίνησαν στο βορειοανατολικό τμήμα του τύμβου, ενώ, λόγω των παραπάνω ανακατατάξεων, δεν έχει διευκρινιστεί μέχρι στιγμής αν οι αλληπάλληλοι λίθινοι δακτύλιοι ανήκουν σε μία ή σε περισσότερες φάσεις.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών αποκαλύφθηκε ένα τόξο κατασκευασμένο από μικρούς λίθους, στο βορειοανατολικό τμήμα του μνημείου. Το τόξο αυτό διαμόρφωνε την περίμετρο και σχημάτιζε ένα είδος περιβόλου, ο οποίος ξεκινάει από τη βόρεια κορυφή του τύμβου και ακολουθεί πορεία ανατολική και νότια (**Εικ. 215**). Με την αρχική θέση του ταφικού πίθου A-11, διακοπτόταν το περίγραμμα του περιβόλου, το οποίο αποκαταστήθηκε με τη μετακίνηση του ταφικού αγγείου προς το κέντρο του τύμβου. Ο περίβολος που επισημάνθηκε και στο βόρειο, βορειοδυτικό και νότιο, νοτιοδυτικό τμήμα του τύμβου διέτρεχε την εξωτερική περίμετρο του μνημείου. Όμως, δεν έχει εξακριβωθεί αν τα σωζόμενα τμήματα του εξωτερικού αυτού περιβόλου είναι κατασκευές σύγχρονες με τον τύμβο ή μεταγενέστερες. Από τη μικρή κλίση του

³⁷⁴ Κορρές 1977, 267.

³⁷⁵ *Ibid.*, 267.

τύμβου, διαπιστώνεται ότι το αρχικό του ύψος δεν πρέπει να ήταν μεγάλο, καθώς υπολογίζεται ότι δεν ξεπερνούσε το 1 μ.³⁷⁶

Εντός της περιφέρειας του μνημείου βρέθηκαν οχτώ ταφικοί πίθοι, ενώ σε άμεση ή έμμεση γειτνίαση με τον τύμβο εντοπίστηκαν ένας ταφικός πίθος και δύο κιβωτιόσχημοι λιθοπερίκλειστοι τάφοι (**Εικ. 216**).

Πίθος 1: Το αγγείο (**Εικ. 217**) βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του τύμβου, αν και η αρχική θέση του πρέπει να ήταν στο δρόμο του μεταγενέστερου θολωτού. Ο πίθος, ο οποίος βρέθηκε θρυμματισμένος, έφερε στον ώμο σχοινωτή διακόσμηση και περιείχε λιγοστά οστά βρέφους ή παιδιού. Μαζί με τα οστά βρέθηκε μία ΠΕ II κύμβα (sauce boat) και όστρακα της ίδιας εποχής που πιθανώς μετά το σπάσιμο τμήματος του αγγείου εισχώρησαν εντός του.³⁷⁷ Τα ΠΕ αγγεία προέρχονταν από σύγχρονες επιχώσεις που εντοπίστηκαν στην περιοχή.

Πίθος 5: Βρέθηκε 0,10 μ. ανατολικά του πρώτου πίθου (**Εικ. 216**). Το αγγείο πρέπει να μετακινήθηκε με σκοπό τη δημιουργία χώρου για τον πρώτο πίθο. Το ταφικό αγγείο, με μήκος 0,90 μ., είχε τοποθετηθεί (όπως το προηγούμενο) με το στόμιο προς την περιφέρεια του τύμβου.³⁷⁸ Ο πίθος, με έντονα τα ίχνη της ατελούς όπτησης, έφερε στον ώμο κόσμημα από δακτυλοεμπίστες ταινίες. Εντός του βρέθηκε ο συνεσταλμένος σκελετός ενός νεκρού με το κρανίο προς τον πυθμένα ο οποίος ήταν κτερισμένος με ένα πρώιμο μελανό μινυακό κάρθαρο, με ένα μελανό στιλβωμένο αγγείο (black burnish flask) και με ένα τρίηλο μονόστομο εγχειρίδιο (**Εικ. 218**).

Πίθος 11: Βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του μνημείου. Το στόμιο του αγγείου καλυπτόταν από έναν πλακοειδή λίθο, ενώ εντός του πίθου υπήρχε ένας σκελετός ο οποίος διατηρείται σε άσχημη κατάσταση (**Εικ. 219**). Σε μικρό βάθος από το αγγείο βρέθηκαν όστρακα της ΠΕ II περιόδου, που προφανώς προέρχονται από τις επιχώσεις του ΠΕ οικισμού.³⁷⁹

Πίθος 13: Δε βρέθηκε ολόκληρο το αγγείο αλλά μόνο όστρακά του στο βορειοανατολικό τμήμα του τύμβου (**Εικ. 216**). Στο σημείο όπου είχε τοποθετηθεί ο πίθος έσκαψαν τυμβωρύχοι και κατέστρεψαν, εκτός από το αγγείο, και μέρος του τύμβου. Από το αγγείο προέρχονται μόνο λίγα όστρακα και διάσπαρτα οστά.

³⁷⁶ Κορρές 1977, 263.

³⁷⁷ Κορρές 1979, 144

³⁷⁸ *Ibid.*, 144.

³⁷⁹ *Ibid.*, 148.

Πίθος 4: Βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του ταφικού μνημείου και εκτός του περιβόλου, με τη βάση του ακουμπισμένη σε δύο λίθους της εξωτερικής περιφέρειας του τύμβου (**Εικ. 216**). Τα όστρακα που αποτελούσαν το άνω μέρος του σώματός του, έτσι όπως είχε τοποθετηθεί, δε βρέθηκαν στη θέση τους, ενώ το στόμιό του ήταν στραμμένο προς το βορά. Εντός του βρέθηκαν τα οστά δύο νεκρών (μία ανακομιδή με το κρανίο προς τον πυθμένα και ένας συνεσταλμένος σκελετός εγκάρσια τοποθετημένος προς το μήκος του πίθου). Μαζί με οστά βρέθηκε και ένα όστρακο πρωτομινυακού αγγείου.³⁸⁰

Πίθος 12: Βρέθηκε στο βόρειο μέρος του τύμβου, λίγο νοτιότερα του πίθου 4, με το στόμιό του στραμμένο προς το βορά (**Εικ. 216**). Το αγγείο, το άνω τμήμα του οποίου είχε θρυμματισθεί, ήταν καλής όπτησης (όπως ο προηγούμενος πίθος) και προσεχτικής κατασκευής. Το στόμιό του έκλεινε με μία καλυπτήρια πλάκα η οποία στηριζόταν σε μεγάλους λίθους προκειμένου να μην μετακινηθεί από τη θέση της.³⁸¹ Κάτω από τον πίθο βρέθηκαν όστρακα της ΠΕ II περιόδου αλλά και τμήμα τοίχου της ίδιας εποχής.

Πίθος 7: Βρέθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του τύμβου (**Εικ. 216**). Η διατήρηση του αγγείου ήταν πολύ κακή όχι μόνο λόγω της ατυχούς ανασκαφικής δραστηριότητας στο συγκεκριμένο σημείο αλλά και λόγω της κακής όπτησης του πηλού (**Εικ. 220**). Εντός του αγγείου, πάνω από μία στρώση από χαλίκια, βρέθηκαν τα οστά ενός νεκρού και ένας χάλκινος ήλος.³⁸²

Πίθος 10: Βρέθηκε στο δυτικό μέρος του τύμβου, έχοντας το στόμιό του γυρισμένο προς τα δυτικά (**Εικ. 216**). Το μήκος του ήταν περίπου 1,53 μ. (χωρίς τη βάση) και το πλάτος του 1,13 μ.³⁸³ Βρέθηκε θρυμματισμένος (**Εικ. 221**) ενώ δεν εντοπίστηκε καλυπτήρια πλάκα που να σχετίζεται με το στόμιό του.

Πίθος 6: Βρέθηκε έξω από το νοτιοανατολικό περίβολο του τύμβου, με το στόμιο στραμμένο προς τα νοτιοανατολικά (**Εικ. 216**). Το σωζόμενο μήκος του είναι 1,64 μ. και ο πηλός του είναι ερυθρωπός.³⁸⁴ Στο εσωτερικό του στομίου του αγγείου βρέθηκαν τρεις αργοί λίθοι που ενδεχομένως χρησίμευσαν ως κάλυμμα, ενώ εντός του υπήρχαν δύο συνεσταλμένοι σκελετοί που είχαν εναποτεθεί με τα κρανία προς τον πυθμένα του αγγείου. Οι νεκροί βρέθηκαν πάνω σε στρώμα από

³⁸⁰ Κορρές 1978, 356.

³⁸¹ Κορρές 1977, 280.

³⁸² Κορρές 1979, 148.

³⁸³ Κορρές 1977, 284.

³⁸⁴ *Ibid.*, 291.

πολύχρωμα θαλάσσια βότσαλα, ενώ τα οστά του ενός σκελετού είχαν μετακινηθεί προς τα πλάγια του αγγείου.³⁸⁵ Ο βοτσαλόστρωτος πίθος, που θυμίζει τη ΜΕ συνήθεια της διαμόρφωσης των δαπέδων των κιβωτιόσχημων και των λάκκων με χαλίκια ή βότσαλα, αποτελεί σπάνιο παράδειγμα. Παρόμοια περίπτωση ταφικού πίθου του οποίου η εσωτερική επιφάνεια είχε καλυφθεί με βότσαλα εντοπίστηκε στην Κίρρα. Οι ταφές του πίθου 6 ήταν ακτέριστες.

Κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος: Βρέθηκε έξω από το νότιο τμήμα του περιβόλου, ανατολικά του ταφικού πίθου 6 (**Εικ. 216**). Ο τάφος (**Εικ. 222 α-β**), με εσωτερικό μήκος 1,53 μ., είχε διαμορφωμένα τοιχώματα από αργούς λίθους και περιείχε έναν συνεσταλμένο σκελετό ο οποίος είχε τοποθετηθεί πάνω από ένα παχύ στρώμα από βότσαλα.³⁸⁶ Μαζί με την ταφή βρέθηκαν ένας αργυρός σφηκωτήρας και δύο αγγεία από τα οποία διατηρείται σχεδόν ακέραιο ένα ευρύστομο σκεύος της αδριατικής κεραμικής (**Εικ. 223**).

Κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος: Βρέθηκε εκτός του τύμβου, στη βορειοανατολική του πλευρά. Είναι κιβωτιόσχημος (**Εικ. 224**) με τις τρεις πλευρές διαμορφωμένες από αργούς λίθους (η ανατολική δε διατηρείται). Εντός του βρέθηκαν δύο συνεσταλμένοι σκελετοί πάνω σε βοτσαλόστρωτο δάπεδο, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί έτσι, ώστε να «βλέπει» ο ένας τον άλλον. Εκτός από τα οστά βρέθηκε και ένα ολόβαφο προχοΐδιο της ΜΕ περιόδου.³⁸⁷

Βάσει των πρωτομινυακών οστράκων και των αδριατικών αγγείων που χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα, η χρονολόγηση του τύμβου ανάγεται στις αρχές της ΜΕ περιόδου. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε υλικό από τον ΠΕ II-III οικισμό, πάνω στα ερείπια του οποίου κατασκευάστηκε. Ο Κορρές θεωρεί ότι οι τάφοι που βρέθηκαν εκτός του ταφικού περιβόλου πιθανώς να μην ανήκαν στο γένος, τα μέλη του οποίου είχαν ενταφιασθεί στο μνημείο.³⁸⁸ Παρατηρώντας την ύπαρξη λίθων εκτός της περιφέρειας του τύμβου σε σημεία όπου είχαν τοποθετηθεί ταφικοί πίθοι, ο Boyd κάνει λόγο για την ενδεχόμενη λειτουργία τους ως σήματα.³⁸⁹ Μία τέτοια υπόθεση (που παραβλέπει το φυσικό επακόλουθο της αναστάτωσης που προκλήθηκε από τη μετακίνηση των λίθων του ταφικού μνημείου προκειμένου να τοποθετηθούν τα ταφικά αγγεία), χωρίς να έχει

³⁸⁵ Κορρές 1977, 292.

³⁸⁶ *Ibid.*, 289-290.

³⁸⁷ Κορρές 1979, 154.

³⁸⁸ Κορρές (1979) 1989, 416.

³⁸⁹ Boyd 2002, 128.

γίνει αποδεκτή δεν μπορεί να απορριφθεί. Τα κεραμικά κατάλοιπα που συγκεντρώθηκαν από το εσωτερικό του θολωτού τάφου αποδεικνύουν το μακρό διάστημα της χρήσης του από την ΥΕ Ι μέχρι την ΥΕ ΙΙ Β περίοδο.³⁹⁰

Αντίστοιχος οικισμός: Ο σύγχρονος με τον τύμβο οικισμός, σύμφωνα με τον Γ. Κορρέ, θα βρίσκεται βορειότερα, σε ένα πλάτωμα το οποίο δεν απέχει πολύ από το ταφικό μνημείο.³⁹¹ Στον οικισμό θα υπάρχουν και ταφές νηπίων λόγω της απουσίας παιδικών σκελετών στους ταφικούς πίθους του τύμβου.

Άγιος Ιωάννης Παπουλίων

Πρόκειται για τύμβο ο οποίος εντοπίστηκε μπροστά από το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη που βρίσκεται περίπου 1 χλμ. δυτικά από το χωριό Παπούλια της Πυλίας (**Χάρτης 16** - θέση 50) και 200-300 μ. ανατολικά από το χωριό Πλάτανος. Η θέση ανασκάφηκε για πρώτη φορά από τον Σπ. Μαρινάτο το 1954 και 1955 ενώ περαιτέρω έρευνες έγιναν τη δεκαετία του 1970 από τον Γ. Κορρέ.

Τάφοι: Στην τοποθεσία βρέθηκε τύμβος ωοειδής με διάμετρο περίπου στα 13-14 μ. και διατηρημένο ύψος 2,50 μ.³⁹² Το αρχικό του ύψος, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Μαρινάτου, δε θα ξεπερνούσε τα 3,50 μ. Η κατασκευή του μνημείου στηρίχθηκε στη συγκέντρωση χώματος και στη μετέπειτα επίστρωσή του από πλακοειδείς λίθους που κάλυπταν τον τύμβο από την περιφέρεια της βάσης του μέχρι ύψους περίπου 2 μ (**Εικ. 225**).

Πιο συγκεκριμένα, το ταφικό μνημείο αποτελείται από τρία επάλληλα επίπεδα.³⁹³ Το κατώτερο και αρχαιότερο σχηματίστηκε από άμμο και καλυπτόταν από ένα στρώμα από λίθους, ενώ στο κεντρικό του σημείο υπήρχε μία πεταλόσχημη κατασκευή από πλακοειδείς λίθους που διατηρήθηκε σε ύψος τεσσάρων δόμων, έχοντας την είσοδο προς την ανατολή (**Εικ. 226**). Η κατασκευή αυτή, εντός της οποίας δε βρέθηκαν κεραμικά ή άλλου είδους κατάλοιπα, έχει μήκος 2,20 μ., μέγιστο πλάτος 1,25 μ. και ύψος από το δάπεδο μέχρι το ανώτατο σημείο της 0,80 μ.³⁹⁴ Το πεταλόσχημο οικοδόμημα έφερε οροφή από πλακοειδείς λίθους οι οποίοι είχαν θρυμματισθεί από τις μεταγενέστερες εργασίες για τη διαμόρφωση του τύμβου. Η είσοδος εν μέρει έκλεινε από ένα λίθινο τοίχο. Πάνω

³⁹⁰ Κορρές 1982, 230.

³⁹¹ Κορρές 1977, 287.

³⁹² Μαρινάτος 1954, 313.

³⁹³ Boyd 2002, 120.

³⁹⁴ Μαρινάτος 1955, 254.

από το κατώτερο αυτό σημείο του μνημείου σχηματίσθηκαν άλλα δύο επίπεδα, το καθένα από τα οποία αποτελείται από ένα στρώμα χώματος που καλύπτεται από λίθους. Εντός των δύο ανώτερων στρωμάτων τοποθετήθηκαν οι ταφικοί πίθοι και οι κιβωτιόσχημοι που χρησιμοποιήθηκαν για τους ενταφιασμούς. Το ταφικό μνημείο ενδεχομένως να είχε έναν εξωτερικό περίβολο, για τον οποίο το μόνο που αναφέρεται είναι ότι τμήμα του εντοπίσθηκε βορειοανατολικά του τύμβου, στα ανατολικά του ταφικού πίθου 11.³⁹⁵

Εντός της λίθινης περιφέρειας του τύμβου βρέθηκαν ταφικοί πίθοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι και πιθανώς ένας λάκκος. Από το σύνολο των τάφων ξεχωρίζουν για τη θέση τους ο πίθος 15, που βρέθηκε στο νοτιοανατολικό άκρο του πεταλόσχημου οικοδομήματος και οι πίθοι 11 και 12, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί εκτός της κρηπίδας (**Εικ. 227**). Συνολικά αποκαλύφθηκαν 13 πίθοι, 11 κιβωτιόσχημοι και ένας σκελετός σε εκτεταμένη στάση που πιθανώς σχετίζεται με λάκκο που κατεστράφη κατά τη διάνοιξη του κιβωτιόσχημου 8. Τα ταφικά αγγεία που είχαν τοποθετηθεί ακτινωτά, με τα στόμια στραμμένα προς την εξωτερική περιφέρεια του μνημείου, περιείχαν κατά κανόνα σκελετούς σε οκλάζουσα στάση οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν ακτέριστοι.³⁹⁶ Εξαίρεση στον κανόνα (όσον αφορά την απουσία κτερισμάτων) αποτελούν οι πίθοι 3 και 15 καθώς ο πρώτος περιείχε ένα πήλινο αμφικολουροκωνικό σφονδύλι ενώ μαζί με τα οστά του δεύτερου βρέθηκε μία αιχμή βέλους από οψιανό (**Εικ. 228**). Κτερισμένος ήταν και ο κιβωτιόσχημος 14 εντός του οποίου υπήρχαν τρία όστρακα προερχόμενα από γκριζο μινυακό αγγείο.³⁹⁷

Μπροστά από την είσοδο του πεταλόσχημου οικοδομήματος, σύμφωνα με το Μαρινάτο, υπήρχε μία πρόχειρη επιμήκης λίθινη κατασκευή εντός της οποίας βρέθηκαν ίχνη πυράς και τεμάχια οστών ζώων, ενώ ανατολικά της βρέθηκε ένας μικρός βωμός. Παρόμοια ευρήματα (ίχνη πυράς μαζί με οστέινα ζωικά κατάλοιπα) προέρχονται και από τη βόρεια παραστάδα της εισόδου. Ο Μαρινάτος θεωρεί ότι πρόκειται για θυσίες που πραγματοποιήθηκαν μπροστά από το πεταλόσχημο κτίσμα, το οποίο εξηγεί ως κενοτάφιο.³⁹⁸ Οι αναφορές αυτές του Μαρινάτου αφήνουν πολλά περιθώρια για αναθεώρηση, καθώς στις φωτογραφίες του μνημείου, ενώ φαίνεται μία σειρά από λίθους να εκτείνεται μπροστά από την

³⁹⁵ Boyd 2002, 120.

³⁹⁶ Παντελίδου 1970, 126.

³⁹⁷ Κορρές 1978, 330.

³⁹⁸ Μαρινάτος 1955, 254.

είσοδο της πεταλοειδής κατασκευής, δεν αποτυπώνεται κάποιο υλικό κατάλοιπο που να υποδεικνύει την ύπαρξη βωμού.

Εκτός από τη σύγχυση που δημιουργείται με τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες, υπάρχει και διάσταση απόψεων όσον αφορά τη χρονολόγηση του μνημείου ως σύνολο. Μετά από ραδιοχρονολόγηση που έγινε από δείγμα προερχόμενο από το στρώμα καύσης στα δεξιά της εισόδου του κεντρικού κτίσματος, προέκυψε η ακόλουθη χρονολόγηση: 1850-1770± 70 π. Χ (ΜΕ ΙΙ).³⁹⁹ Ο Κορρές πιστεύει ότι το πεταλοειδές κτίσμα ανήκει στην περίοδο πριν τη δημιουργία του τύμβου και ότι πρόκειται για τάφο (παρά την απουσία οστών).⁴⁰⁰ Την πρωιμότερη χρονολόγηση του οικοδομήματος αυτού (σε σχέση με το περιβάλλον μνημείο) ο Κορρές τη στηρίζει και σε όστρακα της ΠΕ ΙΙ εποχής που προήλθαν από βαθύ στρώμα γύρω από το κτίσμα.

Ο τύμβος ενδεχομένως να χρησιμοποιήθηκε τη ΜΕ ΙΙ περίοδο αλλά και μεταγενέστερα, αφού ο πίθος 15, εξαιτίας του τύπου της αιχμής βέλους, τοποθετείται χρονικά στη ΜΕ ΙΙΙ. Η εύρεση, όμως, ενός σταμνοειδούς πίθου του τέλους της ΠΕ, στην περιοχή του τύμβου, πριν την έναρξη των ανασκαφών, έκανε πολλούς αρχαιολόγους να υποθέσουν την ΠΕ χρονολόγηση του μνημείου.⁴⁰¹ Μετά τις ανασκαφικές έρευνες και τη διαπίστωση του Μαρινάτου ότι το σχήμα του σταμνοειδούς αγγείου εξακολούθησε να χρησιμοποιείται μέχρι το τέλος της ΜΕΧ, επανήρθε στο προσκήνιο η ΜΕ χρονολόγηση του τύμβου.

Τα παραπάνω στοιχεία δεν συμπίπτουν με την πιο πρόσφατη ραδιοχρονολόγηση, η οποία έδειξε ότι το υλικό της περιοχής της εισόδου του πεταλόσχημου κτίσματος χρονολογείται το 1760-1634 π.Χ. (ΜΕ ΙΙΙ).⁴⁰² Αν επομένως το σημείο αυτό του τύμβου είναι αυτό που αρχικά δημιουργήθηκε, κατά συνέπεια το υπόλοιπο με τους πίθους και τους κιβωτιόσχημους πρέπει να είναι είτε σύγχρονο, είτε μεταγενέστερο. Ο Κορρές, αναθεωρώντας την αρχική του άποψη, χρονολογεί το ταφικό μνημείο στο σύνολό του τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.

Η ίδια σύγχυση επικρατεί και με τη χρονολόγηση των κιβωτιόσχημων, η κατασκευή των οποίων, σύμφωνα με το Μαρινάτο, τοποθετείται στα Χριστιανικά χρόνια.⁴⁰³ Σε έναν από τους χτιστούς αυτούς τάφους (αρ.14) εντοπίστηκαν

³⁹⁹ Κορρές 1978, 331.

⁴⁰⁰ *Ibid.*, 332.

⁴⁰¹ Forsén 1992, 100-101.

⁴⁰² Boyd 2002, 122.

⁴⁰³ Μαρινάτος 1954, 314.

όστρακα γκριζα μινυακά που ενδεχομένως να υποδηλώνουν τη ΜΕ χρονολόγησή του, αν και δεν αποκλείεται να προέρχονται από την πρώτη χρήση του τύμβου και να τοποθετήθηκαν στο ύστερο ταφικό μνημείο. Όσον αφορά το σύνολο των χτιστών κιβωτιόσχημων, δε δίνονται σαφείς πληροφορίες για το περιεχόμενό τους, συμπεριλαμβανομένου και του οστεολογικού υλικού, για το οποίο το μόνο που αναφέρεται είναι ότι ο τάφος 6 περιείχε οστά σε κατάσταση αποσύνθεσης και ο τάφος 22 νεκρούς σε εκτεταμένη στάση.⁴⁰⁴

Το ταφικό μνημείο σε γενικές γραμμές θυμίζει τον τύμβο της Βοϊδοκοιλιάς. Πρόκειται για δύο τύμβους με περίπου ίδιου μεγέθους διάμετρο και με ταφικούς πίθους ακτινοειδώς τοποθετημένους, έχοντας τα στόμιά τους προς την εξωτερική περιφέρεια. Εκτός από τις επιμέρους κατασκευαστικές διαφορές, σημαντική είναι η χρονική απόσταση των δύο, καθώς φαίνεται ότι το μνημείο της Βοϊδοκοιλιάς ανήκει στην πρόιμη ΜΕ περίοδο ενώ το συγκεκριμένο στην ύστερη. Με τη συνέχιση των ανασκαφικών εργασιών στην περιοχή δεν αποκλείεται να αποκαλυφθούν παρόμοια ταφικά μνημεία που ενδεχομένως γεφυρώσουν το χρονικό κενό μεταξύ των τύμβων αυτών.

Αντίστοιχος οικισμός: Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπισθεί οικιστικά κατάλοιπα στην ευρύτερη περιοχή.

Ρούτσι (Μυρσινοχωρίου)

Η θέση βρίσκεται ανατολικά της Πύλου και νότια της Χώρας (**Χάρτης 16-θέση 48**). Στην περιοχή για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές από τον Σπ. Μαρινάτο τα έτη 1953, 1956 και 1957. Από τις έρευνες αυτές αποκαλύφθηκαν τρεις τύμβοι και δύο θολωτοί τάφοι. Οι τύμβοι βρίσκονται περίπου 500 μ. δυτικά των δύο θολωτών. Οι ανασκαφές συνεχίσθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1980 από τον Γ. Κορρέ, ο οποίος πραγματοποίησε συμπληρωματικές ανασκαφές στον τύμβο του οικοπέδου Καλογεροπούλου και στο θολωτό 1.

Τάφοι: Ο τύμβος του οικοπέδου Καλογεροπούλου (ένας εκ των τριών ευρεθέντων της περιοχής) ήταν απλής κατασκευής, χωρίς λίθινο μανδύα και περίβολο (**Εικ. 229**). Η διάμετρος του κυμαινόταν μεταξύ 20,40 μ. και 25,80 μ. και το ύψος του ήταν περίπου 2 μ.⁴⁰⁵ Από τις πρώτες ανασκαφές ήρθαν στην επιφάνεια ένας ταφικός πίθος και ένας κιβωτιόσχημος με βοτσαλόστρωτο δάπεδο,

⁴⁰⁴ Boyd 2002, 121-122.

⁴⁰⁵ Κορρές 1989, 26.

ενώ μετά από τις πιο πρόσφατες έρευνες αποκαλύφθηκαν σημαντικότερα στοιχεία του ταφικού μνημείου.

Με τις ανασκαφές του Γ. Κορρέ αποκαλύφθηκαν τρία βασικά στοιχεία του τύμβου: ένα ταφικό αγγείο, μία πεταλόσχημη κατασκευή (ίσως κενοτάφιο) και ένα χτιστό ορθογώνιο οστεοφυλάκιο. Ο ταφικός πίθος (**Εικ. 230**) που είναι ο δεύτερος του τύμβου, έχει ύψος 2 μ. Το στόμιο του αγγείου έκλεινε με μία πλάκα, η οποία στηριζόταν σε μία δεύτερη τοποθετημένη μπροστά από αυτή, και με μικρότερους λίθους που βρίσκονταν εκατέρωθεν του στομίου.⁴⁰⁶ Το αγγείο περιείχε το σκελετό ενός νεκρού που είχε τα σκέλη κεκαμμένα και την κεφαλή προς τον πυθμένα του. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του τύμβου υπήρχε ένα πεταλόσχημο κτίσμα (με μήκος 2 μ., πλάτος περίπου 1,5 μ. και βάθος περισσότερο από 1 μ.),⁴⁰⁷ κοντά στην είσοδο του οποίου βρέθηκαν ένα δέπας αμφικύπελλο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, ένας ηθμός και ένα μελανό μόνωτο αγγείο της μινυακής κεραμικής. Ο Γ. Κορρές, αν και δε δίνει περαιτέρω στοιχεία για τα κεραμικά ευρήματα στην περιοχή του πεταλοειδούς οικοδομήματος, το θεωρεί πρωιμότερο από το αντίστοιχο που βρέθηκε στον τύμβο του Αγίου Ιωάννου Παπουλιών, ενώ πιστεύει ότι παρόμοιο κατασκεύασμα δεν αποκλείεται να είχε χτιστεί στο κέντρο του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς το οποίο όμως καταστράφηκε με τη δημιουργία του θολωτού.⁴⁰⁸ Στο βορειοανατολικό μέρος του τύμβου εντοπίστηκε ένα ορθογώνιο οστεοφυλάκιο, οι εσωτερικές διαστάσεις του οποίου ήταν 1,20 x 0,40 μ.⁴⁰⁹ Στα δυτικά του κτίσματος αυτού υπήρχαν τέσσερα κρανία και λιγοστά οστά.

Από την επίχωση του ταφικού μνημείου προήλθαν όστρακα της ΠΕ ΙΙ περιόδου, γεγονός που υποδηλώνει την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή αυτή κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ. Αντίστοιχη δραστηριότητα παρατηρήθηκε και στις περιοχές των άλλων δύο γνωστών τύμβων της Μεσσηνίας (Παπούλια και Βοϊδοκοιλιά), αφού, από τις επιχώσεις και των δύο, προέκυψε ΠΕ κεραμική (ο τύμβος της Βοϊδοκοιλιάς κατασκευάστηκε πάνω σε ΠΕ οικισμό). Ο τύμβος του οικοπέδου Καλογεροπούλου, βάσει των ευρημάτων, χρονολογείται στις αρχές της ΜΕ περιόδου.

⁴⁰⁶ Κορρές 1989, 26.

⁴⁰⁷ Boyd 2002, 154.

⁴⁰⁸ Κορρές 1989, 28.

⁴⁰⁹ *Ibid.*, 28.

Ο δεύτερος τύμβος της περιοχής, στο οικόπεδο Γιωργιοπούλου, περιείχε ταφικούς πίθους κακής όπτησης. Η διάμετρος του μνημείου αυτού υπολογίστηκε στα 13 μ. και το ύψος του στα 5 μ.⁴¹⁰ Περισσότερες πληροφορίες δεν έχουν δημοσιευθεί για τον τύμβο αυτό, ο οποίος δεν αποκλείεται να είναι σύγχρονος με το ταφικό μνημείο του οικοπέδου Καλογεροπούλου.

Εκτός από τους δύο προαναφερθέντες τύμβους, εντοπίστηκε και ένας τρίτος, για τον οποίο, το μόνο που αναφέρει ο Μαρινάτος είναι ότι αποτελείται από σωρό λίθων. Η διάμετρος του τύμβου αυτού ήταν 12 μ. και το ύψος του 4 μ.⁴¹¹ Λόγω της απουσίας ευρημάτων και περισσότερων πληροφοριών για το συγκεκριμένο εύρημα δεν μπορούν να γίνουν υποθέσεις για τη χρονολόγησή του.

Η κατασκευή των δύο θολωτών τάφων που εντοπίστηκαν στην περιοχή ανάγεται την ΥΕ Ι περίοδο. Μεταξύ των ευρημάτων του θολωτού 2 συγκαταλέγονται αντικείμενα από χρυσό, τα οποία ο Κορρές τα χρονολογεί στα τέλη της ΜΕΧ. Βάσει αυτής της διαπίστωσης και της περίπτωσης της ύπαρξης δύο οικοδομικών φάσεων του θολωτού 2 (η δεύτερη από τις οποίες ενδεχομένως ξεκίνησε την ΥΕ Ι εποχή), δεν αποκλείεται η αρχική δημιουργία του τάφου να έγινε στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Αντίστοιχος οικισμός: Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπισθεί λείψανα στη γύρω περιοχή που να υποδηλώνουν την παρουσία σύγχρονου, με τον τύμβο Καλογεροπούλου, οικισμού.

Περιστεριά - Κοκοράκου

Η θέση βρίσκεται βόρεια της Χώρας (**Χάρτης 7**). Σε απόσταση 500 μ. δυτικά του λόφου της Περιστεριάς, στη θέση Καλντερίμι και πάνω στο λόφο Κοκοράκου (ή Κουκιρίκου) βρέθηκε ο ομώνυμος τύμβος. Στη δεκαετία του 1960 ο Μαρινάτος ανέσκαψε στο λόφο Κοκοράκου τον τύμβο, και στο λόφο της Περιστεριάς τρεις θολωτούς και την Ανατολική οικία με τους επτά κιβωτιόσχημους. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν τη δεκαετία του 1970 από τον Κορρέ, ο οποίος ερεύννησε το θολωτό 3, κτίσματα στην περιοχή αυτή της ακρόπολης, ενώ παράλληλα εντόπισε και ανέσκαψε το θολωτό 1 με τον περίβολό του. Το 1989 αποκαλύφθηκε ο 5^{ος} θολωτός (από τον Κορρέ) κάτω από το λόφο της Περιστεριάς κατά μήκος του δρόμου.

⁴¹⁰ Boyd 2002, 154.

⁴¹¹ *Ibid.*, 154.

Τάφοι: Το ταφικό μνημείο του Κοκοράκου είχε διάμετρο 16-20 μ. και σωζόμενο ύψος 3-4 μ.⁴¹² Στο ανατολικό και βόρειο μέρος του τύμβου αποκαλύφθηκαν τμήματα ξηροτοίχου (**Εικ. 231**) κατασκευασμένου από ολoituρόχους (μεγάλοι λίθοι που μεταφέρθηκαν από τον Κυπαρισσήεντα ποταμό που περνάει ανάμεσα από τους λόφους της Περιστεριάς και του Κοκοράκου). Το πάχος της κατασκευής αυτής ήταν 1-1,30 μ. ενώ το ύψος της είχε διατηρηθεί σε επίπεδο 2-3 ολoituρόχων.⁴¹³ Πρόκειται προφανώς για περίβολο ο οποίος διατηρήθηκε σε τρία σημεία, από τα οποία το μεγαλύτερο είχε μήκος 4,70 μ.⁴¹⁴ Το μνημείο δεν ανήκει στον τύπο των τύμβων που περιβάλλονταν από λίθινη επένδυση.

Εντός της περιμέτρου του τύμβου εντοπίστηκαν δύο πίθοι, εκ των οποίων ο ένας στα βορειοδυτικά και ο άλλος στα ανατολικά.⁴¹⁵ Ο πρώτος με στραμμένο το στόμιο προς το βορά, περιείχε ένα σκελετό σε οκλάζουσα στάση με την κεφαλή προς τον πυθμένα. Το αγγείο, που ήταν χονδροειδές, είχε σχοινωτό κόσμημα κάτω από το λαιμό. Ο δεύτερος ταφικός πίθος που βρέθηκε στην ανατολική περιφέρεια είχε καταστραφεί από τους αγρότες, πριν τη διεξαγωγή της ανασκαφής. Εκτός από τους δύο αυτούς πίθους, βρέθηκε και ένας ακόμη στο κέντρο του τύμβου, κάτω από στρώμα καύσης πάχους 2-3 εκ. Το στρώμα καύσης, που καλύπτει όλη την έκταση του τύμβου, πιθανότατα υποδηλώνει τις τελετουργίες (θυσία και πυρά) που πραγματοποιήθηκαν μετά την τοποθέτηση του πρώτου ταφικού πίθου. Ανάμεσα στις στάχτες βρέθηκαν όστρακα ενός φαιού μινυείου αγγείου που χρονολογεί τον τύμβο στις αρχές της ΜΕ περιόδου.

Αντίστοιχος οικισμός: Στο λόφο Κοκοράκου, εκτός από τον τύμβο δεν έχουν βρεθεί άλλου είδους αρχαιολογικά λείψανα που να υποδεικνύουν την ύπαρξη οικισμού. Στον κοντινό, όμως, λόφο της Περιστεριάς (**Εικ. 232**), ανατολικά από το θολωτό τάφο 1, υπάρχει μία οικία (Ανατολική) η οποία, σύμφωνα με την κεραμική που συλλέχθηκε από το εσωτερικό της, χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ ή στις αρχές της ΥΕ περιόδου.⁴¹⁶ Εντός της οικίας βρέθηκαν

⁴¹² Μαρινάτος 1964, 92.

⁴¹³ *Ibid.*, 92.

⁴¹⁴ *Ibid.*, 93.

⁴¹⁵ *Ibid.*, 93.

⁴¹⁶ Μαρινάτος 1961, 171.

επτά ακτέριστοι κιβωτιόσχημοι που είτε είναι σύγχρονοι με την κατασκευή, είτε μεταγενέστεροι αυτής.⁴¹⁷

Η οικία η οποία καταστράφηκε με τη δημιουργία του θολωτού, πιθανώς ανήκει σε ένα οικιστικό σύνολο που αναπτύχθηκε στη συγκεκριμένη θέση. Η οικοδομή βέβαια, που χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ - αρχές της ΥΕ περιόδου, είναι μεταγενέστερη του τύμβου και κατ' επέκταση δε θα ήταν εφικτός ο άμεσος συσχετισμός των δύο λειψάνων. Δε θα ήταν όμως παράτολμη η υπόθεση της επικοινωνίας των λόφων της Περιστεριάς και του Κοκοράκου, με τη δημιουργία οικισμού της πρώιμης ΜΕ εποχής, είτε πολύ κοντά στον σύγχρονο τύμβο, είτε στη διπλανή ακρόπολη που απέχει περίπου 500 μ. όπου και εντοπίστηκε η οικία της ύστερης ΜΕ περιόδου.

Μάλθη

Πρόκειται για οχυρωμένη ακρόπολη η οποία βρίσκεται ανατολικά της Κυπαρισσίας και δυτικά του Μελιγαλά, 2,5 χλμ. δυτικά από το σιδηροδρομικό σταθμό του Βασιλικού (**Χάρτης 7**). Στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες από τον Μ. Ν. Valmin και τη Σουηδική Σχολή το 1927, το 1929 και για περισσότερες από δέκα εβδομάδες το 1933 και το 1934. Η ταύτιση της ακρόπολης της Μάλθης με το αρχαίο Δώριο υποστηρίχθηκε από τον Valmin, ο οποίος στηρίχθηκε σε πηγές του Πausανία (IV, 33, 6-7) και σε μία επιγραφή από την Ολυμπία.⁴¹⁸ Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύθηκαν από τον Valmin στη μονογραφία με τίτλο *The Swedish Messenia Expedition*.

Με τις ανασκαφές αποκαλύφθηκε ένας εκτεταμένος οικισμός (**Εικ. 233**) με *intramuros* ταφές. Η Blackburn, υιοθετώντας την άποψη του ανασκαφέα, έκανε λόγο για τρεις ΜΕ φάσεις οι οποίες διακρίνονται από τις αλλαγές που σημειώθηκαν στους τομείς της αρχιτεκτονικής και της κεραμικής.⁴¹⁹ Οι αφιδωτές οικίες χρονολογούνται τη ΜΕ I, ενώ η δημιουργία του οχυρωματικού τείχους ξεκίνησε τη ΜΕ II περίοδο. Η κατοίκηση συνεχίστηκε και μετά τη ΜΕΧ μέχρι την ΥΕ II περίοδο.⁴²⁰

Τάφοι: Συνολικά βρέθηκαν 47 τάφοι εκ των οποίων ένας (xxviii) εντοπίστηκε έξω από τη νότια πλευρά του αμυντικού τείχους, ενώ οι υπόλοιποι

⁴¹⁷ Boyd 2002, 172.

⁴¹⁸ Valmin 1938, 13-14.

⁴¹⁹ Blackburn 1970, 243.

⁴²⁰ Boyd 2002, 177.

εντός των ορίων του οικισμού. Από του 47 τάφους, οι 32 χρονολογούνται τη ΜΕ, 3 ανήκουν στη μεταβατική ΠΕ-ΜΕ Ι περίοδο και 12 στην ΥΕ περίοδο. Οι περισσότεροι από τους ΜΕ τάφους ανήκουν στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων καθώς βρέθηκαν μόνο 2 λάκκοι και ένας ταφικός πίθος.

Τάφος χxviii: Είναι λάκκος (**Εικ. 234**). Βρέθηκε έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του αμυντικού τείχους, νότια από το κτίσμα Β17 (**Εικ. 233**). Εντός του βρέθηκαν, σε κατάσταση αποσύνθεσης, τα οστά ενός παιδιού και όστρακα χονδροειδών και μελανών μινυακών αγγείων. Μαζί με τα ΜΕ κεραμικά λείψανα υπήρχαν και δύο όστρακα της ΠΕ ΙΙ περιόδου.⁴²¹ Δε βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες.

Τάφος χliii: Είναι λάκκος. Βρέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του κτίσματος Β78 (**Εικ. 233**). Εντός του λάκκου υπήρχαν τα οστά μίας ακτέριστης παιδικής ταφής. Τα αμαυρόχρωμα όστρακα που υπήρχαν γύρω από τον τάφο τον χρονολογούν στη ΜΕ περίοδο.

Τάφος i: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος (**Εικ. 234**). Είχε κατασκευαστεί στο κέντρο της οικίας Α32 η οποία είχε χτισθεί πάνω από τα ερείπια ΠΕ κτίσματος, τοίχος του οποίου χρησιμοποιήθηκε για τη μία πλευρά του τάφου. Οι τρεις πλευρές του είχαν διαμορφωθεί από λίθους ενώ το βάθος του ήταν μόλις 0,22 μ.⁴²² Εντός του βρέθηκαν τα οστά ενός παιδιού, που φαίνεται ότι είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση και ήταν κτερισμένο με ένα θήλαστρο και με όστρακα της ΜΕ παράδοσης και της αδριατικής κεραμικής. Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη της ΜΕΧ. Ο Boyd θεωρεί ότι το θήλαστρο παραπέμπει σε ανάλογα παραδείγματα αγγείων που χρονολογούνται την ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο, οπότε ενδεχομένως ο κιβωτιόσχημος να χρονολογείται τη Μυκηναϊκή περίοδο και όχι τη ΜΕ, όπως συμπεράνε ο Valmin.⁴²³

Τάφος ii: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος (**Εικ. 234**). Βρέθηκε εντός του δωματίου D61 (**Εικ. 233**). Και οι δύο πλευρές του, στα νότια και ανατολικά, σχηματίζονται από τους τοίχους του δωματίου, ενώ τα τοιχώματα των άλλων δύο πλευρών του διαμορφώθηκαν από λίθους. Οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 0,38 x 0,42 μ.⁴²⁴ Ο κιβωτιόσχημος, που καλυπτόταν από έναν πλακοειδή λίθο, περιείχε το σκελετό ενός βρέφους που ίσως είχε τοποθετηθεί σε οκλάζουσα στάση και στην

⁴²¹ Valmin 1938, 195.

⁴²² *Ibid.*, 195.

⁴²³ Boyd 2002, 177.

⁴²⁴ Valmin 1938, 196.

αριστερή του πλευρά. Εκτός από τα οστά βρέθηκαν όστρακα μονόχρωμης χειροποίητης κεραμικής και δύο όστρακα αδριατικών αγγείων.

Τάφος xxvi: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος (**Εικ. 235**). Βρέθηκε κοντά στο νότιο τοίχο της οικοδομής A7 (**Εικ. 233**). Οι πλευρές του έχουν σχηματισθεί από λίθους και οι διαστάσεις του είναι 0,85 x 0,22 μ.⁴²⁵ Εντός του βρέθηκαν οστά κρανίων δύο ή τριών σκελετών και τμήματα μηριαίων οστών. Οι ταφές αυτές ήταν ακτέριστες, αλλά τα όστρακα που εντοπίστηκαν γύρω από τον τάφο αποδεικνύουν τη ΜΕ χρονολόγησή του.

Με την αφαίρεση του κατώτερου στρώματος του τάφου εντοπίστηκε το λίθινο περίγραμμα ενός δεύτερου κιβωτιόσχημου που είχε κατασκευαστεί κάτω από τον προηγούμενο, με ακριβώς τον ίδιο προσανατολισμό και τις ίδιες διαστάσεις. Εντός του υπήρχαν ο αποσυντεθειμένος σκελετός ενός παιδιού σε συνεσταλμένη στάση και όστρακα μίας κύλικας και ενός αγγείου της γκριζας μινυακής κεραμικής. Φαίνεται ότι ο κατώτερος τάφος σχεδιάστηκε πρώτος, ενώ για τους επόμενους ενταφιασμούς δεν παραμερίστηκαν τα οστά του πρώτου νεκρού αλλά δημιουργήθηκε χώρος πάνω ακριβώς από τον πρώτο τάφο. Η συγκεκριμένη περίπτωση παραπέμπει στους διώροφους ΠΚ τάφους, αν και στον τάφο της Μάλλης δεν υπάρχει ενδιάμεση πλάκα που να χωρίζει τα δύο ταφικά στρώματα.

Τάφος xxxiv: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος (**Εικ. 235**). Βρέθηκε στο κέντρο του D22, ανάμεσα σε τοίχους της ΠΕΧ. Οι δύο πλευρές του αποτελούνται από μονολιθικές πλάκες (τοίχοι) ενώ οι άλλες δύο από πέτρες. Εντός του βρέθηκαν, σε κατάσταση αποσύνθεσης, τα λείψανα δύο σκελετών, με το κρανίο του ενός στη βορειοανατολική γωνία και του άλλου στη νοτιοδυτική. Κάτω από το δεύτερο σκελετό βρέθηκαν υπολείμματα ρούχου που πιθανώς χρησίμευσε για τη διαμόρφωση του δαπέδου που αποτελείτο από το φυσικό βράχο ή ως θήκη για τα οστά του σκελετού που πρώτος είχε ενταφιασθεί.⁴²⁶ Εκτός από τα οστά, βρέθηκαν και όστρακα της ΠΕ III και της ΜΕ περιόδου, που φανερώνουν ότι οι δύο νεκροί δεν ενταφιάστηκαν την ίδια περίοδο.

Τάφος xl: Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος (**Εικ. 235**). Βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του κτίσματος Β 104. Η μία από τις πλευρές του έχει σχηματισθεί από μονολιθική πλάκα και οι υπόλοιπες από μικρούς λίθους. Στη βορειοανατολική

⁴²⁵ Valmin 1938, 200.

⁴²⁶ *Ibid.*, 201.

γωνία βρέθηκαν τα οστά ενός σκελετού και στο νότιο τμήμα ο σκελετός ενός δεύτερου. Από την κεραμική που συλλέχθηκε από το εσωτερικό του τάφου φαίνεται ότι ο κιβωτιόσημος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά τη ΜΕ και για δεύτερη την ΥΕ περίοδο.

Τάφος vi: Είναι κιβωτιόσημος (**Εικ. 235**). Βρέθηκε κοντά στο δυτικό τοίχο της οικίας D40 (**Εικ. 233**). Η βόρεια πλευρά του δε διατηρείται, αλλά οι υπόλοιπες σχηματίστηκαν από λεπτές πλάκες. Εντός του βρέθηκαν διασκορπισμένα λείψανα ενός ή δύο ακτέριστων σκελετών. Από τα όστρακα που βρέθηκαν στα ανώτερα επίπεδα του τάφου προκύπτει η ΜΕ του χρονολόγηση.

Τάφος xviii: Είναι κιβωτιόσημος (**Εικ. 235**). Βρέθηκε κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του κτίσματος B40 (**Εικ. 233**). Είναι από τους καλύτερα κατασκευασμένους και διατηρημένους κιβωτιόσημους. Έχει ορθογώνιο σχήμα και πλευρές από κατακόρυφα τοποθετημένες λεπτές πλάκες. Ο τάφος περιείχε λείψανα σκελετών δύο μικρών παιδιών, που από τον βαθμό διατήρησης των οστών φαίνεται ότι η μία ταφή είναι μεταγενέστερη της άλλης. Και οι δύο ταφές ήταν ακτέριστες.

Τάφος xlv: Είναι κιβωτιόσημος ο οποίος βρέθηκε στο κέντρο του νότιου τοίχου του δωματίου B100 (**Εικ. 233**). Το σχήμα του ήταν ρομβοειδές ενώ είχε εσωτερικές διαστάσεις 0,54 x 0,32 μ.⁴²⁷ Εντός του δεν υπήρχαν οστέινα κατάλοιπα αλλά μόνο όστρακα χονδροειδών ΜΕ αγγείων. Πιθανώς πρόκειται για ενταφιασμό βρέφους, τα οστά του οποίου δε διατηρήθηκαν. Παρόμοια περίπτωση αποτελεί και ο κιβωτιόσημος xlvii (βρέθηκε στο κτίσμα B 88) καθώς εντός του δε βρέθηκαν οστά αλλά μόνο όστρακα της αδριατικής κεραμικής. Ο Valmin έκανε λόγο για κενοτάφιο, αν και πιο πιθανό είναι το γεγονός να έχουν διαβρωθεί εντελώς τα οστά που αρχικά είχαν τοποθετηθεί εντός του τάφου.

Τάφος xxx: Είναι ταφικός πίθος. Βρέθηκε δίπλα στον ανατολικό τοίχο του κτίσματος B88 (**Εικ. 233**). Πρόκειται για χονδροειδές αγγείο (με ύψος περίπου 1 μ.) το στόμιο του οποίου έφραζε με μία κυκλική πλάκα. Εντός του υπήρχε ο ακτέριστος σκελετός ενός παιδιού. Σύμφωνα με τον Valmin, ο πίθος που βρέθηκε θρυμματισμένος, πρέπει να είχε σπάσει πριν την ταφική του χρήση.⁴²⁸

Τρεις τάφοι - ο τάφος xxxvii (που είναι ίσως κιβωτιόσημος), ο λάκκος xxxviii και ο κιβωτιόσημος xxxix - βρέθηκαν μαζί στη θέση C3 στη νότια πλευρά

⁴²⁷ Valmin 1938, 206.

⁴²⁸ *Ibid.*, 207.

της ακρόπολης (**Εικ. 233**). Οι τάφοι που χρονολογούνται στα τέλη της ΠΕ ή στις αρχές της ΜΕ περιόδου, βρέθηκαν κάτω από τμήμα οχυρωματικού τείχους της ΜΕ ΙΙ εποχής.⁴²⁹ Ο Valmin θεώρησε ότι πρόκειται για ταφές που περιβάλλονταν από ταφικό κύκλο παρόμοιο, αλλά απλούστερης μορφής από αυτόν των Μυκηνών.⁴³⁰ Ο «ταφικός αυτός κύκλος» αποτελείται από δύο σειρές κατακόρυφων πλακών.

Ο Γ. Μυλωνάς αντέκρουσε την παραπάνω άποψη, εξηγώντας διαφορετικά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στηριζόμενος σε μία άλλη θεωρία του Valmin που ήθελε τον «ταφικό περίβολο» ως πύλη του νότιου αμυντικού τείχους.⁴³¹ Η λίθινη ημικυκλική κατασκευή αν ήταν ταφικός κύκλος δε θα άφηνε εκτός της περιφέρειάς της τον τάφο xxxviii, ενώ το τείχος, που είναι μεταγενέστερο των τάφων, για λόγους σεβασμού δε θα κατασκευαζόταν πάνω από αυτούς (**Εικ. 236**). Το παράδειγμα των Μυκηνών, με την προστασία του χώρου του ταφικού κύκλου Α από μεταγενέστερες οικοδομικές ενέργειες, έρχεται σε αντίθεση με την παρούσα κατασκευή.

Ο Valmin, εκτός από τη θεωρία του για τον ταφικό κύκλο, είχε διατυπώσει την άποψη ότι το οικοδόμημα C1-C2 (**Εικ. 236**) που βρίσκεται βόρεια των τάφων είναι «ιερό», στο οποίο γίνονταν προσφορές προς τιμή των ιδρυτών του οικισμού που ήταν θαμμένοι στους τρεις τάφους.⁴³² Εντός του διπλού κτιρίου βρέθηκαν δύο πλάκες (μία σε κάθε χώρο) οι οποίες, σύμφωνα με τον Valmin, είναι είτε εστίες είτε βωμοί, και όστρακα που χρονολογούν την οικοδομή στη ΜΕ ΙΙ περίοδο. Επομένως, το διπλό κτίσμα δεν είναι σύγχρονο των προγενέστερων τριών τάφων (ύστερη ΠΕ - πρώιμη ΜΕ περίοδος).⁴³³ Οι παραπάνω θεωρία περί «ιερού» και άλλες παρόμοιες σκέψεις του Valmin (π.χ. ιερό δύο θεοτήτων) δε φαίνονται να ευσταθούν. Αν γίνει αποδεκτό ότι η ημικυκλική κατασκευή είναι η νότια πύλη του τείχους, τότε το διπλό κτίσμα πρέπει να σχετίζεται με αυτή.⁴³⁴

Από τους 32 ΜΕ τάφους οι περισσότεροι περιείχαν οστά παιδιών που διατηρούνταν σε κακή κατάσταση. Λίγοι ήταν οι τάφοι στους οποίους βρέθηκαν αφιερώματα ενώ λίγες ήταν και οι περιπτώσεις τάφων με καλυπτήριες πλάκες. Ως δάπεδο για τους περισσότερους λειτούργησε ο φυσικός βράχος, ενώ μόνο σε δύο κιβωτιόσχημους χρησιμοποιήθηκε άμμος. Οι κιβωτιόσχημοι με τις λεπτές

⁴²⁹ Blackburn 1970, 244.

⁴³⁰ Valmin 1938, 187.

⁴³¹ Μυλωνάς 1951, 70.

⁴³² Valmin 1938, 129.

⁴³³ *Ibid.*, 130.

⁴³⁴ Μυλωνάς 1951, 73.

κατακόρυφες πλάκες σύμφωνα με την Blackburn ανήκουν σε ύστερη φάση της ΜΕ περιόδου και ορισμένοι από αυτούς συνέχισαν να χρησιμοποιούνται τα ΥΕ χρόνια.⁴³⁵ Λόγω του μεγάλου ποσοστού ταφικών μνημείων με ενταφιασμούς παιδιών, προφανώς θα πρέπει να αναζητηθεί εκτός των τειχών το νεκροταφείο με τις ταφές ενηλίκων. Στον Πίνακα 23 παραθέτονται οι 32 ΜΕ τάφοι και οι 3 που βρέθηκαν στη νότια πύλη του τείχους και ανήκουν στη μεταβατική φάση της ΠΕ-ΜΕ περιόδου.

Ο Boyd διαπίστωσε κάποιες αδυναμίες στο τρόπο χρονολόγησης που εφάρμοσε ο Valmin αλλά και τις ελλείψεις που παρουσιάζει η τελική δημοσίευση της ανεσκαμμένης θέσης, καθώς δεν αναφέρονται οι λεπτομερείς θέσεις των οστράκων, και στα σχέδια δεν αποτυπώνονται οι τομείς.⁴³⁶ Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο που ενδεχομένως έχει επηρεάσει τη χρονολόγηση του Valmin είναι η αδριατική κεραμική, για τη οποία πίστευε ότι καλύπτει ένα μεγάλο διάστημα από τη ΝΑ περίοδο μέχρι τη Μυκηναϊκή. Στην πραγματικότητα, αντιπροσωπεύει μία κεραμική κατηγορία της ΜΕΧ, τα πρώτα δείγματα της οποίας είχαν εμφανιστεί κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ και η χρήση της συνεχίστηκε και την ΥΕ περίοδο. Λόγω όμως της αδυναμίας επαναπροσδιορισμού του αρχαιολογικού υλικού της θέσης, υιοθετείται η χρονολόγηση του ανασκαφέα.

Αντίστοιχος οικισμός: Πρόκειται για έναν εκτεταμένο ΜΕ οικισμό με αρχιτεκτονικά λείψανα που ανήκουν σε 320 περίπου οικίες και αναλημματικούς ή οχυρωματικούς τοίχους (**Εικ. 233, 237**).⁴³⁷ Ο ΠΕ οικισμός (**Εικ. 238**) πρέπει να είχε περίπου την ίδια έκταση με το ΜΕ, αν και δεν έχει αποδειχτεί πόση έκταση καταλάμβανε εκτός της μεταγενέστερης οχύρωσης. Ο οικισμός της ΜΕΧ χωρίζεται σε τρεις φάσεις και διακρίνεται σε τρία μέρη⁴³⁸: α) το κεντρικό, που χωρίζεται από τον υπόλοιπο οικισμό με έναν εσωτερικό τοίχο και από τον σχεδιασμό των οικοδομών διακρίνεται σε δύο τμήματα, το νότιο με τις οικίες Α1-Α29 και το βόρειο με τις οικίες Α30-Α63, β) το δεύτερο τμήμα περιλαμβάνει σειρές οικιών και γ) το τρίτο τμήμα που περιλαμβάνει τρεις μεγάλους ανοιχτούς χώρους στα νότια, βορειοανατολικά και βορειοδυτικά, όπου δεν έχουν εντοπισθεί οικοδομικά λείψανα. Στους χώρους αυτούς υπάρχουν βράχοι που θα καθιστούσαν αδύνατη την όποια οικοδομική δραστηριότητα.

⁴³⁵ Blackburn 1970, 244.

⁴³⁶ Boyd 2002, 177.

⁴³⁷ Συριόπουλος 1964, 312.

⁴³⁸ Valmin 1938, 53.

Η διαίρεση στα παραπάνω μέρη, σύμφωνα με τον Valmin, στηρίζεται στις κοινωνικές διακρίσεις που θα υπήρχαν, καθώς πιστεύει ότι το κεντρικό τμήμα της ακρόπολης προοριζόταν για ενδιαίτημα του «αρχηγού». Η παραπάνω άποψη στηρίζεται στο μέγεθος των οικοδομών του κεντρικού - νότιου τμήματος που έρχεται σε αντίθεση με τις υπόλοιπες κατασκευές του κεντρικού-βόρειου τμήματος αλλά και των άλλων περιοχών του οικισμού. Οι ανοιχτοί χώροι που υπάρχουν διευκόλυναν τις καθημερινές ασχολίες των κατοίκων που κατά βάση θα ασχολούνταν με την κτηνοτροφία.

Στη ΜΕ Ι περίοδο ανήκουν κυρίως αψιδωτές οικοδομές ενώ από τις ύστερες φάσεις της περιόδου αυτής προέρχονται μόνο ορθογώνιες οικίες.

Οικία Β 1 - 3: Είναι ελλειψοειδής οικοδομή με διαστάσεις 11,35 x 5,70 μ.⁴³⁹ Βρίσκεται στο νότιο τμήμα του οικισμού πολύ κοντά στη νότια πύλη (**Εικ. 233, 237**). Στην ανατολική πλευρά της οικοδομής, λόγω της ύπαρξης δύο καταωφλίων, διαπιστώθηκε η παρουσία δύο εισόδων. Ως δομικά υλικά χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι λίθοι οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί σε δύο παράλληλες σειρές και τα μεταξύ τους κενά συμπληρώνονταν από μικρές πέτρες. Λόγω του σχήματος, της κλίσης του εδάφους που σημειώνεται (το βόρειο τμήμα είναι υψηλότερο από το νότιο) και της μικρής κεραμικής ποσότητας που βρέθηκε εντός του κτίσματος, έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για χώρο σταυλισμού ο οποίος χρησιμοποιήθηκε και σε μεταγενέστερες περιόδους.⁴⁴⁰ Από την κεραμική που εντοπίστηκε (όστρακα της χονδροειδούς αδριατικής, της μελανής μινυακής και της αμαυρόχρωμης κεραμικής) η οικοδομή χρονολογείται στις αρχές της ΜΕ περιόδου.

Οικία Α45: Είναι αψιδωτή οικοδομή της ΜΕ Ι εποχής η οποία βρέθηκε στο κεντρικό τμήμα της ακρόπολης (**Εικ. 233, 237**). Οι διατάσεις της οικίας είναι 7,40 x 2,65-3,10 μ.⁴⁴¹ Αποτελείται από δύο δωμάτια, καθώς ένας τοίχος χωρίζει την αψίδα από το υπόλοιπο της οικίας. Η είσοδος βρίσκεται στη βόρεια μακρά πλευρά ενώ κοντά στον ανατολικό τοίχο του τετράγωνου δωματίου είχε χτιστεί μία κυκλική εστία. Η οικοδομή καταστράφηκε από την οικία Α46.

Οικία D58, 64: Είναι αψιδωτή οικία η οποία βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού (**Εικ. 233, 237**). Κτίστηκε πάνω από τις ΠΕ οικοδομές D59

⁴³⁹ Συριόπουλος 1964, 312.

⁴⁴⁰ Valmin 1938, 56.

⁴⁴¹ *Ibid.*, 57.

και D63-65.⁴⁴² Αποτελείται από δύο δωμάτια, ένα αψιδωτό και ένα ορθογώνιο. Η είσοδος της οικίας πρέπει να βρίσκεται στο νότιο μακρό τοίχο, ενώ από τα κεραμικά ευρήματα που εντοπίστηκαν εντός της διαπιστώνεται η πρόιμη ΜΕ της χρονολόγησης.

Οικία Β103-107: Είναι αψιδωτή οικοδομή η οποία βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της ακρόπολης (**Εικ. 233, 237**). Η αψίδα, που δε διατηρείται πλήρως, βρίσκεται προς το νότο, ενώ δεύτερος καμπύλος τοίχος νότια της αψίδας πιθανώς σχημάτιζε δωμάτιο. Η αψίδα και ο καμπυλόγραμμος τοίχος καταλήγουν σε δύο παράλληλους τοίχους. Εντός του νοτίου τοίχου της αψίδας εντοπίστηκε υψηλότερη λιθόστρωτη επιφάνεια με πλάτος 3 μ. που δεν έχει διευκρινισθεί ο λόγος της κατασκευής της.⁴⁴³ Από τα κεραμικά ευρήματα που σχετίζονται με την οικοδομή αποδεικνύεται η χρονολόγησή της στις αρχές της ΜΕ περιόδου.

Οικία D68: Είναι αψιδωτή οικοδομή και βρίσκεται στο βόρειο μέρος του οικισμού, δίπλα στην αψίδα της οικίας D67 και δυτικά της οικίας D58, 64 (**Εικ. 233, 237**). Το κτίσμα βρίσκεται δίπλα από το τείχος και διατηρείται κατά το ήμισυ. Οι διαστάσεις του είναι 3,40 x 1,40-2,60 μ.⁴⁴⁴ Τα ευρήματα που εντοπίστηκαν εντός της οικοδομής φανερώνουν την αποθηκευτική της χρήση. Εκτός από τα όστρακα πίθων βρέθηκαν και κομμάτια γκρίζων και μελανών μινυείων αγγείων καθώς και αδριατικά αλλά και λίγα ΥΕ Ι-ΙΙΙ όστρακα. Μεταξύ των κεραμικών καταλοίπων υπήρχαν και άλλου είδους ευρήματα, π.χ. τριπτήρες, ένα λίθινο σφυρί, μία τριγωνική ακονόπετρα και δύο εγχειρίδια, το ένα από πυριτόλιθο και το άλλο από οψιανό.⁴⁴⁵ Η οικοδομή αυτή είναι σύγχρονη με όλες τις προηγούμενες αλλά και με τη διπλανή D67.

Εκτός από τα προαναφερθέντα αψιδωτά κτίσματα έχουν βρεθεί και άλλα από τα οποία όμως διατηρούνται μόνο κάποια τμήματα των τοίχων τους (Α29, Α44, D73, Α34). Όλες οι παραπάνω οικοδομές αντιπροσωπεύουν την πρόιμη οικιστική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στις αρχές της ΜΕΧ, ενώ αυτές στις οποίες θα γίνει αναφορά στη συνέχεια ανήκουν στις μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις της ακρόπολης.

Εξωτερικό αμυντικό τείχος: Το συνολικό μήκος της οχυρωματικής κατασκευής είναι 420 μ. ενώ ο χώρος που περιέκλειε είχε μήκος 138 μ. (από βορά

⁴⁴² Valmin 1938, 59.

⁴⁴³ Συριόπουλος 1964, 313.

⁴⁴⁴ Valmin 1938, 65.

⁴⁴⁵ *Ibid.*, 66.

προς νότο) και πλάτος 82,40 μ. (από ανατολή προς δύση).⁴⁴⁶ Με τις ανασκαφές αποκαλύφθηκαν συνολικά 5 είσοδοι (**Εικ. 233, 237**) σε διάφορα σημεία του οχυρωματικού περιβόλου. Οι τρεις σημαντικότερες πύλες φαίνεται ότι ήταν στο βόρειο (D53), στο νοτιοανατολικό (C1) και στο βορειοδυτικό (D77) τμήμα της ακρόπολης. Οι άλλες δύο είσοδοι, η μία στα νοτιοδυτικά και η άλλη στα βορειοανατολικά (D1-D2), πρέπει να ήταν απλούστερα περάσματα.

Το τείχος, που είχε χτισθεί από σχετικά μεγάλους λίθους, υπέστη επιδιορθώσεις στο ανατολικό του τμήμα. Το πάχος του κυμαίνεται από 1,60 - 3,55 μ. και το ύψος του σε ορισμένα μέρη διατηρείται στο 1 μ.⁴⁴⁷

Εσωτερικός αμυντικός περίβολος: Πρόκειται για τείχος που περιέβαλε την κορυφή της ακρόπολης και διατηρείται μόνο στο δυτικό μέρος του (**Εικ. 233, 237**). Το πάχος του κυμαινόταν από 1,30 - 2,30 μ. ενώ έχουν επισημανθεί 5 είσοδοι που οδηγούσαν προς τα οικήματα που καταλάμβαναν την κορυφή του λόφου.⁴⁴⁸

Δωμάτια A1,3,5,7,8: Σύμφωνα με τον Valmin οι χώροι αυτοί σχηματίζουν το κεντρικό κτίσμα του οικισμού, το «ανάκτορο». Πρόκειται για ορθογώνιο οικοδόμημα με πέντε δωμάτια (**Εικ. 233, 237**) και με διαστάσεις 13 x 9,60-11 μ.⁴⁴⁹ Στο δωμάτιο A1, που πρέπει να ήταν ο χώρος υποδοχής, βρέθηκε η λίθινη βάση ενός κίονα και μία εστία στο βόρειο μέρος του δυτικού τοίχου. Τα υπόλοιπα δωμάτια θα αποτελούσαν τους κύριους χώρους διαμονής των ενοίκων.

Χώροι A4, A15-27: Οι χώροι αυτοί βρίσκονται νότια και νοτιοανατολικά του «μεγάλου» (**Εικ. 233, 237**). Είναι κατασκευές τετράγωνες ή ορθογώνιες και αποτελούν ένα οικοδομικό σύμπλεγμα που είναι προέκταση του «μεγάλου». Το A4 με διαστάσεις 4 x 2,60 μ. σχημάτιζε ένα είδος ανδρήρου και πιθανώς αποτελούσε το προαύλιο του «μεγάλου».⁴⁵⁰

Οικοδομές βόρεια του «ανακτόρου» (A32-38, A41-43, A46-49, A52-55): Τα κτίσματα αυτά βρίσκονται στην ανατολική και κεντρική πλευρά της ακρόπολης και σχηματίζουν, σύμφωνα με τον Valmin, το «βιοτεχνικό διαμέρισμα» του οικισμού.⁴⁵¹ Ο παραπάνω χαρακτηρισμός στηρίζεται στα ευρήματα που εντοπίστηκαν εντός των δωματίων αυτών (τριπτήρες, ακονόπετρες, λεπίδες

⁴⁴⁶ Συριόπουλος 1964, 314.

⁴⁴⁷ *Ibid.*, 315.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, 315.

⁴⁴⁹ Valmin 1938, 79.

⁴⁵⁰ Συριόπουλος 1964, 316.

⁴⁵¹ Valmin 1938, 97.

ογιανού και πυριτόλιθου αλλά και όστρακα της γκρίζας και μελανής μινυακής, της αμαυρόχρωμης και της χονδροειδούς αδριατικής κεραμικής).

Οικία C55-58: Είναι ορθογώνια οικοδομή η οποία βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, πολύ κοντά στο προηγούμενο «βιοτεχνικό» οικοδομικό σύνολο (**Εικ. 233, 237**). Έχει διαστάσεις 13 x 2 - 4 μ. και αποτελείται από 4 δωμάτια από τα οποία αυτό που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά δε διατηρείται καλά.⁴⁵²

Οικία C50-53: Είναι ορθογώνια οικοδομή η οποία βρίσκεται ανατολικά του προηγούμενου κτίσματος (**Εικ. 233, 237**). Αποτελείται από δύο δωμάτια και έναν προαύλιο χώρο στα ανατολικά. Το μήκος της είναι 15 μ. ενώ έχει διαπιστωθεί διαφορά ύψους από το ανατολικό στο δυτικό σημείο.⁴⁵³

Οικία C23-25: Βρίσκεται ανατολικά από την προηγούμενη οικία και αποτελείται από τρία δωμάτια (**Εικ. 233, 237**). Το μεγαλύτερο δωμάτιο είναι το C23 το οποίο έχει τετράγωνο σχήμα.

Οικία C41-47, 33-34: Είναι ορθογώνια οικοδομή που βρίσκεται μεταξύ των δύο προηγούμενων κτισμάτων (**Εικ. 233, 237**). Αποτελείται από τρία μέρη, το κεντρικό με δύο δωμάτια (C43-44), το δυτικό με τέσσερα δωμάτια (C46-47, 33-34) και το ανατολικό με δύο χώρους (C41-42) εκ των οποίων ο ένας λειτούργησε ως αποθήκη και ο άλλος ως δεξαμενή αντίστοιχα.⁴⁵⁴ Στο κεντρικό τμήμα περιλαμβάνεται και ο χώρος C45 που προφανώς χρησίμευσε ως διάδρομος.

Οικία C11-21: Βρίσκεται ανατολικά της προηγούμενης οικίας και αποτελείται από επτά κύρια δωμάτια (**Εικ. 233, 237**). Οι διαστάσεις της οικοδομής είναι 12 x 4-6 μ.⁴⁵⁵

Οικοδομές C5-9: Είναι μονόχωρα κτίσματα τα οποία εφάπτονται με το νοτιοανατολικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, νότια από τις προηγούμενες οικοδομές (**Εικ. 233, 237**). Το νοτιότερο από τα πέντε αυτά δωμάτια (C5) πιθανώς χρησίμευε ως μάνδρα ποιμνίου.

Δεξαμενή C4: Βρίσκεται νότια του χώρου C5 (**Εικ. 237**). Πρόκειται για μια φυσική κοιλότητα με εσωτερικές διαστάσεις 7 x 2,40 μ. και με βάθος 1,50 μ.⁴⁵⁶ Στο χώρο αυτό διοχετεύονταν τα όμβρια ύδατα από ένα αυλάκι, το οποίο ήταν εν

⁴⁵² Valmin 1938, 114.

⁴⁵³ Συριόπουλος 1964, 317.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, 318.

⁴⁵⁵ Valmin 1938, 123.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, 126.

μέρει φυσικό και εν μέρει τεχνητό. Από τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν εντός της δεξαμενής φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε τη ΜΕ περίοδο και ότι χρησίμευσε για το πότισμα των ποιμνίων.⁴⁵⁷

Στο νοτιοδυτικό και δυτικό τμήμα της ακρόπολης υπάρχουν πολλά κτίσματα που, αν εξαιρέσουμε την οικοδομή C1-2 που σχετίζεται με τη νότια είσοδο και θεωρήθηκε ιερό κτίσμα (έγινε αναφορά σε προηγούμενη σελίδα), τα υπόλοιπα οικοδομήματα πρέπει να είναι αποθήκες και χώροι εργαστηρίων, καθώς εκτός από τα ΜΕ κεραμικά ευρήματα εντοπίστηκε και ένας κλίβανος στο δωμάτιο B109.⁴⁵⁸

Οικία D54-55: Είναι ορθογώνια οικοδομή και βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του οικισμού (**Εικ. 233, 237**). Δυτικά αυτής βρίσκονται οι οικοδομές D57, 60-62 και D72. Με εξαίρεση το κτίσμα D54-55, η λειτουργία του οποίου δεν έχει προσδιοριστεί, οι άλλες οικοδομές χρησιμοποιήθηκαν ως οικίες.

Οικοδομές D 43-48, 39-42, 36-38, 34-34, 27, 29 και 24-26: Πρόκειται για κτίσματα που καταλαμβάνουν τη βορειοανατολική πλευρά της ακρόπολης και λειτούργησαν ως αποθηκευτικοί χώροι.

Οικία D3-7: Βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού και αποτελείται από τέσσερα δωμάτια (**Εικ. 233, 237**). Στο δωμάτιο D4, το οποίο είναι και το μεγαλύτερο, εντοπίστηκε μία λίθινη βάση κίονα (στο κέντρο) και μία εστία κοντά στο δυτικό τοίχο.

Από όσα προαναφέρθηκαν διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός εκτεταμένου οικισμού που είχε οργανωθεί ανάλογα με το φυσικό ανάγλυφο. Οι δύο οχυρωματικοί περίβολοι ακολουθούσαν το περίγραμμα του λόφου ενώ τα κτίσματα (πολλά από τα οποία αναφέρθηκαν πιο πάνω) ήταν διευθετημένα εντός των δύο αυτών τειχών. Τα οικήματα που βρίσκονται εντός του εσωτερικού περιβόλου ήταν οικίες και εργαστήρια, ενώ αυτά που ανασκάφηκαν στις εσωτερικές πλευρές του εξωτερικού περιβόλου ήταν κατοικίες, αποθήκες, εργαστήρια και χώροι σταυλισμού. Από το σύνολο των αρχιτεκτονικών ευρημάτων και των τριών περιόδων της Εποχής του Χαλκού, διαπιστώνεται ότι η ακμή της ακρόπολης σημειώθηκε κατά τη ΜΕ περίοδο.

⁴⁵⁷ Valmin 1938, 126.

⁴⁵⁸ Συριόπουλος 1964, 319.

ΗΛΕΙΑ

Σαμικό

Στην ομώνυμη τοποθεσία εντοπίστηκε τύμβος, ο οποίος βρίσκεται ανατολικά της ακρόπολης του αρχαίου Σαμικού και βορειοανατολικά των λόφων Κλειδί ή Καζέρνα (**Εικ. 239**), σε απόσταση λιγότερη των 2 χλμ. από την λίμνη Καϊάφα (**Χάρτης 17** - θέση 19). Έναυσμα για τις ανασκαφές στον τύμβο, που έγιναν από τον Ν. Γιαλούρη, ήταν τα επιφανειακά ευρήματα ενός αγρότη το έτος 1954. Μετά τις έρευνες του Γιαλούρη, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσίευσε στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* του 1965, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή του Κάτω Σαμικού το 1981, το 1982 και το 1983 από την Ε. Παπακωνσταντίνου και την Εφορεία Αρχαιοτήτων, με αποτέλεσμα την αποκάλυψη νεκροταφείου της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου.

Τάφοι: Ο τύμβος καλυπτόταν από χόμα αμμώδους υφής (όπως ολόκληρη η περιοχή) το οποίο είχε κατολισθήσει με την πάροδο του χρόνου. Περιβαλλόταν από μία χαμηλή κυκλική κρηπίδα κατασκευασμένη από αργούς λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, οι περισσότεροι από τους οποίους δε βρέθηκαν στην αρχική τους θέση, εξαιτίας της μετακίνησής τους από τον αγρότη που πρώτος εντόπισε το ταφικό μνημείο. Από το υπάρχον βορειοανατολικό τμήμα του περιβόλου (και από τη διαφορά του χρώματος των χωμάτων περιμετρικά του τύμβου) διαπιστώθηκε ότι το πάχος του είναι 0,50 μ., το σωζόμενο ύψος του 0,60 μ. και η εσωτερική διάμετρος 5,50 μ.⁴⁵⁹

Στο εσωτερικό του τύμβου, μεταξύ της άμμου σε διάφορα σημεία υπήρχαν ταινίες από ερυθρωπό μαλακό αμμόλιθο, στα μεταξύ κενά του οποίου βρέθηκαν ορισμένοι τάφοι, ενώ άλλοι εντοπίστηκαν πάνω από το στρώμα αυτό του αμμόλιθου (**Εικ. 240**). Συνολικά βρέθηκαν 15 τάφοι εκ των οποίων ο παλαιότερος είναι ο ΙΔ. Πρόκειται για λάκκο ακανόνιστου σχήματος ο οποίος βρέθηκε σε βάθος 1,34 μ. και περιείχε ένα νεκρό σε ύπτια στάση, η λεκάνη του οποίου βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο από τον υπόλοιπο σκελετό.⁴⁶⁰ Εκτός από το σκελετό βρέθηκαν ένα κύπελλο τύπου Βαφειού (**Εικ. 241 α**), ένα δίωτο αγγείο (**Εικ. 241 β**) και δύο θραύσματα κεράμων. Και τα δύο αγγεία χρονολογούνται στη μεταβατική φάση της ΜΕ-ΥΕ Ι περιόδου.

⁴⁵⁹ Γιαλούρης 1965, 7.

⁴⁶⁰ *Ibid.*, 10.

Λόγω της διαταραγμένης στρωματογραφίας (από την λαθρανασκαφή) πολλά αγγεία μετακινήθηκαν και βρέθηκαν σε διαφορετικό στρώμα από το αρχικό. Παράδειγμα αποτελούν τα αγγεία των τάφων Η και Θ, τα οποία ανήκουν σε διάφορες περιόδους και προφανώς προέρχονται από διαφορετικούς τάφους. Τα κεραμικά ευρήματα ανήκουν σε μία μακρά χρονική κλίμακα που καλύπτει την εποχή από την ύστερη ΜΕ περίοδο μέχρι την ύστερη Μυκηναϊκή. Ο παλαιότερος τάφος, βάσει της στρωματογραφίας, είναι ο ΙΔ ο οποίος βρέθηκε άθικτος και σε μεγαλύτερο βάθος (-1,34 μ.) από όλους τους άλλους. Ο τάφος αυτός ανήκει στη μεταβατική περίοδο (ΜΕ-ΥΕ).⁴⁶¹ Ο νεκρός του λάκκου ΙΔ πιθανώς είναι ο γενάρχης μιας επιφανούς οικογένειας της περιοχής, αν κρίνουμε από τα καλής ποιότητας αγγεία.

Ο τύμβος του Σαμικού είναι ύστερο ταφικό μνημείο το οποίο αποδεικνύει την συνέχιση της ΜΕ παράδοσης κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου. Ένα ακόμη ύστερο παράδειγμα τύμβου, εκτός από το μνημείο του Σαμικού, είναι ο τύμβος των Μακρυσίων (**Εικ. 242**) ο οποίος βρέθηκε στο λόφο του Προφήτου Ηλία, δυτικά του χωριού Μακρύσια, στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας. Πρόκειται για ταφικό μνημείο της ΥΕ Ι, το οποίο περιείχε έναν λακκοειδή τάφο (οι υπόλοιποι είχαν διαταραχθεί).⁴⁶²

Ο Κορρές, σύμφωνα με τη δημοσίευση του Boyd, θεώρησε ότι το ταφικό μνημείο του Σαμικού (όπως και των Μακρυσίων) δεν ήταν τύμβος αλλά θολωτός τάφος.⁴⁶³ Η άποψή του στηρίζεται στη παρουσία λίθων στην επίχωση του μνημείου που θα μπορούσαν να προέρχονται από τη θόλο που πιθανώς είχε καταρρεύσει. Το στόμιο και ο δρόμος του μνημείου θα μπορούσαν να βρίσκονται στο νότιο κατεστραμμένο τμήμα του. Ένα ακόμα στοιχείο, που θα δικαιολογούσε την παραπάνω θεωρία, είναι η ύπαρξη αγγείων τα οποία δεν συνδέονται με συγκεκριμένες ταφές και η θέση τους έχει δικαιολογηθεί από τον ανασκαφέα ως αποτέλεσμα ενεργειών τυμβωρύχων. Ο Κορρές θεωρεί ως πιο πιθανή την περίπτωση τα αγγεία να είχαν τοποθετηθεί σε διάφορα σημεία εντός ενός θολωτού. Όμως, το γεγονός της εύρεσης των ταφών σε διαφορετικά βάθη, φαίνεται ότι αποτελεί χαρακτηριστικό ενός τύμβου παρά ενός χτιστού θολωτού, γι' αυτό και αποδεχόμαστε τη θέση του ανασκαφέα.

⁴⁶¹ Γιαλούρης 1965, 36.

⁴⁶² Θέμελης 1968, 126.

⁴⁶³ Boyd 2002, 186, 188.

Με τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν το 1981, βρέθηκαν ταφές σε τύμβους της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου, περίπου 180 μ. νότια από τον τύμβο του Σαμικού (**Εικ. 243**). Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στον αγρό Π. Κουτοκλή, όπου εξαιτίας των οικοδομικών εργασιών καταστράφηκαν οι τάφοι πιθανώς ενός τύμβου. Λόγω της σημασίας των ευρημάτων, οι έρευνες στη θέση συνεχίστηκαν και τα δύο επόμενα χρόνια.

Τύμβος 1 (**Εικ. 244**): Περιβαλλόταν από λίθινη κρηπίδα, στο βόρειο σημείο της οποίας βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος με μία παιδική ταφή.⁴⁶⁴ Εντός του τύμβου βρέθηκαν και άλλοι τάφοι, εκ των οποίων δύο κυκλικοί χτιστοί και ένας τετράπλευρος κιβωτιόσχημος (viii) που περιείχε δύο ακτέριστους σκελετούς σε οκλάζουσα στάση.⁴⁶⁵ Κατά τη διάρκεια των εργασιών του έτους 1982 ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του κυκλικού περιβόλου, η εσωτερική διάμετρος του οποίου υπολογίστηκε στα 5,40 μ.⁴⁶⁶ Παράλληλα όμως διαπιστώθηκε ότι σε άμεση επαφή με τον περίβολο υπήρχαν και δύο αγγεία της ΥΕ ΙΙ Β περιόδου, γεγονός που πιθανώς συνδέεται με την άσκηση ταφικής λατρείας σε μεταγενέστερη εποχή (ανάλογη περίπτωση ταφικής λατρείας παρατηρήθηκε και στον τύμβο 2).

Τύμβος 3: Βρίσκεται δίπλα από τον προηγούμενο και περιβάλλεται από ένα τόξο ασβεστόλιθων και αμμόλιθων. Στο κέντρο του υπήρχε ο κιβωτιόσχημος vii (ο μεγαλύτερος του νεκροταφείου), ο οποίος έφερε τρεις καλυπτήριες πλάκες και περιείχε δύο σκελετούς σε στάση οκλαδόν. Εκτός από τους σκελετούς, εντοπίστηκαν μία πρόχους και ένα λεβητοκυάθιο που χρονολογούνται τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο. Ο τύμβος δημιουργήθηκε πριν την κατασκευή του κιβωτιόσχημου και σύμφωνα με τη γνώμη της υπεύθυνης για την ανασκαφή αρχαιολόγου, το ταφικό μνημείο πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για ταφές σε πίθους, καθώς στην περιφέρεια του τύμβου βρέθηκε το κατώτερο τμήμα ενός πίθου που περιείχε τμήμα σιαγόνας και λιγοστά δόντια ενός ενήλικα.⁴⁶⁷

Τύμβος 2: Βρέθηκε νότια από τον τύμβο 3 και περιείχε τρεις κιβωτιόσχημους, ακτινωτά διευθετημένους γύρω από το κέντρο του μνημείου. Ο τάφος xi (**Εικ. 245**) περιείχε δύο σκελετούς, ανακομιδές, τρία αγγεία της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου, μία λίθινη ακόνη και μία αιχμή βέλους. Εκτός του τάφου αυτού, στα δύο

⁴⁶⁴ Παπακωνσταντίνου 1981, 148.

⁴⁶⁵ *Ibid.*, 148.

⁴⁶⁶ Παπακωνσταντίνου 1982, 133.

⁴⁶⁷ Παπακωνσταντίνου 1981, 148.

του άκρα, εντοπίσθηκαν δύο χτιστοί «βωμοί» κοντά στους οποίους βρέθηκαν ένα κύπελλο Κεφτιού και μία αρύταινα της ΥΕ ΙΙ περιόδου που πιθανώς αποτελούν υπολείμματα ταφικής λατρείας ή προγονολατρείας.⁴⁶⁸ Ο κιβωτιόσχημος x (**Εικ. 245**) περιείχε ανακομιδές, τρία αγγεία της ΜΕ ΙΙΙ περιόδου, ένα χάλκινο εγχειρίδιο, μία αιχμή βέλους από οψιανό και ένα σφονδύλι.⁴⁶⁹ Και οι δύο αυτοί κιβωτιόσχημοι καλύπτονταν από πλάκες. Ο κιβωτιόσχημος iii που διατηρείται κατά το ήμισυ (**Εικ. 246**) περιείχε έναν ακτέριστο σκελετό με κεκαμμένα σκέλη. Ανάμεσα στους λίθους των τοιχωμάτων του υπήρχαν κομμάτια πίθων. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών του έτους 1982 αποκαλύφθηκε ένας ακόμη τάφος (iv) δίπλα από τον κιβωτιόσχημο (xi).⁴⁷⁰ Πρόκειται για κιβωτιόσχημο με δύο καλυπτήριες πλάκες, εντός του οποίου βρέθηκαν δύο συνεσταλμένοι σκελετοί κτερισμένοι με έναν κάνθαρο και έναν αμφορίσκο της ΜΕ ΙΙΙ, με μία λεπίδα πυριτόλιθου και ένα πήλινο σφονδύλι. Εκτός της νοτιοδυτικής γωνίας του τάφου βρέθηκε ένας ακόμη χτιστός «βωμός».

Τύμβος-θολωτός 5: Βρίσκεται στο χώρο που καταλαμβάνει αλώνι της σύγχρονης εποχής και φαίνεται ότι ο περίβολος του αλωνιού ανήκει στην κρηπίδα του ταφικού μνημείου η οποία είναι ημικυκλική. Το άνοιγμα του ημικυκλίου υπολογίστηκε περίπου στα 14 μ.⁴⁷¹ Με την συνέχιση της έρευνας στη συγκεκριμένη θέση που πραγματοποιήθηκε τα έτη 1982 και 1983, προέκυψε ότι το παρόν μνημείο δεν είναι απλός τύμβος αλλά θολωτός τάφος του οποίου η θόλος κατέρρευσε.⁴⁷² Τα τοιχώματα της θόλου, που αποτελούνται από δόμους ασβεστόλιθων, αμμόλιθων αλλά και λιγοστών λίθων κογχυλιάτη, διατηρούνται σε ύψος 2,40 μ. (**Εικ. 246 α**).⁴⁷³ Στο δάπεδο του θολωτού εντοπίσθηκαν τρεις λάκκοι, εντός των οποίων βρέθηκαν διαμελισμένα οστά (ανακομιδές με κεραμική της ΥΕ Ι και ΥΕ ΙΙ), και τρεις λακκοειδείς εκ των οποίων ο ένας περιείχε ένα σκελετό κτερισμένο με δόντια κάπρου (για τους υπόλοιπους λακκοειδείς δε δίνονται πληροφορίες).⁴⁷⁴ Από τα κεραμικά κατάλοιπα που χρησίμευσαν ως κτερίσματα

⁴⁶⁸ Παπακωνσταντίνου 1981, 149.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, 149.

⁴⁷⁰ Παπακωνσταντίνου 1982, 133.

⁴⁷¹ Παπακωνσταντίνου 1981, 149.

⁴⁷² Boyd 2002, 186.

⁴⁷³ Παπακωνσταντίνου 1983, 109.

⁴⁷⁴ Boyd 2002, 187.

προκύπτει η συνεχής χρήση του θολωτού από την ΥΕ I μέχρι την ΥΕ III A2 εποχή.⁴⁷⁵

Τύμβος 4: Ανάμεσα στους τύμβους 1 και 2 βρέθηκαν λίθοι μαζί με όστρακα και οστά ζώων. Πιθανώς τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός ακόμη τύμβου που καταστράφηκε από τα θεμέλια της οικοδομής που αναγέρθηκε στην περιοχή.

Η στρωματογραφία όλων των ταφικών συνόλων παρουσιάζει σχεδόν την ίδια σύνθεση καθώς οι τάφοι καλύπτονταν από ωχροκίτρινη άμμο, πάνω από την οποία εντοπίστηκε στρώμα σκουρόχρωμου αμμοχώματος. Τα ταφικά σύνολα της περιοχής αυτής συνδέονται με τον τύμβο του Σαμικού (στον οποίο αρχικά έγινε αναφορά) καθώς πρόκειται για ένα εκτεταμένο νεκροταφείο του τέλους της ΜΕ περιόδου που καταλάμβανε μεγάλη έκταση. Κοινά χαρακτηριστικά του τύμβου του Σαμικού και των πέντε εξαρμάτων είναι το χρώμα αμμώδους υφής που κάλυπτε τους τάφους και ο τρόπος κατασκευής των περιβόλων. Η χρονολόγηση των παραπάνω μνημείων δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες διαφορές καθώς με εξαίρεση ίσως το θολωτό 5 (ΥΕ I), τα υπόλοιπα ταφικά σύνολα χρονολογούνται τη ΜΕ III περίοδο. Από τα κεραμικά κατάλοιπα υπολογίζεται ότι η χρήση των μνημείων συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της ΥΕΧ.

Αντίστοιχος οικισμός: Από τις ανασκαφές του Dörpfeld (στις αρχές του 20^{ου} αιώνα) εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα στο βορειότερο από τους λόφους του Κλειδιού (**Εικ. 243**). Πρόκειται για οχυρωμένη ακρόπολη εντός της οποίας υπάρχουν τμήματα τοίχων και κεραμικά κατάλοιπα που καλύπτουν χρονικά όλη την Εποχή του Χαλκού. Οι πέντε τύμβοι βρίσκονται στους ανατολικούς πρόποδες της ακρόπολης. Κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού, που επιχειρήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων, αποκαλύφθηκαν τμήματα κυκλώπειου τείχους το οποίο πρώτος είχε επισημάνει ο Dörpfeld. Το τείχος, που είναι θεμελιωμένο σε στρώμα λατύπης και σε μικρούς λίθους, σώζεται σε ύψος τριών δόμων (περίπου 1,60 μ.). Από δοκιμαστική τομή που ανοίχτηκε σε άμεση επαφή με το τείχος προήλθαν όστρακα της ύστερης ΜΕ - πρώιμης ΥΕ εποχής, γεγονός που πιθανότατα αποτελεί χρονολογικό κριτήριο για την οχυρωματική κατασκευή.

⁴⁷⁵ Παπακωνσταντίνου 1983, 110.

Ολυμπία

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που εν συνεχεία θα αναφερθούν προέρχονται από την περιοχή της αρχαίας Άλτης (**Εικ. 247**) και από τη θέση όπου χτίστηκε το νέο Μουσείο (**Χάρτης 7**). Η Ολυμπία βρίσκεται στην κοιλάδα του Αλφειού, ανάμεσα στους ποταμούς Αλφειό και Κλάδεο, ενώ η περιοχή του νέου Μουσείου βρίσκεται σε μία μικρή κοιλάδα βορειοδυτικά του όρους Κρόνιου και 400 μ. περίπου βόρεια της Άλτης. Στην περιοχή της ιερής Άλτης πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες ανασκαφές μέχρι το 1875 αλλά και το 1987-1989 ενώ στην τοποθεσία του νέου Μουσείου διεξήχθησαν έρευνες από το 1959 μέχρι το 1964.

Τάφοι:

Αρχαία Άλτη (**Εικ. 248**): Οι εντοπισμένοι τάφοι ανήκουν στην κατηγορία των *intramuros* ταφών καθώς πρόκειται για ταφικούς πίθους που βρέθηκαν πολύ κοντά σε οικίες της ΠΕ περιόδου.

Ταφικός πίθος 1: Βρέθηκε στην περιοχή του Πελόπιου, 4 μ. νοτιοδυτικά της οικίας 5 (**Εικ. 249**). Ο πίθος ήταν τοποθετημένος πλαγιαστά έχοντας το στόμιό του σφραγισμένο με μικρούς λίθους. Εντός του αγγείου υπήρχαν τα αποσυντεθειμένα οστά ενός παιδιού ενώ εκτός του, δύο αγγεία - ένας ασκός και ένας κάνθαρος (**Εικ.250**) - τα οποία ενδεχομένως να ανήκουν στον εγχυτρισμό. Ο Dörpfeld έκανε λόγο για μία πλάκα με μήκος 0,62 μ. και πάχος 0,06 μ. η οποία βρέθηκε πάνω από τον ταφικό πίθο και υποθέτει ότι χρησίμευσε ως σήμα.⁴⁷⁶ Τα δύο κεραμικά αφιερώματα, σύμφωνα με τη J. Forsén, χρονολογούν την ταφή στις αρχές της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου.⁴⁷⁷

Ταφικός πίθος 2: Βρέθηκε περίπου 20 μ. ανατολικά της οικίας 3. Είχε τοποθετηθεί πλαγιαστά και το στόμιό του έκλεινε από δύο όστρακα άλλου πίθου (**Εικ. 251**). Εντός του βρέθηκε ο ακτέριστος σκελετός ενός παιδιού.

Ταφικός πίθος 3: Εντοπίστηκε 20 μ. βορειοδυτικά του κτίσματος 5. Με το ταφικό αγγείο σχετίζεται ένας ασκός, που σύμφωνα με τη J. Forsén δείχνει την ΠΕ ΙΙΙ (αρχές της εποχής) χρονολόγηση του τάφου.⁴⁷⁸

Τύμβος: Με τις ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 1987 επιβεβαιώθηκαν οι προηγούμενες σκέψεις για την ύπαρξη τύμβου στην περιοχή της Άλτης. Ο Dörpfeld είχε παρατηρήσει ότι τμήμα της οικίας 5 διακοπτόταν από

⁴⁷⁶ Dörpfeld 1935, 95.

⁴⁷⁷ Forsén 1992, 93.

⁴⁷⁸ *Ibid.*, 93.

μία σειρά λίθων που περιέβαλλαν ένα έξαρμα, το οποίο ονόμασε τύμβο του Πέλοπα και το χρονολόγησε στη Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} αιώνας π.Χ.). Ο τύμβος ο οποίος εντοπίστηκε κάτω από το Πελόπιο, είχε κατασκευαστεί πάνω στο φυσικό βράχο σε βάθος περίπου 1 μ. από την οικία 5.⁴⁷⁹ Το ταφικό μνημείο χρονολογείται την ΠΕ ΙΙ περίοδο λόγω του προγενέστερου στρώματος στο οποίο ανήκει σε σχέση με την οικία 5 και λόγω των ΠΕ ΙΙ οστράκων που προήλθαν από το γέμισμα του εξάρματος.⁴⁸⁰

Πάνω (0,5 μ.) από τη λίθινη κρηπίδα του τύμβου βρέθηκε ένας ταφικός πίθος με τα οστά ενός παιδιού. Η ταφή ήταν κτερισμένη με μία πρόχου που χρονολογείται στη μεταβατική φάση της ΠΕ-ΜΕ περιόδου.⁴⁸¹ Εκτός από αυτόν τον ταφικό πίθο εντοπίστηκαν άλλοι πέντε, οι πληροφορίες για τους οποίους είναι λιγοστές. Αναφερόμενος σε δύο από τους πέντε πίθους και βασιζόμενος στα αφιερώματα που περιείχαν, ο Touchais κάνει λόγο για ταφές του τέλους της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου.

Νέο Μουσείο: Ανατολικά της αυλής του νέου Μουσείου εντοπίστηκε ένας τύμβος που αποτελείτο από δύο ή τρεις σειρές ποταμόλιθων, οι οποίοι σχηματίζουν μία κατασκευή ελλειπτικού σχήματος με διαστάσεις 3 x 4 μ. **(Εικ. 252)**. Γύρω από το λίθινο πυρήνα του ταφικού μνημείου υπήρχε ένα βοτσαλόστρωτο δάπεδο, πλάτους 1-2 μ. και ένας περίβολος που σχημάτιζε την εξωτερική περιφέρεια του τύμβου. Στο κέντρο του εντοπίστηκαν όστρακα ενός πίθου μαζί με καμένα οστά και ίχνη φωτιάς, που πιθανώς σχετίζονται με την καύση ενός νεκρού, τα υπολείμματα του οποίου τοποθετήθηκαν μέσα σε πίθο.⁴⁸²

Από το κατώτερο επίπεδο του τύμβου προήλθε ένα όστρακο ενός tankard με διακόσμηση σκοτεινού επί ανοικτού ενώ μεταξύ των ποταμόλιθων υπήρχε ένα κομμάτι πήλινης άγκυρας και ένας κάρθαρος με επίχρισμα.⁴⁸³ Το μνημείο χρονολογείται στη μετάβαση της ΠΕ-ΜΕ εποχής αν και ο Rutter, σύμφωνα με τη Forsén, θεώρησε ότι ο κάρθαρος που αναφέρθηκε πιο πάνω χρονολογεί τον τύμβο την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο.⁴⁸⁴ Δυτικά του τύμβου αυτού βρέθηκαν ίχνη που πιθανώς υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός ακόμη τύμβου για τον οποίο δε δίνονται περισσότερες πληροφορίες.

⁴⁷⁹ Forsén 1992, 92.

⁴⁸⁰ *Ibid.*, 92.

⁴⁸¹ Touchais 1988, 632.

⁴⁸² Forsén 1992, 88.

⁴⁸³ Koumouzelis 1980, 225.

⁴⁸⁴ Forsén 1992, 89.

Αντίστοιχος οικισμός:

Αρχαία Άλτη: Ανατολικά του τύμβου (κάτω από το Πελόπιο) εντοπίστηκαν συνολικά επτά οικοδομές (**Εικ. 248**).

Αψιδωτή οικία 3 (**Εικ. 253**): Έχει διαστάσεις 10 x 3,7 μ. και προσανατολισμό από βορά προς νότο, με την αψίδα στραμμένη προς το νότο. Η κρηπίδα που έχει κατασκευαστεί από μικρούς αλλά και πιο μεγάλους λίθους (στο αψιδωτό τμήμα) έχει πάχος 0,5 μ.⁴⁸⁵

Αψιδωτή οικία 2 (**Εικ. 254**): Το μήκος της είναι πάνω από 11 μ. και το πλάτος της 4 μ.⁴⁸⁶ Βρίσκεται δυτικά της οικίας 3 με την οποία έχει τον ίδιο προσανατολισμό (από βορά προς νότο). Ο δυτικός εξωτερικός της τοίχος δε διατηρείται καλά ενώ φαίνεται ότι ένας εσωτερικός εγκάρσιος τοίχος χώριζε την αψίδα από το υπόλοιπο μέρος της οικοδομής. Το τοιχίο d που τέμνει κάθετα την αψίδα ανήκει σε μεταγενέστερο οίκημα.⁴⁸⁷

Αψιδωτή οικία 5 (**Εικ. 255**): Δεν είναι γνωστές οι διαστάσεις της οικοδομής, από την οποία διατηρούνται τμήματα του δυτικού τοίχου της και της αψίδας. Η οικοδομή βρίσκεται δυτικά των δύο προηγούμενων και ο προσανατολισμός της είναι από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά (**Εικ. 248**). Η οικία κατεδαφίστηκε στα τέλη της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου και πάνω της χτίστηκε μία ορθογώνια οικοδομή.⁴⁸⁸

Οικία 6 (**Εικ. 256**): Βρέθηκε νότια της οικίας 3. Δεν θεωρείται αψιδωτή κατασκευή καθώς έχει στρογγυλεμένες γωνίες και όχι αψίδα όπως τα προηγούμενα κτίσματα. Εντός της βρέθηκαν τρία αγγεία μινυακά (**Εικ. 257**). Ο Dörpfeld θεωρεί την οικοδομή σύγχρονη με τις παραπάνω.⁴⁸⁹

Αψιδωτή οικία 4 (**Εικ. 258**): Βρέθηκε νότια των οικιών 5 και 2. Ο προσανατολισμός της είναι από τα ανατολικά προς τα δυτικά και μέχρι τη δεκαετία του 1980 θεωρείτο ότι πρόκειται για κτίσμα της Γεωμετρικής εποχής. Από κεραμικά ευρήματα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό της οικίας, φαίνεται ότι είναι σύγχρονη με την οικία 5 και χρονολογείται την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο.⁴⁹⁰

Αψιδωτή οικία 7 (**Εικ. 259 α**): Βρέθηκε νότια του Μητρώου. Η κατεύθυνση της οικοδομής είναι από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά, με την αψίδα

⁴⁸⁵ Forsén 1992, 91,

⁴⁸⁶ Dörpfeld 1935, 85.

⁴⁸⁷ *Ibid.*, 87.

⁴⁸⁸ Forsén 1992, 91.

⁴⁸⁹ Dörpfeld 1935, 89.

⁴⁹⁰ Forsén 1992, 91.

προς τα νοτιοδυτικά. Το πλάτος της μετρήθηκε στα 4 μ. και σύμφωνα με τον Dörpfeld χρονολογείται στη ύστερη ΜΕ περίοδο.

Οικοδόμημα 1 (**Εικ. 259 β**): Έχουν σωθεί λίγα τμήματα τοίχων τα οποία δε δίνουν πληροφορίες για το αρχικό σχέδιο της οικοδομής. Η χρονολόγηση του κτίσματος είναι αβέβαια.

Ο Dörpfeld χρονολόγησε όλες τις παραπάνω οικίες τη ΜΕ περίοδο, θεωρώντας ως παλαιότερα οικοδομήματα τις οικίες 3,2,5 και 6 και ως νεώτερη την οικία 4. Η Μ. Κουμουζέλη, όμως, θεωρεί ότι τα κτίσματα ανήκουν στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο, και πιστεύει ότι η χρήση τους πιθανώς συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ και ότι η εγκατάλειψή τους έγινε την εποχή που εμφανίστηκε η αμαυρόχρωμη κεραμική. Η διεύρυνση της χρήσης των οικιών τη ΜΕ περίοδο, στηρίχθηκε στη ΜΕ χρονολόγηση των γκρίζων μινυακών κανθάρων και στην εύρεση λίγων μόνο αμαυρόχρωμων οστράκων στην περιοχή της Άλτης.⁴⁹¹ Ο Rutter, σε αντίθεση με την προηγούμενη σκέψη, χρονολογεί τις οικίες 2,3 και 6 στις αρχές της ΠΕ ΙΙΙ (όπως τους ταφικούς πίθους), θεωρώντας πιο ύστερο το κτίσμα 3, το οποίο τοποθετεί χρονικά στα τέλη της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου. Την ίδια περίπου άποψη έχει διατυπώσει και η J. Forsén, η οποία θεωρεί ότι η περιοχή εγκαταλείφθηκε στα τέλη της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου.⁴⁹²

Νέο Μουσείο: Έχουν εντοπισθεί τμήματα δύο αψιδωτών οικιών και πιθανώς υπάρχουν και άλλα δύο. Οι οικίες χρονολογούνται στα μέσα της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου, στην οποία ανήκουν και τα περισσότερα κεραμικά ευρήματα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και πρώιμα γκρίζα μινυακά όστρακα.

Πίσσα

Η θέση βρίσκεται πάνω σε λόφο που απέχει 1,5 χλμ. ανατολικά από την Ολυμπία (**Εικ. 247**). Στο νότιο και στο δυτικό τμήμα του λόφου (**Εικ. 260**) βρέθηκαν θεμέλια ορθογώνιων οικιών στην ανωδομή των οποίων πιθανώς ανήκουν βότσαλα και κομμάτια ασβεστόλιθου.⁴⁹³ Μεταξύ των οικοδομικών λειψάνων εντοπίστηκαν αρκετοί χτιστοί κιβωτιόσχημοι (με παιδικές ταφές), τα τοιχώματα των οποίων αποτελούνται από κατακόρυφες πλάκες (δηλώνονται με το γράμμα G στην **Εικ. 260**). Μολονότι η χρονολόγηση των ταφών δεν είναι

⁴⁹¹ Forsén 1992, 90.

⁴⁹² *Ibid.*, 90.

⁴⁹³ Koumouzelis 1980, 194.

ασφαλής, οι Wace και Blegen θεωρούν ότι ανήκουν στη ΜΕ περίοδο.⁴⁹⁴ Εκτός από τα οικιστικά οικοδομικά κατάλοιπα που ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους ή στρώματα, αναφέρονται και ίχνη οχυρωματικού τείχους γύρω από το λόφο.

⁴⁹⁴ Wace, Blegen 1930, 30.

ΑΧΑΪΑ

Λόπεσι - Καταρράκτης (Αγαΐα)

Η θέση βρίσκεται νότια της Πάτρας, στη δυτική πλευρά του Παναχαϊκού. Μετά από ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή το 1951 βρέθηκαν δύο μικροί τύμβοι. Τα ταφικά μνημεία που εντοπίστηκαν στο 26 χλμ. του δημόσιου δρόμου Πατρών - Καλαβρύτων έχουν το κάθε ένα ύψος 1,50 μ. και διάμετρο περίπου 12 μ.⁴⁹⁵

Τάφοι:

Τύμβος Α: Σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκε στρώμα ποτάμιων λίθων που πιθανώς κάλυπτε την αρχική επιφάνεια του τύμβου. Σε χαμηλότερο επίπεδο από την επιφάνεια αυτή, βρέθηκε σωρός λίθων σε τετράπλευρη διάταξη, κάτω από τον οποίο πιθανώς είχε ενταφιασθεί ένας νεκρός του οποίου τα οστά δεν διατηρούνταν.⁴⁹⁶ Από την επίχωση του τύμβου προήλθαν όστρακα από ακάθαρτο πηλό και από το βαθύτερο στρώμα του μνημείου συλλέχθηκαν όστρακα αγγείου κακής όπτησης με ερυθρωπό επίχρισμα.

Τύμβος Β: Ο τύμβος, που βρέθηκε 30 μ. δυτικά από τον πρώτο, έχει τα ίδια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Λίγα μέτρα κάτω από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε στρώμα από ποτάμιους λίθους και κάτω από το στρώμα αυτό, κιτρινωπό χώμα που κάλυπτε έναν ταφικό λάκκο (**Εικ. 261 α**). Ο λάκκος μήκους 1,20 μ. καλυπτόταν από σωρό λίθων και περιείχε λιγοστά ανθρώπινα οστά και όστρακα μινυακών και αμαυρόχρωμων αγγείων. Με τη συγκόλληση ορισμένων οστράκων προέκυψε μία κύλικα της γκρίζας μινυακής κεραμικής (**Εικ.261 β**). Οι τύμβοι αυτοί θυμίζουν τα ταφικά εξάρματα της Μεσσηνίας (Βοϊδοκοιλιά, Παπούλια) αλλά και αυτό του νέου Μουσείου της Ολυμπίας, των οποίων η επιφάνεια καλυπτόταν από ένα λίθινο μανδύα. Και τα δύο ταφικά μνημεία του Καταρράκτη χρονολογούνται τη ΜΕΧ.

Αντίστοιχος οικισμός: Στην ευρύτερη περιοχή δεν έχουν εντοπισθεί οικοδομικά λείψανα της ΜΕ αλλά μόνο της Μυκηναϊκής περιόδου. Ο σύγχρονος, με τους τύμβους, οικισμός δεν πρέπει να απέχει πολύ από τα ταφικά μνημεία.

⁴⁹⁵ Ζαφειρόπουλος 1952, 398.

⁴⁹⁶ *Ibid.*, 398.

ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

Θέρμο

Η θέση βρίσκεται στην περιοχή της Αιτωλίας, 1 χλμ. νότια του ομώνυμου σημερινού χωριού και ανατολικά της λίμνης Τριχωνίδας (**Χάρτες 6, 7**). Πρώτες ανασκαφές στην περιοχή έγιναν από τον Γ. Σωτηριάδη, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και τον Κ. Ρωμαίο από το 1911 μέχρι το 1932.

Τάφοι: Ο Σωτηριάδης κάνει λόγο για τρεις τάφους που βρέθηκαν κάτω από το βορειότερο μέρος της ελλειψοειδούς οικίας Α (μέγαρο Α-**Εικ. 262**).⁴⁹⁷ Σε έναν από τους τάφους (οι οποίοι δεν περιγράφονται) βρέθηκε μία παιδική ταφή, ενώ για το δεύτερο ο Σωτηριάδης συμπέρανε ότι ανήκε σε γυναίκα, λόγω ενός χρυσού κοσμήματος. Αναφέρεται ότι μαζί με τις ταφές βρέθηκαν ίχνη πυράς, μελανά και γκρίζα αγγεία.⁴⁹⁸ Ο Ρωμαίος αμφισβήτησε την ύπαρξη των τάφων και θεώρησε ότι οι κοιλότητες, τις οποίες αναγνώριζε ο Σωτηριάδης ως τάφους, ανήκαν στο δάπεδο προϊστορικής καλύβας που είχε χτισθεί πριν το ελλειψοειδές κτίσμα Α.

Αντίστοιχος οικισμός: Τα οικοδομικά λείψανα εντοπίστηκαν στο βόρειο τμήμα του ναού του Απόλλωνος και εν μέρει κάτω από αυτόν (**Εικ. 262**).

Υπολείμματα δύο καλυβών από φθαρτά υλικά: Η μία βρέθηκε κάτω από το μέγαρο Α και η άλλη δυτικά από την πρώτη και νοτιοανατολικά του ναού του Απόλλωνος. Οι καλύβες ήταν ξύλινες κατασκευές γιατί κάτω από το μέγαρο Α εντοπίστηκαν τεμάχια καμένου πηλού με αποτυπώματα καλάμων.⁴⁹⁹ Από τη μελέτη της στρωματογραφίας διαπιστώθηκε ότι και οι δύο κατασκευές πρέπει να ήταν κατά το ήμισυ υπόγειες, εξαιτίας βυθίσματος εντός του οποίου παρατηρήθηκε ανάμικτο χώμα με άνθρακες και καμένο πηλό (**Εικ. 263**).

Μέγαρο Α: Είναι ελλειψοειδές κτίσμα με προσανατολισμό από βορά προς νότο, το οποίο βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του ναού του Απόλλωνος (**Εικ.262**). Δύο κάθετοι προς τις μακρές πλευρές της οικοδομής τοίχοι τη διαιρούν σε τρία μέρη. Οι διαστάσεις ολόκληρης της οικοδομής είναι 11 x 6 μ.⁵⁰⁰ Η τοιχοδομία διαφέρει από αυτή των προηγούμενων οικιστικών συνόλων, γιατί εκτός από τους λίθους (πλακοειδείς) παρατηρήθηκε η χρήση του πηλού ως συνδετικό υλικό. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων μετρήθηκε στα 0,55 μ. και των

⁴⁹⁷ Σωτηριάδης 1900, 180.

⁴⁹⁸ *Ibid.*, 180-181.

⁴⁹⁹ Ρωμαίος 1915, 236.

⁵⁰⁰ *Ibid.*, 232.

εσωτερικών στα 0,40 μ., ενώ βρέθηκαν και κομμάτια πηλού με ίχνη καλάμων, που φανερώνουν τον τρόπο κατασκευής της σκεπής.

Οικία α1: Βρίσκεται ανατολικά του μεγάρου Α (**Εικ. 262**). Πρόκειται για ορθογώνια οικοδομή που αποτελείται από ένα δωμάτιο, αν και στο κέντρο του νότιου μακρού τοίχου διακρίνεται ένα τοίχιο, ο ρόλος του οποίου δεν έχει διευκρινισθεί. Το δάπεδο της οικίας έχει διαμορφωθεί από πλάκες, ενώ οι διαστάσεις της είναι 7,60 x 4,70 μ.⁵⁰¹ Στο κέντρο βρέθηκε μία κυκλική εστία, ενώ υπήρχαν και άλλες δύο, η μία στο μέσο του βόρειου τοίχου και η άλλη ανατολικά του τοιχίου που βρέθηκε στη νότια πλευρά. Ανάμεσα στα ευρήματα της οικίας αυτής συγκαταλέγονται ένα πήλινο σκεύος που θεωρείται κλίβανος (**Εικ. 264**) και τμήματα χυτρόποδων που ανήκαν σε ένα τριποδικό πύραυνο.⁵⁰² Ένα σημαντικό στοιχείο για την αποκατάσταση του αρχικού σχεδίου της στέγης είναι η προς τα μέσα κλίση που παρατηρήθηκε στους τοίχους της βόρειας και ανατολικής πλευράς και προϋποθέτει την ύπαρξη θολωτής οροφής.⁵⁰³

Οικία α 3: Βρίσκεται νότια της προηγούμενης οικίας (**Εικ. 262**). Είναι ορθογώνια οικοδομή με διαστάσεις 9,30 x 5,30 μ., εντός της οποίας βρέθηκαν κομμάτια πηλού με αποτυπώματα καλάμων και 17 τεμάχια χαυλιοδόντων, τα οποία έφεραν ίχνη επεξεργασίας προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως επένδυση κράνους.⁵⁰⁴

Οικία α 4: Βρίσκεται ανατολικά των οικοδομών α1 και α 3 (**Εικ. 262, 265**). Πρόκειται για καμπυλόγραμμη οικία δύο δωματίων. Εντός του νότιου δωματίου βρέθηκαν δύο εστίες και όστρακα.

Οικία α 5 - α 6: Βρίσκεται ανατολικά του προηγούμενου κτίσματος (**Εικ.265**) και αποτελείται από δύο δωμάτια. Η οικία δεν έχει ανασκαφεί πλήρως.

Οικία β: Βρίσκεται νοτιοανατολικά του ναού. Είναι ελλειψοειδής και από τις δύο πλευρές και αποτελείται από τρία δωμάτια (**Εικ. 266**). Εντός της οικοδομής εντοπίστηκαν λείψανα εστιών, κομμάτια πηλού με αποτυπώματα καλάμων και όστρακα πίθων. Το δάπεδο σε ορισμένα σημεία είχε επιστρωθεί με λίθινες πλάκες.

Εκτός από τα παραπάνω οικήματα εντοπίστηκαν και άλλα κτίσματα, ένα από τα οποία βρίσκεται δυτικά του ναού. Πρόκειται για ελλειψοειδές οικοδόμημα

⁵⁰¹ Συριόπουλος 1968, 284.

⁵⁰² Ρωμαίος 1915, 234 -235.

⁵⁰³ *Ibid.*, 241.

⁵⁰⁴ *Ibid.*, 241.

με προσανατολισμό από τα δυτικά προς τα ανατολικά, του οποίου ο βόρειος τοίχος φαίνεται να έχει ενισχυθεί ή επισκευαστεί με την προσθήκη ενός εσωτερικού τοιχίου (**Εικ. 262**). Εντός του βρέθηκαν έξι πίθοι.⁵⁰⁵

Ο Ρωμαίος χρονολόγησε τις παραπάνω οικίες την περίοδο από το 1500 μέχρι το 1350 π.Χ., θεωρώντας το μέγαρο Α και την οικία α 4 πρωιμότερες από τις άλλες οικοδομές.⁵⁰⁶ Σύμφωνα με τον Συριόπουλο, οι Matz και Schachermeyr θεωρούν ότι πρόκειται για κατασκευές της ΜΕ περιόδου, ορισμένες από τις οποίες δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν και κατά τη διάρκεια των ΥΕ χρόνων.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Συριόπουλος 1968, 285.

⁵⁰⁶ Ρωμαίος 1915, 240.

⁵⁰⁷ Συριόπουλος 1968, 283.

ΦΩΚΙΑ

Κρίση

Πρόκειται για ακρόπολη (**Εικ. 267**) η οποία βρίσκεται λιγότερο από 1 χλμ. νότια του χωριού Χρυσό, πάνω στην οποία μεταγενέστερα κατασκευάστηκε το εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου (**Χάρτης 6**). Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν τα έτη 1935-1936 από την Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή με τους L. Lerat, J. Jannoray και H. van Effenterre.

Τάφοι: Στην κορυφή της ακρόπολης εντοπίστηκαν περίπου 30 *intramuros* τάφοι, οι οποίοι ανήκουν στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων με πλευρές από κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες και καλύπτονται με επίπεδους λίθους. Αναφορές θα γίνουν αρχικά στις παιδικές ταφές και στη συνέχεια στις ταφές ενηλίκων, σύμφωνα με τον διαχωρισμό των J. Jannoray και H. van Effenterre.

Τάφος 2: Βρίσκεται νοτιοανατολικά των σύγχρονων ΜΕ οικιών (**Εικ. 268**). Είναι κιβωτιόσχημος τραπεζιόσχημος, μικρών διαστάσεων (0,50 x 0,32 μ.) με βάθος μόλις 0,26 μ., ο οποίος έχει κατασκευαστεί από τέσσερις πλάκες ασβεστόλιθου (**Εικ. 269, 271**).⁵⁰⁸ Εντός του τάφου, πάνω σε δάπεδο από φυσικό βράχο, βρέθηκαν τα οστά ενός παιδιού με το κρανίο προς τα ανατολικά.

Τάφος 6: Βρέθηκε δίπλα από τον κιβωτιόσχημο 7 (**Εικ. 268, 270**). Έχει κατασκευαστεί από τέσσερις πλάκες ασβεστόλιθου και οι διαστάσεις του είναι 0,53 x 0,47 x 0,34 μ.⁵⁰⁹ Ο τάφος καλυπτόταν από μία πλάκα ασβεστολιθική η οποία είχε κοπεί στα δύο και οι αρχικές της διαστάσεις ήταν 0,68 x 0,61 μ.⁵¹⁰ Εντός του κιβωτιόσχημου βρέθηκαν σε κακή κατάσταση διατήρησης τα οστά δύο σκελετών, ενός βρέφους και ενός παιδιού. Οι ταφές, όπως και του προηγούμενου τάφου, ήταν ακτέριστες.

Τάφος 7: Βρίσκεται δυτικά του προηγούμενου κιβωτιόσχημου (**Εικ. 268, 270**) και περιέχει έναν ακτέριστο παιδικό σκελετό σε κατάσταση αποσύνθεσης. Οι πλευρές του έχουν κατασκευαστεί από μονολιθικές ασβεστολιθικές πλάκες ενώ βρέθηκε και η καλυπτήρια πλάκα του. Οι δύο γειτονικοί κιβωτιόσχημοι (6 και 7) ανήκουν σε οικία της ΜΕ περιόδου.

Τάφος 3 : Βρίσκεται δυτικά του τάφου 2 (**Εικ. 268**). Οι πλευρές του είναι κατασκευασμένες από πλάκες πωρόλιθου, ενώ η καλυπτήρια πλάκα του δε

⁵⁰⁸ Jannoray, van Effenterre 1937, 309.

⁵⁰⁹ *Ibid.*, 310.

⁵¹⁰ *Ibid.*, 310.

βρέθηκε. Είναι μεγαλύτερος από τους προηγούμενους τάφους καθώς οι διαστάσεις του είναι 1,48 x 1,11 x 0,83.⁵¹¹ Εντός του υπήρχαν τα διαταραγμένα οστά ενός σκελετού και ένα χρυσό έλασμα. Ο τάφος είναι συλημένος.

Τάφος 13: Η νότια πλευρά του είχε κοπεί από έναν τοίχο της Μυκηναϊκής περιόδου (**Εικ. 268, 272**). Πρόκειται για κιβωτιόσχημο με τοιχώματα από ασβεστολιθικές πλάκες. Εντός του βρέθηκαν τα υπολείμματα τριών σκελετών.

Τάφος 14: Έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τον προηγούμενο - από βορά προς νότο - και τα ίδια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά (**Εικ. 268**).

Τάφος 1: Βρίσκεται νότια των τάφων 2 και 3 και διατηρούνται μόνο η βορειοδυτική μακρά πλευρά του και η δυτική στενή (**Εικ. 268**). Ο τάφος περιείχε τα οστέινα κατάλοιπα ενός νεκρού και έναν αμαυρόχρωμο αμοφορίσκο.⁵¹²

Τάφοι 10-11: Βρέθηκαν ο ένας δίπλα στον άλλο, κάτω από δάπεδο ΜΕ οικίας (**Εικ. 268**). Ο τάφος 10, με διαστάσεις 1,15 x 0,82 x 0,70 μ., ήταν κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες και καλυπτόταν από δύο μεγάλους λίθους. Περιείχε το σκελετό μίας γυναίκας και έναν αμοφορίσκο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Ο τάφος 11 ήταν κατασκευασμένος δυτικά του 10. Οι διαστάσεις του ήταν 1,35 x 0,68 x 0,70 μ. και έκλεινε με τρεις καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες. Εντός του βρέθηκαν ένας ανδρικός σκελετός και ένα αμαυρόχρωμο αγγείο.

Τάφος 15: Ανήκει στους κιβωτιόσχημους μεγάλων διαστάσεων (1,62 x 1 x 0,78 μ.).⁵¹³ Ο προσανατολισμός του είναι από τα ανατολικά στα δυτικά (**Εικ. 268**). Έχει κατασκευαστεί από πλάκες ασβεστόλιθου και πωρόλιθου. Από το κάλυμμα του έχουν σωθεί μόνο τμήματα ασβεστολιθικής πλάκας. Πάνω στο δάπεδο (φυσικός βράχος) υπήρχαν τρεις σκελετοί, η αρχική στάση των οποίων δεν έγινε γνωστή λόγω της διατάραξης που προκλήθηκε από τη σύληση του τάφου. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με τρεις πρόχους, οι οποίες δε διατηρήθηκαν ακέραιες. Τα αγγεία που ανήκουν στην χονδροειδή κεραμική έφεραν ίχνη φωτιάς, γι' αυτό και οι ανασκαφείς υπέθεσαν την αρχική οικιακή χρήση τους πριν τη λειτουργία τους ως κτερίσματα.

Εντύπωση προκαλεί η απουσία άλλων ταφικών τύπων (λάκκων και πίθων) ενώ έκδηλη είναι και η απορία για το αρχικό περιεχόμενο των συλημένων τάφων,

⁵¹¹ Jannoray, van Effenterre 1937, 311.

⁵¹² *Ibid.*, 312.

⁵¹³ *Ibid.*, 314.

καθώς διαπιστώνεται «φτώχεια» όσον αφορά τις προσφορές. Για τη στάση των νεκρών (σε όσους τάφους οι σκελετοί δε βρέθηκαν σε κατάσταση αποσύνθεσης) δε δίνονται αρκετές πληροφορίες, ενώ από τη θέση των κρανίων διαπιστώνεται ότι δεν υπάρχει κάποιος κανόνας προσανατολισμού, αν και αρκετοί είναι οι νεκροί που έχουν τοποθετηθεί με την κεφαλή προς την ανατολή.

Αντίστοιχος οικισμός: Λόγω της μεταγενέστερης Μυκηναϊκής και Βυζαντινής οικιστικής δραστηριότητας τα αρχαιότερα ΜΕ λείψανα δε διατηρήθηκαν.

Τμήμα καμπυλόγραμμης οικοδομής: Βρέθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο (τάφος IV) από την πλειονότητα των κτισμάτων, τα οποία είχαν κατασκευαστεί στην κορυφή της ακρόπολης (**Εικ. 267**). Το σωζόμενο καμπύλο τμήμα είχε κατασκευαστεί από αδρές πέτρες μικρού μεγέθους (**Εικ. 273**).

Οικία Α: Είναι ορθογώνια οικοδομή με προσανατολισμό από τα βορειοανατολικά στα νοτιοδυτικά και με διαστάσεις 20 x 10 μ.⁵¹⁴ Ένας μακρός τοίχος που διατρέχει το κέντρο του μακρού άξονα της οικοδομής την διαιρεί σε δύο τμήματα, από τα οποία το καλύτερα σωζόμενο είναι το βορειοδυτικό (**Εικ.274**). Ο νοτιοανατολικός τοίχος δε διατηρείται, ενώ το βορειοδυτικό μέρος της οικίας χωρίζεται σε τρία δωμάτια (a,b,c). Εντός του δωματίου c βρέθηκαν δύο ορθογώνιες κατασκευές σε σχήμα Π που έχουν ερμηνευθεί ως εστίες.⁵¹⁵ Στα δωμάτια a και b βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι (14, 15) - ένας στο καθένα - οι οποίοι ανήκουν σε ψηλότερο στρώμα από αυτό του δαπέδου της οικοδομής, γι' αυτό και η κατασκευή τους πρέπει να είναι μεταγενέστερη της χρήσης της οικίας. Η τοιχοδομία, που αποτελείται από αργούς λίθους και πηλό, θυμίζει τα κτίσματα του Θέρμου. Το πάχος των τοίχων είναι περίπου 0,50 μ., με εξαίρεση το βορειοανατολικό τοίχο που μετρήθηκε στα 0,90 μ.⁵¹⁶ Από την οικία προέρχεται κεραμική γκρίζα μινυακή, αμαυρόχρωμη και χονδροειδούς κατασκευής.

Οικίες Β και C: Είναι δύο οικοδομές με ευθύγραμμους τοίχους που βρίσκονται ανατολικά της προηγούμενης οικοδομής (**Εικ. 268**). Τμήμα της οικίας C έχει χτισθεί πάνω από την Β, γεγονός που φανερώνει τη μεταγενέστερη χρονολόγηση της πρώτης (**Εικ. 275**). Η οικία Β, το περίγραμμα της οποίας δε σώζεται πλήρως, αποτελείται από πολλά δωμάτια εντός των οποίων βρέθηκαν

⁵¹⁴ Συριόπουλος 1968, 286.

⁵¹⁵ Jannoray, van Effenterre 1937, 303.

⁵¹⁶ Συριόπουλος 1968, 286.

τέσσερις (ή πέντε) κιβωτιόσχημοι. Σύγχρονοι με την οικία τάφοι είναι οι 10 και 11, ενώ μεταγενέστεροι οι 9 και 12 καθώς οι καλυπτήριες πλάκες τους βρέθηκαν σε ψηλότερο επίπεδο από το δάπεδο της οικοδομής.⁵¹⁷ Κάτω από το νότιο τμήμα του δαπέδου της οικίας Β βρέθηκε μία αύλακα υδραγωγείου (**Εικ. 275**). Τα όστρακα τα οποία συγκεντρώθηκαν από την οικία ανήκουν κυρίως στις κατηγορίες της γκριζας μινυακής και αμαυρόχρωμης κεραμικής. Η οικία C που διατηρείται καλύτερα από την Β, αποτελείται από δύο δωμάτια και μία αυλή. Οι διαστάσεις του μεγάλου δωματίου (νότιου) είναι 6 x 3 μ. και του μικρότερου 3,50 x 2,50 μ.⁵¹⁸ Από την οικοδομή συλλέχθηκαν όστρακα γκριζα μινυακά.

Οικία D: Βρίσκεται ανατολικά των προηγούμενων κτισμάτων (**Εικ. 268**). Πρόκειται για μικρή αψιδωτή οικοδομή με προσανατολισμό από τα νοτιοανατολικά στα βορειοδυτικά (**Εικ. 276**). Οι διαστάσεις της είναι 4 x 3,60 μ. και το πάχος των τοίχων της 0,70 μ.⁵¹⁹ Εντός του κτίσματος βρέθηκαν ένας βόθρος (στο κέντρο του δωματίου) και 8 πίθοι, η παρουσία των οποίων φανερώνει την αποθηκευτική χρήση του χώρου.⁵²⁰

Από τις παραπάνω κατασκευές, αυτές που ανήκουν στην παλαιότερη οικοδομική φάση της ΜΕ περιόδου είναι οι Α, Β και D (και οι κιβωτιόσχημοι 10 και 11), ενώ στις νεώτερες ΜΕ κατασκευές ανήκουν η οικία G και οι υπόλοιποι κιβωτιόσχημοι.⁵²¹

Κίρρα

Η περιοχή βρίσκεται νοτιοδυτικά της Κρίσας και ανατολικά της Ιτέας, στα βόρεια του Κρισαιού κόλπου (**Χάρτες 7, 18**). Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν τα έτη 1937-1938 από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή με τους L. Dor, J. Jannoray και H. και M. van Effenterre, ενώ αρχαιολογικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν και από την Ί Εφορεία Αρχαιοτήτων το 1967 σε απόσταση 100 μ. από τη θέση την οποία ενέσκαψαν οι Γάλλοι. Από τις έρευνες διαπιστώθηκε η ύπαρξη πέντε ΜΕ στρωμάτων στα οποία εντάσσονται τα οικοδομικά λείψανα ενός εκτεταμένου οικισμού, που χωρίσθηκε σε πέντε τμήματα (δηλώνονται με τα γράμματα Α-Ε)

⁵¹⁷ Jannoray, van Effenterre 1937, 305.

⁵¹⁸ *Ibid.*, 305-306.

⁵¹⁹ *Ibid.*, 306.

⁵²⁰ *Ibid.*, 307-308.

⁵²¹ *Ibid.*, 308.

σύμφωνα με τις τομές που επιχειρήθηκαν (**Εικ. 277**).⁵²² Εντός των οικοδομών ή πολύ κοντά σε αυτές βρέθηκαν 59 τάφοι, εκ των οποίων οι 40 χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο.

Τάφοι: Οι τάφοι ανήκουν σε όλους τους γνωστούς ταφικούς τύπους της εποχής καθώς έχουν βρεθεί λάκκοι, κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από πλάκες και από πλίνθους και πίθοι. Η παράθεση των τάφων θα γίνει με βάση τον χρονικό διαχωρισμό των Dor, Jannoray και van Effenterre, οι οποίοι, όπως παρατηρεί ο Caskey, εξομοιώνουν την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο με την πρόιμη φάση της ΜΕ (ΜΕ Ι Α).⁵²³

Τάφος 31: Βρέθηκε στον τομέα D (**Εικ. 277, 278**). Είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από άψητες πλίνθους και με διαστάσεις 1,62 x 0,56 x 0,40 μ.⁵²⁴ Εντός του βρέθηκε ο σκελετός ενός ενήλικα σε κακή κατάσταση, πάνω σε δάπεδο στρωμένο με βότσαλα. (ΜΕ Ι Β)

Τάφοι 45-48: Εντοπίστηκαν στον τομέα Β (**Εικ. 279**). Πρόκειται για απλούς λάκκους με ένα σκελετό στον καθένα, σε συνεσταλμένη στάση. Εξαίρεση αποτελεί ο νεκρός του λάκκου 45, ο οποίος βρέθηκε με τη ράχη του ακουμπισμένη στο έδαφος και με τα σκέλη του κεκαμμένα. Οι τρεις από τους τέσσερις λάκκους ήταν ακτέριστοι. Μόνο στον τάφο 48 βρέθηκε ένα κομμάτι από ορείχαλκο.⁵²⁵ Και οι τέσσερις χρονολογούνται τη ΜΕ Ι Β περίοδο.

Τάφοι 25, 26, 44: Είναι απλοί λάκκοι. Οι δύο πρώτοι (25-26) βρέθηκαν στον τομέα D (**Εικ. 278**) ενώ ο τρίτος στον τομέα Α (**Εικ. 279**). Καθένας από τους τρεις λάκκους περιείχε ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση (ο λάκκος 26 περιείχε οστά διαταραγμένα). Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες. Πολύ κοντά στο λάκκο 26 βρέθηκε ένας πίθος, ο οποίος περιείχε στάχτες από λευκό οργανικό υλικό και χρονολογείται την ίδια εποχή με τους τρεις λάκκους (ΜΕ ΙΙ).⁵²⁶ Ο πίθος πιθανώς χρησίμευσε ως κτέρισμα.

Τάφοι 23, 30, 33: Είναι κιβωτιόσχημοι οι οποίοι βρέθηκαν στον τομέα D (**Εικ. 278**). Ο πρώτος είναι κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από άψητες πλίνθους και με διαστάσεις 0,50 x 0,30 x 0,30 μ.⁵²⁷ Εντός του βρέθηκε ο σκελετός ενός παιδιού σε κατάσταση αποσύνθεσης. Ο τάφος 30 είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από

⁵²² Dor, Jannoray, van Effenterre 1960, 31.

⁵²³ Caskey 1962, 211.

⁵²⁴ Dor, Jannoray, van Effenterre 1960, 120.

⁵²⁵ *Ibid.*, 122-123.

⁵²⁶ *Ibid.*, 119.

⁵²⁷ *Ibid.*, 119.

άψητες πλίνθους και με διαστάσεις 0,40 x 0,25 x 0,30 μ.⁵²⁸ Περιείχε έναν παιδικό σκελετό κατεστραμμένο στο μεγαλύτερο τμήμα του. Ο τάφος 33 είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από ορθοστάτες. Οι διαστάσεις του είναι 0,60 x 0,55 x 0,30 μ.⁵²⁹ Εντός του βρέθηκε ο σκελετός ενός παιδιού σε κατάσταση αποσύνθεσης. Και οι τρεις τάφοι, που είναι ακτέριστοι, χρονολογούνται τη ME II περίοδο.

Τάφοι 41, 53: Είναι ταφικοί πίθοι οι οποίοι βρέθηκαν, ο πρώτος στον τομέα D (**Εικ. 278**) και ο δεύτερος στον τομέα A (**Εικ. 279**).⁵³⁰ Ο πρώτος πίθος, ο οποίος δε βρέθηκε ακέραιος, περιείχε τα υπολείμματα ενός παιδικού σκελετού που ήταν τοποθετημένος πάνω σε στρώμα από λευκά βότσαλα. Η ταφή ήταν κτερισμένη με διάτρητα θαλάσσια κοχύλια. Από το δεύτερο ταφικό αγγείο σώθηκε ένα μεγάλο όστρακο χονδροειδούς πίθου που κάλυπτε τα οστά ενός βρέφους. Και τα δύο ταφικά αγγεία, που αρχικά θα χρησιμοποιήθηκαν ως οικιακά σκευή, χρονολογούνται τη ME II περίοδο.

Τάφοι 2, 13, 16, 22: Είναι κιβωτιόσχημοι με πλευρές σχηματισμένες από πλάκες και μικρούς λίθους. Ο τάφος 2 βρέθηκε στον τομέα E (**Εικ. 280**) ενώ οι υπόλοιποι στον τομέα D (**Εικ. 278**). Ο πρώτος κιβωτιόσχημος περιείχε λίγα οστά μαζί με στάχτες και μία χάλκινη καρφίτσα. Ο τάφος 16 περιείχε 5 σκελετούς, τοποθετημένους ο ένας πάνω στον άλλον με τα κρανία προς το βορά.⁵³¹ Μαζί με τα οστά εντοπίστηκε και ένα μικρό χάλκινο ξίφος με έντονα τα σημάδια της διάβρωσης. Οι άλλοι δύο τάφοι (13 και 22) περιείχαν ένα σκελετό ο καθένας σε συνεσταλμένη στάση, ενώ εντός του 22 βρέθηκαν και δύο πρόχοι. Και οι τέσσερις τάφοι χρονολογούνται τη ME III B περίοδο.

Τάφοι 12, 15: Είναι κιβωτιόσχημοι λιθοπερίκλειστοι με πλευρές από μικρούς λίθους οι οποίοι βρέθηκαν στον τομέα D (**Εικ. 278**). Και οι δύο τάφοι περιείχαν από έναν ακτέριστο σκελετό σε εμβρυϊκή στάση. Το δάπεδο του δεύτερου κιβωτιόσχημου ήταν στρωμένο με βότσαλα. Και οι δύο ανήκουν στη ME III B περίοδο.

Οι υπόλοιποι, από τους 40 ME τάφους, ανήκουν στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων με πλευρές από ορθοστάτες και χρονολογούνται τη ME III B περίοδο. Από τους τάφους αυτούς αξίζει να αναφερθούν οι 5, 43 και 59. Ο πρώτος

⁵²⁸ Dor, Jannoray, van Effenterre 1960, 120.

⁵²⁹ *Ibid.*, 120.

⁵³⁰ *Ibid.*, 121, 123.

⁵³¹ *Ibid.*, 118.

(5) βρέθηκε στον τομέα Ε (**Εικ. 280**). Οι διαστάσεις του είναι 1,20 x 1,20 x 0,65 μ.⁵³² Ο τάφος είχε διαταραχθεί λόγω γεωργικών εργασιών που πραγματοποιούνταν στην περιοχή, γι' αυτό και τα οστά στο εσωτερικό του βρέθηκαν διαταραγμένα. Την ταφή συνόδευαν αφιερώματα από χαλκό (δύο εγχειρίδια), από στεατίτη (δύο σφονδύλια) ενώ κοντά στον τάφο βρέθηκε ένας πιθαμοφόρας (**Εικ. 281**, αρ.62) που πιθανώς εντάσσεται στα κτερίσματα της ταφής. Ο τάφος 43 βρέθηκε στον τομέα Α (**Εικ. 279**). Περιείχε το συνεσταλμένο σκελετό ενός παιδιού και ένα σφονδύλι από στεατίτη. Πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες βρέθηκαν στην αρχική τους θέση, υπήρχε ο σκελετός ενός ενήλικα κατά τη συνήθη συνεσταλμένη στάση.⁵³³ Ο κιβωτιόσχημος 59 βρέθηκε στον τομέα Α (**Εικ. 279, 282 α**). Οι διαστάσεις του είναι 1,10 x 0,80 x 0,70 μ.⁵³⁴ Εντός του βρέθηκαν δύο σκελετοί ενηλίκων σε κακή κατάσταση διατήρησης μαζί με δύο αμφορίσκους και ένα χάλκινο εγχειρίδιο (**Εικ. 282 β, 283**).

Οι πρώτοι *intramuros* τάφοι της Κίρρας ανήκουν στις κατηγορίες των απλών λάκκων, των πίθων και των κιβωτιόσχημων με πλευρές από άψητες πλίνθους, ενώ οι μεταγενέστεροι στους τύπους των κιβωτιόσχημων με πλευρές από λίθους ή κατακόρυφες πλάκες, οι οποίοι περιείχαν περισσότερους από έναν σκελετούς μαζί με αφιερώματα. Οι σκελετοί που βρέθηκαν μέσα σε λάκκους ήταν καλύτερα διατηρημένοι από εκείνους που είχαν τοποθετηθεί σε κιβωτιόσχημους. Οι περισσότεροι από τους νεκρούς βρέθηκαν σε συνεσταλμένη στάση, με το ένα χέρι μπροστά από το πρόσωπο και το άλλο τεντωμένο κατά μήκος των μηρών.

Στον τομέα Α (**Εικ. 279**) βρέθηκαν συγκεντρωμένοι 6 μεγάλοι κιβωτιόσχημοι (αρ. 54-59) οι οποίοι πιθανώς ανήκουν σε μία ομάδα «σημαντικών» ανθρώπων για τον οικισμό, καθώς πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες εντοπίστηκαν στήλες που τοποθετήθηκαν σε μεταγενέστερη περίοδο από τη ΜΕ.⁵³⁵ Δύο κοινά χαρακτηριστικά των 6 τάφων είναι το βάθος στο οποίο βρέθηκαν (1,50-1,70 μ.) και ο προσανατολισμός τους (από βόρα προς νότο).

Το 1/3 των τάφων περιείχαν αφιερώματα. Ανάμεσα στα κεραμικά σκεύη συγκαταλέγονται αγγεία εγχάρακτα, χονδροειδή και μελανά, γκρίζα και κίτρινα μινυακά, ενώ συναντάται και η αχαϊκή κεραμική η οποία είχε λεπτά τοιχώματα και στιλβωμένη επιφάνεια. Τα χρονικά όρια της αχαϊκής κεραμικής κάλυπταν τη ΜΕ Ι

⁵³² Dor, Jannoray, van Effenterre 1960, 116.

⁵³³ *Ibid.*, 122.

⁵³⁴ *Ibid.*, 124.

⁵³⁵ Blackburn 1970, 231.

Β μέχρι τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο, οπότε και εξαφανίστηκε, και τα σχήματα που την αντιπροσώπευαν ήταν οι πρόχοι, οι κύλικες και οι υδρίες.⁵³⁶

Εκτός από την κεραμική βρέθηκαν αντικείμενα από χρυσό (σπείρες) από χαλκό (ξίφη και καρφίτσες) και από στεατίτη (σφονδύλια). Η παρουσία των όπλων σχετίζεται με τους ύστερους ΜΕ κιβωτιόσχημους και με την εμφάνιση των πολεμιστών που επρόκειτο να κυριαρχήσουν κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής εποχής. Στον τάφο 58 βρέθηκε ένας κύαθος που περιείχε σιτάρι, η παρουσία του οποίου πιθανώς υποδηλώνει την ύπαρξη ταφικών τελετουργιών που συνδέονταν με τις αντιλήψεις του πληθυσμού για το θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή. Η εμφάνιση καμένων οστών προβάτων σε κάποιους κιβωτιόσχημους, όπως και ο πίθος με τις στάχτες και την οργανική ουσία που βρέθηκε κοντά στους τάφους 25 και 26, αποτελούν στοιχεία τα οποία ενδεχομένως σχετίζονται με προσφορές θυσιών προς τους νεκρούς. Η συνέχιση της κατασκευής των κιβωτιόσχημων κατά την ΥΕ Ι, φανερώνει, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, την κοινή πολιτιστική ταυτότητα της ΜΕ και ΥΕ περιόδου.⁵³⁷

Στον Πίνακα 24 αναφέρονται 42 και όχι 40 ΜΕ τάφοι γιατί περιλαμβάνεται και ο πίθος 21 που χρονολογείται την ΠΕ ΙΙΙ, ενώ ο κιβωτιόσχημος 43 θεωρείται διπλός, λόγω του σκελετού που εντοπίστηκε πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες.

Αντίστοιχος οικισμός: Τα περισσότερα οικοδομικά λείψανα που ήρθαν στην επιφάνεια ανήκουν στη ΜΕ ΙΙΙ Β, ενώ πολλά από αυτά εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται κατά τη διάρκεια της ΥΕ Ι περιόδου.

Τομέας Β: Αποκαλύφθηκε ορθογώνιο οίκημα (**Εικ. 279**) με τέσσερα δωμάτια (a-d). Στο νότιο τοίχο του δωματίου b εντοπίστηκε εστία (θέση Φ) η οποία καλυπτόταν από τέφρα και οστά ζώων.⁵³⁸ Η οικία χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.

Τομέας C: Εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων της οικοδομής b (**Εικ. 280**).

Τομέας D: Αποκαλύφθηκε κτίσμα ορθογώνιο με κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά και με διαστάσεις 21 x 8 μ. (**Εικ. 278**).⁵³⁹ Η οικοδομή αποτελείται από πέντε δωμάτια (a-e) κατασκευασμένα σε μια ευθεία, το ένα πίσω από το άλλο. Τα δωμάτια a και b επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω μίας θύρας, ενώ στο νότιο τοίχο του δωματίου b δεν υπάρχει πέρασμα προς τον διπλανό

⁵³⁶ Dor, Jannoray, van Effenterre 1960, 79-80.

⁵³⁷ *Ibid.*, 64.

⁵³⁸ Συριόπουλος 1968, 287.

⁵³⁹ Dor, Jannoray, van Effenterre 1960, 39.

χώρο c. Το δάπεδο του δωματίου b είχε διαμορφωθεί από πατημένο πηλό και στο κέντρο του υπήρχε μία κυκλική εστία με υπολείμματα υπόλευκης τέφρας.⁵⁴⁰ Τα υπόλοιπα δωμάτια (c-e) επικοινωνούν μεταξύ τους, και προφανώς αποτελούν ξεχωριστό οικοδόμημα. Οι ανασκαφείς αναγνωρίζουν στους χώρους a και b τον τύπο του μεγάρου που κατοικείται από τη ΜΕ ΙΙΙ μέχρι την ΥΕ Ι περίοδο.

Δυτικά της προηγούμενης οικοδομής εντοπίστηκαν τα δωμάτια h και j (**Εικ.278**). Το πρώτο έχει διαστάσεις 3,40 x 2,50 μ. και το δεύτερο 5 x 0,75 μ.⁵⁴¹ Τα δύο αυτά οικοδομήματα πιθανώς ανήκουν σε δύο οικίες της ΜΕ ΙΙΙ Β.

Οι οικοδομές της πρώιμης ΜΕΧ κατασκευάζονταν από ωοειδείς λίθους, ενώ τα ύστερα κτίσματα από τυχαίους λίθους. Η ανωδομή, όπως και σε όλες τις άλλες σύγχρονες θέσεις, αποτελείται από άψητες πλίνθους. Το πάχος των τοίχων μετρήθηκε περίπου στα 0,40 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος από 0,40-0,50 μ. των πρώιμων οικοδομών γίνεται 0,90-1,20 μ. στις ύστερες.

Η Forsén αναφέρει στρώμα καταστροφής πάνω στο οποίο χτίστηκε ο ΜΕ οικισμός, το οποίο οι ανασκαφείς της Κίρρας τοποθετούν πριν τη ΜΕ Ι Α, ενώ ο Caskey πριν την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο.⁵⁴² Η ταύτιση της ΠΕ ΙΙΙ με τη ΜΕ Ι Α δεν έχει γίνει ευρέως αποδεκτή.

Η ίδια στρωματογραφία παρατηρήθηκε και στις ανασκαφές της Ί Εφορείας Αρχαιοτήτων, 100 μ. μακριά από το χώρο του οικισμού που ανέσκαψαν οι Γάλλοι. Στο οικόπεδο Σκούρα (**Εικ. 284**) αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνια οικοδομήματα (υπεράνω του ενός κατασκευάστηκε αψιδωτή οικοδομή) στα οποία βρέθηκαν αγγεία της ΜΕΧ. Σύμφωνα με τη διαπίστωση της υπεύθυνης για την ανασκαφή αρχαιολόγου, η κατοίκηση στην περιοχή εγκαταλείφθηκε προς τα τέλη της ΜΕ περιόδου και ο χώρος μετατράπηκε σε Μυκηναϊκό νεκροταφείο.⁵⁴³ Ο ΜΕ οικισμός που ερεύνησαν οι Γάλλοι προφανώς επεκτείνεται σε μία ευρύτερη περιοχή που μέχρι στιγμής δεν έχει ανασκαφεί.

⁵⁴⁰ Dor, Jannoray, van Effenterre 1960, 40.

⁵⁴¹ *Ibid.*, 41.

⁵⁴² Forsén 1992, 152.

⁵⁴³ Νικοπούλου 1968, 146.

ΦΘΙΩΤΙΑΔΑ

Δραχμάνι (-Αγ. Μαρίνα)

Ο ομώνυμος τύμβος εντοπίστηκε στην τοποθεσία η οποία βρίσκεται νότια της Ελάτειας (**Χάρτης 18**). Η ευρύτερη περιοχή ερευνήθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον Γ. Σωτηριάδη ο οποίος, σύμφωνα με τους Wace και Thompson, επεξεκίνησε τις ανασκαφές γύρω από το χωριό του Δραχμανίου προς τρεις κατευθύνσεις⁵⁴⁴: α) προς τα νοτιοανατολικά, όπου υπήρχε ένας μικρός λόφος με υπολείμματα ΝΛ καλυβών και κεραμική με διακόσμηση αμαυρόχρωμη και εγγάρακτη (ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται και ένας λάκκος με ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση), β) προς τα βορειοδυτικά (στους αμπελώνες ιδιοκτησίας Πιτέρη - Γιαννακόπουλου), όπου συγκεντρώθηκαν όστρακα και των τριών περιόδων της Εποχής του Χαλκού και γ) προς τα βόρεια, όπου εντοπίστηκε ο τύμβος.

Η τοποθεσία που ανέσκαψε ο Σωτηριάδης στα νοτιοανατολικά του Δραχμανίου και θεώρησε ότι σχετίζεται με ΝΛ οικισμό καλυβών, ταυτίζεται με το χωριό της Αγ. Μαρίνας (**Χάρτης 18**). Πρόκειται για ένα λόφο που βρίσκεται κοντά στον Κηφισό, πάνω στον οποίο αποκαλύφθηκαν τοίχοι οικιών και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι με καλυπτήριες πλάκες, που πιθανώς σχετίζονται με οικισμό της πρώιμης ΜΕ περιόδου (με βάση τα όστρακα της αμαυρόχρωμης κεραμικής που εντοπίστηκαν στη θέση).⁵⁴⁵ Οι κιβωτιόσχημοι περιείχαν ακτέριστους σκελετούς σε εμβρυϊκή στάση, εκ των οποίων ο ένας ήταν παιδικός και είχε εναποτεθεί σε τάφο, του οποίου η μία πλευρά σχηματιζόταν από τον τοίχο μίας οικοδομής.⁵⁴⁶

Τάφοι: Ο τύμβος του Δραχμανίου είχε ύψος 3 μ. και περίπου την ίδια διάμετρο. Στο κέντρο του ταφικού μνημείου, κάτω από τον τύμβο, εντοπίστηκε σωρός λίθων που κάλυπταν το συνεσταλμένο σκελετό μιας γυναίκας.⁵⁴⁷ Το δάπεδο κάτω από το σκελετό καλυπτόταν από λευκή γη, η οποία εντοπίστηκε και στα δάπεδα των οικοδομών της Αγ. Μαρίνας. Δίπλα από τη νεκρή, στο ύψος του κρανίου, εντοπίστηκε ένας βόθρος τα τοιχώματα του οποίου καλύπτονταν με την ίδια λευκή ουσία που βρέθηκε κάτω από το σκελετό. Εντός του βόθρου βρέθηκαν, μαζί με τέφρα και άνθρακες, απανθρακωμένοι σπόροι σίτου και στάχια. Τα

⁵⁴⁴ Wace, Thompson 1912, 202-204.

⁵⁴⁵ Σωτηριάδης 1910, 164.

⁵⁴⁶ Συριόπουλος 1968, 306.

⁵⁴⁷ Σωτηριάδης 1906, 143.

ευρήματα αυτά πρέπει να ήταν προσφορές που τοποθετήθηκαν σε βόθρο θυσίας. Η νεκρή ήταν κτερισμένη με δύο ζεύγη χρυσών ενωτίων, με ένα χάλκινο χειρίδιο **(Εικ. 285)** και με επτά αγγεία, μεταξύ των οποίων δύο ραμφόστομες πρόχοι με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και δύο κυαθόσχημα μελανά αγγεία.

Πάνω από το χώμα και από τους λίθους που κάλυπταν το σκελετό, σε βάθος μισού μέτρου από την επιφάνεια του τύμβου, βρέθηκε ένας πιθαμφορέας με αμαυρόχρωμη διακόσμηση δικτυωτών και γεωμετρικών μοτίβων **(Εικ. 286)**. Το αγγείο πιθανώς χρησίμευσε ως σήμα καθώς την εποχή της δημιουργίας του τύμβου θα βρισκόταν στην επιφάνεια και θα ήταν ορατό. Ο Σωτηριάδης θεωρεί ότι η μοναδική νεκρή του τύμβου θα ανήκε σε εξέχουσα κοινωνική τάξη, λόγω των πλούσιων αφιερωμάτων της αλλά και του ταφικού μνημείου το οποίο δεν χρησιμοποιήθηκε για ενταφιασμούς άλλων ατόμων.⁵⁴⁸

Αρχικά, ο Σωτηριάδης χρονολόγησε το ταφικό μνημείο τη ΜΜ περίοδο, γιατί θεώρησε ότι κάποια από τα αγγεία ανήκουν στον Καμαραϊκό ρυθμό. Αργότερα, αναθεώρησε την παραπάνω άποψη και θεώρησε ότι πρόκειται για τάφο της ΠΕ εποχής.⁵⁴⁹ Όμως, ο τύμβος βάσει των κεραμικών ευρημάτων χρονολογείται στις αρχές της ΜΕ περιόδου. Η Forsén αναφέρει μια σχετική χρονολόγηση της Müller, η οποία τοποθετεί χρονικά το ταφικό μνημείο στη μετάβαση από την ΠΕ στη ΜΕ περίοδο.⁵⁵⁰

Αντίστοιχος οικισμός: Ο τύμβος σχετίζεται πιθανώς με τον οικισμό που πρέπει να αναπτύχθηκε στα βορειοδυτικά του χωριού του Δραχμανίου, απ' όπου μέχρι στιγμής έχουν έρθει στη επιφάνεια μόνο όστρακα της πρώιμης ΜΕΧ και όχι αρχιτεκτονικά λείψανα.

⁵⁴⁸ Sotiriadis 1906, 404.

⁵⁴⁹ Σωτηριάδης 1910, 165-166.

⁵⁵⁰ Forsén 1992, 151.

ΒΟΙΩΤΙΑ

Ορχομενός

Πρόκειται για ακρόπολη η οποία βρίσκεται δυτικά της λίμνης Κωπαΐδας (**Χάρτες 6, 18**). Η θέση ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1880 από τον Schliemann, ενώ οι ανασκαφικές εργασίες συνεχίσθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1903 και 1905) από τη Βαυαρική αποστολή με τους H. Bulle και Furtwängler. Τα έτη 1970 και 1971, στο πλαίσιο των ερευνών της Εφορείας Αρχαιοτήτων, πραγματοποιήθηκαν έρευνες στην ακρόπολη, περίπου 150 μ. βορειοδυτικά του παρεκκλησίου του Αγ. Χαραλάμπους και στους ανατολικούς πρόποδες της ακρόπολης, απέναντι από της εκκλησία της Σκριπούς στη θέση Μελισσομάντρι, όπου (στους πρόποδες) αποκαλύφθηκαν τάφοι της μεταβατικής ME-YE I περιόδου.

Από τη μελέτη της στρωματογραφίας της ακρόπολης, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός στρώματος καταστροφής που χρονολογείται στα τέλη της ΠΕ III περιόδου και χωρίζει τον οικισμό της ΠΕΧ από αυτόν της ΜΕΧ. Εντοπίσθηκαν τρία ΜΕ διαδοχικά στρώματα κατοίκησης, εντός των οποίων εντάσσονται και οι σύγχρονοι με τον οικισμό *intramuros* τάφοι.

Τάφοι:

Intramuros: Εντοπίσθηκαν 48 τάφοι εντός των ορίων του οικισμού, οι οποίοι ανήκουν στους τύπους των λάκκων και των κιβωτιόσχημων με πλευρές από άψητες πλίνθους και με τοιχώματα από λίθους ή από όρθιες πλάκες. Τάφοι εντοπίσθηκαν στους τομείς Α, C, K, M, N, O, P και T (**Εικ. 287, 288, 289, 295**). Από το σύνολο των τάφων θα αναφερθούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα για κάθε ταφική κατηγορία.

Τομέας Α (**Εικ. 287, 295**): Στην περιοχή αυτή εντοπίσθηκαν 4 τάφοι.

Τάφος Α8: Είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές κατασκευασμένες από άψητες πλίνθους (**Εικ. 290**). Οι διαστάσεις του είναι 1,40 x 0,65 μ., ενώ το πάχος των πλίνθων μετρήθηκε στα 8 εκ.⁵⁵¹ Εντός του βρέθηκε ένας ακτέριστος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, τοποθετημένος στην αριστερά του πλευρά.

Τάφος Α26: Είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από ορθοστάτες και με δύο πλακοειδείς λίθους ως καλύμματα (**Εικ. 291**). Οι διαστάσεις του είναι 1,25 x 0,65

⁵⁵¹ Bulle 1907, 61.

x 0,45 μ.⁵⁵² Εντός του υπήρχε ένας παιδικός σκελετός σε εμβρυϊκή στάση ο οποίος δεν συνοδευόταν από κτερίσματα.

Τομέας C (**Εικ. 287, 295**): Στην περιοχή αυτή βρέθηκαν 14 τάφοι.

Τάφοι 128-133: Με εξαίρεση τον πρώτο που είναι λάκκος, οι υπόλοιποι είναι κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από άψητες πλίνθους (**Εικ. 292**). Πρόκειται για ένα σύνολο 6 τάφων οι οποίοι βρίσκονται ο ένας δίπλα στον άλλον. Ο κιβωτιόσχημοι 129-131 και 133 περιείχαν από ένα σκελετό, ενώ ο τάφος 132 περιείχε δύο σκελετούς παιδιών. Εντός του λάκκου 128 δεν εντοπίστηκαν οστά τα οποία πιθανώς διαβρώθηκαν από τον χρόνο. Εντύπωση προκαλεί το κάλυμμα του λάκκου καθώς αντί για καλυπτήρια πλάκα χρησιμοποιήθηκαν όστρακα ενός μεγάλου πίθου (**Εικ. 292**).

Τάφος 144: Είναι κιβωτιόσχημος με πλευρές από άψητες πλίνθους. Λόγω των μικρών του διαστάσεων 0,63 x 0,50 x 0,54 μ. ο τάφος μοιάζει με κιβώτιο⁵⁵³ (**Εικ. 293 α-β**). Στη θέση της καλυπτήριας πλάκας χρησιμοποιήθηκαν μεγάλα όστρακα ενός πίθου (όπως έγινε και στον τάφο 128). Ο συγκεκριμένος κιβωτιόσχημος προκαλεί το ενδιαφέρον λόγω του μικρού του μεγέθους, γι' αυτό και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ο σκελετός τυλίχθηκε προκειμένου να χωρέσει μέσα στον τάφο (**Εικ. 293 γ**).⁵⁵⁴ Η παραπάνω θεωρία θα μπορούσε να αφορά πολλές περιπτώσεις τάφων με μικρές διαστάσεις. Εντός του κιβωτιόσχημου υπήρχε ο ακτέριστος σκελετός ενός παιδιού που ήταν τοποθετημένος πάνω σε δάπεδο στρωμένο με πλίνθους.

Τομέας K (**Εικ. 289, 295**): Στην περιοχή αυτή βρέθηκαν 11 τάφοι.

Τάφος 97: Είναι κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από άψητες πλίνθους (**Εικ.294**). Οι διαστάσεις του είναι 0,80 x 1,10 μ. Ανήκει σε χαμηλότερο επίπεδο από τα θεμέλια της οικίας που βρίσκεται δίπλα του.⁵⁵⁵ Εντός του τάφου δε βρέθηκαν οστέινα υπολείμματα ούτε προσφορές.

Τομέας M (**Εικ. 295**): Από την περιοχή αυτή προέρχεται μόνο ένας κιβωτιόσχημος με πλευρές από άψητες πλίνθους (**Εικ. 296**). Ο τάφος βρέθηκε σε σχετικά μεγάλο βάθος (-1,60 μ.) από την επιφάνεια του εδάφους ενώ το πάχος των

⁵⁵² Bulle 1907, 61.

⁵⁵³ *Ibid.*, 62.

⁵⁵⁴ Blackburn 1970, 272.

⁵⁵⁵ Bulle 1907, 63.

τοιχωμάτων του δεν ξεπερνούσε τα 0,25 μ.⁵⁵⁶ Εντός του υπήρχε ο σκελετός ενός ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση. Η ταφή ήταν ακτέριστη.

Τομέας N (**Εικ. 288, 295**): Από την περιοχή προέρχονται 7 τάφοι.

Τάφος 41: Είναι κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος από άψητες πλίνθους πάχους 0,10 μ.⁵⁵⁷ Ο τάφος που καλυπτόταν με πλίνθους, περιείχε το σκελετό ενός μικρού παιδιού και ένα χάλκινο δαχτυλίδι.

Τομέας O (**Εικ. 295**): Στη θέση αυτή εντοπίστηκε ένας λάκκος διαστάσεων 1x 1 μ., εντός του οποίου υπήρχε ο ακτέριστος σκελετός ενός ενήλικα σε εμβρυϊκή θέση.

Τομέας P (**Εικ. 288, 295**): Στην περιοχή αυτή βρέθηκαν 8 τάφοι.

Τάφος 77: Είναι κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από κατακόρυφες ασβεστολιθικές πλάκες (**Εικ. 297**). Οι στενές πλευρές του και η βόρεια μακρά πλευρά είχαν σχηματισθεί από μία πλάκα η κάθε μία ενώ η νότια μακρά πλευρά από δύο. Οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι 1,12 x 0,45 μ.⁵⁵⁸ Ο τάφος που περιείχε τον ακτέριστο σκελετό ενός ενήλικα, είχε χτισθεί κάτω από το δάπεδο της οικοδομής P^{2,3} 90, αν και θεωρείται μεταγενέστερος από αυτήν καθώς οι καλυπτήριες πλάκες του (δε σώθηκαν) θα προεξείχαν από το δάπεδο.

Τομέας T (**Εικ. 295**): Από τη θέση αυτή προέρχονται δύο ηηλοπερικόλειστοι κιβωτιόσχημοι (**Εικ. 298**).

Τάφος 6: Είναι κιβωτιόσχημος με τοιχώματα και με κάλυμμα κατασκευασμένα από άψητες πλίνθους. Εντός του βρέθηκε ένας σκελετός ενήλικα μαζί με δύο αγγεία (**Εικ. 299**). Πάνω από τον τάφο αυτό και από το διπλανό (αρ.7) εντοπίστηκε στρώμα στάχτης που μπορεί να εξηγηθεί ως προϊόν τελετουργιών που πραγματοποιήθηκαν με την ολοκλήρωση των ενταφιασμών.

Από το σύνολο των τάφων, αυτοί που ανήκουν στην πρώιμη ΜΕ περίοδο είναι οι C 117 και K 163, αυτοί που χρονολογούνται στη μέση φάση είναι οι C 128-133 και οι K127, K161, K166, K168, K170, ενώ αυτοί που ανήκουν στην ύστερη ΜΕ εποχή είναι οι A7-8, C144, C147-148, C153-154 και N44-45.⁵⁵⁹

Ο πιο κοινός ταφικός τύπος στην περιοχή είναι ο κιβωτιόσχημος με πλευρές από πλίνθους και με κάλυμμα και δάπεδο από το ίδιο υλικό. Η τραπεζοειδής διάταξη των κιβωτιόσχημων έκανε ορισμένους μελετητές να συμπεράνουν ότι η

⁵⁵⁶ Bulle 1907, 64.

⁵⁵⁷ *Ibid.*, 64.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, 65.

⁵⁵⁹ Blackburn 1970, 271.

κατασκευή των τάφων αυτών γινόταν μετά τον ενταφιασμό των νεκρών.⁵⁶⁰ Δεν έχει παρατηρηθεί ενιαίος προσανατολισμός των τάφων ή των νεκρών, αν και οι μισοί από τους σκελετούς είχαν τοποθετηθεί με τα κρανία προς τα νοτιοδυτικά ή τα νότια. Εντός των 8 κτερισμένων τάφων βρέθηκαν αγγεία με μινυακή και αμαυρόχρωμη διακόσμηση, τρεις χάλκινες σπείρες, χάνδρες από υαλόμαζα και ένα πήλινο σφονδύλι. Στον Πίνακα 25 είναι συγκεντρωμένοι και οι 48 *intramuros* τάφοι.

Νεκροταφείο: Με την πραγματοποίηση ανασκαφικών εργασιών από την Εφορεία Αρχαιοτήτων στους ανατολικούς πρόποδες της ακρόπολης, απέναντι από την εκκλησία της Σκριπούς, εντοπίστηκε σύνολο τάφων που πιθανώς ανήκουν σε νεκροταφείο της ΜΕ-ΥΕ Ι περιόδου.⁵⁶¹ Κατά το πρώτο έτος της ανασκαφής (1970) βρέθηκαν 6 τάφοι ενώ με την συνέχιση των εργασιών την επόμενη χρονιά εντοπίστηκαν άλλοι 9.

Τάφος 1 (**Εικ. 300 α-β**): Κιβωτιόσχημος από άψητες πλίνθους. Εντός του τάφου βρέθηκε ένας σκελετός με την πλάτη ακουμπισμένη στο έδαφος, με τα χέρια στο στήθος και με κεκαμμένα σκέλη. Η ταφή ήταν κτερισμένη με δύο αγγεία της γκριζας μινυακής κεραμικής, με αμφικωνικά κομβία, με ένα χάλκινο δαχτυλίδι και με ψήφους στον αριστερό καρπό του νεκρού, για το υλικό των οποίων δε δίνονται πληροφορίες.

Τάφος 3 (**Εικ. 301**): Είναι κιβωτιόσχημος λιθοπερίκλειστος με διαστάσεις 1,47 x 0,79 μ.⁵⁶² Εντός του υπήρχε ένας σκελετός με κεκαμμένα σκέλη. Ο τάφος αυτός, όπως και οι υπόλοιποι (με εξαίρεση τον πρώτο), ήταν συλημένος.

Δε δίνονται πληροφορίες για το σχήμα και τον τύπο των υπόλοιπων τάφων, οι οποίοι προφανώς ανήκουν στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων. Εντός του τάφου 5 βρέθηκαν αγγεία της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου, ένα χρυσό δαχτυλίδι και πάνω από 60 ψήφοι από υαλόμαζα. Παρόμοια ήταν και τα αφιερώματα που προήλθαν από αποθέτη ο οποίος είχε ανοιχθεί μέσα στον τάφο 6. Μεταξύ των κτερισμάτων του αποθέτη συγκαταλέγονται λίθινα και πήλινα σφονδύλια κωνικά και κολουροκωνικά, χρυσοί σφηκωτήρες, χάλκινες περόνες εκ των οποίων μία φέρει στη βάση της ψήφο από ορεία κρύσταλλο.⁵⁶³ Η πρώιμη ΥΕ

⁵⁶⁰ Blackburn 1970, 272.

⁵⁶¹ Σπυρόπουλος 1971, 218.

⁵⁶² *Ibid.*, 219.

⁵⁶³ *Ibid.*, 219.

χρονολόγηση των πλούσιων αφιερωμάτων συνδέει τους τάφους του νεκροταφείου με τους λακκοειδείς των Μυκηνών.

Οι 9 τάφοι που προστέθηκαν με τη νέα ανασκαφική δραστηριότητα έχουν τα ίδια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά με τους προηγούμενους και ανήκουν τόσο στη ΜΕ όσο στην πρώιμη ΥΕ περίοδο. Το νεκροταφείο (οι ταφές του οποίου είναι πολύ πιο πλούσια κτερισμένες από εκείνες που εντοπίστηκαν στον οικισμό της ακρόπολης) πιθανώς σχετίζεται με τη βασιλική νεκρόπολη του Ορχομενού των αρχών του 16^{ου} αιώνα π.Χ. Η θέση του, μεταξύ των μυκηναϊκών μνημείων του Ορχομενού (το θησαυρό του Μινύου και το μυκηναϊκό ανάκτορο), συνηγορεί υπέρ της παραπάνω υπόθεσης.⁵⁶⁴

Αντίστοιχος οικισμός: Τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν σε τρία διαδοχικά στρώματα (**Εικ. 302**) της ΜΕ περιόδου στα οποία γίνεται αναφορά με βάση τη χρονολόγηση από τα πρώιμα στα ύστερα κτίσματα.

Κατώτερο ΜΕ στρώμα: Βρέθηκαν τμήματα μικρών οικιών με ευθύγραμμους και λεπτούς τοίχους και με όχι ενιαίο προσανατολισμό (**Εικ.287 - τομέας C**).⁵⁶⁵

Ενδιάμεσο ΜΕ στρώμα: Οι οικοδομές του στρώματος αυτού είναι επιμελέστερα κατασκευασμένες. Το πάχος των τοίχων (**Εικ. 302**) είναι μεγαλύτερο, συγκριτικά με τις προγενέστερες οικοδομές, ενώ ο προσανατολισμός τους έχει κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά (**Εικ. 287 - τομείς A-C**).

Ανώτερο ΜΕ στρώμα: Η οικοδομική δραστηριότητα γίνεται εντονότερη σε σχέση με τα προημιότερα στρώματα και το πάχος των τοίχων δεν παρουσιάζει μεταβολές. Οι μεγαλύτερες οικοδομές βρίσκονται στους τομείς C (119, 121), A(10,31) και K (102). Η τοιχοδομία αποτελείται από πλίνθινους τοίχους οι οποίοι εδράζονται πάνω σε μικρούς λίθους. Εξάιρεση αποτελεί η οικία K 102 (**Εικ.303 α**) οι πλίνθινοι τοίχοι της οποίας εδράζονταν απευθείας στο έδαφος.⁵⁶⁶ Στην οικία αυτή εντοπίστηκαν δύο πήλινες εξέδρες στις θέσεις 103 και 109 (**Εικ. 294, 303 β**) πάνω στις οποίες βρέθηκαν αγγεία. Το δάπεδο της οικοδομής αυτής, όπως και των

⁵⁶⁴ Σπυρόπουλος 1972, 312.

⁵⁶⁵ Bulle 1907, 54.

⁵⁶⁶ Συριόπουλος 1968, 288.

περισσότερων, είχε διαμορφωθεί από πατημένο πηλό, ενώ οι προαύλιοι χώροι συνήθως ήταν πλακόστρωτοι.⁵⁶⁷

Εύτρωση

Ο λόφος της Εύτρωσης στη Βοιωτία βρίσκεται στην πεδιάδα των Λευκτρων, νότια της Θήβας (**Χάρτες 6, 7**). Στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές από την H. Goldman από το 1924 μέχρι το 1927 και από τους J. και M. Caskey το 1958. Το φυσικό περιβάλλον της περιοχής ευνοούσε την ανάπτυξη οικιστικής δραστηριότητας λόγω της ύπαρξης δύο πηγών, η μία εκ των οποίων βρίσκεται στα δυτικά του λόφου στη θέση Αρκοπόδι (**Εικ. 304**) και η άλλη στα νοτιοανατολικά (**Χάρτης 19-θέση 11**). Η θέση κατοικήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, ενώ μετά το τέλος της προϊστορικής περιόδου, ακολούθησε μια μακρά περίοδος εγκατάλειψης, η οποία διήρκησε περίπου μέχρι τον 6^ο αι. π.Χ.⁵⁶⁸

Από τη στρωματογραφική μελέτη διαπιστώθηκε, πρώτα από τη Goldman και μετά από τους Caskey, η ύπαρξη ενός στρώματος καταστροφής που χρονολογείται την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Ο ΜΕ οικισμός (**Εικ. 305**), εντός του οποίου κατασκευάστηκαν οι σύγχρονοι τάφοι, αποτελείται από τρία διαδοχικά στρώματα.

Τάφοι: Εντοπίστηκαν 24 *intramuros* τάφοι της ΜΕΧ οι οποίοι ανήκουν στους τύπους των λάκκων, των κιβωτιόσχημων και των πίθων. Δύο από τους 24 τάφους (αρ.20 και αρ.18) πιθανώς ανήκουν στην ΠΕ και ΥΕ περίοδο αντίστοιχα.⁵⁶⁹

Ταφικοί πίθοι 14, 15: Ο πρώτος βρέθηκε κοντά σε τοίχο, βόρεια της οικίας Α, που συνέχιζε κάτω από την οικία D, και ο δεύτερος στην αυλή της οικίας C (**Εικ. 305**). Εντός του πίθου 14 υπήρχαν λιγοστά οστά ενός παιδιού. Το αγγείο ήταν κατασκευασμένο από χονδρόκοκκο πηλό και το στόμιό του σφραγιζόταν από το όστρακο ενός άλλου πίθου. Ο πίθος 15 περιείχε ένα σκελετό σε έντονα συνεσταλμένη στάση ο οποίος ήταν κτερισμένος με ένα αμαυρόχρωμο αγγείο που βρέθηκε δίπλα από το κρανίο. Η Goldman θεωρεί ότι το ταφικό αγγείο ανήκει στη δεύτερη ή τρίτη ΜΕ φάση του οικισμού.⁵⁷⁰

Κιβωτιόσχημοι 4, 11, 13 και 19: Ο πρώτος κιβωτιόσχημος βρέθηκε ανατολικά της οικίας D, ο δεύτερος δυτικά του λιθόστρωτου Υ, ο τρίτος

⁵⁶⁷ Bulle 1907, 59.

⁵⁶⁸ Goldman 1931, 8.

⁵⁶⁹ Blackburn 1970, 224.

⁵⁷⁰ Goldman 1931, 221.

ανατολικά της ίδιας κατασκευής και ο τάφος 19 στην ανατολική πλευρά του λόφου (**Εικ. 305**). Ο τάφος 11 είχε κατασκευαστεί από τέσσερις πλάκες κατακόρυφα τοποθετημένες (**Εικ. 306**) ενώ οι υπόλοιποι είχαν τοιχώματα από μικρούς λίθους. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από 0,31 x 0,42 x 0,50 μ. (κιβωτιόσημος 11) μέχρι 1,20 x 0,90 x 0,35 μ. (κιβωτιόσημος 13).⁵⁷¹ Κάθε τάφος περιείχε από ένα σκελετό σε εμβρυϊκή στάση. Το μοναδικό εύρημα που θα μπορούσε να θεωρηθεί προσφορά είναι λίγα απανθρακωμένα μπιζέλια τα οποία βρέθηκαν εντός του τάφου 13.⁵⁷²

Κιβωτιόσημοι λιθοπερίκλειστοι 12, 22: Ο πρώτος (βρέθηκε νότια του μεγάλου ιπνού) με διαστάσεις 0,80 x 0,35 x 0,40 μ., περιείχε έναν συνεσταλμένο σκελετό (**Εικ. 307**) για το κρανίο του οποίου είχε χρησιμοποιηθεί ως προσκέφαλο ένας μικρός λίθος.⁵⁷³ Ο τάφος 22 (**Εικ. 308**) περιείχε έναν ακτέριστο σκελετό σε συνεσταλμένη στάση με τα χέρια μπροστά από το πρόσωπο.

Λάκκοι 1-3, 5-10, 16-17, 21, 23: Ο πρώτος τάφος βρέθηκε νότια της οικίας Α και οι άλλοι δύο εντός της οικοδομής αυτής (**Εικ. 305**). Ο τάφος 5 βρέθηκε στη βόρεια πλευρά του λόφου, ο 6 βόρεια της οικίας S, ο 7 ανατολικά της οικίας M, οι 8 και 9 εντός της οικοδομής S και οι 10 και 21 δυτικά από το μεγάλο ιπνό (**Εικ.305**). Οι λάκκοι 16-17 ανήκουν στην οικία Α και ο 23 στην οικία G (**Εικ.305**).

Ο κάθε λάκκος περιείχε ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση ενώ κτερίσματα εντοπίστηκαν μόνο στους τάφους 3 (ένα περίαπτο από πρασινωπό λίθο [**Εικ. 309**-αρ.4]) και 6 (ένα περιδέραιο από ημιπολύτιμες πέτρες [**Εικ. 309**-αρ.1] και ένα αγγείο της γκρίζας μινυακής κεραμικής). Στον τάφο 5 βρέθηκαν υπολείμματα υφάσματος κάτω από το νεκρό.⁵⁷⁴

Στους παραπάνω τάφους δεν συμπεριλήφθηκαν οι λάκκοι 18 και 20, η ΜΕ χρονολόγηση των οποίων αμφισβητήθηκε, αλλά και ο λάκκος 24 ο οποίος βρέθηκε στο λιθόστρωτο Υ (**Εικ. 305**) και από τον οποίον διατηρούνται μόνο λίγα οστά και ένα χονδροειδές αγγείο που πιθανώς ήταν προσφορά προς το νεκρό.

Η πλειονότητα των τάφων ανήκει σε απλούς λάκκους. Οι περισσότεροι από τους σκελετούς είχαν τοποθετηθεί στην αριστερή τους πλευρά και οι μισοί περίπου

⁵⁷¹ Συριόπουλος 1968, 310.

⁵⁷² Goldman 1931, 225.

⁵⁷³ *Ibid.*, 225.

⁵⁷⁴ *Ibid.*, 225.

νεκροί είχαν το ένα ή και τα δύο χέρια μπροστά από το πρόσωπο.⁵⁷⁵ Στον Πίνακα 26 συμπεριλαμβάνονται όλοι οι ανεσκαμμένοι τάφοι.

Αντίστοιχος οικισμός: Ο οικισμός της ΜΕ περιόδου, συγκριτικά με τα οικοδομικά κατάλοιπα της ΠΕΧ, φαίνεται μικρότερος στη δυτική απότομη πλαγιά αλλά και στη νότια.⁵⁷⁶ Τα λιγοστά όστρακα που προέρχονται από τις περιοχές αυτές και η απουσία αρχιτεκτονικών λειψάνων πιθανώς εξηγούνται λόγω των εδαφικών μεταβολών και της έντονης διάβρωσης. Η αναφορά στις οικίες θα γίνει με βάση τα τρία οικοδομικά στρώματα που αντιστοιχούν στις τρεις ΜΕ φάσεις.

Κτίσματα της πρώτης οικοδομικής φάσης:

Οικία C (**Εικ. 305, 310**): Πρόκειται για αψιδωτό κτίσμα το οποίο βρέθηκε στα ανατολικά του οικισμού. Ο μακρός του άξονας έχει κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, με την αψίδα προς τα νοτιοανατολικά. Η οικία αποτελείται από δύο δωμάτια και μία αυλή. Το πλάτος της είναι 2,80 μ και το συνολικό μήκος της 6 μ.⁵⁷⁷ Στο κέντρο του πρώτου δωματίου βρέθηκε μία πήλινη κυκλική εστία, ενώ στο χώρο της αψίδας υπήρχε λάκκος που περιβαλλόταν από λίθους και περιείχε τέφρα. Στον προαύλιο χώρο υπήρχε ένας ευμεγέθους πίθος εντός του οποίου πιθανώς συγκεντρώνονταν τα όμβρια ύδατα. Η χρήση του αγγείου μετατράπηκε σε ταφική την περίοδο της δεύτερης οικιστικής φάσης (πίθος 15).⁵⁷⁸ Οι εξωτερικοί τοίχοι της οικοδομής είναι διπλοί καθώς η εξωτερική επένδυση ανήκει σε οικοδομές με τον ίδιο προσανατολισμό που βρίσκονταν στα νότια και στα βόρεια της οικίας.⁵⁷⁹ Τα όστρακα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό της οικίας ανήκουν στις κατηγορίες της μινυακής και της αμαυρόχρωμης κεραμικής.

Οικία X (**Εικ. 305, 311 α-β**): Είναι αψιδωτή οικοδομή η οποία βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του οικισμού. Δεν αποκαλύφθηκε το πλήρες περίγραμμά της αλλά μόνο η αψίδα και ένα μικρό τμήμα του κύριου άξονά της. Ένας εγκάρσιος τοίχος, στο κέντρο του οποίου υπάρχει το κατώφλι θύρας, χωρίζει την αψίδα από τον υπόλοιπο χώρο. Οι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί από τρεις παράλληλες σειρές λίθων ενώ ο τοίχος της αψίδας ενδέχεται να είναι διπλός. Το πλάτος της οικίας

⁵⁷⁵ Blackburn 1970, 225.

⁵⁷⁶ Goldman 1931, 31.

⁵⁷⁷ *Ibid.*, 34.

⁵⁷⁸ *Ibid.*, 34.

⁵⁷⁹ *Ibid.*, 36.

είναι 3 μ.⁵⁸⁰ Εντός του δωματίου της αψίδας υπήρχαν δύο βόθροι οι πλευρές των οποίων είχαν επιχρισθεί με πηλό και περιείχαν όστρακα και απανθρακωμένη ουσία.

Οικία Α (**Εικ. 305, 312 α-β**): Είναι ορθογώνια οικοδομή η οποία βρίσκεται νοτιοδυτικά της οικίας D. Αρχιτεκτονικά ανήκει στον τύπο του μεγάρου, όπως η οικία C. Ο μακρός άξονάς της έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Αποτελείται από δύο δωμάτια και οι συνολικές εσωτερικές της διαστάσεις είναι 12,15 x 2,90 μ.⁵⁸¹ Εντός του μεγάλου δωματίου υπήρχαν μία εστία και μία κατασκευή στο μέσο περίπου του νότιου μακρού τοίχου, η οποία περιμετρικά ήταν λίθινη ενώ το εσωτερικό της αποτελείτο από πηλό και όστρακα. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ιπνό, κοντά στον οποίο και κατά μήκος του νότιου τοίχου βρέθηκε μία σειρά λίθων που σχηματίζουν έναν αναβαθμό. Στο μικρότερο δωμάτιο βρέθηκαν ένας πίθος και μυλόλιθοι. Τα όστρακα που εντοπίστηκαν στην οικία ανήκουν στην πρώιμη κίτρινη μινυακή αλλά και στη χονδροειδή κεραμική.⁵⁸²

Οικία Μ (**Εικ. 305, 313 α-β**): Είναι επιμήκης ορθογώνια οικοδομή. Βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του οικισμού και ο μακρός άξονάς της έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Αποτελείται από τρία δωμάτια και οι συνολικές διαστάσεις της είναι 5,90 x 3,30 μ.⁵⁸³ Στο μεγάλο κεντρικό δωμάτιο υπήρχε μία πήλινη εστία κοντά στην οποία βρέθηκαν μυλόλιθοι και τριπτήρες. Η κεραμική που συλλέχθηκε από την οικοδομή είναι μινυακή και αμαυρόχρωμη.

Οικία F (**Εικ. 305, 313 α, 314**): Βρίσκεται νότια της οικίας Μ. Σύμφωνα με το αποκαλυφθέν περίγραμμά της, αποτελείται από τρία δωμάτια (I, II, III). Στο πρώτο δωμάτιο βρέθηκαν 6 ιπνοί το δάπεδο των οποίων αποτελείται από πηλό, όστρακα, λίθους και οστά, ενώ οι διαστάσεις τους είναι 0,68 x 0,38 μ. Στο δωμάτιο II βρέθηκε άλλος ένας ιπνός ενώ στο τρίτο δωμάτιο υπήρχε πήλινη εστία.⁵⁸⁴ Η οικοδομή F πρέπει να χτίστηκε μετά την οικία Μ αλλά η περίοδος χρήσης τους προφανώς ήταν κοινή.⁵⁸⁵

Οικοδομές G, Q, R (**Εικ. 305, 315**): Τα κτίσματα αυτά βρίσκονται δυτικά της οικίας Α. Πρόκειται για ένα σύνολο τοίχων το οποίο δεν έχει πλήρως

⁵⁸⁰ Συριόπουλος 1968, 290.

⁵⁸¹ Goldman 1931, 37-38.

⁵⁸² *Ibid.*, 38.

⁵⁸³ Συριόπουλος 1968, 290-291.

⁵⁸⁴ *Ibid.*, 291.

⁵⁸⁵ Goldman 1931, 41.

αποκαλυφθεί. Η οικοδομή G αποτελείται από τρεις χώρους (I, II, III). Στην είσοδο, η οποία βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, έχουν άμεση πρόσβαση τα δωμάτια I και II. Στο μέσο του ανατολικού τοίχου του δωματίου I βρέθηκε ένας ιπνός ενώ παρόμοιες κατασκευές εντοπίστηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του ίδιου χώρου (**Εικ. 316**).⁵⁸⁶ Στη νοτιοδυτική γωνία υπήρχε ένας πίθος ο οποίος περιείχε απανθρακωμένα μπιζέλια, ενώ ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα του χώρου συγκαταλέγονται μυλόλιθοι και οστρίνα εργαλεία. Στο δωμάτιο III βρέθηκαν τρεις ακόμα ιπνοί μαζί με κεραμική από χονδρόκοκκο πηλό.

Η οικοδομή Q, η οποία αποτελείται από δύο δωμάτια, δεν αποκλείεται να ανήκει στο προηγούμενο κτίσμα (**Εικ. 315**). Εντός της βρέθηκαν μυλόλιθοι και όστρακα πίθων. Το κτίσμα R (νότια του Q) αποτελείται και αυτό από δύο χώρους εντός των οποίων υπήρχαν μία εστία και δύο ιπνοί.

Οικία J (**Εικ. 305, 314, 317**): Είναι ορθογώνια οικοδομή η οποία βρίσκεται δυτικά της οικίας F. Αποτελείται από δύο δωμάτια (I, II) των οποίων οι διαστάσεις είναι 1,70 x 3,30 μ. και 3 x 1,50 μ. αντίστοιχα.⁵⁸⁷ Οι δύο χώροι επικοινωνούσαν μέσω μίας θύρας ενώ δεν έχει διαπιστωθεί η ακριβής θέση της εισόδου. Εντός του δωματίου I βρέθηκε μία εστία.

Οικία S (**Εικ. 305, 314, 318**): Είναι επιμήκης οικοδομή, το πλήρες περίγραμμα της οποίας δε διατηρείται. Βρίσκεται βόρεια της οικίας J. Από το κτίσμα αποκαλύφθηκαν οι δύο εξωτερικοί τοίχοι το μήκος των οποίων είναι 11,60 μ. και η μεταξύ τους απόσταση 5 μ. Στο κέντρο περίπου της οικοδομής βρέθηκαν τρεις λίθοι οι οποίοι πιθανώς υποδηλώνουν τη διαίρεση του χώρου από φθαρτά υλικά. Μπροστά από την ανατολική πλευρά υπάρχουν λιθόστρωτο και δύο ευμεγέθεις λίθοι, τοποθετημένοι στον κεντρικό άξονα της οικίας, που θα μπορούσαν να αποτελούν βάσεις ξύλινων κίωνων οι οποίοι θα υποβάσταζαν την προέκταση της στέγης.⁵⁸⁸ Με βάση την προηγούμενη θεωρία το λιθόστρωτο τμήμα θα αποτελούσε το υπόστεγο της οικοδομής. Νοτιότερα από το λιθόστρωτο βρέθηκε μία ημικυκλική εστία ενώ μία δεύτερη εντοπίστηκε στο εσωτερικό της οικοδομής. Στα κινητά ευρήματα του κτίσματος συμπεριλαμβάνονται όστρακα μινυακά και αμαυρόχρωμα και ένα χάλκινο εγχειρίδιο. Η οικία αυτή είναι από τις παλαιότερες κατασκευές του ΜΕ οικισμού.

⁵⁸⁶ Goldman 1931, 44.

⁵⁸⁷ *Ibid.*, 48.

⁵⁸⁸ *Ibid.*, 48-49.

Ο οικισμός της πρώτης ΜΕ περιόδου αποτελείται από μεγάλες αμυδωτές και ορθογώνιες οικοδομές που ενίοτε χωρίζονται με μονοπάτια ή με δρόμους, το πλάτος των οποίων φτάνει τα 1,90 μ.

Κτίσματα της δεύτερης οικοδομικής φάσης:

Οικία Ρ (**Εικ. 305, 319 α-β**): Βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού. Είναι ορθογώνια (σύμφωνα με το σωζόμενο περίγραμμα) και αποτελείται από δύο δωμάτια και μία αυλή. Ο μακρός άξονας της οικοδομής έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Το συνολικό της μήκος είναι 14,25 μ. και το πλάτος 3,80 μ.⁵⁸⁹ Στο κέντρο της οικίας (δωμάτιο Ι) υπήρχε μία εστία πάνω στην οποία βρέθηκαν όστρακα χονδροειδών αγγείων και απανθρακωμένη ουσία, ενώ μία ακόμη εστία βρέθηκε στο δωμάτιο ΙΙ. Ανάμεσα στα ευρήματα της οικοδομής συγκαταλέγονται όστρακα γκριζών μινυακών και αμαυρόχρωμων αγγείων, λίθινοι τριπτήρες και μυλόλιθοι.

Οικία Ε (**Εικ. 305, 320**): Βρίσκεται βόρεια της οικίας C. Έχει ορθογώνιο σχήμα και ο προσανατολισμός της είναι από το βορά προς το νότο. Αποτελείται από τρεις χώρους εκ των οποίων ο τρίτος (εν μέρει λιθόστρωτος) πιθανώς να ήταν προαύλιο που κατεστράφη μερικώς λόγω της κατακρήμνισής του στην πλαγιά του λόφου. Τα δύο δωμάτια (Ι και ΙΙ) διαιρούνταν από ένα τοίχιο κατασκευασμένο από πλίνθους (σύμφωνα με τη διαπίστωση της Goldman) το οποίο δε διατηρείται. Ο ορθογώνιος χώρος που βρίσκεται στο μέσον και εξωτερικά του ανατολικού τοίχου, αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, που προφανώς λειτουργούσε ως αποθήκη ή ως χώρος σταυλισμού.⁵⁹⁰ Στο κέντρο σχεδόν του δωματίου Ι υπήρχε μία κοιλότητα η οποία πιθανώς χρησιμοποιήθηκε για την υποδοχή κίονα. Εντός της οικοδομής βρέθηκαν λιγοστά όστρακα, ένα πήλινο πύραυνο, οστέινοι οπείς και διάτρητοι χαυλιόδοντες κάπρου που προέρχονταν από την επένδυση κράνους.

Οικία W (**Εικ. 305, 321 α-β**): Πρόκειται για ορθογώνια οικοδομή η οποία βρίσκεται νότια της οικίας S. Αποτελείται από δύο δωμάτια εκ των οποίων το καλύτερα σωζόμενο είναι το δυτικό, οι διαστάσεις του οποίου είναι 2 x 2,10 μ.⁵⁹¹

Οικία ΑΑ (**Εικ. 305, 322**): Πρόκειται για ελλιπώς διατηρούμενη κατασκευή με ευθύγραμμους τοίχους. Βρίσκεται βόρεια της οικίας F και ανατολικά της οικίας S. Ο μακρός άξονας της έχει κατεύθυνση από τα νοτιοανατολικά προς τα

⁵⁸⁹ Συριόπουλος 1968, 293.

⁵⁹⁰ Goldman 1931, 52.

⁵⁹¹ *Ibid.*, 55.

βορειοδυτικά και αποτελείται από δύο χώρους. Στο δωμάτιο II βρέθηκε ένα λεπτό έλασμα χρυσού που αποτελεί το μοναδικό χρυσό αντικείμενο του οικισμού.⁵⁹²

Οικοδομή U (**Εικ. 305, 323**): Βρίσκεται εν μέρει πάνω από την οικοδομή R. Το κτίσμα, που δεν έχει ανασκαφεί πλήρως, αποτελείται από τρεις χώρους. Εντός του δεύτερου δωματίου βρέθηκε ένας αμαυρόχρωμος πίθος. Η οικοδομή αυτή κατεστράφη από φωτιά, όπως η οικία AA.⁵⁹³

Κτίσματα της τρίτης οικοδομικής φάσης:

Οικία D (**Εικ. 305, 324 α-β**): Είναι επιμήκης ορθογώνια οικοδομή η οποία βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού, μεταξύ των οικιών E, C και A. Ο μακρός άξονας της οικίας έχει κατεύθυνση από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά. Αποτελείται από δύο δωμάτια και μία αυλή στα νοτιοανατολικά ενώ στη βορειοδυτική στενή πλευρά της εντοπίστηκε λιθόστρωτο προαύλιο. Το βορειοδυτικό μέρος της οικίας κατεστράφη με την κατασκευή ενός φρεατίου κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής εποχής. Το πλάτος της είναι 4,50 μ και το μήκος του δεύτερου δωματίου 2,20 μ.⁵⁹⁴ Εντός του πρώτου δωματίου βρέθηκαν τρεις λίθοι που πιθανώς θα αποτελούσαν βάσεις ξύλινων κίωνων. Δεν έχει εξακριβωθεί ο λόγος της δημιουργίας δεύτερου τοίχου στην ανατολική πλευρά της αυλής.

Λιθόστρωτο Y (**Εικ. 305, 325 α-β**): Βρίσκεται νοτιοδυτικά της οικίας J. Δυτικά από το λιθόστρωτο υπάρχει μία κατασκευή με δύο τετράγωνα επιφάνειες διαστάσεων 1 x 1 μ. που μοιάζουν με κιβώτια (**Εικ. 325 α**). Η βάση τους αποτελείται από λίθους και πηλό ενώ περιβάλλονται από ένα λίθινο τοιχίο (χείλος) ύψους 0,20 μ.⁵⁹⁵ Η Goldman θεωρεί ότι πρόκειται για μήτρες κατασκευής πλίνθων ενώ για το λιθόστρωτο έχει υποστηρίξει ότι αποτελεί προαύλιο και τμήμα οδού με κατεύθυνση από τα νότια προς τα βόρεια.

Από όσα προαναφέρθηκαν διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός οργανωμένου οικισμού με αφιδωτές και ορθογώνιες οικοδομές που αναπτύχθηκε βάσει των αρχιτεκτονικών προτύπων της MEX. Ο τρόπος κατασκευής των οροφών φαίνεται από τα τεμάχια πηλού με αποτυπώματα κορμών δέντρων ή καλάμων, που βρέθηκαν εντός πίθων, δυτικά της οικίας C (**Εικ. 326**).

⁵⁹² Goldman 1931, 55.

⁵⁹³ *Ibid.*, 56.

⁵⁹⁴ Συριόπουλος 1968, 295.

⁵⁹⁵ Goldman 1931, 60.

Θήβα

Η περιοχή (**Χάρτης 7**) ανασκάπτεται συνεχώς από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Στη θέση έχουν διενεργήσει ανασκαφές οι Θ. Σπυρόπουλος, Σ. Συμεώνογλου, Ντ. Κόνσολα, Κ. Δημακοπούλου, Ε. Τουλούπα, Ν. Φαράκλας, Α. Ιωαννίδου, Α. Σάμψων και Μ. Κασίμη-Σούτου. Στο λόφο της Καδμείας αλλά και εκτός των ορίων της (**Χάρτες 20, 21**) εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα που αποδεικνύουν την ανθρώπινη δραστηριότητα κατά τη ΜΕΧ. Από τις ανασκαφές διαπιστώθηκαν η συνεχής κατοίκηση κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού και η ύπαρξη στρώματος καταστροφής που χρονολογείται στα τέλη της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου.⁵⁹⁶

Εντός των ορίων της οικιστικής δραστηριότητας εντοπίστηκαν τάφοι που ανήκουν στις γνωστούς τύπους της ΜΕ περιόδου. Από την πυκνότητα των ταφών και τη σχέση τους με τα σύγχρονα ΜΕ οικοδομήματα, φαίνεται ότι εντός του οικισμού αναπτύχθηκαν κάποιοι χώροι, στους οποίους εντοπίστηκαν συγκεντρωμένες ταφές που προφανώς ανήκουν σε νεκροταφεία.

Τάφοι: Έχουν βρεθεί πάνω από 50 τάφοι οι περισσότεροι από τους οποίους εντάσσονται εντός της περιοχής της Καδμείας (**Χάρτης 20**).

Οικόπεδο Δ. Παυλογιαννόπουλου - Οδός Πελοπίδου 28 (**Χάρτης 20**-θέση Ι8, **Χάρτης 21**): Στην τοποθεσία αυτή βρέθηκε η Μυκηναϊκή «Οπλοθήκη», κάτω από την οποία εντοπίστηκαν 20 κιβωτιόσχημοι οι πλευρές των οποίων αποτελούνταν από ακατέργαστες πλάκες ή από μικρούς λίθους ενώ έφεραν μία ή περισσότερες καλυπτήριες πλάκες (**Εικ. 327**). Οι διαστάσεις των κιβωτιόσχημων κυμαίνονται από 0,70 x 0,50 μ. μέχρι 2,50 x 1,15 μ.⁵⁹⁷ Από τους ευρεθέντες τάφους ξεχωρίζει ο Τ1 (**Εικ. 328 α**) λόγω του μεγάλου μεγέθους του και των κτερισμάτων που περιείχε. Οι διαστάσεις του είναι 2,53 x 1,15 μ. και το ύψος του 1,20 μ.⁵⁹⁸ Εντός του τάφου βρέθηκαν λίγα οστά και τέσσερα αγγεία. Πάνω από τα ευρήματα αυτά εντοπίστηκαν χάλκινα σκεύη και τμήματα χάλκινου θώρακος τα οποία χρονολογούνται τη Μυκηναϊκή περίοδο και προφανώς βρέθηκαν εντός του τάφου μετά την πτώση της λίθινης καλυπτήριας πλάκας, τμήματα της οποίας βρέθηκαν κάτω από τα χάλκινα αντικείμενα.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Forsén 1992, 132.

⁵⁹⁷ Κόνσολα 1981, 86.

⁵⁹⁸ Τουλούπα - Συμεώνογλου 1965, 235.

⁵⁹⁹ Τουλούπα 1964, 197.

Εντός του τάφου 13 βρέθηκαν δύο σκελετοί αγκαλιασμένοι ενώ ο κιβωτιόσχημος 15 περιείχε τους σκελετούς μίας μητέρας και ενός βρέφους (**Εικ.328 β**). Ο ένας εκ των δύο σκελετών του κιβωτιόσχημου 13 συνοδευόταν από τα κοσμήματά του (ένα χρυσό δαχτυλίδι και ψήφοι από κορναλίνη και υαλόμαζα). Το σύνολο των 20 τάφων του οικοπέδου προφανώς αποτελεί ένα νεκροταφείο που τοποθετείται εντός των ορίων του ΜΕ οικισμού. Οι ταφές σύμφωνα με τα λιγοστά κτερίσματα χρονολογούνται τη ΜΕ, αν και εντοπίστηκαν τάφοι με αφιερώματα της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου, γεγονός που αποδεικνύει τη συνέχιση της χρήσης του νεκροταφείου μέχρι τις αρχές της ΥΕΧ.⁶⁰⁰

Οικόπεδο Σωτηρίου-Δουγέκου - Οδός Επαμεινώνδου και Ι. Μεταξά (**Χάρτης 20**-θέση IV 3, **Χάρτης 21**): Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε το αρχείο του Μυκηναϊκού ανακτόρου ενώ στο δυτικό βρέθηκαν δύο τάφοι, οι οποίοι πιθανώς ανήκουν σε νεκροταφείο που θα επεκτεινόταν προς τα δυτικά του παρόντος οικοπέδου.⁶⁰¹ Και οι δύο τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι. Ο ένας περιείχε το σκελετό ενός ενήλικα με κεκαμμένα τα σκέλη και τα οστά μίας ανακομιδής. Πάνω από την καλυπτήρια πλάκα υπήρχε ένας μόνωτος σκύφος κατασκευασμένος από χονδρόκοκκο πηλό, που προφανώς αποτελεί προσφορά προς τους νεκρούς. Ο δεύτερος κιβωτιόσχημος περιείχε τρεις νεκρούς (η μητέρα στο κέντρο με τα παιδιά της εκατέρωθεν) οι οποίοι ήταν κτερισμένοι με δύο σκυφοειδή αγγεία από χονδρόκοκκο πηλό.

Ο υπεύθυνος για την ανασκαφή αρχαιολόγος συμπέρανε ότι οι τάφοι που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια στερέωσης θεμελίων στο χώρο που βρίσκεται προς τα δυτικά των δύο κιβωτιόσχημων, ανήκαν πιθανώς σε ένα δεύτερο νεκροταφείο της ΜΕ περιόδου το οποίο συμπεριλάμβανε και τους δύο προαναφερθέντες κιβωτιόσχημους.⁶⁰² Δυστυχώς οι τάφοι του γειτονικού χώρου καλύφθηκαν εξαιτίας της σύγχρονης οικοδομικής δραστηριότητας, και οι μοναδικές πληροφορίες στις οποίες στηρίζουν οι αρχαιολόγοι την άποψη περί εκτεταμένου νεκροταφείου προέρχονται από προφορικές μαρτυρίες.

Οικόπεδο Α. Χρονοπούλου - Οδός Κάδμου 58 (**Χάρτης 20**-θέση IV 9, **Χάρτης 21**): Κάτω από τις επιχώσεις της Μυκηναϊκής περιόδου εντοπίστηκε νεκροταφείο της ΜΕΧ, οι περισσότεροι τάφοι του οποίου καταστράφηκαν από τα

⁶⁰⁰ Κόνσολα 1981, 235.

⁶⁰¹ Σπυρόπουλος 1971, 200.

⁶⁰² *Ibid.*, 200.

Μυκηναϊκά κτίσματα.⁶⁰³ Από το σύνολο των τάφων αποκαλύφθηκαν ακέραιοι δύο κιβωτιόσχημοι. Ο πρώτος, με διαστάσεις 1 x 0,85 μ., ήταν τετράπλευρος με πλευρές κατασκευασμένες από άψητες πλίνθους (δε βρέθηκε καλυπτήρια πλάκα). Εντός του βρέθηκαν λιγιστά οστά μικρού παιδιού και ένα μινυακό κύπελλο (**Εικ. 329-αγγείο β**).⁶⁰⁴ Ο δεύτερος είχε τοιχώματα από λίθινες πλάκες ενώ έφερε ως κάλυμμα μονολιθική πλάκα. Οι διαστάσεις του είναι 1,90 x 1μ. Περιείχε δύο σκελετούς ενηλίκων σε εμβρυϊκή στάση οι οποίοι ήταν κτερισμένοι με τρία αγγεία: μία άβαφη πρόχου, έναν μινυακό αμφορίσκο με σφαιρικό σώμα και οριζόντιες αυλακώσεις στον ώμο και ένα μόνωτο άβαφο κύπελλο με μελανές κηλίδες (**Εικ. 329-αγγεία γ, δ, ε**).⁶⁰⁵

Εκτός από τις τρεις παραπάνω θέσεις που θεωρούνται νεκροταφεία εντοπίστηκαν και άλλες μεμονωμένες ταφές που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με οικοδομές της ΜΕ περιόδου.

Οικόπεδο Ι. Λιάκου - Οδός Ζεγγίνη 3 (**Χάρτης 20-θέση Ι 9, Χάρτης 21**): Εντοπίστηκαν τρεις τάφοι της ΜΕ περιόδου, εκ των οποίων ο ένας είναι λάκκος και οι δύο κιβωτιόσχημοι (δε δίνονται περισσότερες πληροφορίες).⁶⁰⁶

Οικόπεδο Ευ. Βόγκλη - Οδός Πελοπίδου (**Χάρτης 20-θέση Ι 11, Χάρτης 21**): Βρέθηκαν λείψανα τοίχων και δύο ΜΕ ταφές η μία εκ των οποίων ανήκει σε πίθο.⁶⁰⁷

Οικόπεδο Ι. Παναγιωτόπουλου - Οδός Αντιγόνης 1 (**Χάρτης 20-θέση Ι 16, Χάρτης 21**): Κάτω από στρώμα της Μυκηναϊκής εποχής βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος (**Εικ. 330**). Οι διαστάσεις του είναι 2 x 1 μ. και οι πλευρές του έχουν κατασκευαστεί από ακατέργαστες πλάκες.⁶⁰⁸ Σύμφωνα με τον ανασκαφέα ο τάφος χρονολογείται στη μεταβατική φάση της ΜΕ-ΥΕ περιόδου.

Οικόπεδο ΙΙ. Λεοντάρη - Οδός Οιδίποδος 13 (**Χάρτης 20-θέση ΙΙ 1, Χάρτης 21**): Κάτω από επίχωση της Μυκηναϊκής περιόδου βρέθηκε ΜΕ στρώμα με τμήμα αψιδωτής οικοδομής και ένας αβαθής λάκκος ωοειδούς σχήματος, εντός του οποίου υπήρχε ένας γυναικείος σκελετός. Η διατήρηση του σκελετού δεν ήταν καλή αλλά από τη θέση των σωζόμενων οστών φαίνεται ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην. Η ταφή ήταν κτερισμένη με κοσμήματα από χρυσό (ένας

⁶⁰³ Δημακοπούλου 1973-74, 440.

⁶⁰⁴ *Ibid.*, 440.

⁶⁰⁵ *Ibid.*, 440.

⁶⁰⁶ Τουλούπα - Συμεώνογλου 1965, 239.

⁶⁰⁷ Σπυρόπουλος 1971, 207.

⁶⁰⁸ Φαράκλας 1968, 211.

σφηκωτήρας και χρυσά ελάσματα με σπειροειδή απόληξη), με αμφικωνικές ψήφους από σάρδιο οι οποίες θα σχημάτιζαν περιδέριο και με δύο αγγεία εκ των οποίων το ένα δε διατηρήθηκε λόγω της ατελούς όπτησης ενώ το άλλο (αβαθής κύλικα) χρονολογείται την ΥΕ Ι περίοδο.⁶⁰⁹ Ο λάκκος ανήκει στη μεταβατική φάση της ΜΕ -ΥΕ Ι εποχής.

Οικόπεδο Ξ. Παναγιωτόπουλου, Χ. Παπαγεωργίου - Οδός Πινδάρου και Δίρκης (**Χάρτης 20**-θέση Π 8, **Χάρτης 21**): Κάτω από επιχώσεις της Μυκηναϊκής περιόδου βρέθηκαν δύο ΜΕ στρώματα. Στο ανώτερο στρώμα εντοπίστηκε μόνο ένας ταφικός πίθος που περιείχε έναν παιδικό σκελετό κτερισμένο με ψήφους από αμέθυστο και φαγεντιανή. Στο κατώτερο στρώμα εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα δύο δωματίων, ένας ταφικός πίθος (κάτω από το δάπεδο του δωματίου Ι) και δύο κιβωτιόσχημοι (**Εικ. 331**).⁶¹⁰ Ο πίθος περιείχε το σκελετό ενός παιδιού. Οι κιβωτιόσχημοι είχαν πλευρές από μονολιθικές κατακόρυφες πλάκες και έφεραν λίθινα καλύμματα. Ο πρώτος, με διαστάσεις 1,60 x 1,20 μ., περιείχε τρεις σκελετούς (δύο ενήλικες και ένα βρέφος) και αφιερώματα μεταξύ των οποίων ήταν ένα χάλκινο δαχτυλίδι, δύο χάλκινα περιβραχιόνια, ένας πήλινος μικρός τροχός και αγγεία ΜΕ. Ο δεύτερος τάφος με διαστάσεις 1,68 x 1,15 μ. ήταν συλημένος.

Οικόπεδο Λ. Παυλογιαννόπουλου - Οδός Πελοπίδου 5 (**Χάρτης 20**-θέση Π 11, **Χάρτης 21**): Εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα και ένας ταφικός πίθος που περιείχε ψήφους από αμέθυστο και ένα θήλαστρο.⁶¹¹

Οικόπεδο Αθ. Σταμάτη - Οδός Πελοπίδου 14 (**Χάρτης 20**-θέση Π 14, **Χάρτης 21**): Εντοπίστηκαν όστρακα μονόχρωμα, αμαυρόχρωμα και μινυακά αλλά και ένας κιβωτιόσχημος στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου. Οι πλευρές του σχηματίστηκαν από τέσσερις μονολιθικές πλάκες (**Εικ. 332**) και οι διαστάσεις του είναι 1,60 x 0,80 μ.⁶¹² Εντός του τάφου υπήρχαν τα αποσυντεθειμένα οστά ενός νεκρού και ένα αγγείο με μελανό στίλβωμα.

Οικόπεδο Αθ. Κόρδατζη - Οδός Οιδίποδος 14 (**Χάρτης 20**-θέση Π 17, **Χάρτης 21**): Εντοπίστηκε επίχωση της ΜΕΧ, εντός της οποίας βρέθηκαν τοίχοι και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο καθένας περιείχε έναν παιδικό σκελετό ενώ σε

⁶⁰⁹ Σπυρόπουλος 1969, 183.

⁶¹⁰ Δημακοπούλου 1973-74, 435.

⁶¹¹ Κόνσολα 1981, 91.

⁶¹² Ιωαννίδου 1973, 276.

έναν από τους τρεις βρέθηκε ένα χάλκινο περιβραχιόνιο. Και οι τρεις κιβωτιόσχημοι χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ περιόδου.⁶¹³

Οικόπεδο Κ. Δούρου - Περιοχή Μητρόπολης (**Χάρτης 20**-θέση II 19, **Χάρτης 21**): Κάτω από ΥΕ επιχώσεις εντοπίστηκαν στρώματα της ΜΕ και ΠΕ περιόδου. Στη ΜΕ εποχή ανήκουν τμήματα τοίχων και τρεις ακτέριστες ταφές, οι οποίες βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο και εντός τετράπλευρου λάκκου (**Εικ. 333**).⁶¹⁴

Οικόπεδο Στ. Σταμάτη - Οδός Πλουτάρχου 6 (**Χάρτης 20**-θέση III 6, **Χάρτης 21**): Εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τα οποία βρέθηκαν σε διαφορετικό βάθος και, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, ανήκουν σε οικοδομές τριών διαδοχικών στρωμάτων της ΜΕ περιόδου. Δυτικά από το δεύτερο σε σειρά οικοδόμημα βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος από τέσσερις μονολιθικές πλάκες, ο οποίος είχε διαστάσεις 0,57 x 0,30 μ. (**Εικ. 334**). Εντός του βρέθηκαν ο σκελετός ενός παιδιού σε συνεσταλμένη στάση, ένα μινυακό αγγείο και 18 ψηφίδες από ευτελές υλικό.⁶¹⁵

Οικόπεδο Γιαννόπουλου-Δημητρακόπουλου - Οδός Επαμεινώνδου (**Χάρτης 20**-θέση IV 7, **Χάρτης 21**): Κάτω από ΥΕ επιχώσεις εντοπίστηκαν στρώματα της ΜΕ περιόδου. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα αποτελούνται από έναν τοίχο που σχηματίζει οξεία γωνία και από ένα αψιδωτό τμήμα που βρέθηκε σε βαθύτερο στρώμα. Κάτω από τον τοίχο του ανώτερου στρώματος υπήρχε ο σκελετός μίας γυναίκας (**Εικ. 335**) σε οκλάζουσα στάση, ο οποίος είχε τοποθετηθεί πάνω από την καλυπτήρια πλάκα ενός άλλου τάφου που περιείχε το σκελετό ενός βρέφους. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα δεν αποκλείεται να πρόκειται για ταυτόχρονο θάνατο μητέρας και τέκνου.⁶¹⁶

Οικόπεδο αδελφών Δαγδαλένη - Οδός Επαμεινώνδου 145 (**Χάρτης 20**-θέση IV 8, **Χάρτης 21**): Κάτω από στρώματα της ΥΕ περιόδου, βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΜΕΧ και ένας ταφικός πίθος με μία ακτέριστη ταφή. Οι κιβωτιόσχημοι (ακριβής αριθμός δεν αναφέρεται) ήταν είτε ακτέριστοι είτε περιείχαν ευτελή αφιερώματα. Από τους παραπάνω τάφους ξεχώριζε ένας κιβωτιόσχημος με πλευρές από πλάκες πωρόλιθου και με δύο καλυπτήριες πλάκες

⁶¹³ Κόνσολα 1981, 94.

⁶¹⁴ Σπυρόπουλος 1969, 180.

⁶¹⁵ Συμεώνογλου 1966, 189-190.

⁶¹⁶ *Ibid.*, 187.

από το ίδιο υλικό. Εντός του βρέθηκε ένας γυναικείος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση που συνοδευόταν από δύο χάλκινα ενώτια και ένα σκυφοειδές αγγείο.⁶¹⁷

Οικόπεδο Σ. Κοροπούλη στη βορειοδυτική πλαγιά της Καδμείας (**Χάρτης 20**-θέση IV 10, **Χάρτης 21**): Κάτω από μυκηναϊκές επιχώσεις εντοπίστηκαν τοίχοι της ΜΕ περιόδου, μεταξύ των οποίων υπήρχαν κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από πλίνθους.⁶¹⁸ Δε δίνονται περισσότερες πληροφορίες για τους τάφους αυτούς.

Οικόπεδο στο νοτιοανατολικό τμήμα της Καδμείας - Ο κατά μήκος άξονάς του που έχει κατεύθυνση από βορά προς νότο είναι κάθετος στην οδό Οιδίποδος και παράλληλος στην οδό Πινδάρου, ενώ η ανατολική του πλευρά συνορεύει με το οικόπεδο Π. Λεοντάρη (**Χάρτης 20**-δίπλα από τη θέση Π 1, **Χάρτης 21**): Στα νότια κρηπίδας των Κλασικών χρόνων και σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτή εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα της ΜΕ και ΠΕ περιόδου ενώ βόρεια της κρηπίδας βρέθηκε ένας τάφος. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από αδρούς λίθους (**Εικ. 336**) και οι εσωτερικές του διαστάσεις ήταν 1,80 x 1,10 μ.⁶¹⁹ Το δάπεδο αποτελείτο από το φυσικό βράχο ενώ δεν εντοπίστηκαν καλυπτήριες πλάκες.

Εντός του τάφου βρέθηκε ο σκελετός ενός νεκρού σε εμβρυϊκή στάση αλλά όχι σε έντονη συστολή (**Εικ. 337 α-β**), γεγονός που υποδηλώνει (και σε συνδυασμό με τα αφιερώματα) την τοποθέτησή του χρονικά σε ύστερη φάση της ΜΕΧ. Μεταξύ των αφιερωμάτων που συνόδευαν το νεκρό είναι ένα χάλκινο ξίφος (**Εικ. 338 α**), μία χάλκινη λόγχη (**Εικ. 338 β**), ένα χάλκινο εγχειρίδιο (**Εικ. 338 γ**), αιχμές βελών από οψιανό και από πυριτόλιθο (**Εικ. 338 δ**) και διάτρητοι και κατεργασμένοι χαυλιόδοντες που προέρχονται από την επένδυση κράνους (**Εικ. 338 ε**). Εκτός του τάφου βρέθηκε μία τροχήλατη δίωτη πιθόσχημη στάμνος (**Εικ. 339**) το σχήμα της οποίας προέκυψε μετά από τη συγκόλληση των οστράκων της. Ο πηλός του αγγείου είναι ακάθαρτος και ερυθρωπός ενώ η επιφάνειά του είναι επιχρισμένη με υπόλευκο χρώμα. Η υπεύθυνη για την ανασκαφή αρχαιολόγος θεωρεί ότι το αγγείο αυτό θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει ως σήμα.⁶²⁰ Το αγγείο αν και τυπολογικά ανήκει στην ύστερη ΠΕ περίοδο είναι πιθανώς ΜΕ, καθώς ο τύπος αυτός εξακολούθησε να κατασκευάζεται κατά τη διάρκεια όλης της ΜΕΧ.

⁶¹⁷ Σπυρόπουλος 1969, 182.

⁶¹⁸ Κόνσολα 1981, 98.

⁶¹⁹ Κασίμη-Σούτου 1980, 89.

⁶²⁰ *Ibid.*, 99.

Φαίνεται ότι πρόκειται για τον τάφο ενός πολεμιστή που χρονολογείται βάσει των κτερισμάτων στα τέλη της ΜΕ και στις αρχές της ΥΕ περιόδου. Η τυπολογική ταύτιση των κτερισμάτων με αντίστοιχα άλλων περιοχών, αποδεικνύει την παραπάνω χρονολόγηση, καθώς η ελαφρώς συνεσταλμένη στάση του νεκρού σε συνδυασμό με την ύπαρξη «πλούσιων» κτερισμάτων αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα των τάφων της ύστερης ΜΕ εποχής.

Οικόπεδο αδελφών Δ. Παυλογιαννόπουλου - Οδός Δαγλαρίδου 14 (**Χάρτης 21**): Η περιοχή βρίσκεται εκτός των ορίων της Καδμείας. Το οικόπεδο βρίσκεται απέναντι από τη νότια πλαγιά του λόφου Μεγάλο Καστέλλι. Πρόκειται για πίθο ο οποίος είχε τοποθετηθεί πλαγιαστά εντός μίας κοιλότητας. Μεγάλο μέρος του ταφικού αγγείου που είχε θρυμματιστεί συγκολλήθηκε (**Εικ. 340 α**). Το αγγείο που ήταν κατασκευασμένο από χονδρόκοκκο πηλό είχε ύψος 1,10 μ., διάμετρο χείλους 0,40 μ. και διάμετρο κοιλίας 0,70 μ.⁶²¹ Ήταν άβαφο και είχε τραχεία εξωτερική επιφάνεια ενώ το στόμιό του καλυπτόταν από όστρακα ενός άλλου πίθου. Εντός του βρέθηκαν ελάχιστα και διαβρωμένα οστά μικρού παιδιού το οποίο είχε κτερισθεί με μία τροχήλατη κύλικα της γκρίζας μινυακής κεραμικής (**Εικ. 340 β**) και με τρία άβαφα σφαιρίδια από πηλό ροδόχρωμο (**Εικ. 340 γ**). Από τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά κατάλοιπα φαίνεται ότι το ταφικό αγγείο δεν ανήκει στις *intramuros* ταφές καθώς δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα στην ευρύτερη περιοχή όπου βρέθηκε.

Αμφείον (**Χάρτης 21**): Εκτός του λόφου της Καδμείας εντοπίστηκε ένας τύμβος που χρονολογείται την ΠΕ II περίοδο. Πρόκειται για έναν φυσικό λόφο η κορυφή του οποίου είχε ισοπεδωθεί και είχε κατασκευαστεί ένας κιβωτιόσχημος τάφος που καλύφθηκε με τύμβο από άψητες πλίνθους. Τα τοιχώματα του τάφου είχαν σχηματισθεί από κατακόρυφες πλάκες (μία σε κάθε πλευρά με εξαίρεση την τέταρτη πλευρά που έφραζε με δύο πλάκες) ενώ μονολιθική πλάκα χρησιμοποιήθηκε ως κάλυμμα (**Εικ. 341 α-β**). Ο τάφος, ο οποίος είχε συληθεί στην αρχαιότητα, θεωρήθηκε ως τάφος των ηρώων της Θήβας, Ζήθου και Αμφίονος.⁶²² Τα όστρακα που βρέθηκαν στην επίχωση χρονολογούν το μνημείο την ΠΕ II περίοδο. Με την αναφορά στο πρώτο ταφικό μνημείο (όπως για παράδειγμα στον ΠΕ τύμβο που εντοπίστηκε κάτω από το Πελόπιο) φαίνεται η διαμόρφωση των τύμβων από την ΠΕΧ στη ΜΕ περίοδο.

⁶²¹ Δημακοπούλου 1975, 25-26.

⁶²² Σπυρόπουλος 1973, 248.

Λόγω των δυσκολιών των ανασκαφών σε μία περιοχή όπως η Θήβα, με προϊστορικά ερείπια κάτω από τις σύγχρονες οικοδομές, δεν είναι εφικτό να προκύψουν ορισμένα συμπεράσματα. Η παρουσία τριών νεκροταφείων εντός των ορίων του οικισμού, στα οικόπεδα Παυλογιαννόπουλου (**Χάρτης 20**-θέση I 8), Σωτηρίου-Δουγέκου (**Χάρτης 20**-θέση IV 3) και Χρονοπούλου (**Χάρτης 20**-θέση IV 9) μπορεί να εξηγηθεί με την συνέχιση των ανασκαφών και τη μελέτη της στρωματογραφίας. Σύμφωνα με την Κόνσολα, οι συγκεντρωμένοι τάφοι στις παραπάνω τρεις θέσεις και οι υπόλοιποι που βρέθηκαν σε άμεση σχέση με τις οικοδομές δεν επαρκούσαν για τον πληθυσμό της περιοχής, οπότε θα πρέπει να αναζητηθεί ένας χώρος που θα βρισκόταν εκτός του οικισμού και θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκρόπολη.⁶²³ Μία τέτοια θέση που πρέπει να ερευνηθεί βρίσκεται στην οδό Δαγλαρίδου (**Χάρτης 21**) όπου έχει εντοπισθεί ο ταφικός πίθος με την κτερισμένη παιδική ταφή.

Οι περισσότεροι από τους ευρεθέντες τάφους ανήκουν στον τύπο των κιβωτιόσχημων με πλευρές από ορθοστάτες. Οι νεκροί τοποθετούνταν στη γνωστή για την περίοδο συνεσταλμένη στάση και ενίοτε συνοδεύονταν από πλούσια κτερίσματα. Το σύνολο των τάφων καλύπτει χρονικά όλη τη ΜΕ περίοδο. Από το μέγεθος των τάφων, τη στάση των νεκρών και τα αφιερώματα φαίνεται η διαμόρφωση των ταφικών τύπων και των συνηθειών που συντελέστηκε με την πάροδο του χρόνου.

Αντίστοιχος οικισμός: Έχουν εντοπισθεί διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη που καλύπτουν μεγάλο τμήμα εντός των ορίων της Καδμείας αλλά και εκτός αυτής (**Χάρτης 20**). Από τα οικοδομικά λείψανα που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής δεν υπάρχει κάποια οικοδομή της οποίας το περίγραμμα να διατηρείται πλήρως.

Οικόπεδο Α. και Σ. Τζώρτζη - Οδός Πινδάρου και Αντιγόνης (**Χάρτης 20**-θέση I 2, **Χάρτης 21**): Εντοπίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι της ΜΕΧ με λοξό προσανατολισμό προς τους σημερινούς δρόμους και ένας κάθετος προς αυτούς που πιθανώς αποτελούσαν ένα οικοδόμημα (**Εικ. 342**). Βόρεια του οικοδομικού αυτού συμπλέγματος βρέθηκε ένας άλλος τοίχος που πιθανώς ανήκει σε άλλο σύγχρονο κτίσμα. Έχει υποστηριχθεί ότι οι τρεις τοίχοι ανήκουν σε ορθογώνιο

⁶²³ Κόνσολα 1981, 169.

μέγαρο της ΜΕ περιόδου το οποίο εξακολούθησε να χρησιμοποιείται μέχρι τις αρχές της Μυκηναϊκής εποχής.⁶²⁴

Οικόπεδο Α. Θεοδώρου - Οδός Πινδάρου 15 (**Χάρτης 20**-θέση Π 6, **Χάρτης 21**): Βρέθηκαν μικροί αβαθείς λάκκοι και αύλακες που είχαν ανοιχθεί στο φυσικό βράχο αλλά και βόθροι επιχρισμένοι με στρώμα πηλού που είτε είχαν ανοιχθεί στο φυσικό βράχο, είτε στο πρώτο στρώμα της επίχωσης (**Εικ. 343**).⁶²⁵ Οι ανασκαφείς θεωρούν ότι οι μικροί αβαθείς λάκκοι χρησίμευσαν για τη στερέωση πασσάλων που συγκρατούσαν τοίχους από κλαδιά και άλλα φθαρτά υλικά. Πρόκειται δηλαδή για πασσαλόπηκτες οικοδομές που χρονολογούνται τη ΜΕΧ, αν και η κεραμική των επιχώσεων ανήκει στην ΠΕ και ΜΕ περίοδο.

Οικόπεδο Ξ. Παναγιωτόπουλου-Χ. Παπαγεωργίου - Οδός Πινδάρου και Δίρκης (**Χάρτης 20**-θέση Π 8, **Χάρτης 21**): Εντοπίστηκαν τμήματα δύο ΜΕ στρωμάτων. Στο ανώτερο βρέθηκε ένας ταφικός πίθος και στο κατώτερο τμήματα δύο δωματίων, το ένα με ευθύγραμμους τοίχους και το άλλο αψιδωτό (**Εικ. 331**). Οι τοίχοι του δωματίου Ι είναι χτισμένοι από ακατέργαστους λίθους μετρίου μεγέθους σε δύο σειρές, με ενδιάμεσο γέμισμα από μικρές πέτρες (**Εικ. 344**). Το πλάτος των τοίχων είναι 0,70 μ., ενώ το δάπεδο του χώρου αυτού είχε διαμορφωθεί από πηλό.⁶²⁶ Το δωμάτιο ΙΙ βρίσκεται βόρεια του δωματίου Ι (**Εικ.331**). Ο σωζόμενος αψιδωτός τοίχος έχει κατασκευαστεί από ακατέργαστους λίθους και έχει πλάτος 0,55 μ. Το δάπεδο του δωματίου αποτελείται από λευκό πηλό ενώ σε διάφορα σημεία του εντοπίστηκαν στάχτες και καμένα οστά ζώων που πιθανώς σχετίζονται με την ύπαρξη εστίας.⁶²⁷

Εκτός της ανίδας υπήρχε ένας αβαθής λάκκος που περιείχε καμένες ουσίες, ενώ εκτός του λάκκου εντοπίστηκαν οστά ζώων και ίχνη πυράς που ενδεχομένως υποδηλώνουν την ύπαρξη μίας εξωτερικής εστίας. Βορειοδυτικά του αψιδωτού δωματίου βρέθηκε μία πήλινη κατασκευή (**Εικ. 345**) η άνω επιφάνεια της οποίας (ήταν κοίλη) έφερε ίχνη τέφρας ενώ γύρω της υπήρχε πήλινο δάπεδο με οπές, μία από τις οποίες περιείχε ίχνη καμένου ξύλου. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για ιπνό ο οποίος μαζί με το δάπεδο με τις οπές αποτελούσαν τμήμα ενός άλλου δωματίου.

Οικόπεδο Αθ. Κόρδατζη - Οδός Οιδίποδος 14 (**Χάρτης 20**-θέση Π 17, **Χάρτης 21**): Κάτω από μυκηναϊκά στρώματα εντοπίστηκε επίχωση της ΜΕ

⁶²⁴ Κόνσολα 1981, 83.

⁶²⁵ Φιλιππάκη, Συμεώνογλου, Φαράκλας 1967, 226.

⁶²⁶ Δημακοπούλου-Κόνσολα 1975, 50.

⁶²⁷ *Ibid.*, 51.

περιόδου με τμήματα τριών τοίχων, οι οποίοι σε σχέση με τους σύγχρονους δρόμους είχαν λοξό προσανατολισμό (**Εικ. 346**).⁶²⁸ Οι τοίχοι αυτοί, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους που διεξήγαγαν την ανασκαφή, πιθανώς ανήκαν σε τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις.

Οικόπεδο Στ. Σταμάτη - Οδός Πλουτάρχου 6 (**Χάρτης 20**-θέση III 6, **Χάρτης 21**): Εντοπίστηκαν λείψανα τριών δωματίων (Α, Β, Γ) τα οποία ανήκουν σε τρία διαδοχικά ΜΕ στρώματα (**Εικ. 347**). Το κτίσμα Α βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. από το μωσαϊκό που εντοπίστηκε στην ανώτερη επιφάνεια, το κτίσμα Β σε βάθος 1,25 μ. και το Γ σε βάθος 1,50μ.⁶²⁹ Ο προσανατολισμό των δύο κτισμάτων (Α-Β) είναι λοξός προς τους σημερινούς δρόμους ενώ του τρίτου είναι ίδιος.

Εκτός από τις παραπάνω κατασκευές εντοπίστηκαν και άλλες οι οποίες όμως δεν προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες για την κατασκευαστική δραστηριότητα της ΜΕΧ. Από τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί φαίνεται ότι υπερτερούν τα κτίσματα με προσανατολισμό από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά (λοξά προς τους σημερινούς δρόμους) ενώ δε λείπουν και οι τοίχοι με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Ενδιαφέρον έχουν οι αψιδωτές κατασκευές της ΠΕ περιόδου που βρέθηκαν κάτω από ΜΕ λείψανα. Μία από τις πρώιμες αψιδωτές οικίες (**Εικ. 348**) βρέθηκε στο οικόπεδο Στ. και Ν. Μανίσαλη (**Χάρτης 20**-θέση II 16).

⁶²⁸ Τουλούπα-Συμεώνογλου 1965, 235.

⁶²⁹ Συμεώνογλου 1966, 189-190.

ΑΤΤΙΚΗ

Αφίδναι

Η περιοχή βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της Αττικής, βόρεια του Μαραθώνα (**Χάρτης 6**). Με τις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από τον S. Wide το 1894 αποκαλύφθηκε τύμβος της ΜΕ περιόδου.

Τάφοι: Ο τύμβος ύψους 2 μ. και με διάμετρο 24 μ. περιβαλλόταν από μία σειρά λίθων από την οποία διατηρούνται μόνο λίγοι λίθοι στο βορειοανατολικό τμήμα του ταφικού μνημείου (**Εικ. 349**). Εντός του βρέθηκαν 13 τάφοι οι οποίοι ανήκουν στους τύπους των λάκκων, των κιβωτιόσχημων και των πίθων.

Κιβωτιόσχημοι i, ii, xi: Τα τοιχώματα του πρώτου τάφου κατασκευάστηκαν από ακατέργαστους λίθους πάνω στους οποίους εδραζόταν μία καλυπτήρια πλάκα μήκους 1,90 μ. και πλάτους 0,90 μ.⁶³⁰ Πάνω από την καλυπτήρια πλάκα εντοπίστηκε μία άλλη κατασκευή που αποτελείτο από δύο οριζόντιες πλάκες και σωρό λίθων που κάλυπταν μία χωμάτινη επιφάνεια (**Εικ. 350**). Η κατασκευή αυτή, εντός της οποίας ο Wide δε βρήκε οστά ή κτερίσματα, δεν αποκλείεται να ήταν τάφος μεταγενέστερος από τον υποκείμενο και τα οστά τα οποία περιείχε να διαβρώθηκαν. Ο πρώτος κιβωτιόσχημος περιείχε ένα σκελετό που λόγω της κακής διατήρησης των οστών δεν μπορούν να εξαχθούν πληροφορίες για το φύλο ή τη στάση του. Πάνω σε βοτσαλόστρωτο δάπεδο μαζί με το σκελετό βρέθηκαν τρία χάλκινα δαχτυλίδια, ψήφοι που προφανώς ανήκαν σε περιδέραιο και ελάσματα αργύρου και χαλκού.⁶³¹

Ο κιβωτιόσχημος ii αποτελείται από πλευρές κατασκευασμένες από μονολιθικές πλάκες και οι διαστάσεις του είναι 2,20 x 1,30 μ. (**Εικ. 349**). Εντός του και πάνω από δάπεδο διαμορφωμένο με βότσαλα δε βρέθηκαν οστέινα κατάλοιπα, που πιθανώς είχαν διαβρωθεί, παρά μόνο κτερίσματα από οψιανό που συνόδευαν την ταφή (ένα σπασμένο εγχειρίδιο και μία αιχμή βέλους).⁶³² Της ίδιας κατασκευής ήταν και ο κιβωτιόσχημος xi ο οποίος είχε διαστάσεις 1,50 x 1,20 μ. και περιβαλλόταν από τέσσερις μονολιθικές πλάκες.⁶³³ Εντός του τάφου δε βρέθηκαν οστά αλλά μόνο μία χάνδρα.

Κιβωτιόσχημοι λιθοπερίκλειστοι x, xii, xiii: Πρόκειται για αβαθείς λάκκους οι πλευρές των οποίων περιβάλλονταν από λίθους πάνω στους οποίους εδράζονταν

⁶³⁰ Wide 1896, 390.

⁶³¹ *Ibid.*, 391.

⁶³² *Ibid.*, 391.

⁶³³ *Ibid.*, 396.

οι καλυπτήριες πλάκες. Ο τάφος x είχε ωοειδές σχήμα και διαστάσεις 2,90 x 2,40 μ.⁶³⁴ Εντός του βρέθηκαν λιγοστά ανθρώπινα οστά και δύο αγγεία της γκρίζας μινυακής κεραμικής. Ο τάφος xii με διαστάσεις 3,80 x 2,60 μ. είναι μεγαλύτερος από όλους. Η κατασκευή του διαφέρει καθώς μία σειρά από λίθους χωρίζει τα 2/3 του μήκους του σε δύο τμήματα (σε δύο τάφους;).⁶³⁵ Ο κιβωτιόσχημος έφερε καλυπτήριες πλάκες ενώ δεν γίνεται αναφορά στο περιεχόμενό του. Ο τάφος xiii ο οποίος έχει εν μέρει καταστραφεί από τον κιβωτιόσχημο i και τον πίθο iii, έχει ωοειδές σχήμα (**Εικ. 349**). Εντός του τάφου xiii, του οποίου οι καλυπτήριες πλάκες δεν εντοπίστηκαν, βρέθηκαν αγγεία εγχάρακτα και γκρίζα μινυακά.

Λάκκος v: Πρόκειται για απλό λάκκο ο οποίος καλυπτόταν από μία πλάκα διαστάσεων 2,50 x 2,20 μ.⁶³⁶ Εντός του βρέθηκαν τρία κρανία και διασκορπισμένα οστά.

Ταφικοί πίθοι iii, iv, vi, vii, viii και ix: Ο πρώτος πίθος με ύψος 1,75 μ. και με πλάτος σώματος 1 μ. βρέθηκε (όπως οι υπόλοιποι) πλαγιαστά τοποθετημένος.⁶³⁷ Το στόμιό του καλυπτόταν με μία πλάκα ασβεστόλιθου ενώ φαίνεται ότι είχε σπάσει πριν την ταφική του χρήση και είχε επιδιορθωθεί με την προσθήκη μολύβδινων συνδέσμων. Εντός του αγγείου βρέθηκαν ένας σκελετός με το κρανίο προς τον πυθμένα και αφιερώματα, μεταξύ των οποίων 6 δακτύλιοι από χρυσό έλασμα, ένας από αργυρό και 10 τροχήλατα αγγεία ορισμένα από τα οποία είχαν λειασμένη γκρίζα εξωτερική επιφάνεια ενώ άλλα έφεραν διακόσμηση με εγχάρακτα σχέδια. Πάνω από τον ταφικό πίθο βρέθηκε ένας χειροποίητος σκύφος με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (**Εικ. 351**).

Εκτός του ταφικού πίθου iv που είχε ύψος 1,40 μ., βρέθηκε ένας σκύφος από ερυθρωπό πηλό ο οποίος θα πρέπει να αποτελεί προσφορά προς το νεκρό του αγγείου όπως και ο σκύφος που εντοπίστηκε εκτός του πίθου iii.⁶³⁸ Το στόμιο του πίθου vi καλυπτόταν από ένα μεγάλο όστρακο αμαυρόχρωμου σκύφου (**Εικ. 352**) ενώ εντός του ίδιου ταφικού αγγείου βρέθηκε ένα σκεύος της κίτρινης μινυακής κεραμικής. Τα υπόλοιπα ταφικά αγγεία σφραγίζονταν με σκεύη (χειροποίητοι αμαυρόχρωμοι σκύφοι) και περιείχαν λιγοστά αφιερώματα, με εξαίρεση τον πίθο viii ο οποίος ήταν ακτέριστος.

⁶³⁴ Wide 1896, 396.

⁶³⁵ Blackburn 1970, 193.

⁶³⁶ Wide 1896, 395.

⁶³⁷ *Ibid.*, 391.

⁶³⁸ *Ibid.*, 394-395.

Οι τάφοι εντοπίστηκαν σε διάφορα βάθη, γεγονός που φανερώνει την πρώιμη ή ύστερη χρονολόγησή τους. Οι αρχαιότεροι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος πάνω από 2 μ. από την επιφάνεια του τύμβου (τάφος xiii) ενώ οι νεότεροι λίγο κάτω από την επιφάνεια του ταφικού μνημείου (τάφοι iv, v, vi, xi και xii).⁶³⁹ Ο Wide θεώρησε ότι τα ίχνη τέφρας που εντοπίστηκαν έξω από ορισμένους τάφους σχετίζονταν με την τέλεση θυσιών, αν και η άποψη αυτή δεν μπορεί να αποδειχτεί με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία. Οι περισσότεροι σκελετοί δεν διατηρούνταν σε καλή κατάσταση, γεγονός που δικαιολογείται ως αποτέλεσμα είτε της διάβρωσης είτε της σύλησης που διαπιστώθηκε σε αρκετούς τάφους. Στον Πίνακα 27 είναι συγκεντρωμένοι όλοι οι τάφοι του τύμβου.

Αντίστοιχος οικισμός: Δεν έχουν εντοπισθεί οικιστικά κατάλοιπα στην ευρύτερη περιοχή που να υποδηλώνουν την ύπαρξη σύγχρονου με τον τύμβο οικισμού.

Μαραθώνας - Βρανά

Η τοποθεσία βρίσκεται νότια των Αφιδνών (**Χάρτης 6**). Περίπου 2 χλμ. δυτικά του Μαραθώνα βρίσκεται η κοιλάδα του Βρανά (και το ομώνυμο χωριό) όπου ο Σπ. Μαρινάτος το 1970 ανέσκαψε τέσσερις τύμβους. Οι τύμβοι εντοπίστηκαν περίπου 400 μ. βορειοδυτικά του θολωτού τάφου που είχε ανασκάψει ο Σωτηριάδης, πολύ κοντά στους πρόποδες του βουνού Αγριελίκι.

Τάφοι: Οι τύμβοι I και II βρίσκονται ο ένας δίπλα στο άλλον (**Εικ. 353**), ο III βρίσκεται βορειοανατολικά του τύμβου II (**Εικ. 354**) ενώ ο IV εντοπίστηκε εντός των ορίων του χωριού, 80 μ. περίπου ανατολικά των προηγούμενων (**Εικ.355**). Από τα τέσσερα ταφικά μνημεία μόνο το πρώτο χρονολογείται τη ΜΕ περίοδο.

Ο τύμβος I (**Εικ. 356, 357 α-β**) αποτελείται από έναν εξωτερικό περίβολο διαμέτρου 16,70 μ. και έναν εσωτερικό ο οποίος δεν βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο αλλά προς τα ανατολικά.⁶⁴⁰ Εντός της περιφέρειάς του εντοπίστηκαν 8 τάφοι εκ των οποίων ο υπ' αριθμόν 6 ανήκει στον 4^ο αιώνα μ.Χ. ενώ οι υπόλοιποι είναι κιβωτιόσχημοι της ΜΕ περιόδου. Το ταφικό μνημείο καλυπτόταν από σωρό χώματος και από λίθους.

⁶³⁹ Wide 1896, 396-397.

⁶⁴⁰ Marinatos 1970, 162.

Τάφος 1: Στο κέντρο του εσωτερικού περιβόλου βρέθηκε ένας ορθογώνιος τάφος με τοιχώματα από πλακοειδείς λίθους και με δύο καλυπτήριες πλάκες από σχιστόλιθο (**Εικ. 358**). Η δυτική στενή πλευρά του αποτελείται από μία κατακόρυφη πλάκα που χρησίμευε ως θύρα. Ο τάφος θυμίζει τους κιβωτιόσχημους της ΠΕΧ στη θέση Τσέπι του Μαραθώνα αλλά και τους τάφους της ύστερης ΜΕ περιόδου που εντοπίστηκαν στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας. Ο Μαρινάτος με κριτήρια τυπολογικά τοποθετεί τον τάφο στην κατηγορία των λακκοειδών.⁶⁴¹ Οι διαστάσεις του είναι 1,60 x 0,85-0,90 x 0,85 μ. Εντός του βρέθηκε ένας σκελετός σε οκλάζουσα στάση, μία πρόχους με λοξότμητο λαιμό και ένα δίωτο κύπελλο το οποίο αποτελεί απομίμηση των μινυακών αγγείων (**Εικ. 359 α-β**).

Τάφος 2: Κατασκευαστικά ανήκει στον ίδιο τύπο με τον προηγούμενο τάφο καθώς πρόκειται για κιβωτιόσχημο (ή λακκοειδή) ορθογώνιο με τοιχώματα από πλακοειδείς λίθους (**Εικ. 360**). Ο τάφος περιείχε ένα σκελετό σε οκλάζουσα στάση, 11 ΜΕ αγγεία και 2 πήλινα σφονδύλια.⁶⁴² Ο τάφος λόγω των πλούσιων κτερισμάτων του ονομάστηκε «τάφος της βασιλίσσης».

Τάφος 3: Ανήκει στην κατηγορία των κτιστών κιβωτιόσχημων (ή λακκοειδών) με πλευρική θύρα (**Εικ. 361 α**). Βρέθηκε (όπως ο προηγούμενος) στην εξωτερική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου. Εντός του βρέθηκε ο σκελετός ενός ίππου του οποίου λείπουν τα πόδια, που, σύμφωνα με το Μαρινάτο, πιθανώς αφαιρέθηκαν για να προσφερθούν ως θυσία.⁶⁴³ Αντίστοιχα παραδείγματα με ταφές ζώων έχουν εντοπισθεί σε λάκκους του τύμβου Β (**Εικ. 361 β**) και του τύμβου Γ της Μιδέας όπου σε κάθε έναν είχε ενταφιασθεί ένα ζεύγος ίππων που προφανώς θυσιάστηκαν προς τιμή των νεκρών των γειτονικών τάφων.⁶⁴⁴ Η χρονολόγηση των λάκκων της Μιδέας είναι αβέβαια αν και δεν αποκλείεται να ανήκουν στη ΜΕΧ, ιδίως ο τάφος του τύμβου Β λόγω της γειννιάσής του με τον κιβωτιόσχημο 1 που χρονολογείται τη ΜΕ περίοδο.

Τάφος 4: Εντοπίστηκε νοτιοανατολικά του τάφου 3 (**Εικ. 356**). Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο οι τρεις πλευρές του οποίου αποτελούνται από πλακοειδείς λίθους και η τέταρτη (η νοτιοδυτική στενή πλευρά) από μία κατακόρυφη πλάκα (**Εικ. 362 α**). Ο τάφος περιείχε ένα σκελετό σε συνεσταλμένη στάση

⁶⁴¹ Marinatos 1970, 351.

⁶⁴² Μαρινάτος 1970, 13.

⁶⁴³ *Ibid.*, 13.

⁶⁴⁴ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980, 198, 200.

τοποθετημένο εντός κοιλότητας 0,20 μ. και μία ανακομιδή μαζί με την οποία βρέθηκαν τρία αγγεία (**Εικ. 362 β**).

Τάφος 5: Βρίσκεται δυτικά του τάφου 2 (**Εικ. 356**). Κατασκευαστικά δεν διαφέρει από τους προηγούμενους. Περιείχε μόνο λιγοστά οστά.

Τάφος 7: Βρίσκεται νότια του τάφου 2 (**Εικ. 356**). Είναι και αυτός κιβωτιόσχημος με πλευρική θύρα εντός του οποίου βρέθηκε ένας ακτέριστος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση (**Εικ. 363**).

Τάφος 8: Βρίσκεται νοτιοδυτικά του προηγούμενου τάφου (**Εικ. 356, 363**). Περιείχε μόνο τους λαιμούς δύο αμφορέων.

Ο τάφος 3 με την ταφή του ίππου προϋπήρχε του μικρού εσωτερικού περιβόλου ο οποίος κατέστρεψε τμήμα της βόρειας πλευράς του τάφου. Στο εσωτερικό μέρος του μικρού περιβόλου πραγματοποιήθηκε ανασκαφή μέχρι το φυσικό βράχο, όπου εντοπίστηκε νεκρός σε οκλάζουσα στάση. Πιθανώς πρόκειται για ενταφιασμό που πραγματοποιήθηκε πριν τη δημιουργία του τύμβου (**Εικ. 364**).⁶⁴⁵ Από τα παραπάνω στοιχεία φαίνεται ότι ο μικρός περίβολος ήταν πιθανώς μεταγενέστερη κατασκευή από αυτή του εξωτερικού περιβόλου. Ο τύμβος τοποθετείται χρονικά στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Ο τύμβος II με έναν μεγαρόσχημο τάφο στο κέντρο του (**Εικ. 354**) χρονολογείται στις αρχές της ΥΕΧ, ενώ οι άλλοι δύο την ΥΕ III Β (τύμβος III) και ΥΕ III Α (τύμβος IV).⁶⁴⁶ Εκτός από τους τέσσερις τύμβους ο Β. Πετράκος αναφέρει άλλους τρεις (V, VI και VII) οι οποίοι εντοπίστηκαν ο ένας στη θέση όπου αργότερα κτίστηκε το Μουσείο και οι άλλοι δύο εκατέρωθεν του τύμβου IV (**Εικ. 365 α**).⁶⁴⁷ Οι τύμβοι του Μαραθώνα είναι από τα σημαντικότερα ταφικά μνημεία καθώς στο σύνολό τους αντιπροσωπεύουν χρονικά τη ΜΕ και την ΥΕ περίοδο. Η συνήθεια των πληθυσμών της ΜΕΧ να κατασκευάζουν τύμβους φαίνεται ότι δεν εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου, γεγονός που πιθανότατα φανερώνει την πολιτισμική συνέχεια ανάμεσα στις δύο περιόδους.

Αντίστοιχος οικισμός: Βορειοανατολικά του τύμβου των Μαραθωνομάχων βρίσκεται η τοποθεσία Πλάσι όπου εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα της ΠΕ

⁶⁴⁵ Μαρινάτος 1970, 11.

⁶⁴⁶ Pelon 1976, 85.

⁶⁴⁷ Πετράκος 1995, 59.

και της ΜΕ περιόδου.⁶⁴⁸ Βρέθηκαν κατάλοιπα οχυρωματικού τείχους που χρονολογείται την ΠΕ ή τη ΜΕ περίοδο και ένα μεγάλο ορθογώνιο ΜΕ οικοδόμημα με έναν κιβωτιόσχημο τάφο κάτω από το δάπεδο και τμήματα ενός κεραμικού κλιβάνου (**Εικ. 365 β**). Οι νεκροί του ΜΕ τύμβου του Βρανά πιθανώς σχετίζονται με τον οικισμό της θέσης Πλάσι ή με άλλον οικισμό στη γύρω περιοχή ο οποίος μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπισθεί.

Βραυρών

Η θέση όπου εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα βρίσκεται σε έναν βραχώδη λόφο στην ανατολική ακτή της Αττικής (**Χάρτης 6**). Ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν το 1948 από τον Θεοχάρη και από το 1955-1957 από τον Ι. Παπαδημητρίου.

Τάφοι: Έχουν εντοπισθεί τρεις *intramuros* τάφοι εκ των οποίων ο ένας βρέθηκε στην κορυφή της ακρόπολης και οι άλλοι δύο στην ανατολική πλαγιά του λόφου. Ο πρώτος τάφος ο οποίος βρέθηκε εντός δωματίου ΜΕ οικίας, είναι κιβωτιόσχημος (**Εικ. 366**) με τοιχώματα από τέσσερις σχιστολιθικές πλάκες, μία σε κάθε πλευρά, και με διαστάσεις 0,60 x 0,40 x 0,30 μ.⁶⁴⁹ Εντός του υπήρχε ο συνεσταλμένος σκελετός ενός βρέφους. Οι άλλοι δύο τάφοι που βρέθηκαν στη ανατολική κλιτύ της ακρόπολης ήταν και αυτοί ακτέριστοι και πιθανώς σχετίζονται με οικοδομές της ΜΕ περιόδου που εντοπίστηκαν στη συγκεκριμένη θέση.

Αντίστοιχος οικισμός: Έχουν εντοπισθεί οικοδομικά λείψανα στην κορυφή του λόφου αλλά και στη βόρεια και ανατολική πλαγιά του, που αποδεικνύουν την ύπαρξη ενός σημαντικού οικισμού που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ.

Οχυρωματικό τείχος: Βρέθηκε τμήμα τείχους (**Εικ. 367**) το οποίο περιέβαλλε την κορυφή της ακρόπολης και σύμφωνα με τα όστρακα που συλλέχθηκαν χρονολογείται τη ΜΕ περίοδο.⁶⁵⁰

Αναλημματικοί τοίχοι: Παρατηρήθηκε η ύπαρξη ανδέρων που διατρέχουν όλη την έκταση των κλιτύων του λόφου από τα ανατολικά προς τα δυτικά (**Εικ.368**). Τα αναλήμματα αυτά σχηματίζουν ταρατσες πάνω στις οποίες κατασκευάστηκαν οικίες της ΜΕΧ.

⁶⁴⁸ Marinatos 1970, 153-154.

⁶⁴⁹ Παπαδημητρίου 1956, 79.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, 79.

Οικίες: Κατάλοιπα οικίας εντοπίστηκαν στη βόρεια κλιτύ της ακρόπολης.⁶⁵¹ Η οικοδομή αποτελείται από δύο δωμάτια, των οποίων οι τοίχοι έχουν χτισθεί από μικρούς λίθους και άψητες πλίνθους (**Εικ. 369**). Το σωζόμενο ύψος σε ορισμένα σημεία των τοίχων φτάνει μέχρι τα 2 μ. Το δάπεδο της οικίας αποτελείται από τρία διαδοχικά στρώματα, γεγονός που αποδεικνύει τη μακρόχρονη κατοίκηση του χώρου. Τα όστρακα που συλλέχθηκαν εντός της οικίας ανήκουν στη μινυακή και αμαυρόχρωμη κεραμική αλλά και σε αγγεία της ΥΕ Ι και ΙΙ περιόδου, πιστοποιώντας τη συνεχή χρήση της οικοδομής από τη ΜΕ περίοδο μέχρι τα Μυκηναϊκά χρόνια. Τμήματα τοίχων που ανήκουν σε οικίες της ΜΕΧ βρέθηκαν και στην ανατολική πλαγιά της ακρόπολης.

Θορικός

Βορειοανατολικά από το Λαύριο, περίπου 500 μ. από την ακτή και πάνω από το θέατρο του Θορικού (**Χάρτης 6**) βρίσκεται το ύψωμα Βελλετούρι όπου εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά ταφικά (μεμονωμένες ταφές και ένας τύμβος) και οικιστικά λείψανα της ΜΕ περιόδου. Στη θέση πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές από τον Β. Στάη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (1888 και 1893) ενώ οι έρευνες συνεχίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μέχρι το 1985.

Τάφοι: Εντοπίστηκαν *intramuros* ταφές σε λάκκους και σε πίθους κάτω από τα δάπεδα οικιών ή μεταξύ τοίχων.⁶⁵² Οι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο λάκκοι ήταν είτε ωοειδείς (ή κυκλοτερείς σύμφωνα με τον Στάη) είτε ορθογώνιοι. Από το σύνολο των λάκκων δύο ήταν επιμήκεις, ο ένας με διαστάσεις 2,20 x 1 μ. και ο άλλος με διαστάσεις 2 x 0,80 μ., οι οποίοι όμως δεν περιείχαν οστά. Εντός κυκλοτερών λάκκων, οι οποίοι είχαν λαξευτεί σε βάθος 0,50-0,80 μ., είχαν τοποθετηθεί ταφικοί πίθοι οι οποίοι περιείχαν οστέινα κατάλοιπα και όστρακα της μελανής μινυακής κεραμικής τα οποία προφανώς ανήκαν σε αγγεία που είχαν προσφερθεί ως κτερίσματα.⁶⁵³ Δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία για τον αριθμό των ταφικών πίθων και των λάκκων.

Αντίστοιχος οικισμός: Διαπιστώθηκε η ύπαρξη οχυρωματικών ή αναλημματικών τοίχων οι οποίοι, σύμφωνα με τον Στάη, χτίστηκαν ή

⁶⁵¹ Παπαδημητρίου 1956, 77-78.

⁶⁵² Στάης 1895, 232-233.

⁶⁵³ Στάης 1893, 16.

επιδιορθώθηκαν σε τρεις διαδοχικές περιόδους.⁶⁵⁴ Οι κατασκευές αυτές δε διατηρήθηκαν και δεν αποτυπώθηκαν στο σχέδιο που αναπαριστά τις οικοδομές της ακρόπολης (**Εικ. 370**). Στην κορυφή του λόφου βρέθηκαν τμήματα τοίχων τα οποία δε δίνουν σαφή εικόνα των κατόψεων των οικιών της ΜΕ περιόδου. Το μόνο που διακρίνεται είναι η τοιχοδομία των κτισμάτων, που αποτελείται από σχετικά μεγάλους λίθους, και τα δάπεδα, που ενίοτε είναι πλακόστρωτα.

Αθήνα

Στην ευρύτερη περιοχή (**Χάρτης 6**) έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές εργασίες από το 1833. Σε μία εκτεταμένη περιοχή από την Ακαδημία Πλάτωνος μέχρι την Ακρόπολη έχουν εντοπισθεί επιχώσεις και αρχιτεκτονικά λείψανα της ΝΑ εποχής και της ΜΕ και ΥΕ περιόδου. Η απουσία καθαρών επιχώσεων της ΠΕ περιόδου πρέπει να είναι συμπτωματική καθώς δε λείπει η αντιπροσωπευτική κεραμική της εποχής. Η εκτεταμένη αρχιτεκτονική δραστηριότητα των ιστορικών χρόνων αλλά κυρίως της σύγχρονης εποχής είναι η βασική αιτία της εύρεσης λιγοστών προϊστορικών λειψάνων.

Τάφοι: Οι εντοπισμένοι τάφοι ανήκουν στους γνωστούς τύπους της ΜΕ περιόδου (λάκκοι, κιβωτιόσχημοι και ταφικοί πίθοι). Στα ταφικά σύνολα συμπεριλαμβάνεται και ένας τύμβος.

Τύμβος: Βρέθηκε στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης μεταξύ του Ασκληπιείου και του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού (**Εικ. 371 α-αρ.1, Εικ. 371 β**). Ο τύμβος ήταν επιμήκης, μήκους 3 μ. και ύψους μόλις 0,60 μ.⁶⁵⁵ Ο Σκιάς εντόπισε δύο ταφικά στρώματα. Στο κατώτερο σημείο του τύμβου είχαν ενταφιαστεί δύο νεκροί οι οποίοι καλύπτονταν με ένα στρώμα χώματος και τέφρας «πάχους μίας παλάμης» ενώ πάνω από το στρώμα αυτό βρίσκονταν άλλοι τέσσερις σκελετοί που καλύπτονταν με στρώμα παρόμοιας σύστασης.⁶⁵⁶ Λόγω της κακής διατήρησης των οστών δε διακρινόταν η στάση των νεκρών, αν και ένας από τους ενταφιασμένους στο κατώτερο επίπεδο βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση. Μαζί με τα οστά των δύο μεσαίων νεκρών του ανώτερου στρώματος βρέθηκαν 8 αιχμές βελών από οψιανό (**Εικ. 372**), δύο τμήματα οστέινης περόνης και 3 λεπίδες οψιανού. Από άλλα

⁶⁵⁴ Στάης 1893, 16.

⁶⁵⁵ Σκιάς 1902, 126.

⁶⁵⁶ *Ibid.*, 127-128.

σημεία του τύμβου προήλθαν μία χειροποίητη πρόχους (στο δυτικό τμήμα του τύμβου), όστρακα μινυακά και αμαυρόχρωμα και οστά ζώων.⁶⁵⁷

Η παρουσία στρωμάτων τέφρας πιθανώς υποδηλώνει την πραγματοποίηση νεκρικών τελετών μετά τους ενταφιασμούς, με την προσφορά τροφών και την καύση αντικειμένων. Ο Σκιάς θεωρεί ότι οι ενταφιασμοί ήταν περίπου ταυτόχρονοι και ότι οι νεκροί ήταν θύματα πολέμου ή λοιμού, αν και η άποψη αυτή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί.⁶⁵⁸ Το ταφικό μνημείο βάσει των κεραμικών ευρημάτων χρονολογείται τη ΜΕΧ. Σύμφωνα με τη Forsén, οι Buchholz και Karageorghis πρότειναν τη χρονολόγησή του στη μεταβατική φάση της ΠΕ-ΜΕ περιόδου λόγω των αιχμών βελών από οψιανό, που τυπολογικά καλύπτουν μια ευρεία περίοδο από τη ΝΛ εποχή μέχρι το τέλος της ΜΕΧ.⁶⁵⁹

Ταφικός πίθος: Βρέθηκε και αυτός στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης κοντά στον προαναφερθέντα τύμβο. Το ταφικό αγγείο που είχε τοποθετηθεί εντός κοιλότητας περιείχε λιγοστά οστά.⁶⁶⁰

Κιβωτιόσχημοι: Στην κορυφή της Ακρόπολης, βόρεια του Ερεχθείου και νότια και νοτιοανατολικά των Προπυλαίων (**Εικ. 371 α-αρ.5-7**), εντοπίστηκαν 5 κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από όρθιες πλάκες και με μία καλυπτήρια πλάκα ο καθένας. Οι τάφοι περιείχαν ακτέριστους σκελετούς.⁶⁶¹

Οικόπεδο αδελφών Αγγελόπουλου: Η περιοχή που καταλαμβάνει το οικόπεδο βρίσκεται νότια της Ακρόπολης, μεταξύ των οδών Διονυσίου Αρεοπαγίτου, Παρθενώνας και Καλισπέρη (**Εικ. 373**). Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο οικιών και δύο *intramuros* κιβωτιόσχημοι τάφοι.⁶⁶² Ο πρώτος (αρ.4), που βρισκόταν βόρεια της οικίας Θ, ήταν κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από τέσσερις πλάκες και με τέσσερις πλακοειδείς λίθους που λειτουργούσαν ως καλύμματα. Εντός του βρέθηκε ο σκελετός ενός μικρού κοριτσιού, με την κεφαλή στραμμένη προς τα δυτικά, που συνοδευόταν από λιγοστά κτερίσματα. Ο δεύτερος τάφος (αρ.7), που βρέθηκε νότια από τον προηγούμενο, ήταν και αυτός κιβωτιόσχημος με μία πλάκα σε κάθε πλευρά και με ένα λίθινο κάλυμμα. Εντός του βρέθηκε ένας ακτέριστος σκελετός

⁶⁵⁷ Ιακωβίδης 1962, 52.

⁶⁵⁸ Σκιάς 1902, 128.

⁶⁵⁹ Forsén 1992, 111.

⁶⁶⁰ Συριόπουλος 1968, 316.

⁶⁶¹ Παντελίδου 1975, 217.

⁶⁶² Δοντάς 1961-62, 85.

με την κεφαλή στραμμένη προς τα δυτικά. Και οι δύο τάφοι χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο.

Περιοχή βορειοδυτικά του Κεραμεικού: Εντοπίστηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος ο οποίος περιείχε, μαζί με τα οστέινα κατάλοιπα, αγγεία και όστρακα της ΜΕ περιόδου.⁶⁶³

Οι παραπάνω τάφοι προφανώς ανήκουν στις κατηγορίες των *intramuros* και *extramuros* ταφών, ανάλογα με τη θέση τους και τη σχέση τους προς τις σύγχρονες με αυτούς οικοδομές. Στην περιοχή της Ακρόπολης πιθανώς να υπήρχε ένα νεκροταφείο από το οποίο διατηρούνται ο τύμβος και ο ταφικός πίθος στη νότια κλιτύ και οι 5 κιβωτιόσχημοι πάνω στο βράχο. Οι υπόλοιποι ενταφιασμοί πιθανώς ανήκουν στην κατηγορία των *intramuros* ταφών. Τα όποια συμπεράσματα για τα ταφικά σύνολα και τον οικισμό είναι υποθετικές σκέψεις που λόγω του σύγχρονου τοπίου είναι δύσκολο να αποδειχτούν.

Αντίστοιχος οικισμός: Από τις μέχρι τώρα ανασκαφικές εργασίες έχουν έρθει στη επιφάνεια τμήματα οικοδομών και επιχώσεις της ΜΕΧ σε διάφορα σημεία της πόλης, από την Ακρόπολη μέχρι την περιοχή του Κολωνού (**Χάρτης 22**).

Οικόπεδο αδελφών Αγγελόπουλου: Στη θέση αυτή, όπου εντοπίστηκαν οι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (αρ.4, 7), βρέθηκαν και τμήματα των οικιών Θ και Ι (**Εικ. 373**). Από την οικία Θ εντοπίστηκε μόνο το νοτιοανατολικό τμήμα της. Οι τοίχοι οι οποίοι έχουν χτισθεί από μεγάλους ακατέργαστους λίθους σώθηκαν σε ύψος 1,10 μ.⁶⁶⁴ Το βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου κατεστράφη ίσως για τη δημιουργία του κιβωτιόσχημου αρ.4, γεγονός που σημαίνει ότι η οικοδομή είναι παλαιότερη του τάφου. Από τους δύο τοίχους προήλθαν όστρακα μινυακά.

Η οικία Ι βρίσκεται νότια της πρώτης (**Εικ. 373**). Ανασκάφτηκε μόνο το ανατολικό τμήμα της καθώς το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Παρθενώνος.⁶⁶⁵ Η τοιχοδομία της οικίας δεν διαφέρει από αυτή της προηγούμενης οικοδομής, μόνο που εκτός από λίθους έχει χρησιμοποιηθεί και πηλός ως συνδετικό υλικό. Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανατολικής προεξοχής

⁶⁶³ Anderson - Immerwahr 1971, 54.

⁶⁶⁴ Δοντάς 1961-62, 85.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, 86.

του οικοπέδου εντοπίστηκε φρέαρ λαξευμένο με βάθος 1,95 μ. που χρονολογείται, όπως οι οικίες, τη ΜΕ περίοδο.⁶⁶⁶

Τα παραπάνω κτίσματα είναι οι μοναδικές ΜΕ οικίες που έχουν εντοπισθεί καθώς τα υπόλοιπα ευρήματα είναι κυρίως φρέατα, τα περισσότερα από τα οποία εντοπίστηκαν βορειοδυτικά της Ακρόπολης στην περιοχή της Κλεψύδρας (**Εικ. 374**). Από τα 12 ευρεθέντα φρέατα της περιοχής της Κλεψύδρας, τα 8 (ή τα 5 σύμφωνα με την S. Anderson-Immerwahr) περιείχαν όστρακα της ΜΕ περιόδου που ανήκουν κυρίως σε κατηγορίες της χονδροειδούς και της αμαυρόχρωμης κεραμικής.⁶⁶⁷ Ένα ακόμα στοιχείο που φανερώνει την ύπαρξη ανθρώπινης δραστηριότητας είναι μία εστία που εντοπίστηκε στην περιοχή του θεάτρου του Διονύσου, πάνω στην οποία βρέθηκαν τέφρα, όστρακα ΜΕ και ΥΕ και οστά ζώων.⁶⁶⁸

Ελευσίνα

Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στην ακρόπολη που βρίσκεται πολύ κοντά στην ακτή και στο νεκροταφείο που εντοπίστηκε περίπου 1 χλμ. δυτικά του λόφου όπου αναπτύχθηκε ο ΜΕ οικισμός (**Χάρτες 7, 23**). Οι πρώτες αρχαιολογικές έρευνες έγιναν από τον Δ. Φίλιο τα έτη 1882 μέχρι 1892. Στους πρόποδες και στη νότια κλιτύ της ακρόπολης της Ελευσίνας ανασκαφικές εργασίες έγιναν από τον Α. Σκιά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} (1895-1902), ενώ τα έτη 1930 και 1931 οι έρευνες επικεντρώθηκαν προς το βορά μέχρι το ύψος του θολωτού τάφου και μέχρι το σημείο όπου βρίσκεται το επιγραφικό εργαστήριο (**Εικ. 375**). Οι νεώτερες αυτές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τους Κ. Κουρουνιώτη, Γ. Μυλωνά, Ι. Τραυλό και Ι. Θρεψιάδη. Το δυτικό νεκροταφείο εντοπίστηκε τυχαία το 1938 οπότε και πραγματοποιήθηκαν οι πρώτες έρευνες από τον Κ. Κουρουνιώτη. Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν το 1950 από τον Ι. Τραυλό, ενώ συστηματική έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Γ. Μυλωνά από το 1952 μέχρι το 1956.

Τάφοι: Έχουν εντοπισθεί 16 τάφοι που σχετίζονται άμεσα με τον οικισμό ενώ υπάρχουν και οι ΜΕ ταφές του δυτικού νεκροταφείου που θα αναφερθούν ξεχωριστά.

⁶⁶⁶ Δοντάς 1961-62, 86.

⁶⁶⁷ Anderson - Immerwahr 1971, 51.

⁶⁶⁸ Συριόπουλος 1968, 300.

Intramuros ταφές: Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Α. Σκιά στη νότια κλιτύ της ακρόπολης, αποκαλύφθηκαν αρκετοί τάφοι (**Εικ. 376**) στους οποίους δε θα γίνει αναλυτική αναφορά λόγω των δυσκολιών που προκύπτουν από τις παρατηρήσεις του ανασκαφέα. Από το σύνολο των πρώτων αυτών τάφων, οι περισσότεροι ανήκουν στην κατηγορία των λάκκων ενώ, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Σκιά, δε λείπουν και οι ταφικοί πίθοι.⁶⁶⁹

Με τις έρευνες του Κ. Κουρουνιώτη και των συνεργατών του αποκαλύφθηκαν 16 *intramuros* τάφοι οι οποίοι βρέθηκαν είτε κάτω από δάπεδα οικιών είτε μεταξύ τοίχων. Τυπολογικά ανήκουν στις κατηγορίες των απλών λάκκων, των πίθων και των κιβωτιόσχημων.

Λάκκοι: Εντοπίστηκαν 8 λάκκοι. Οι 4 από το σύνολο των λάκκων βρέθηκαν κάτω από τα δάπεδα των οικιών Γ, Δ, Φ και Ζ (**Εικ. 375**).⁶⁷⁰ Ο λάκκος που εντοπίστηκε στο κτίσμα Φ περιείχε δύο συνεσταλμένους σκελετούς παιδιών, ενώ για τους άλλους δε δίνονται πληροφορίες για την ύπαρξη ή όχι οστών. Και οι τέσσερις λάκκοι ήταν ακτέριστοι. Μεταξύ των οικοδομών Γ και Δ (**Εικ. 375**) βρέθηκαν 3 ακόμη ακτέριστοι λάκκοι, ο καθένας από τους οποίους περιείχε ένα σκελετό σε εμβρυϊκή θέση. Σύμφωνα με το Μυλωνά, οι νεκροί δεν είχαν κοινό προσανατολισμό.⁶⁷¹ Ένας ακόμη λάκκος εντοπίστηκε ανάμεσα στους Ρωμαϊκούς κίονες του Τελεστηρίου V5 και VI5 (**Εικ. 377**).⁶⁷² Εντός του λάκκου υπήρχαν 4 ακτέριστοι νεκροί σε εμβρυϊκή στάση. Ένας από τους σκελετούς δε διατηρήθηκε στην αρχική του θέση καθώς το κρανίο του και τα οστά της θωρακικής χώρας είχαν μετακινηθεί λόγω της κατασκευής του κίονα V5.

Ταφικοί πίθοι: Βρέθηκαν 3 ταφικά αγγεία εκ των οποίων το ένα εντοπίστηκε στο κτίσμα Φ και τα άλλα δύο μπροστά από τη στοά του Φίλωνος.⁶⁷³ Ο πρώτος πίθος, ο οποίος βρέθηκε θρυμματισμένος, περιείχε το σκελετό ενός βρέφους που είχε τοποθετηθεί με την κεφαλή προς το στόμιο. Το αγγείο με ύψος 0,35 μ. ήταν από ερυθρωπό ακάθαρτο πηλό. Οι άλλοι δύο πίθοι βρέθηκαν κατά το ήμισυ διατηρημένοι εντός στρώματος τέφρας (**Εικ. 378 α-β**). Ο ένας εκ των δύο δεν περιείχε οστά, ενώ εντός του άλλου βρέθηκαν τεμάχια οστών μαζί με τέφρα και λίθους που είχαν εισχωρήσει στο αγγείο. Τα οστά ανήκαν σε βρέφος και η

⁶⁶⁹ Σκιάς 1912, 3-4, 6, 14, 18, 26.

⁶⁷⁰ Μυλωνάς 1932, 37, 39.

⁶⁷¹ *Ibid.*, 43-44.

⁶⁷² Kourouniotes, Mylonas 1933, 272.

⁶⁷³ Μυλωνάς 1932, 45-46.

τέφρα πιθανώς να σχετίζεται με την ύπαρξη στρώματος καταστροφής και όχι με νεκρικές τελετουργίες.⁶⁷⁴ Σε κανέναν πίθο δε βρέθηκαν κτερίσματα.

Κιβωτιόσχημοι: Εντοπίστηκαν 5 κιβωτιόσχημοι εκ των οποίων ο ένας είχε τοιχώματα από άψητες πλίνθους (πηλοπερίκλειστος) ενώ οι άλλοι ήταν κατασκευασμένοι από κατακόρυφες πλάκες και λίθους. Ο πηλοπερίκλειστος βρέθηκε κάτω από το δάπεδο της αψίδας του κτίσματος Β (**Εικ. 375**). Οι διαστάσεις του τάφου είναι 0,35 x 0,20 x 0,06 μ. Πάνω στο χαλικόστρωτο δάπεδο είχε τοποθετηθεί ο σκελετός ενός παιδιού από τον οποίο σώθηκαν λιγοστά μόνο οστά που αποδεικνύουν τη συνεσταλμένη στάση του. Μεταξύ των χαλίκων του δαπέδου υπήρχαν δύο αμαυρόχρωμα όστρακα και ένα γκριζό μινυακό.⁶⁷⁵

Ανάμεσα στις οικοδομές Γ και Δ (**Εικ. 375**) εντοπίστηκε ένας μικρός κιβωτιόσχημος οι δύο πλευρές του οποίου, η ανατολική και η νότια, είχαν κατασκευαστεί από κατακόρυφες πλάκες ενώ οι άλλες δύο σχηματίστηκαν από προεξοχές του φυσικού βράχου (η μία) και από το νότιο τοίχο της οικίας Γ (η άλλη).⁶⁷⁶ Εντός του υπήρχαν λιγοστά οστά ενός παιδιού που φανέρωναν την εμβρυϊκή του στάση. Σε απόσταση 0,50 μ. από την αψίδα του κτίσματος Δ βρέθηκε ο κιβωτιόσχημος αρ.4, του οποίου τα τοιχώματα αποτελούνται από μία πλάκα ψαμμίτη (στη νότια μακρά πλευρά), από τμήμα βράχου (στη βόρεια μακρά πλευρά) και από μία πλίνθο σε κάθε στενή πλευρά (**Εικ. 379**). Οι διαστάσεις του κιβωτιόσχημου είναι 0,55 x 0,45 μ.⁶⁷⁷ Εντός του και πάνω σε χαλικόστρωτο δάπεδο βρέθηκε ο συνεσταλμένος σκελετός ενός παιδιού με έντονα κεκαμμένα σκέλη. Μαζί με τα οστά βρέθηκαν και δύο όστρακα μινυακά που, σύμφωνα με το Μυλωνά, χρονολογούν την ταφή στη ΜΕ Ι περίοδο.

Μπροστά από τη στοά του Φίλωνος βρέθηκαν άλλοι δύο κιβωτιόσχημοι (αρ.5, 6). Ο πρώτος από τους δύο εντοπίστηκε σε βάθος 10 μ. Έχει σχήμα ορθογώνιο και οι πλευρές του έχουν σχηματισθεί από κατακόρυφες πλάκες ενώ τα μεταξύ τους κενά καλύπτονται από μικρούς λίθους (**Εικ. 380 α**). Ο τάφος αυτός (όπως και ο κιβωτιόσχημος αρ.6) έφερε μία λίθινη πλάκα διαστάσεων 1,10 x 1 μ. που κάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα του (**Εικ. 380 β**). Οι διαστάσεις του τάφου είναι 1,25 x 0,65 μ.⁶⁷⁸ Εντός του υπήρχε ο σκελετός ενός ενήλικα με

⁶⁷⁴ Μυλωνάς 1932, 46.

⁶⁷⁵ *Ibid.*, 39.

⁶⁷⁶ *Ibid.*, 46.

⁶⁷⁷ *Ibid.*, 47-48.

⁶⁷⁸ *Ibid.*, 52.

ακουμπισμένη τη ράχη του στο χαλικόστρωτο δάπεδο και με ελαφρώς κεκαμμένα τα σκέλη. Μεταξύ των χαλίκων του δαπέδου βρέθηκαν όστρακα αμαυρόχρωμα και μινυακά ενώ κάτω από το δάπεδο του τάφου εντοπίστηκαν τρεις λίθινες αιχμές βελών που προφανώς δε σχετίζονται με τον ενταφιασμό.

Στο βορειοανατολικό άκρο της καλυπτήριας πλάκας του προηγούμενου κιβωτιόσχημου (αρ.5) εντοπίστηκε ο κιβωτιόσχημος αρ.6. Οι πλευρές του τάφου αρ.6 έχουν κατασκευαστεί από πλακοειδείς ακατέργαστους λίθους ενώ η μία καλυπτήρια πλάκα εδραζόταν πάνω σε πλακοειδείς λίθους που είχαν τοποθετηθεί στην άνω επιφάνεια των τοιχωμάτων (**Εικ. 381 α**). Οι διαστάσεις του τάφου είναι 1,35 x 0,67 x 0,45 μ.⁶⁷⁹ Εντός του τάφου και πάνω σε βοτσαλόστρωτο δάπεδο βρέθηκε ο συνεσταλμένος σκελετός ενός ενήλικα (**Εικ. 381 β**), ο οποίος ήταν ο μοναδικός κτερισμένος νεκρός που εντοπίστηκε εντός των ορίων του οικισμού. Μεταξύ των αφιερωμάτων ήταν τρία εγχειρίδια, όστρακα μίας πρόχου από μελανό πηλό (που μοιάζει με τον πηλό των χονδροειδών μινυακών αγγείων) και τμήματα από χαυλιόδοντες.⁶⁸⁰

Οι παραπάνω 16 τάφοι παραθέτονται στον Πίνακα 28.

Δυτικό νεκροταφείο: Το νεκροταφείο το οποίο βρίσκεται 750 μ. βορειοδυτικά του Τελεστηρίου, επεκτείνεται κατά μήκος της αρχαίας οδού που οδηγούσε από την Ελευσίνα προς τα Μέγαρα. Οι τάφοι εντοπίστηκαν κατά μήκος της βόρειας πλευράς της οδού, αφού στη νότια πλευρά θα ήταν αδύνατη η κατασκευή ταφικών μνημείων λόγω της ύπαρξης λόφων από τιτανόλιθο. Το πλάτος της νεκρόπολης υπολογίζεται περίπου στα 18 μ.⁶⁸¹

Για τη διευκόλυνση των ανασκαφικών εργασιών, ο χώρος χωρίστηκε σε τομείς μέσου πλάτους 20-25 μ., οι οποίοι διακρίνονται με κεφαλαία γράμματα από το Α μέχρι το Μ (**Εικ. 382**). Από τις ανασκαφές προκύπτει ότι δεν υπήρχε διαχωρισμός μεταξύ των τάφων των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων καθώς σε διάφορα σημεία-τομείς οι πρώιμοι και οι ύστεροι τάφοι συνυπάρχουν. Η αναφορά στις ΜΕ ταφές θα γίνει βάσει της αλφαβητικής σειράς των τομών.

Τομέας Α: Στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου δε βρέθηκαν προϊστορικοί τάφοι αλλά μόνο των ιστορικών χρόνων.

⁶⁷⁹ Μυλωνάς 1932, 54.

⁶⁸⁰ *Ibid.*, 55-56.

⁶⁸¹ Μυλωνάς 1975, 3.

Τομέας Β (**Εικ. 382, 383**): Σε αυτό το τμήμα εντοπίστηκαν 2 τάφοι της ΜΕ περιόδου (οι Βπ14 και Βπ15).⁶⁸²

Βπ14: Βρέθηκε στο βορειοδυτικό μέρος του τομέα. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο ο οποίος έχει διαστάσεις 1,19 x 0,73 μ. Οι δύο μακρές πλευρές του (η βόρεια και η νότια) είχαν σχηματισθεί από κατακόρυφες πλάκες, ενώ οι δύο στενές του πλευρές είχαν διαμορφωθεί από μικρές όρθιες πλάκες και από δύο σειρές λίθων (**Εικ. 384 α**). Ο κιβωτιόσχημος καλυπτόταν από τρεις πλάκες, τα κενά μεταξύ των οποίων καλύπτονταν με μικρούς λίθους (**Εικ. 384 β**).

Εντός του τάφου και πάνω σε χαλικόστρωτο δάπεδο βρέθηκαν σε κακή κατάσταση τα οστά ενός νεκρού, ο οποίος είχε τοποθετηθεί κατά τον συνήθη τρόπο στη μία του πλευρά (τη δεξιά) και με τα σκέλη κεκαμμένα. Μεταξύ των οστών των ποδιών υπήρχε ένα κύπελλο τύπου Βαφειού (**Εικ. 384 γ**) του τέλους της ΜΕ περιόδου, ενώ μαζί με τα βότσαλα του δαπέδου εντοπίστηκαν τεφρά μινυακά όστρακα. Πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκαν υπολείμματα πυράς μαζί με τεμάχια καμένων οστών που πιθανώς σχετίζονται με παιδική καύση των ιστορικών χρόνων.

Βπ15: Βρέθηκε βόρεια του προηγούμενου τάφου (**Εικ. 383**). Πρόκειται για κιβωτιόσχημο μεγάλων διαστάσεων (1,90 x 0,82 μ.) ο οποίος όμως βρέθηκε κατεστραμμένος και συλημένος.⁶⁸³ Τα τοιχώματά του αποτελούνταν από όρθιες πλάκες και λίθους, ενώ τα λιγοστά μινυακά όστρακα που βρέθηκαν εντός του τον χρονολογούν τη ΜΕ περίοδο.

Τομέας Γ (**Εικ. 382, 385**): Από την περιοχή αυτή εντοπίστηκαν 11 τάφοι (Γπ4,5,6,9,10,12,13,14,15,16,17) που χρονολογούνται με βεβαιότητα τη ΜΕ περίοδο, ενώ υπάρχουν και άλλοι 3 (Γπ7, Γπ8 και Γπ11) οι οποίοι δεν έχουν χρονολογηθεί λόγω της καταστροφής των μνημείων ή λόγω της απουσίας κτερισμάτων (Γπ8). Όλοι οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από ορθοστάτες.

Γπ4: Πρόκειται για κιβωτιόσχημο τάφο διαστάσεων 1,42 x 0,85 x 0,28 μ.⁶⁸⁴ Τα τοιχώματά του έχουν σχηματισθεί από ορθοστάτες ενώ από τις λίθινες καλυπτήριες πλάκες διατηρούνται μόνο κάποια θραύσματα. Εντός του υπήρχαν λιγοστά οστά ενός σκελετού και ένα μινυακό κύπελλο. Ο τάφος κατεστράφη όταν

⁶⁸² Μυλωνάς 1975, 19-21.

⁶⁸³ *Ibid.*, 20-21.

⁶⁸⁴ *Ibid.*, 70.

τους ιστορικούς χρόνους κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κατασκευάστηκε κεραμοσκεπής τάφος. Ο αρχικός κιβωτιόσχημος τάφος χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Γπ12: Είναι κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από πλάκες και με διαστάσεις 0,82 x 0,54 x 0,35 μ.⁶⁸⁵ Ο τάφος καλυπτόταν από δύο πλακοειδείς λίθους οι οποίοι είχαν υποστεί μεγάλες ρωγμές. Εντός του βρέθηκαν λιγοστά οστά και όστρακα μινυακά, γεγονός που υποδηλώνει τη σύληση του τάφου καθώς το περιεχόμενό του αφαιρέθηκε με τη μετακίνηση των καλυπτήριων πλακών, πάνω από τις οποίες εντοπίστηκαν ίχνη πυράς (**Εικ. 386**) που θα σχετίζονται με την καύση νεκρού κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων. Η δημιουργία του κιβωτιόσχημου ανάγεται τη ΜΕ περίοδο.

Γπ14: Είναι κιβωτιόσχημος διαστάσεων 1,80 x 0,67-0,80 x 0,75 μ.⁶⁸⁶ Έχει κατασκευαστεί από όρθιες πλάκες και καλυπτόταν από δύο πλακοειδείς λίθους, από τους οποίους στη θέση του διατηρήθηκε ο ένας (**Εικ. 387 α**). Η επίχωση του τάφου παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς κάτω από το δυτικό τμήμα του καλύμματος υπήρχε μαλακό χώμα, στο ανατολικό μέρος εντοπίστηκαν χαλίκια και χώμα μαζί με όστρακα της Γεωμετρικής εποχής, ενώ στο βόρειο τμήμα του τάφου βρέθηκαν τεμάχια οστών, όπως και στη νότια γωνία. Φαίνεται ότι ο κιβωτιόσχημος, που χρησιμοποιήθηκε τη ΜΕ περίοδο, ανοίχθηκε τη Γεωμετρική εποχή στην οποία ανήκει ένας τεφροδόχος αμφορέας. Τα οστά της πρώτης ταφής παραμερίστηκαν μαζί με τα όστρακα δύο αγγείων της ΜΕ περιόδου, που σχηματίζουν ένα κύπελλο και έναν κύαθο (**Εικ. 387 β**). Η πρώτη ταφή χρονολογείται στα τέλη της ΜΕΧ.

Γπ17: Είναι κιβωτιόσχημος, του οποίου η κατασκευή διαφέρει από τις συνήθειες. Το αρχικό του σχήμα πρέπει να ήταν ορθογώνιο με τοιχώματα από κατακόρυφες πλάκες και με διαστάσεις 1,15 x 0,85 μ. Κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής εποχής ο τάφος τροποποιήθηκε με τη μετακίνηση της βόρειας πλάκας και με την τοποθέτηση ενός πλακοειδή λίθου κάθετα προς το νότιο τοίχωμα (**Εικ. 388 α -β**).⁶⁸⁷ Τεμάχια οστών εντοπίστηκαν στο δυτικό και νοτιοανατολικό τμήμα του τάφου μαζί με όστρακα αγγείων της ΜΕ και ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου.

Τομέας Δ (**Εικ. 382, 389**): Στον τομέα αυτό βρέθηκαν 15 τάφοι (Δπ2,3,4,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17) που χρονολογούνται με βεβαιότητα τη

⁶⁸⁵ Μυλωνάς 1975, 73.

⁶⁸⁶ *Ibid.*, 75.

⁶⁸⁷ *Ibid.*, 80.

MEX. Όλοι οι τάφοι (εξαιρέση αποτελεί ο Δπ18 που δεν έχει εξακριβωθεί αν είναι ME) ανήκουν στην κατηγορία των κιβωτιόσχημων.

Δπ2: Βρέθηκε στο κέντρο περίπου του τομέα. Είναι κιβωτιόσχημος διαστάσεων 0,98 x 0,80 x 0,55μ.⁶⁸⁸ Τα τοιχώματά του έχουν σχηματισθεί από τέσσερις κατακόρυφες πλάκες, στην κορυφή των οποίων είχαν τοποθετηθεί μικροί πλακοειδείς λίθοι (**Εικ. 390 α-β**). Εντός του τάφου και πάνω σε χαλικόστρωτο δάπεδο υπήρχαν τα οστά δύο ανακομιδών που είχαν συγκεντρωθεί στη βορειοανατολική γωνία και ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση που αποτελούσε τον τελευταίο ενταφιασμό. Εκτός από τα οστά βρέθηκαν τα όστρακα ενός μικρού αγγείου, κάτω από το κρανίο του συνεσταλμένου σκελετού, και όστρακα τεφρά μινυακά μεταξύ των οστών των ανακομιδών. Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη της ME περιόδου.

Δπ16: Εντοπίστηκε στο ανατολικό μέρος του τομέα. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο που υπέστη μετατροπές κατά τη διάρκεια της YEX. Αρχικά πρέπει να είχε κατασκευαστεί τετράπλευρος κιβωτιόσχημος με πλευρές από όρθιες πλάκες, ο οποίος σε μεταγενέστερη εποχή (YE) τροποποιήθηκε με σκοπό την αύξηση των διαστάσεών του.⁶⁸⁹ Η πλάκα που αποτελούσε το ανατολικό όριο του κιβωτιόσχημου μετακινήθηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς ενώ η βόρεια και ανατολική προέκταση του τάφου πιθανώς οριζόταν από μικρούς λίθους, από τους οποίους λίγιοι μόνο διατηρούνται στη θέση τους (**Εικ. 391 α-β**). Εντός του αρχικού τάφου εντοπίστηκαν τεμάχια οστών ενός σκελετού (κοντά στη δυτική πλάκα) και ένας νεκρός με τη ράχη ακουμπισμένη στο δάπεδο και τα σκέλη κεκαμμένα προς τη δεξιά του πλευρά. Στην προέκταση του τάφου υπήρχε ένας ακόμη νεκρός με παρόμοια στάση με αυτή του προηγούμενου σκελετού μόνο που τα σκέλη ήταν αναδιπλωμένα προς την αριστερή του πλευρά. Οι ταφές ήταν ακτέριστες γι' αυτό και δεν μπορεί να αποδειχτεί πότε ακριβώς έγινε η μετατροπή του αρχικού κιβωτιόσχημου και κατ' επέκταση ο τελευταίος ενταφιασμός.

Δπ18: Εντοπίστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του τομέα. Είναι τετράπλευρος λάκκος (**Εικ. 392**) εντός του οποίου βρέθηκαν οστά κάπρου και τεμάχια οστών από δύο άλλα ζώα (ίσως ερίφια). Ο λάκκος προφανώς χρησιμοποιήθηκε για την ταφή ζώου, αν και δεν αποκλείεται να χρησιμοποιήθηκαν το αίμα του κάπρου για σπονδή και τα μέλη των άλλων ζώων

⁶⁸⁸ Μυλωνάς 1975, 145.

⁶⁸⁹ *Ibid.*, 160-161.

ως θυσία, με αποτέλεσμα την τοποθέτηση εντός του τάφου των εναπομεινάντων οστών. Εκτός από τα οστά βρέθηκαν όστρακα διαφόρων εποχών (προϊστορικά, γεωμετρικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά) γεγονός που σημαίνει ότι ο τάφος ανοίχθηκε για να μελετηθεί σε διάφορες περιόδους. Η χρονολόγηση του λάκκου είναι αμφίβολη.

Στο βόρειο τμήμα του τομέα επισημάνθηκε η συγκέντρωση 6 κιβωτιόσχημων τάφων που περιείχαν παιδικά οστά (**Εικ. 389**).

Τομέας Ε (**Εικ. 382, 393**): Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκαν 2 ΜΕ κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Επ1: Βρέθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του τομέα. Πρόκειται για κιβωτιόσχημο διαστάσεων 2,75 x 0,90-1,10 μ.⁶⁹⁰ Τα τοιχώματα αποτελούνται από κάθετες πλάκες και μεγάλους λίθους (**Εικ. 394 α-β**). Σε απόσταση 1 μ. από το δυτικό τοίχωμα υπήρχε σειρά λίθων που διαιρούσαν τον τάφο στο δυτικό και ανατολικό τμήμα στα οποία παρατηρήθηκε διαφορά βάθους (0,65 μ. και 0,80 μ. αντίστοιχα). Στο δυτικό μέρος βρέθηκαν ανακομιδές ενώ στο ανατολικό τμήμα υπήρχαν δύο σκελετοί τοποθετημένοι ο ένας στην αριστερή του πλευρά και άλλος με τη ράχη ακουμπισμένη στο δάπεδο, έχοντας και οι δύο σκέλη κεκαμμένα. Από την κεραμική, που βρέθηκε τόσο στο δυτικό όσο και στο ανατολικό τμήμα, προκύπτει ότι οι πρώτες ταφές πραγματοποιήθηκαν στα τέλη της ΜΕΧ και την ΥΕ ΙΙΙ Α περίοδο και οι ύστερες την ΥΕ ΙΙΙ Β. Κάτω από τα οστά του δυτικού τμήματος βρέθηκαν λιγοστά μινυακά όστρακα και ένας κύαθος που φανερώνουν την αρχική κατασκευή του τάφου στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Επ2: Πρόκειται για κιβωτιόσχημο ο οποίος βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του τομέα. Από την αρχική τετράπλευρη κατασκευή διατηρήθηκαν μόνο δύο όρθιες πλάκες που οριοθετούσαν τη νοτιοανατολική γωνία του (**Εικ. 395**). Με τη μελέτη του περιεχομένου διαπιστώθηκε ότι ο τάφος είχε κατασκευαστεί τη ΜΕ περίοδο. Κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (αρχές) τα οστά και τα κτερίσματα διασκορπίστηκαν προκειμένου να ανοιχθεί τάφος όπου πραγματοποιήθηκε καύση παιδιού. Ο κιβωτιόσχημος χρησιμοποιήθηκε άλλες δύο φορές πριν το τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. για μία ακόμα καύση και για μία ταφή εντός ξύλινου κιβωτίου.

Τομέας Ζ (**Εικ. 382, 396**): Στην περιοχή αυτή εντοπίστηκαν 3 κιβωτιόσχημοι τάφοι (Ζπ2,6,7).

⁶⁹⁰ Μυλωνάς 1975, 195.

Ζπ2: Έχει τοιχώματα από κατακόρυφες πλάκες και διαστάσεις 1,70 x 0,90 μ (Εικ. 397).⁶⁹¹ Εντός του βρέθηκαν τεμάχια οστών διασκορπισμένα σε όλο το δάπεδο. Εκτός από τα οστά δεν εντοπίστηκαν αφιερώματα που να πιστοποιούν με βεβαιότητα τη χρονολόγηση του τάφου. Η χρονολόγησή του τη ΜΕ περίοδο προκύπτει μόνο βάσει του σχήματος του ταφικού μνημείου.

Ζπ6: Είναι ένα ακόμα παράδειγμα ΜΕ τάφου που τροποποιήθηκε σε μεταγενέστερη εποχή (Μυκηναϊκή).⁶⁹² Ο αρχικός μικρός τάφος επεκτάθηκε προς τα ανατολικά και μετατράπηκε σε λακκοειδή με είσοδο, τύπου Γ, τα τοιχώματα του οποίου αποτελούνταν από μικρές κατακόρυφες πλάκες και τα κενά τους καλύπτονταν με μικρούς λίθους (Εικ. 398). Η μετατροπή, σύμφωνα με τα αφιερώματα που συνόδευαν τους νεκρούς, πρέπει να πραγματοποιήθηκε την ΥΕ ΙΙ περίοδο. Τα κεραμικά ευρήματα που προέρχονται από τα βαθύτερα στρώματα του τάφου (αμφορίσκοι, κύαθοι και κύπελλα τύπου Βαφειού με διακόσμηση μινυακή και αμαυρόχρωμη) χρονολογούν την αρχική κατασκευή στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Τομέας Η (Εικ. 382, 399): Βρέθηκαν 18 τάφοι της ΜΕ περιόδου (Ηπ1,2,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,14^α,17,18,19,20,21) που είτε διατηρούνται έτσι όπως αρχικά κατασκευάστηκαν, είτε όπως διαμορφώθηκαν μετά από μεταγενέστερη παρέμβαση. Σε αυτό το τμήμα της νεκρόπολης είναι συγκεντρωμένοι όλοι οι ΜΕ ταφικοί τύποι καθώς συνυπάρχουν κιβωτιόσχημοι, λάκκοι και ταφικά αγγεία (ο πίθος Ηπ14).

Ηπ8: Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του τομέα. Πρόκειται για χτιστό τάφο από 4 κατακόρυφες πλάκες και με 8 καλυπτήριους λίθους (Εικ. 400 α-β). Οι διαστάσεις του είναι 1,20 x 0,56 x 0,46 μ.⁶⁹³ Εντός του τάφου και πάνω σε βοτσαλόστρωτο δάπεδο βρέθηκαν δύο ακτέριστοι σκελετοί σε συνεσταλμένη στάση. Ο τάφος, βάσει του τύπου του και της στάσης των νεκρών, ανήκει στη ΜΕΧ.

Ηπ14 και Ηπ14α: Πρόκειται για ένα όρυγμα που χωρίζεται σε δύο τμήματα μέσω μίας σειράς λίθων. Στη μεγαλύτερη-δυτική κοιλότητα βρέθηκε ένας πίθος στον πυθμένα του οποίου υπήρχαν δύο παιδικά κρανία, ενώ στην άλλη κοιλότητα εντοπίστηκαν μικρά τεμάχια παιδικών οστών (Εικ. 401 α-β). Κτερίσματα δεν

⁶⁹¹ Μυλωνάς 1975, 226.

⁶⁹² *Ibid.*, 236.

⁶⁹³ *Ibid.*, 311.

εντοπίστηκαν ούτε εντός του ταφικού αγγείου, ούτε στο διπλανό λάκκο. Με βάση την αμαυρόχρωμη διακόσμηση του πίθου και τα τεφρά και κίτρινα μινυακά όστρακα, που βρέθηκαν στην επίχωση γύρω από το ταφικό αγγείο, οι ταφές εντός του πίθου χρονολογούνται στα μέσα της ΜΕ περιόδου. Την ίδια περίπου περίοδο πρέπει να έγινε και ο ενταφιασμός στο διπλανό όρυγμα.

Ηπ18: Πρόκειται για τετράπλευρο λάκκο εντός του οποίου υπήρχαν λιγοστά τεμάχια παιδικών οστών (**Εικ. 402**). Η ταφή είναι ακτέριστη, αλλά από τα μινυακά όστρακα της επίχωσης ο λάκκος χρονολογείται τη ΜΕ περίοδο.

Τομέας Θ (**Εικ.382, 403**): Σε αυτό το τμήμα του νεκροταφείου βρέθηκαν 25 ΜΕ τάφοι (Θπ1,2,3,4,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20,21,22,23,24,25,26).

Θπ6: Βρίσκεται περίπου στο κέντρο του τομέα. Είναι κιβωτιόσχημος με 5 καλυπτήριους λίθους και με τοιχώματα διαμορφωμένα από πλάκες και από πλακοειδείς λίθους τοποθετημένους σε οριζόντιους δόμους (**Εικ. 404 α-β**). Στη βορειοανατολική γωνία δημιουργήθηκε είσοδος που έφραζε με μία όρθια πλάκα η οποία εδραζόταν πάνω σε ένα κατώφλι από σκληρό χώμα. Εντός του τάφου υπήρχαν τα οστά 8 σκελετών μεταξύ των οποίων βρέθηκαν 12 αγγεία, δύο ελάσματα χάλκινα, ένα πήλινο σφονδύλι και ψηφίδες από ορεία κρύσταλλο.⁶⁹⁴ Ανάμεσα στα κτερίσματα υπήρχε και μία πρόχους της Κλασικής περιόδου, η παρουσία της οποίας σημαίνει, είτε ότι ο τάφος ανοίχθηκε σε μεταγενέστερη εποχή από την περίοδο της δημιουργίας του για νέο ενταφιασμό στον οποίο προσφέρθηκε το αγγείο ως κτέρισμα, είτε ότι το αγγείο προσφέρθηκε προς τιμή των προγόνων μετά από το άνοιγμα του τάφου. Με βάση τα κτερίσματα ο τάφος χρονολογείται στα τέλη της ΜΕ περιόδου καθώς η τοιχοδομία και το σχήμα του με την πλευρική είσοδο είναι στοιχεία που παραπέμπουν σε εξελιγμένο τύπο του κιβωτιόσχημου.

Θπ9: Πρόκειται για κιβωτιόσχημο με τοιχώματα από κατακόρυφες πλάκες (**Εικ. 405 α**) διαστάσεων 1,07 x 0,72 x 0,50 μ.⁶⁹⁵ Πάνω από την καλυπτήρια πλάκα του τάφου υπήρχε ένας πλακοειδής λίθος κάθετα τοποθετημένος και στερεωμένος σε μάζα χώματος, ο οποίος προφανώς χρησίμευε ως σήμα (**Εικ. 405 β**). Πάνω στο χαλικόστρωτο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν διασκορπισμένα οστά που ανήκαν σε 2 ή 3 παιδικούς σκελετούς. Η διατάραξη των οστών πιθανώς οφειλόταν στην εισροή

⁶⁹⁴ Μυλωνάς 1975, 27.

⁶⁹⁵ *Ibid.*, 36.

υδάτων εντός του τάφου από την επίχωση του οποίου προήλθαν τεφρά μινυακά όστρακα.

Θπ25: Πρόκειται για λάκκο ο οποίος καλυπτόταν με όστρακα ενός μεγάλου αμαυρόχρωμου πίθου (**Εικ. 406 α**). Εντός του σκάμματος υπήρχαν τα οστά μίας ανακομιδής και ένας σκελετός σε συνεσταλμένη στάση (**Εικ. 406 β**). Μαζί με τα οστά της ανακομιδής βρέθηκε και ένα μελανότεφρο αγγείο. Βάσει του αμαυρόχρωμου πίθου οι ταφές χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο.

Τομέας Ι (**Εικ. 407**): Από τον τομέα αυτό μόνο οι τάφοι Ιπ2 και Ιπ4 χρονολογούνται τη ΜΕ περίοδο.

Ιπ2: Ο αρχικός τάφος κατεστράφη από τον κεραμοσκεπή τάφο Ι22 και από την τοποθέτηση του ταφικού αμφορέα Ι21. Από τον πρώιμο τάφο, ο οποίος ήταν τετράπλευρος και είχε δάπεδο στρωμένο με χαλίκια, διατηρήθηκαν δύο κρανία και τμήματα οστών. Οι αρχικές ταφές χρονολογούνται την ύστερη ΜΕ περίοδο, σύμφωνα με τα όστρακα της κίτρινης μινυακής κεραμικής, που προήλθαν από την επίχωση του ταφικού μνημείου.

Ιπ4: Βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του τομέα. Πρόκειται για λάκκο εντός του οποίου βρέθηκε ένας ακτέριστος σκελετός τοποθετημένος με τη ράχη ακουμπισμένη στο έδαφος και με λυγισμένα σκέλη (**Εικ. 408**). Από τα όστρακα της επίχωσης προκύπτει η ΜΕ χρονολόγηση του λάκκου.

Τομέας Λ (**Εικ. 409**): Στην περιοχή αυτή αποκαλύφθηκαν 6 ΜΕ τάφοι (Λπ3,5,6,9,10,12). Πρόκειται για χτιστούς τετράπλευρους τάφους με τοιχώματα από κατακόρυφους ή οριζόντιους πλακοειδείς λίθους οποίοι κατασκευαστικά δεν διαφέρουν από τους προαναφερθέντες. Ο μόνος τάφος που ξεχωρίζει είναι ο Λπ12. Πρόκειται για όρυγμα το οποίο βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του τομέα. Σε βάθος 0,40 - 2,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους το όρυγμα αποτελείται από λίθους και όστρακα μελανών μινυακών και αμαυρόχρωμων αγγείων.⁶⁹⁶ Σε βάθος 4 μ. εντοπίστηκε ένας σκελετός σε εμβρυϊκή στάση που καταλαμβάνει το ήμισυ του κυκλικού χώρου (**Εικ. 410 α-β**). Κάτω από τον πρώτο σκελετό βρέθηκε δεύτερος σε συνεσταλμένη στάση καθώς και ένα κρανίο ενός τρίτου νεκρού (**Εικ. 410 γ**). Ο τρίτος σκελετός (ακριβώς κάτω από τον δεύτερο) είχε τοποθετηθεί σε εμβρυϊκή θέση και με τρόπο σα να επρόκειτο να αφήσει χώρο για έναν ακόμη ενταφιασμό (**Εικ. 410 δ**). Περίπου 1 μ. βαθύτερα εντοπίστηκαν τα οστά μιας ακόμη ταφής

⁶⁹⁶ Μυλωνάς 1975, 158.

(**Εικ. 410 α**) που προφανώς είναι η παλαιότερη. Όλοι οι σκελετοί ήταν ακτέριστοι αλλά από τα όστρακα της επίχωσης του ορύγματος διαφαίνεται η ύστερη ΜΕ χρονολόγηση των ταφών.

Τομέας Μ (**Εικ. 411**): Στη ΜΕ περίοδο ανήκουν 5 κιβωτιόσχημοι τάφοι (Μπ4,7,8,9,12).

Μπ9: Βρέθηκε στο δυτικό τμήμα του τομέα. Πρόκειται για τετράπλευρο τάφο με τοιχώματα από κάθετες πλάκες οι οποίες επιστέφονταν από λίθους πάνω στους οποίους εδραζόταν το λίθινο κάλυμμα (**Εικ. 412 α**). Στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου κατασκευάστηκε είσοδος η οποία έκλεινε με δύο πλάκες που πατούσαν σε μονολιθικό κατώφλι (**Εικ. 412 β**). Οι διαστάσεις του (3,38 x 1,08 x 0,86 μ.) τον καθιστούν έναν από τους μεγαλύτερους τάφους του νεκροταφείου.⁶⁹⁷ Εντός του τάφου βρέθηκε ένας ανδρικός σκελετός με τη ράχη ακουμπισμένη στο δάπεδο και με σκέλη κεκαμμένα. Νοτιότερα εντοπίστηκε ένας γυναικείος σκελετός, ενώ μπροστά από την είσοδο υπήρχε ένας τρίτος, παιδικός σκελετός, τοποθετημένος κατά πλάτος του τάφου (**Εικ. 412 β**). Στη βορειοδυτική πλευρά του τάφου υπήρχαν τα οστά δύο ανακομιδών ενώ κάτω από τον παιδικό σκελετό εντοπίστηκε λάκκος με οστά και κτερίσματα της ύστερης ΜΕ περιόδου που πιθανώς ανήκουν στους παλαιότερους ενταφιασμούς. Οι μεταγενέστεροι ενταφιασμοί και η μεγέθυνση του τάφου με την πλευρική είσοδο χρονολογούνται την ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο.

Οι περισσότεροι από τους ΜΕ τάφους του νεκροταφείου παραθέτονται στον Πίνακα 29.

Το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα για τη μελέτη της εξέλιξης και της διαμόρφωσης των ΜΕ τάφων. Οι πρώιμοι τάφοι της νεκρόπολης (α μισό της ΜΕ περιόδου) ανήκουν στον τύπο των μικρών κιβωτιόσχημων με μία κατακόρυφη πλάκα σε κάθε πλευρά και με ένα σκελετό σε εμβρυϊκή θέση που σπάνια συνοδεύεται από κτερίσματα. Ο τάφος καλύπτεται κατά κανόνα με έναν πλακοειδή λίθο ενώ το δάπεδο είναι στρωμένο με χαλίκια. Κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου κάποιοι τάφοι ξανανοίγονται για την προσθήκη δεύτερου σκελετού.

Στο β μισό της ΜΕ ο παραμερισμός των παλαιότερων οστών γίνεται κανόνας με άμεσο αποτέλεσμα την αύξηση του μεγέθους των τάφων. Οι

⁶⁹⁷ Μυλωνάς 1975, 198.

μεγαλύτεροι τάφοι, τους οποίους ο Μυλωνάς αποκαλεί επιμήκεις κιβωτιόσχημους, έχουν μία κάθετη πλάκα σε κάθε στενή πλευρά και δύο σε κάθε μακρά. Κατασκευαστικά οι επιμήκεις κιβωτιόσχημοι ενίοτε διαφέρουν από τους μικρούς τετράπλευρους τάφους καθώς έχουν τοιχώματα από οριζόντιους λίθους ή από όρθιες πλάκες που επιστέφονται από τετράπλευρους λίθους. Ένα ακόμα χαρακτηριστικό των μεγάλων κιβωτιόσχημων είναι η προσθήκη πλευρικής εισόδου με σκοπό το ευκολότερο άνοιγμα του τάφου για την τοποθέτηση νέων σκελετών.

Στη μεταβατική φάση της ΜΕ-ΥΕ περιόδου εμφανίστηκαν οι τάφοι τύπου Γ με την προσθήκη δρόμου μπροστά από την πλευρική είσοδο. Όταν οι τάφοι αυτοί ξαναανοίγονταν για την απόθεση νέου σκελετού, τα οστά των παλαιότερων ενταφιασμών τοποθετούνταν εντός λάκκου κάτω από το δάπεδο ή μπροστά από τον δρόμο.⁶⁹⁸ Με την εξέλιξη των ταφικών μνημείων σημειώθηκαν και αλλαγές στη στάση των νεκρών (πιο εκτεταμένη στάση) αλλά και στα αφιερώματα καθώς από τη ΜΕ II περίοδο παρουσιάστηκε αύξηση στον αριθμό τους.

Εντύπωση προκαλεί το μικρό ποσοστό των λάκκων (7 *extramuros* λάκκοι) σε σχέση με τους κιβωτιόσχημους αλλά και των ταφικών αγγείων καθώς εντοπίστηκε μόνο ένας πίθος (Ηπ14). Ο μικρός αριθμός των λάκκων μπορεί να οφείλεται στην καταστροφή της αρχαίας επιφάνειας της περιοχής όπου αναπτύχθηκε η νεκρόπολη (ταφικοί λάκκοι χρησιμοποιήθηκαν για τις *intramuros* ταφές). Η εύρεση ενός μόνο ταφικού πίθου (3 *intramuros* ταφικά αγγεία) πιθανώς οφείλεται στον παραπάνω λόγο (καταστροφή ανώτερης επιφάνειας), αν και δεν αποκλείεται τα υπάρχοντα αρχαιολογικά κατάλοιπα να αντανakλούν την προτίμηση προς τους χτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους για τις *extramuros* ταφές.

Οι ΜΕ τάφοι του νεκροταφείου σχηματίζουν ομάδες που δεν αποκλείεται να ανήκουν σε οικογένειες του οικισμού, μέλη του οποίου χρησιμοποιούσαν ταυτόχρονα το νεκροταφείο και τους χώρους του οικισμού για τις ταφές κατά τη διάρκεια της ΜΕ II περιόδου.⁶⁹⁹ Πολλοί από τους ΜΕ τάφους ξαναχρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ΥΕΧ (Πίν. 30) αλλά και σε διάφορες περιόδους των ιστορικών χρόνων, γεγονός που φανερώνει τη συνεχή χρήση της ΜΕ νεκρόπολης.

⁶⁹⁸ Blackburn 1970, 216.

⁶⁹⁹ Μυλωνάς 1975, 215-216.

Αντίστοιχος οικισμός: Από τη μελέτη της στρωματογραφίας, σύμφωνα με το Μυλωνά, διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο στρωμάτων με υπολείμματα στάχτης, το ένα από τα οποία εντοπίστηκε μεταξύ των οικοδομημάτων της ΜΕ I και ΜΕ II περιόδου, ενώ το άλλο σκέπαζε τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ύστερης ΜΕΧ.⁷⁰⁰ Η παραπάνω διαπίστωση για το κατώτερο στρώμα καταστροφής δε φαίνεται να ισχύει καθώς ο ίδιος ο Μυλωνάς αναφέρει, σε άλλο δημοσίευσμά του, την ύπαρξη ενός μόνο στρώματος καταστροφής, που χωρίζει το ΜΕ οικισμό από το Μυκηναϊκό.⁷⁰¹

Λείψανα του ΜΕ οικισμού βρέθηκαν στη νότια κλιτύ της Ελευσινιακής ακρόπολης, εκεί όπου αργότερα κατασκευάστηκε το Τελεστήριο (**Εικ. 377**). Ο οικισμός εκτεινόταν βόρεια μέχρι τα Μεγάλα Προπύλαια και ανατολικά μέχρι τον εξωτερικό περίβολο του ιερού (**Εικ. 375**). Ο Μυλωνάς, σύμφωνα με τη Blackburn, θεωρεί ότι τα περισσότερα από τα αποκαλυφθέντα οικοδομήματα αλλά και οι *intramuros* ταφές ανήκουν στη ΜΕ II περίοδο.⁷⁰² Οι οικίες της περιοχής ανήκουν και στις δύο αρχιτεκτονικές κατηγορίες της ΜΕ περιόδου (αψιδωτές και ορθογώνιες).

Οικία Ε (**Εικ. 375, 413**): Λόγω της απότομης κατωφέρειας της νότιας πλευράς της ακρόπολης το οικοδόμημα αυτό, όπως και τα περισσότερα, σώζεται τμηματικά. Διατηρήθηκε η βόρεια πλευρά της αψιδωτής οικίας η οποία είχε κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Το δυτικό τμήμα του κτιρίου κατεστράφη από θολωτή κατασκευή των Γεωμετρικών χρόνων. Από το σωζόμενο τμήμα της οικοδομής φαίνεται ότι ένας τοίχος χώριζε την αψίδα από το υπόλοιπο τμήμα της οικίας.

Οι τοίχοι που εδράζονταν στο φυσικό βράχο αποτελούνταν από αργούς λίθους τα κενά μεταξύ των οποίων πληρούνταν από πηλό και από μικρούς λίθους.⁷⁰³ Το σωζόμενο μήκος του τοίχου της βόρειας πλευράς είναι 2 μ. και το πλάτος του είναι 0,60 μ. ενώ το πλάτος του τοίχου της αψίδας κυμαίνεται από 0,30- 0,45 μ.⁷⁰⁴ Το σωζόμενο ύψος του ευθύγραμμου τοίχου ήταν 0,50 μ. και του αψιδωτού 0,90 μ. Η ανωδομή της οικίας, σύμφωνα με τα λιγοστά ευρήματα, αποτελείται από άψητες πλίνθους για την κατασκευή των οποίων εκτός από πηλό

⁷⁰⁰ Mylonas 1932,106-107.

⁷⁰¹ Mylonas 1961, 30.

⁷⁰² Blackburn 1970, 214.

⁷⁰³ Μυλωνάς 1932, 18.

⁷⁰⁴ *Ibid.*, 18.

είχαν χρησιμοποιηθεί και άχυρα. Στο δάπεδο εντοπίστηκαν αμαυρόχρωμα και μινυακά όστρακα αλλά και ίχνη τέφρας τα οποία δηλώνουν την αιτία καταστροφής της οικοδομής.

Οικία Δ (**Εικ. 375, 414**): Εντοπίστηκε τμήμα της βόρειας πλευράς αψιδωτού κτίσματος με την αψίδα προς τα ανατολικά και με προσανατολισμό ίδιο με της προηγούμενης οικοδομής. Δύο κάθετοι τοίχοι προς τη βόρεια μακρά πλευρά χωρίζουν την οικία σε τρία μέρη. Το δάπεδο είχε διαμορφωθεί από πατημένο πηλό ενώ η τοιχοδομία δεν διαφέρει από αυτή της προηγούμενης οικοδομής. Και η οικία αυτή κατεστράφη από φωτιά.

Βόρεια της οικίας Δ, στις τάφρους Δ και Ε, εντοπίστηκαν κατάλοιπα δύο άλλων αψιδωτών κτισμάτων (**Εικ. 375**).

Οικία Γ (**Εικ. 375, 414**): Εντοπίστηκε βόρεια της οικίας Δ. Πρόκειται για τετράπλευρη οικοδομή της οποίας διατηρείται η νότια πλευρά. Ένας κάθετος τοίχος προς τη μακρά νότια πλευρά χωρίζει την οικοδομή σε δύο μέρη εκ των οποίων το ανατολικό έχει μήκος 4,35 μ.⁷⁰⁵ Το δάπεδο της οικίας καλυπτόταν από στρώμα τέφρας, δηλώνοντας την αιτία της καταστροφής της. Εντός της οικοδομής βρέθηκαν όστρακα ΜΕ και δύο μινυακοί σκύφοι.

Οικία Ζ (**Εικ. 375**): Βρίσκεται περίπου στο κέντρο των ευρεθέντων αρχιτεκτονικών λειψάνων. Πρόκειται για τετράπλευρη οικοδομή από την οποία σώθηκε μόνο ο βόρειος μακρός τοίχος. Στο βορειοανατολικό άκρο του κτίσματος πάνω στο δάπεδο βρέθηκε ένας πήλινος δακτύλιος που πιθανώς ανήκει σε κοιλία πίθου με διάμετρο 0,75 μ. και πλάτος 0,15 μ.⁷⁰⁶ Ο δακτύλιος αυτός δε θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει ως εστία καθώς ελάχιστη τέφρα βρέθηκε εντός του ενώ δεν εντοπίστηκαν ίχνη πυράς γύρω από την περιφέρειά του. Ο πήλινος δακτύλιος πιθανώς είναι ό,τι επέμεινε από ένα αποθηκευτικό αγγείο του οποίου τα υπόλοιπα τμήματα χάθηκαν στην πλαγιά της ακρόπολης. Ο Μυλωνάς χρονολογεί την οικία τη ΜΕ ΙΙ περίοδο.⁷⁰⁷

Οικία Ρ (**Εικ. 375**): Από την οικοδομή αυτή, που πιθανώς ήταν τετράπλευρη, σώθηκε ο βόρειος τοίχος που τεμνόταν κάθετα από ένα εσωτερικό τοιχίο το οποίο χώριζε την οικοδομή σε δύο μέρη, ένα ανατολικό μήκους 2,50 μ.

⁷⁰⁵ Συριόπουλος 1968, 297.

⁷⁰⁶ Μυλωνάς 1932, 27.

⁷⁰⁷ *Ibid.*, 27.

και ένα δυτικό μήκους 1,90 μ.⁷⁰⁸ Η τοιχοδομία της οικίας δεν διαφέρει από αυτή των προηγούμενων οικοδομών καθώς η πλίνθινη ανωδομή στηρίζεται σε λίθινα θεμέλια, το ύψος των οποίων φτάνει τα 0,25 μ.

Εκτός από τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκαν και άλλα οικοδομικά μέλη στην κορυφή του λόφου. Ανάμεσα σε αυτά τα οικοδομικά κατάλοιπα συγκαταλέγεται ο τοίχος Θ (**Εικ. 375**) το σωζόμενο μήκος του οποίου είναι 1,20 μ. και το ύψος του 0,20 μ.⁷⁰⁹ Από το στρώμα αυτό προήλθαν όστρακα που ανήκουν στην γκρίζα, κίτρινη και αμαυρόχρωμη κεραμική. Τμήματα τοίχων της ΜΕΧ εντοπίστηκαν και κάτω από το Τελεστήριο (**Εικ. 377**). Στη θέση αυτή ξεχωρίζει η οικοδομή Α-Α η οποία, αν και διατηρείται τμηματικά, φαίνεται ότι αποτελεί το ανατολικό μέρος μίας τετράπλευρης οικίας.

⁷⁰⁸ Συριόπουλος 1968, 298.

⁷⁰⁹ Mylonas 1936, 417.

Με την Ελευσίνα ολοκληρώθηκε η αναφορά στα ταφικά σύνολα και τους οικισμούς της ΜΕΧ. Λόγω των συγκρίσεων που θα επιχειρηθούν στη συνέχεια κρίνεται αναγκαία η συνοπτική αναφορά σε τρεις θέσεις που βρίσκονται εκτός της ευρύτερης περιοχής της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα στη Λευκάδα, την Κεφαλονιά και την Κέα αποδεικνύουν τις αλληλοεπιδράσεις που σημειώθηκαν μεταξύ διαφορετικών περιοχών με αποτέλεσμα τη δημιουργία πολιτισμών με κοινά χαρακτηριστικά.

Νυδρί Λευκάδας

Ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στην πεδιάδα στη θέση Νυδρί από τον W. Dörpfeld από το 1903 μέχρι το 1910. Από τα ευρεθέντα αρχαιολογικά κατάλοιπα ενδιαφέρον προκαλεί το νεκροταφείο με τους 33 κυκλικούς τάφους - τύμβους (**Εικ. 415**) που βρίσκεται δυτικά από το Στενό (**Χάρτες 24, 24 α**). Τα ταφικά αυτά σύνολα (νεκρόπολη R), σύμφωνα με τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς, αποτελούν ένα νεκροταφείο που χρονολογείται την ΠΕ II-III περίοδο.⁷¹⁰ Ο Dörpfeld θεωρούσε ότι πρόκειται για βασιλικούς τάφους οι οποίοι σχετίζονται με το κτίσμα Ρ (το θεωρεί ως ανάκτορο) που βρίσκεται 40 μ. ανατολικά της νεκρόπολης. Μεταγενέστεροι είναι οι τύμβοι S και F οι οποίοι βρίσκονται βορειοδυτικά της ΠΕ II-III νεκρόπολης (**Χάρτης 24**).

Τάφοι: Τα παρακάτω ταφικά σύνολα ανήκουν στην κατηγορία των *extramuros* ταφών.

Νεκρόπολη R: Το κάθε ταφικό μνημείο αποτελείται από έναν περίβολο κατασκευασμένο από μεγάλους πλακοειδείς λίθους και χώμα ενώ στο εσωτερικό του, μεταξύ μικρότερων λίθων, βρίσκονται οι τάφοι. Κάθε ταφικός κύκλος περιείχε έναν ή περισσότερους τάφους οι οποίοι τυπολογικά ανήκουν στις τρεις βασικές κατηγορίες (λάκκοι, πίθοι και κιβωτιόσχημοι).⁷¹¹ Από τη μελέτη των οστών προέκυψε ότι κάποιος από τους σκελετούς πιθανώς έφεραν σημάδια καύσης, γεγονός που σύμφωνα με τον Branigan διαφοροποιεί τα έθιμα ταφής της περιοχής από τα αντίστοιχα της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας.⁷¹²

Τύμβος S (**Χάρτης 24, Εικ. 416**): Ο τύμβος βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της πεδιάδας, στους πρόποδες του λόφου Σκάρου. Το συγκεκριμένο ταφικό μνημείο

⁷¹⁰ Branigan 1975, 38.

⁷¹¹ Pelon 1976, 89.

⁷¹² Branigan 1975, 46.

κατασκευάστηκε διαδοχικά. Αρχικά δημιουργήθηκε ένας λίθινος κύκλος (D) με διάμετρο περίπου 3 μ., ο οποίος δεν ανασκάφηκε αλλά κατά πάσα πιθανότητα περιείχε έναν τάφο. Εν μέρει πάνω από το μικρό λίθινο κύκλο κατασκευάστηκε ένα λίθινο ημικύκλιο (C) η διάμετρος του οποίου είναι 3,50 μ.⁷¹³ Στο κέντρο περίπου του ημικυκλίου, κάτω από ένα λίθινο στρώμα, εντοπίστηκε ένας κιβωτιόσχημος (S14) με διαστάσεις 0,76 x 0,70 x 0,38 μ. ο οποίος έφερε μία καλυπτήρια πλάκα και είχε δάπεδο στρωμένο με βότσαλα. Εντός του τάφου βρέθηκαν τα οστά ενός παιδιού.

Και οι δύο προηγούμενες κατασκευές (D και C) διακόπτονταν εν μέρει από ένα λίθινο κύκλο (B) η διάμετρος του οποίου είναι 12 μ. (Εικ. 416). Η κυκλική αυτή κατασκευή που διατηρείται εν μέρει, αποτελείται από μία εσωτερική και μία εξωτερική σειρά από μεγάλους λίθους. Το διάστημα μεταξύ των λίθων αυτών καλύπτεται με μικρότερους. Το σωζόμενο πλάτος του κύκλου είναι περίπου 0,80 μ. ενώ το αρχικό του ύψος δεν πρέπει να ξεπερνούσε το 1 μ.⁷¹⁴

Εντός του περιβόλου εντοπίστηκαν 14 κιβωτιόσχημοι τάφοι (Πίν. 31) οι οποίοι κατά κανόνα αποτελούνται από τέσσερις ασβεστολιθικές πλάκες (μία σε κάθε πλευρά) που εξωτερικά στηρίζονται από μικρούς λίθους. Οι τάφοι καλύπτονται από πλακοειδείς λίθους και έχουν βοτσαλόστρωτα δάπεδα. Αρκετοί τάφοι περιείχαν παραπάνω από έναν σκελετούς, ορισμένοι από τους οποίους ήταν κτερισμένοι. Μεταξύ των αφιερωμάτων συγκαταλέγονται χάλκινα όπλα και εργαλεία, αιχμές βελών από πυριτόλιθο και κεραμική που θυμίζει τα σχήματα των μινυακών αγγείων.⁷¹⁵

Το ενδιαφέρον προκαλεί η κατασκευή S9, η οποία βρέθηκε πάνω από τον τάφο S8. Ο Dörpfeld, λόγω των ανθράκων που εντοπίστηκαν στο δάπεδο, θεωρούσε ότι ήταν χώρος όπου γίνονταν καύσεις νεκρών. Η άποψη αυτή δεν έχει γίνει αποδεκτή γιατί οι σκελετοί του τύμβου δεν έφεραν σημάδια καύσης. Η κατασκευή S9 δεν αποκλείεται να συνδέεται με πράξεις τελετουργικές που πραγματοποιήθηκαν προς τιμή των νεκρών, καθώς τα αγγεία και τα οστά που εντοπίστηκαν εντός της (δεν αναφέρεται αν είναι οστέινα κατάλοιπα ζώων αλλά δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να είναι) αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για την

⁷¹³ Pelon 1976, 96.

⁷¹⁴ *Ibid.*, 94.

⁷¹⁵ Blackburn 1970, 239.

παραπάνω υπόθεση.⁷¹⁶ Ο Pelon συνδέει τη συγκεκριμένη κατασκευή με τον τελετουργικό βόθρο που εντοπίστηκε δίπλα από την ταφή του τύμβου του Δραχμανίου, εντός του οποίου βρέθηκαν άνθρακες και απανθρακωμένοι σπόροι σίτου.⁷¹⁷ Και ο περίβολος αλλά και οι τάφοι του μνημείου όταν εντοπίστηκαν καλύπτονταν από σωρό χώματος. Η Benton, σύμφωνα με τον Pelon, βάσει των κεραμικών ευρημάτων πρότεινε τη χρονολόγηση του τύμβου στις αρχές της ΜΕΧ,⁷¹⁸ ενώ η Souyoudzoglou-Haywood υιοθετώντας τη χρονολόγηση που είχαν προτείνει οι Hammond και Dickinson, θεωρεί ότι το μνημείο ανήκει στην ύστερη ΜΕ περίοδο.⁷¹⁹

Τύμβος F (**Χάρτης 24**): Εντοπίστηκε νοτιοανατολικά του τύμβου S. Πρόκειται για έναν ορθογώνιο περίβολο που περικλείει 10 τάφους. Το ταφικό μνημείο αποτελείται από δύο μέρη, έναν μεγάλο ορθογώνιο περίβολο διαστάσεων 9,20 x 4,70 μ. με 8 τάφους και έναν μικρότερο ορθογώνιο χώρο διαστάσεων 2,98 x 2,38 μ. που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη και περικλείει τους τάφους F2 και F3. Ο κύριος ορθογώνιος περίβολος έχει κατασκευαστεί από διπλή σειρά κατακόρυφων ασβεστολιθικών πλακών ύψους 0,50 μ. που επιστέφονται από πλακοειδείς λίθους, ενώ το διάστημα μεταξύ των ορθοστατών καλύπτεται με μικρούς λίθους. Οι τάφοι του τύμβου που καλύπτονταν από σωρό χώματος, είναι κιβωτιόσχημοι (με εξαίρεση το λάκκο F3) οι οποίοι κατασκευαστικά δεν διαφέρουν από τους τάφους του τύμβου S (**Πίν. 32 α**). Ο τύμβος αυτός χρονολογείται την ύστερη ΜΕ περίοδο καθώς, σύμφωνα με τον Wace⁷²⁰ και τον Pelon,⁷²¹ είναι ύστερος του τύμβου S και όχι πολύ πρόωμος από τους λακκοειδείς των Μυκηνών.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των κεραμικών ευρημάτων που προέρχονται από τους τύμβους S και F ανήκει σε χειροποίητα αγγεία (υπάρχουν λιγοστά δείγματα τροχήλατων σκευών). Ο πηλός των αγγείων θυμίζει τη μινυακή κεραμική, δείγματα της οποίας όμως (όπως και της αμαυρόχρωμης) δεν έχουν εντοπισθεί στους τύμβους.

⁷¹⁶ Souyoudzoglou-Haywood 1990, 77.

⁷¹⁷ Pelon 1976, 113.

⁷¹⁸ *Ibid.*, 96.

⁷¹⁹ Souyoudzoglou-Haywood 1990, 78.

⁷²⁰ Wace 1921-1923, 124-125.

⁷²¹ Pelon 1976, 96.

Στην ευρύτερη περιοχή, εκτός από τον τύμβο, εντοπίστηκαν 6 ακόμα ΜΕ τάφοι (**Πίν. 32 β**). Το μόνο στοιχείο που διαφοροποιεί τους τάφους αυτούς από τους αντίστοιχους του τύμβου είναι η απουσία κτερισμάτων.

Αντίστοιχος οικισμός: Δεν έχουν εντοπισθεί τα αρχιτεκτονικά λείψανα του ΜΕ οικισμού με τον οποίο σχετίζονται τα ταφικά σύνολα.

Κοκολάτα Κεφαλονιάς

Η θέση βρίσκεται στο νότιο τμήμα της Κεφαλονιάς (**Χάρτης 24 α**). Η περιοχή στην οποία πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες εντοπίζεται σε ένα βραχώδες πλάτωμα. Ο βασικός παραπόταμος του χειμάρρου της περιοχής χωρίζει το πλάτωμα αυτό από το λόφο στον οποίο αναπτύχθηκε ο σύγχρονος οικισμός των Κοκολάτων. Ανασκαφικές έρευνες στη θέση έγιναν το 1909 από τον Π. Καββαδία ο οποίος αποκάλυψε ένα νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους, θολωτούς και λάκκους.

Τάφοι: Εντοπίστηκαν 6 κιβωτιόσχημοι τάφοι (**Εικ. 417**) της ύστερης ΜΕ, δύο θολωτοί της Μυκηναϊκής περιόδου, ένα πεταλοειδές οικοδόμημα (Θ) και ένας αδιευκρίνιστος αριθμός ΥΕ λάκκων, οι οποίοι βρέθηκαν 4-5 μ. βορειοδυτικά των κιβωτιόσχημων.⁷²² Οι κιβωτιόσχημοι είχαν κατασκευαστεί από αδρά δουλεμένες πλάκες οριζόντια τοποθετημένες. Οι τάφοι Β', Η και Δ είχαν τοιχώματα από 4 πλάκες (μία σε κάθε πλευρά) ενώ των υπολοίπων οι μακρές πλευρές σχηματίστηκαν από δύο ή τρεις πλακοειδείς λίθους. Από το σύνολο των κιβωτιόσχημων μόνο οι Ε και Δ έφεραν καλυπτήριες πλάκες. Ο Καββαδίας αναφέρει την παρουσία λιγοστών οστών εντός των τάφων, χωρίς να δίνει περισσότερες πληροφορίες για τον αριθμό των σκελετών που περιείχε κάθε κιβωτιόσχημος.

Ο Καββαδίας θεώρησε ότι το ελλειψοειδές κτίσμα ήταν τάφος αν και δεν κάνει λόγο για οστά ή για κτερίσματα. Ο Καλλιγιάς υπέθεσε ότι το σύνολο των 6 κιβωτιόσχημων (Β', Β'', Δ, Ε, Ζ, Η) μαζί με το κτίσμα Θ ανήκουν σε έναν τύμβο, η ύπαρξη του οποίου δεν έγινε κατανοητή από τον ανασκαφέα.⁷²³ Η παραπάνω άποψη στηρίχθηκε στην ακτινωτή διάταξη των κιβωτιόσχημων Δ, Ε, Ζ και Η (**Εικ. 417**) και στην ερμηνεία της πεταλόσχημης κατασκευής ως κενοτάφιο, όπως η αντίστοιχη του τύμβου των Παπουλιών. Ο Καλλιγιάς παραλληλίζοντας το θολωτό της Βοϊδοκοιλιάς, που κατασκευάστηκε εντός του ΜΕ τύμβου, με το θολωτό Β

⁷²² Καλλιγιάς 1977, 118.

⁷²³ *Ibid.*, 116.

που κατασκευάστηκε εν μέρει πάνω από τον κιβωτιόσχημο Β', επεχείρησε να υποστηρίξει την παραπάνω υπόθεση.

Επανεξετάζοντας τη θεωρία περί ύπαρξης τύμβου, η Souyoudzoglou-Haywood εντόπισε τα ακόλουθα στοιχεία που αναιρούν τη θέση του Καλλιγά ⁷²⁴:

α) το υπερβολικά μεγάλο μέγεθος του υποθετικού τύμβου που θα ξεπερνούσε τα 20 μ., β) η απουσία λίθων που είτε θα κάλυπταν τον τύμβο είτε θα σχημάτιζαν έναν περίβολο και γ) η ύστερη χρονολόγηση του πεταλοειδούς κτίσματος που κατά πάσα πιθανότητα είναι σύγχρονο με τους δύο θολωτούς και όχι με τους κιβωτιόσχημους.

Το νεκροταφείο των Κοκολάτων χρησιμοποιήθηκε από την ύστερη ΜΕΧ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο. Αναλυτική δημοσίευση των ΜΕ κιβωτιόσχημων δεν έχει γίνει, ενώ η κεραμική, η οποία δεν έχει δημοσιευτεί, φαίνεται να έχει ομοιότητες με την κεραμική των τύμβων S και F της Λευκάδας.

Αντίστοιχος οικισμός: Το νεκροταφείο των Κοκολάτων δεν αποκλείεται να συνδέεται με μία κοντινή τοποθεσία η οποία βρίσκεται περίπου 3 χλμ. από το Αργοστόλι και 600 μ. από τα Κοκολάτα.⁷²⁵ Πρόκειται για λόφο στον οποίο, μετά από επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1986, αποκαλύφθηκαν όστρακα χονδροειδή, αμαυρόχρωμα και άλλα τα οποία θυμίζουν τη μινυακή κεραμική και μοιάζουν με τα αγγεία που εντοπίστηκαν στους κιβωτιόσχημους των Κοκολάτων. Στη θέση αυτή πιθανώς να αναπτύχθηκε ένας ΜΕ οικισμός με τον οποίο να σχετίζονται οι τάφοι των Κοκολάτων. Η θεωρία αυτή μπορεί να τεκμηριωθεί με τη διεξαγωγή ανασκαφικών ερευνών και με την αποκάλυψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων.

Αγ. Ειρήνη Κέας

Η Αγ. Ειρήνη βρίσκεται στα βορειοανατολικά της Κέας σε μία περιοχή που απέχει λίγα μόνο μέτρα από την ακτογραμμή (**Χάρτης 25 α-β**). Στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες ανασκαφές από τον J. Caskey από το 1961 μέχρι το 1970. Η ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή ήταν συνεχής από την ΠΕ ΙΙ μέχρι την ΥΕ ΙΙ περίοδο.⁷²⁶

⁷²⁴ Souyoudzoglou-Haywood 1990, 116-117.

⁷²⁵ *Ibid.*, 124.

⁷²⁶ Overbeck 1974, 1-2.

Τάφοι: Έχουν εντοπισθεί λιγιστοί *intramuros* τάφοι και τρία νεκροταφεία στα δυτικά και ανατολικά της κατοικημένης περιοχής. Στο δυτικό τμήμα του οικισμού στη θέση J (**Εικ. 418 α-β**) βρίσκεται το βόρειο τμήμα του δυτικού νεκροταφείου. Οι 16 τάφοι του νεκροταφείου έχουν κατασκευαστεί εκτός του αμυντικού τείχους της πρώιμης ΜΕ περιόδου και σχεδόν όλοι χρονολογούνται τη ΜΕΧ (πρώιμη, μέση και ύστερη). Στην ίδια περιοχή αλλά λίγο νοτιότερα βρίσκεται το νότιο τμήμα του δυτικού νεκροταφείου στο οποίο ανήκουν οι τάφοι 47, 52, 55, 56 και 57 (**Εικ. 418 β**).⁷²⁷ Οι τάφοι χρονολογούνται τη ΜΕ ΙΙ περίοδο. Το ανατολικό νεκροταφείο βρίσκεται στις θέσεις Μ και Γ (**Εικ. 418 α-β**). Η περιοχή αυτή χρησιμοποιήθηκε ως νεκρόπολη κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου (τάφοι 15, 16, 39, 40 και 62) αλλά και σε μεταγενέστερες εποχές καθώς οι τελευταίες ταφές χρονολογούνται τη Ρωμαϊκή εποχή.⁷²⁸

Οι τάφοι οι οποίοι ανήκουν στις τέσσερις βασικές κατηγορίες (λάκκοι, κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από πλάκες ή από λίθους, λακκοειδείς και πίθιοι) περιείχαν έναν ή περισσότερους σκελετούς σε συνεσταλμένη στάση (ή σε ύπτια προς τα τέλη της ΜΕΧ). Οι κιβωτιόσχημοι έφεραν καλυπτήριες πλάκες ενώ κάποιοι από αυτούς είχαν δάπεδα στρωμένα με βότσαλα.

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των τάφων 40 και 62 (**Εικ. 418 α-β**) λόγω της κατασκευαστικής τους ιδιαιτερότητας. Ο πρώτος τάφος είναι λακκοειδής με πλευρές σχηματισμένες από λίθους και με τρεις καλυπτήριες πλάκες. Γύρω του βρέθηκε ένας περίβολος κατασκευασμένος από μικρές πλάκες κατακόρυφα τοποθετημένες, οι οποίες διατηρούνται στο δυτικό ήμισυ της κατασκευής (**Εικ. 419 α**). Ο περίβολος αποτελούσε το όριο ενός τύμβου που είχε δημιουργηθεί πάνω από τον λακκοειδή και αποτελείτο από χώμα και λίθους, όπως φαίνεται στο ανατολικό και νότιο τμήμα του μνημείου. Εντός του τάφου που είχε συληθεί, υπήρχαν λιγιστά ανθρώπινα οστά, ενώ πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκε ένας κωνικός σκύφος που έφερε σημάδια κακής όπτησης. Ο λακκοειδής χρονολογείται στα τέλη της ΜΕΧ, ενώ ο περίβολος κατά πάσα πιθανότητα αποτελεί προσθήκη της ΥΕ ΙΙ περιόδου.⁷²⁹

Ο τάφος 62 είναι λάκκος με τοιχώματα από σειρές λίθων οριζόντια τοποθετημένους. Η ανατολική πλευρά του τάφου σχηματίζεται από τον

⁷²⁷ Overbeck 1974, 20.

⁷²⁸ *Ibid.*, 21.

⁷²⁹ *Ibid.*, 83 - Pelon 1976, 96.

καμπυλόγραμμο τοίχο BZ (**Εικ. 419 β**) ο οποίος φαίνεται να συνεχίζει προς τα νότια, περιβάλλοντας και τον τάφο 58 (ΥΕ I περίοδο). Πιθανώς πρόκειται για έναν ταφικό περίβολο εντός του οποίου βρίσκονται οι τάφοι 62 και 58 αλλά ίσως και άλλοι. Η κατασκευή θα μπορούσε να αποτελεί το όριο ενός τύμβου.⁷³⁰ Εντός του τάφου 62 δε βρέθηκαν οστά ούτε κτερίσματα εξαιτίας της σύλησής του. Με βάση τη στρωματογραφία και σε σχέση με τον τάφο 58, ο τάφος 62 χρονολογείται τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο.

Αντίστοιχος οικισμός: Οικιστικά κατάλοιπα της ΠΕΧ και της Μέσης Χαλκοκρατίας έχουν εντοπισθεί στις θέσεις E, J, C και A (**Εικ. 418 α**). Λόγω της μεταγενέστερης αρχιτεκτονικής δραστηριότητας οι περισσότερες πρώιμες οικοδομές καταστράφηκαν ή βρίσκονται κάτω από τα θεμέλια των οικοδομών της ΥΕΧ. Σημαντικό αρχιτεκτονικό λείψανο της πρώιμης ΜΕ περιόδου είναι το τμήμα του αμυντικού τείχους DJ με τον καμπυλόσχημο πύργο που εντοπίστηκε στο δυτικό μέρος του οικισμού (**Εικ. 418 α**).

⁷³⁰ Overbeck 1974, 130.

III. Συγκριτική προσέγγιση ταφικών συνόλων και οικισμών της πρώιμης και της ύστερης ΜΕ περιόδου - Σχέσεις της ΜΕ με την ΠΕ και την ΥΕ περίοδο βάσει των υλικών καταλοίπων

A. Τάφοι

Από τη μελέτη των ταφικών μνημείων της ΜΕ περιόδου διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός ενιαίου πολιτισμού με κοινά χαρακτηριστικά που αναπτύχθηκε στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Η ταφική αρχιτεκτονική της ΜΕΧ δεν έμεινε αμετάβλητη, αφού με την πάροδο του χρόνου προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες και ανάγκες των πληθυσμών. Από την πρώιμη μέχρι την ύστερη ΜΕ περίοδο σημειώθηκαν αλλαγές στον τρόπο κατασκευής και στο μέγεθος των τάφων, στη στάση των σκελετών και στη συνήθεια απόθεσης κτερισμάτων.

Οι κατασκευαστικές αλλαγές φαίνονται κυρίως στους χτιστούς κιβωτιόσχημους οι οποίοι κατά τη διάρκεια της πρώιμης ΜΕΧ αποτελούνταν από 5 μονολιθικές πλάκες (μία σε κάθε πλευρά) και μία καλυπτήρια. Οι κιβωτιόσχημοι του είδους αυτού περιείχαν συνήθως ένα σκελετό σε έντονα συνεσταλμένη στάση ο οποίος τις περισσότερες φορές δεν συνοδεύεται από κτερίσματα. Η έντονη συστολή των νεκρών και η απουσία κτερισμάτων είναι στοιχεία που συναντώνται και στους λάκκους. Παραδείγματα τέτοιων τάφων προέρχονται σχεδόν από όλες τις θέσεις της Πελοποννήσου και της Στερεάς και αφορούν τόσο τις *extramuros* όσο τις *intramuros* ταφές.

Από τα μέσα περίπου της περιόδου διαπιστώθηκαν αλλαγές που αφορούσαν τόσο το μέγεθος των τάφων όσο και τη συνήθεια των κτερισμάτων. Οι πρώιμοι χτιστοί κιβωτιόσχημοι, που ήταν σχεδόν τετράγωνοι, με την προσθήκη δευτέρας πλάκας σε κάθε μακρά πλευρά άρχισαν να αποκτούν μεγαλύτερες διαστάσεις, με άμεση συνέπεια τη χρησιμοποίηση περισσότερων καλυπτήριων λίθων. Αύξηση του μεγέθους επισημάνθηκε και στους λάκκους. Παράλληλα με αυτή τη μετατροπή επισημάνθηκε αύξηση του αριθμού και της αξίας των κτερισμάτων καθώς οι νεκροί συνοδεύονταν όχι μόνο από μινυακή και αμαυρόχρωμη κεραμική αλλά και από κοσμήματα κατασκευασμένα από χαλκό και από ημιπολύτιμους λίθους. Ένα ακόμα νέο στοιχείο είναι η χρησιμοποίηση των τάφων για περισσότερες από μία ταφές που είτε γίνονταν ταυτόχρονα, είτε μετακινούνταν οι καλυπτήριες πλάκες για την τοποθέτηση των νέων σκελετών.

Στα τέλη της ΜΕΧ, τα νέα στοιχεία που σταδιακά είχαν αρχίσει να παρουσιάζονται από τη ΜΕ ΙΙ περίοδο (αύξηση του μεγέθους των τάφων, αύξηση

των νεκρών και των αφιερωμάτων εντός των ταφικών μνημείων) είχαν εδραιωθεί και απετέλεσαν τη βάση για περαιτέρω αλλαγές. Το μήκος των κιβωτιόσχημων αυξήθηκε λίγο ακόμα, ενώ η έντονη συστολή των σκελετών εγκαταλείφθηκε. Οι νεκροί τοποθετούνταν στο έδαφος με ελαφρώς κυρτή τη ράχη και με τα σκέλη κεκαμμένα, ενώ την περίοδο των λακκοειδών για πρώτη φορά εντοπίστηκαν σκελετοί σε ύπτια στάση.

Μεταξύ των αφιερωμάτων που συνόδευαν τους νεκρούς, εκτός από πλήινα σκεύη, συγκαταλέγονται χάλκινα όπλα και επεξεργασμένα δόντια κάπρου, τα οποία πιθανώς ανήκαν σε οδοντόφρακτα κράνη (π.χ. τάφος πολεμιστή στο νοτιοανατολικό άκρο της Καδμείας στη Θήβα, κιβωτιόσχημος αρ.6 μπροστά από τη στοά του Φίλωνος στην Ελευσίνα). Όλα τα στάδια της εξέλιξης των τάφων, από τη ΜΕ ΙΙ μέχρι τη μεταβατική φάση της ΜΕ-ΥΕ περιόδου, είναι συγκεντρωμένα στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας, όπου στους περισσότερους τάφους (κιβωτιόσχημοι) έχουν βρεθεί ανακομιδές.

Οι παραπάνω διαφορές αφορούν κυρίως τους τάφους των νεκροταφείων και όχι τις *intramuros* ταφές των οποίων τα σχήματα και τα μεγέθη δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές μεταβολές. Το μόνο χαρακτηριστικό που διακρίνει τους ύστερους από τους πρώιμους *intramuros* τάφους είναι η παρουσία κτερισμάτων τα οποία, συγκριτικά με τα αντίστοιχα των νεκροταφείων, υστερούν σε αριθμό και σε αξία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ασίνης όπου σύμφωνα με τη Nordquist, αν ο δείκτης αξίας των αφιερωμάτων των τάφων των δύο νεκροταφείων είναι 3 τότε ο αντίστοιχος δείκτης των *intramuros* ταφών είναι 1.⁷³¹

Με τη μελέτη των ταφικών μνημείων της περιόδου και βάσει των σχετικών γνώσεων για τις ταφικές κατηγορίες της ΠΕ και ΥΕ περιόδου, μπορούν να επιχειρηθούν κάποιες συγκρίσεις με σκοπό τον προσδιορισμό των σχέσεων και των αλληλοεπιδράσεων μεταξύ των τριών περιόδων του Χαλκού αλλά και μεταξύ πολιτισμικών στοιχείων που εντοπίζονται εκτός του Ελληνικού χώρου. Οι ταφικοί τύποι που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ (σχετική αναφορά έγινε στις πρώτες σελίδες της εργασίας) έχουν τις ρίζες τους σε προγενέστερες εποχές και δεν μπορούν να θεωρηθούν αυτούσιες επινοήσεις των πληθυσμών της Μέσης Χαλκοκρατίας.

⁷³¹ Nordquist 1987, 101.

Οι κιβωτιόσχημοι δεν πρωτοεμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της Μέσης Χαλκοκρατίας και κατ' επέκταση δεν αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο μόνο της περιόδου αυτής. Οι πρώτοι τάφοι του τύπου αυτού κατασκευάστηκαν αρχικά την ΠΕΧ στις Κυκλάδες, όπου απαντώνται οι απλοί κιβωτιόσχημοι ορθογώνιου σχήματος (ΠΚ Ι) με τοιχώματα από πλάκες και οι τραπεζιόσχημοι χτιστοί τάφοι (ΠΚ ΙΙ) που κατά περιπτώσεις η στενή πλευρά του τραπεζίου ήταν χτισμένη από μικρούς λίθους για το ευκολότερο άνοιγμά τους.⁷³² Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το νεκροταφείο των Αγίων Αναργύρων στη Νάξο (**Εικ. 420**).

Στην ηπειρωτική Ελλάδα, εντοπίστηκαν πιο σύνθετοι ΠΕ κιβωτιόσχημοι από αυτούς των Κυκλάδων. Στον Άγιο Κοσμά, όπου εντοπίστηκαν δύο νεκροταφεία, βρέθηκαν τετράπλευροι κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα από όρθιες πλάκες και με πολλαπλούς ενταφιασμούς οι οποίοι τοποθετούνταν από μία είσοδο που είχε σχηματισθεί σε μία από τις μακρές πλευρές. Στην τοποθεσία Τσέπι στο Μαραθώνα οι κιβωτιόσχημοι (μικρών διαστάσεων με μία καλυπτήρια πλάκα) περιβάλλονταν από έναν τετράπλευρο περίβολο σχηματισμένο από σειρά λίθων (**Εικ. 421**).

Ο Overbeck θεωρεί τις Κυκλάδες ως τόπο προέλευσης του ταφικού τύπου των χτιστών κιβωτιόσχημων, απ' όπου, μέσω της επικοινωνίας και των εμπορικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ των νησιών και της ηπειρωτικής χώρας, διαδόθηκε η συγκεκριμένη ταφική τακτική.⁷³³ Τα πρωιμότερα παραδείγματα κιβωτιόσχημων με καλυπτήριες πλάκες χρονολογούνται τη Νεώτερη ΝΑ εποχή και προέρχονται από την Κεφάλα της Κέας.⁷³⁴ Ο Γ. Μυλωνάς είχε ταχθεί εναντίον της σχέσης των ΠΚ και ΠΕ κιβωτιόσχημων με τους αντίστοιχους της ΜΕ περιόδου, λόγω των κατασκευαστικών διαφορών που έχουν εντοπισθεί (ΠΚ ΙΙ τραπεζιόσχημοι με ξερολιθιά στην στενή πλευρά και ΠΕ τάφοι με άνοιγμα σε μία από τις μακρές πλευρές). Σύμφωνα με το Μυλωνά, οι χτιστοί ορθογώνιοι τάφοι της ΜΕ περιόδου δεν αποτελούν δάνειο των πρώιμων κατασκευών αλλά δημιούργημα του ΜΕ πληθυσμού της ηπειρωτικής χώρας χωρίς εξωτερικές επιδράσεις.⁷³⁵

Παρατηρώντας, όμως, τα επιμέρους στοιχεία που σχετίζονται με τις ταφές, διαπιστώνονται τα κοινά γνωρίσματα που υπάρχουν ανάμεσα στους τάφους των

⁷³² Barber 1994, 79.

⁷³³ Overbeck 1974, 124.

⁷³⁴ Barber 1994, 86.

⁷³⁵ Μυλωνάς 1937, 45.

πρώιμων κιβωτιόσχημων και αυτών της ΜΕ περιόδου. Οι ΠΚ και ΠΕ τάφοι είχαν δάπεδα που καλύπτονταν με βότσαλα και περιείχαν σκελετούς σε συνεσταλμένη στάση. Αν εξαιρεθεί η συνήθεια των πολλαπλών ενταφιασμών, που επισημάνθηκε σε κιβωτιόσχημους της ΠΕΧ στις Κυκλάδες όσο και στην ηπειρωτική χώρα (τακτική που εφαρμόστηκε την ύστερη ΜΕ περίοδο), εντοπίζονται οι ομοιότητες που υπάρχουν μεταξύ των τάφων των δύο περιόδων και κατά συνέπεια η άμεση «επίδραση» του ενός πολιτισμού στον άλλο που επιτεύχθηκε μέσα από την όσμωση συνηθειών διαφορετικών πληθυσμών.

Οι άλλοι δύο ταφικοί τύποι (λάκκοι και πίθοι) ανήκουν και αυτοί στα χρησιμοποιούμενα είδη κατά τη διάρκεια της ΠΕΧ. Ταφές σε λάκκους και σε πίθους (αλλά και σε κιβωτιόσχημους) έχουν εντοπισθεί στο νεκροταφείο των 33 κυκλικών τάφων - τύμβων στο Νυδρί της Λευκάδας. Στις Κυκλάδες ταφικά αγγεία μετά τη ΝΛ εποχή, εμφανίζονται στα τέλη της ΠΚ περιόδου. Η χρήση τέτοιων αγγείων αφορούσε κυρίως παιδικές ταφές εντός των ορίων οικισμών, ενώ παραδείγματα προέρχονται από τη Φυλακωπή της Μήλου και την Παροικιά της Πάρου. Βάσει των ταφικών αγγείων (χονδροειδής κεραμική και αγγεία με γραπτή διακόσμηση γεωμετρικών μοτίβων) οι ταφές αυτές χρονολογούνται την ΠΚ III Β περίοδο.⁷³⁶

Η χρήση των πίων στην Κρήτη (με ταφές παιδιών και ενηλίκων) χρονολογείται από την ύστερη ΠΜ III μέχρι και μετά την ΥΜ I περίοδο, ενώ η συνήθεια της χρήσης των ταφικών αγγείων εντατικοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της ΜΜ περιόδου, οπότε και συναντώνται εντός κυκλικών τάφων, οστεοφυλακίων, σπηλαίων και νεκροπόλεων.⁷³⁷ Ένα στοιχείο που μπορεί να διακρίνει τους ταφικούς πίθους της Κρήτης από αυτούς της ηπειρωτικής Ελλάδας είναι ο τρόπος διευθέτησής τους, καθώς στην πλειονότητά τους τοποθετούνταν όρθιοι και όχι πλαγιαστά.

Εκτός από τους κοινούς ταφικούς τύπους, που διαπιστώθηκαν κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων περιόδων του Χαλκού, υπάρχουν και άλλες κατηγορίες τάφων της ΠΕ και ΠΚ που δε σχετίζονται με τα ΜΕ κατάλοιπα. Τέτοιοι τάφοι είναι οι ΠΕ και ΠΚ III θαλαμοειδείς λαξευτοί με δρόμο (Μήλος, Μάνικα Εύβοιας και Λιθαρές) και οι ΠΚ II κτιστοί θολοειδείς κατά τον εκφορικό τρόπο, που στεγάζονται με μία λίθινη πλάκα και έχουν είσοδο (Σύρος).

⁷³⁶ Barber 1994, 86.

⁷³⁷ Boyd 2002, 69-70.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του ΝΑ πολιτισμού έχουν πιο άμεση τυπολογική σχέση με τα λείψανα της ΜΕ περιόδου, αφού και οι τρεις βασικές κατηγορίες των ΜΕ τάφων αλλά και η τακτική των *intramuros* ταφών απαντώνται για πρώτη φορά την Εποχή του Λίθου. Όμως, οι όποιες προσπάθειες συσχετισμών θα πρέπει να αναζητηθούν σε εποχές χρονικά πιο κοντινές προς τη ΜΕ περίοδο, προκειμένου να επιχειρηθούν συγκρίσεις και να ερευνηθούν πολιτισμικές αλληλοεπιδράσεις.

Η συνήθεια των *intramuros* ενταφιασμών εξακολουθούσε να υφίσταται μέχρι τη Νεώτερη ΝΑ εποχή. Στις αρχές της ΠΕΧ εγκαταλείφθηκε το έθιμο αυτό με τη γενίκευση των νεκροταφείων. Όμως, από την ΠΕ II και την ΠΕ III περίοδο επανεμφανίζονται μεμονωμένες ταφές εντός οικισμών. Πιθανές *intramuros* ταφές παιδιών και ενηλίκων της ΠΕ II έχουν εντοπισθεί στην Τίρυνθα (1), την Ασίνη (3), τον Άγιο Στέφανο (21), τη Θήβα (2), την Κίρρα (1) και την Εύτρηση (1).⁷³⁸ Την ΠΕ III η συνήθεια αυτή παρατηρήθηκε στις ακόλουθες περιοχές: Λέρνα (9), Τίρυνθα (2), Ολυμπία-Άλτη (5).⁷³⁹ Με βάση τα στοιχεία αυτά προκύπτει διακοπή της ΝΑ και ΜΕ ταφικής συνήθειας (ταφές εντός οικισμών) την πρώιμη ΠΕ και συνέχειά της από τα μέσα της περιόδου και στο εξής.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που σχετίζεται με την ταφική αρχιτεκτονική της ΜΕ περιόδου είναι η χρήση των τύμβων. Η εξάπλωση των ταφικών αυτών μνημείων στον ελλαδικό χώρο δεν είναι καθολική, καθώς παρατηρείται σημαντική συγκέντρωση στην Αργολίδα αλλά κυρίως στη δυτική Πελοπόννησο (**Χάρτης 26**). Πρότυπα για την κατασκευή των ΜΕ τύμβων θεωρούνται τα ταφικά μνημεία στο Νυδρί της Λευκάδας (νεκρόπολη R) τα οποία χρονολογούνται την ΠΕ II-III περίοδο. Εκτός από το σύνολο των 33 τύμβων, υπάρχουν και άλλα ταφικά μνημεία της ΠΕΧ, τα οποία λόγω της κακής διατήρησής τους (τύμβοι Λέρνας, Άλτης και νέου Μουσείου) ή λόγω της σύλησης που διαπιστώθηκε (τύμβος Θήβας) δε δίνουν περισσότερες πληροφορίες για την επίδραση που ενδεχομένως άσκησαν στα ΜΕ μνημεία (**Πίν. 33**).

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η χρήση των τύμβων σχετίζεται με τους πληθυσμούς Kurgan, οι οποίοι το 2500 π.Χ. εξαπλώθηκαν από τη νότια Ρωσία προς την κεντρική Ευρώπη.⁷⁴⁰ Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, δύο ομάδες Kurgan

⁷³⁸ Forsén 1992, fig.17.

⁷³⁹ *Ibid.*, fig.17.

⁷⁴⁰ Hammond 1973, 190.

εγκαταστάθηκαν από την ΠΕ ΙΙ περίοδο, η μία στη Λευκάδα και η άλλη στην Αλβανία και τη Μακεδονία. Ο Hammond αναφέρει τύμβους από την περιοχή της Αλβανίας στις θέσεις Razhok, Vodhine, Vajze και Mati (**Χάρτης 27**) τους οποίους χρονολογεί την ΠΕ ΙΙ-ΜΕ περίοδο. Εξαίρεση, όσον αφορά τη χρονολόγηση, αποτελεί ο τύμβος του Razhok (**Εικ. 422**) ο οποίος αποτελείται από διπλό περίβολο και περιλαμβάνει έναν ταφικό λάκκο που χρονολογείται τη ΝΛ εποχή και μία ταφή που σχετίζεται με τον εξωτερικό περίβολο και χρονολογείται την ΥΕΧ. Τα ταφικά αυτά μνημεία περιείχαν ταφές σε λάκκους και σε κιβωτιόσχημους και όχι σε ταφικούς πίθους, οι οποίοι δεν αποτελούν χαρακτηριστικά του πολιτισμού Kurgan.⁷⁴¹

Ο Μυλωνάς αμφισβήτησε τη ΜΕ χρονολόγηση των τύμβων της Αλβανίας, βασιζόμενος στην ύπαρξη μίας μόνο ταφής πάνω στην οποία ιδρυόταν το κάθε μνημείο και στη συνήθεια της καύσης των νεκρών που παρατηρήθηκε στους τύμβους του Vodhine και του Vajze.⁷⁴² Η σημασία όμως της ύπαρξης των ταφικών μνημείων της Αλβανίας και της Δαλματίας για το ΜΕ πολιτισμό δε μπορεί να αποκλειστεί. Μέσω των επαφών, που κατά πάσα πιθανότητα διαπιστώθηκαν κατά τη διάρκεια της ΠΕ και ΜΕ περιόδου μεταξύ των Ιονίων νήσων και της ευρύτερης περιοχής της Αλβανίας και της Δαλματίας, είναι πιθανή η διάδοση πολιτισμικών προτύπων από τη μία περιοχή στην άλλη.⁷⁴³ Η ύπαρξη της ΜΕ αδριατικής κεραμικής της δυτικής Πελοποννήσου και η εξάπλωση των τύμβων αποτελούν βασικές ενδείξεις των «εμπορικών» επαφών της νοτιοδυτικής Ελλάδας με την περιοχή ανατολικά της Αδριατικής θάλασσας με ενδιάμεσο σταθμό τη Λευκάδα.⁷⁴⁴

Ο συσχετισμός των τύμβων με την εμφάνιση νέων φυλετικών ομάδων από το βορά δεν μπορεί να αποκλειστεί, ενώ παράλληλα με τις όποιες σκέψεις για την προέλευση τέτοιου είδους ταφικών μνημείων διατυπώνονται και θεωρίες οι οποίες σχετίζονται με το λόγο της εμφάνισής τους. Υπάρχουν μελετητές που θεωρούν ότι τα τυμβοειδή εξάρματα αποτελούν δημιουργήματα του αυξημένου ανταγωνισμού μεταξύ των ανώτατων κοινωνικών στρωμάτων της ΜΕ περιόδου, που επιδίωκαν τη διάκριση από άλλες κοινωνικές ομάδες μέσω της υιοθέτησης μίας διαφορετικής

⁷⁴¹ Forsén 1992, 236.

⁷⁴² Μυλωνάς 1973, 253.

⁷⁴³ Τσώνος 2000, Χάρτες 2-3.

⁷⁴⁴ *Ibid*, 213.

ταφικής τακτικής.⁷⁴⁵ Η συγκεκριμένη εξήγηση αφορά και τους θολωτούς τάφους, των οποίων η κατασκευή δεν αποκλείεται να επηρεάστηκε από τους τύμβους.

Κατά τη διάρκεια της ύστερης ΜΕ περιόδου εμφανίστηκαν νέοι ταφικοί τύποι. Στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο εντοπίστηκαν ταφικά μνημεία που αποτελούν τις προδρομικές μορφές των θολωτών τάφων. Στη θέση Κουκουνάρα - Γουβαλάρη και Καμίνια Κρεμμυδίων υπάρχουν τυμβοειδή εξάρματα της ΜΕ-ΥΕ περιόδου πάνω στα οποία κατασκευάστηκαν θολωτοί τάφοι. Το εξάρμα των Καμινίων που περιλαμβάνει εκτός από τους πέντε θολωτούς και ταφικούς πίθους, είναι ένα σύνθετο ταφικό μνημείο το οποίο πιθανώς αντιπροσωπεύει έναν «εξελιγμένο» τύπο τύμβου που τη θέση των κιβωτιόσχημων έχουν πάρει οι θολωτοί. Το μόνο στοιχείο που παραπέμπει σε τύμβο είναι οι ταφικοί πίθοι.

Οι πρώτοι θολωτοί τάφοι της ύστερης ΜΕX στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο (Οσμάναγα Κορυφασίου, θολωτοί 1 και 2 Γουβαλάρη, Βαγενά στον Άνω Εγκλιανό [Εικ. 423] και ο 5^{ος} των Καμινίων) αποτελούν τοπική δημιουργία, αν και σύμφωνα με τον Hood δεν αποκλείεται να σχετίζονται με τους ΠΜ ταφικούς κύκλους της Μεσαράς.⁷⁴⁶ Ο Κορρές αποκλείει την όποια σχέση των Μεσσηνιακών θολωτών με τους χτιστούς τάφους της Κρήτης, προβάλλοντας ως βασικό επιχείρημα τις κατασκευαστικές διαφορές που εντοπίζονται μεταξύ των μνημείων (οι κρητικοί θολωτοί ήταν υπέργειοι, είχαν αβαθή θεμελίωση και δεν καλύπτονταν από τύμβο).⁷⁴⁷ Ο Μυλωνάς, όπως ο Κορρές, θεωρούσε ότι οι θολωτοί ήταν ανεξάρτητο δημιούργημα της ηπειρωτικής Ελλάδας (δεν απέκλειε όμως το ενδεχόμενο της επίδρασης από τους Αιγυπτιακούς τάφους) και ότι αποτελούσαν εξελιγμένη μορφή των τύμβων.⁷⁴⁸

Σε μία πιο πρόσφατη δημοσίευσή του, ο Κορρές επανέλαβε τη σκέψη του για τη σταδιακή «σύλληψη» των θολωτών, και επεχείρησε να συνδυάσει τη θόλωση που σχηματίζεται στο εσωτερικό των ταφικών πίθων με τη θόλο των θολωτών, δίνοντας έτσι μία νέα ερμηνεία για την προέλευση των χτιστών τάφων που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στα τέλη της ΜΕ περιόδου.⁷⁴⁹ Συμφωνώντας με τους Έλληνες αρχαιολόγους, ο Boyd θεωρεί ότι η δημιουργία των πρώτων θολωτών τάφων ήταν αποτέλεσμα δοκιμής ή «λάθους» των ντόπιων στην περιοχή

⁷⁴⁵ Davis, Alcock, Bennet, Lolos, Shelmerdine 1997, 485-486.

⁷⁴⁶ Pelon 1976, 445.

⁷⁴⁷ Korres 1984, 148.

⁷⁴⁸ Κορρές 1976-78, 366-367.

⁷⁴⁹ Κορρές 1996, 24.

της Μεσσηνίας, οι οποίοι δημιούργησαν έναν νέο ταφικό τύπο που σε μεγάλο βαθμό στηρίχθηκε στα πρότυπα των τύμβων.⁷⁵⁰

Κατά την ύστερη ΜΕ περίοδο, εκτός από τους θολωτούς, παρουσιάστηκαν οι κιβωτιόσχημοι μεγάλων διαστάσεων και οι λακκοειδείς τάφοι. Στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας ανασκάφηκαν κιβωτιόσχημοι με πλευρική είσοδο τύπου Γ οι οποίοι, ενώ τοποθετούνται χρονικά στα τέλη της ΜΕΧ, εξακολουθούν να κατασκευάζονται την ΥΕ περίοδο. Η Ελευσίνα δεν είναι η μοναδική θέση όπου η κατασκευή και η χρήση των κιβωτιόσχημων συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια της ΥΕ περιόδου. Αναφερόμενος στους «απλούς» ταφικούς τύπους της ύστερης φάσης της ΜΕ και της Μυκηναϊκής περιόδου, ο Lewartowski κάνει λόγο για την επιβίωση των κιβωτιόσχημων, στηριζόμενος σε παραδείγματα από θέσεις της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου, τα οποία ανήκουν χρονικά και στις τρεις φάσεις της ΥΕ αλλά και στην Υπομυκηναϊκή περίοδο.⁷⁵¹ Στο νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε στο δημοτικό νοσοκομείο του Άργους εντοπίστηκε ένας κιβωτιόσχημος, του οποίου η χρήση χρονολογείται από τα τέλη της ΥΕ I μέχρι την ΥΕ III περίοδο.⁷⁵² Οι τρεις πλευρές του τάφου είχαν διαμορφωθεί από αργούς πλακοειδείς λίθους και η τέταρτη από μία πλάκα κάθετα τοποθετημένη (**Εικ. 424**). Πρόκειται για οικογενειακό τάφο, εντός του οποίου βρέθηκαν μία κύρια ταφή σε ύπτια στάση και δευτερεύουσες στο ίδιο επίπεδο αλλά και σε βαθύτερο στρώμα. Η συνέχιση της κατασκευής των κιβωτιόσχημων μέχρι την ΥΕ III περίοδο, οφειλόταν στην εμμονή ορισμένων οικογενειών με την παράδοση των ΜΕ ταφικών προτύπων.

Η περίοδος εμφάνισης των θολωτών συμπίπτει με την εποχή των λακκοειδών, οι οποίοι εκτός από τις Μυκήνες έχουν βρεθεί στην Ελευσίνα, το Άργος, τη Λέρνα, την Ασίνη, το Σαμικό αλλά και σε θέσεις της Μεσσηνίας. Στην τοποθεσία Κεφαλόβρυσο της Πυλίας βρέθηκε ένας λακκοειδής του οποίου οι πλευρές στο κατώτερο τμήμα είχαν επενδυθεί με δοκούς και στο ανώτερο με πλακοειδείς λίθους. Εντός του βρέθηκαν ένας σκελετός σε εμβρυϊκή στάση και αφιερώματα μεταξύ των οποίων αγγεία, εγχειρίδια και λίθινες αιχμές βελών (**Εικ.**

⁷⁵⁰ Boyd 2002, 56.

⁷⁵¹ Lewartowski 2000, 7-8.

⁷⁵² Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1966, 242.

425).⁷⁵³ Δεύτερος λακκοειδής, σύγχρονος με αυτόν του Κεφαλόβρυσου (τέλη ΜΕΧ), εντοπίστηκε στο ανάκτορο του Άνω Εγκλιανού.

Οι λακκοειδείς, σύμφωνα με τους Blegen και Wace, δεν ήταν προϊόν εξωτερικών επιδράσεων αλλά αποτέλεσμα της εξέλιξης των κιβωτιόσχημων και των λάκκων.⁷⁵⁴ Την ίδια άποψη έχουν ο Dickinson και ο Μυλωνάς. Μία άλλη εκδοχή για την προέλευση των λακκοειδών έχει διατυπώσει ο S. Hiller, ο οποίος αναφερόμενος στους χτιστούς τάφους της Αγ. Ειρήνης στην Κέα, θεωρεί ότι αποτελούν εξελιγμένο τύπο των απλών λάκκων και ότι οι Κυκλάδες είναι ο τόπος προέλευσης του τύπου των λακκοειδών.⁷⁵⁵ Αν δεχτούμε ως πρότυπα των ΜΕ κιβωτιόσχημων τους ΠΚ τετράπλευρους χτιστούς τάφους, τότε το ενδεχόμενο της σχέσης των Κυκλαδικών κιβωτιόσχημων με τους λακκοειδείς είναι πιο πιθανό.

Τα υπάρχοντα αρχαιολογικά κατάλοιπα συνηγορούν στην αλληλεπίδραση των τριών περιόδων της Εποχής του Χαλκού, ενώ δεν μπορεί να αποκλεισθεί η υιοθέτηση αρχιτεκτονικών τύπων που πιθανώς προέρχονται από περιοχές εκτός του ελλαδικού χώρου (π.χ. Αλβανία-Δαλματία όπου εντοπίστηκαν τύμβοι, Συρία-Παλαιστίνη όπου βρέθηκαν ταφικοί κύκλοι⁷⁵⁶).

Β. Οικισμοί

Σε συνάρτηση με τις ΜΕ ταφές έγιναν αναφορές και στους σύγχρονους οικισμούς, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των οποίων επιτρέπουν συγκρίσεις μεταξύ πρώιμων και ύστερων οικοδομών. Κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Χαλκοκρατίας δημιουργήθηκαν σημαντικά κατασκευαστικά πρότυπα (όσον αφορά την αρχιτεκτονική των τάφων και των οικισμών) τα οποία χαρακτήρισαν το ΜΕ πολιτισμό. Όπως έχει διαπιστωθεί, τα ΜΕ κτίσματα ανήκουν στις κατηγορίες των αψιδωτών (κυρίως την πρώιμη ΜΕ περίοδο) και των ορθογώνιων οικοδομών (σε όλη τη διάρκεια της περιόδου). Προάγγελοι των αψιδωτών κτισμάτων είναι τα ΠΕ ελλειψοειδή οικοδομήματα που έχουν εντοπισθεί σε θέσεις της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας (π.χ. Τίρυνθα, Μάλθη, Ορχομενός).

Οικοδομές της ΠΕ ΙΙ περιόδου με αψιδωτή απόληξη στη μία στενή πλευρά έχουν βρεθεί στην Τίρυνθα (2), την Ασίνη (2), την Αθήνα (2), τη Θήβα (3) και τον

⁷⁵³ Μαρινάτος 1964, 82.

⁷⁵⁴ Blegen, Wace 1930, 32.

⁷⁵⁵ Hiller 1988, 140-142.

⁷⁵⁶ Pelon 1976, 442.

Ορχομενό (2).⁷⁵⁷ Αψιδωτές οικοδομές της ΠΕ ΙΙΙ περιόδου έχουν εντοπισθεί στη Λέρνα (11), την Τίρυνθα (7), την ιερή Άλτη της Ολυμπίας (5), την περιοχή του νέου Μουσείου της Ολυμπίας (4) και τον Ορχομενό (2).⁷⁵⁸ Η παρουσία των αψιδωτών κτισμάτων δεν μπορεί να θεωρηθεί χαρακτηριστική της ΜΕ περιόδου, όχι μόνο γιατί διαπιστώθηκε η προγενέστερη χρήση τους, αλλά και γιατί σε ορισμένους ΜΕ οικισμούς δεν έχουν εντοπισθεί οικοδομές με αψιδωτή απόληξη. Στην Ασίνη δεν έχουν βρεθεί αψιδωτές οικίες της ΜΕΧ αλλά μόνο της ΠΕ περιόδου. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στο ΜΕ οικισμό του Ορχομενού όπου εντοπίστηκαν μόνο ελλειψοειδή κτίσματα της ΠΕ περιόδου.

Ο τύπος της αψιδωτής οικίας δεν αποτελεί αρχιτεκτονική καινοτομία της ΠΕΧ και της ΜΕΧ καθώς για πρώτη φορά εμφανίζεται κατά τη διάρκεια της ΝΑ εποχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ΝΑ αψιδωτής οικοδομής είναι η οικία Q **(Εικ. 426)** στο Ραχμάνι της Θεσσαλίας, η οποία χρονολογείται τη Νεώτερη ΝΑ περίοδο. Η Forsén θεωρεί την οικία Ρ, που αποκαλύφθηκε στην ίδια περιοχή, νεώτερη του κτίσματος Q, χρονολογώντας τη την ΠΕ Ι περίοδο.⁷⁵⁹ Οι προγονικές κατασκευές των αψιδωτών-ελλειψοειδών κτισμάτων πρέπει να αναζητηθούν την Εποχή του Λίθου στην Ανατολή και μεταγενέστερα στην περιοχή των Βαλκανίων και της βόρειας Ελλάδας, απ' όπου διαδόθηκαν στον υπόλοιπο ηπειρωτικό χώρο μετά από μικρή διακοπή κατά τη διάρκεια της πρώιμης φάσης της ΠΕΧ. Η προέλευση της αψιδωτής οικίας, σύμφωνα με τον Hood, σχετίζεται με την ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Ανατολίας καθώς οι οικοδομές που εντοπίστηκαν στη θέση θεωρούνται παλαιότερες από τα αψιδωτά κτίσματα του ελλαδικού χώρου, των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης.⁷⁶⁰

Εκτός από τις αψιδωτές οικοδομές διαδεδομένη ήταν και η χρήση των ορθογώνιων κτισμάτων. Οι οικίες με ευθύγραμμους τοίχους χρησιμοποιούνται παράλληλα με τα αψιδωτά κτίσματα κυρίως τη ΜΕ Ι-ΙΙ περίοδο. Οι ορθογώνιες οικοδομές με δύο, τρία ή και περισσότερα δωμάτια απετέλεσαν το κυρίαρχο οικοδομικό πρότυπο μετά τα μέσα της ΜΕΧ, οπότε άρχισε να εγκαταλείπεται η κατασκευή των αψιδωτών κτιρίων. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των οικισμών της Μάλθης και της Εύτρησης, όπου, βάσει της στρωματογραφίας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τριών οικοδομικών φάσεων. Στο κατώτερο και

⁷⁵⁷ Forsén 1992, fig.9.

⁷⁵⁸ *Ibid.*, fig.9.

⁷⁵⁹ *Ibid.*, 203.

⁷⁶⁰ Hood 1986, 41.

αρχαιότερο στρώμα βρέθηκαν αψιδωτές κυρίως οικίες ενώ στα δύο μεταγενέστερα μόνο ορθογώνιες οικοδομές. Εξαίρεση στον «κανόνα» των πρώιμων ΜΕ αψιδωτών οικοδομών αποτελούν τα αψιδωτά κτίσματα της Ασπίδας του Άργους τα οποία χρονολογούνται στις αρχές της ΜΕ ΙΙΙ.⁷⁶¹

Τα ΜΕ κτίσματα με τον τριμερή διαχωρισμό (αψιδωτά και ορθογώνια) πιθανότατα αποτελούν την προδρομική μορφή των Μυκηναϊκών μεγάρων (Τίρυνθα, Κίρρα, Εύτρηση).⁷⁶² Ορισμένες από τις ΜΕ οικίες δεν αποκλείεται να ήταν διώροφες, αν κρίνουμε από το πάχος κάποιων τοίχων και την απουσία περασμάτων μεταξύ διπλανών δωματίων (π.χ. οικία Β την Ασίνη). Τέτοιου είδους σύνθετες οικοδομές απετέλεσαν το πρότυπο για την κατασκευή των ΥΕ κτισμάτων.

Παρά τις ομοιότητες των κτισμάτων των δύο πρώτων περιόδων της Εποχής του Χαλκού, υπάρχουν κάποιες επιμέρους διαφορές που σχετίζονται τόσο με την πολεοδομική οργάνωση όσο με την κατασκευή τους. Οι ΠΕ οικίες ήταν κατασκευασμένες η μία δίπλα στην άλλη (πολλές φορές οι τοίχοι τους εφάπτονταν), σχηματίζοντας ακανόνιστα τετράγωνα τα οποία διακόπτονταν από στενούς δρόμους. Οι ΜΕ οικίες χτίζονταν σε απόσταση η μία από την άλλη, ενώ μετά τη δημιουργία τους σχηματίζονταν οι δρόμοι, το πλάτος και η κατεύθυνση των οποίων καθορίζονταν από τη θέση και το σχήμα των οικοδομών.

Στον κατασκευαστικό τομέα τα κτίσματα της Πρώιμης και της Μέσης Χαλκοκρατίας αποτελούνταν από λίθινη θεμελίωση και πλίνθινη ανωδομή. Η ΠΕ τεχνική της ιχθυάκανθας, σύμφωνα με την οποία τοποθετούνταν οι λίθοι της θεμελίωσης, δεν υιοθετήθηκε από τους ΜΕ πληθυσμούς. Όσον αφορά τη στέγαση, δεν υπάρχουν ενδείξεις χρήσης κεράμων στις ΜΕ οικοδομές όπως έχει διαπιστωθεί για τις στέγες των ΠΕ οικιών. Από πήλινα αποτυπώματα που έχουν εντοπισθεί σε διάφορες περιοχές (π.χ. Ασίνη, Λέρνα, Εύτρηση) προκύπτει η κατασκευή σκεπών από πηλό, καλάμια και κλαδιά δέντρων. Επιπλέον, όσον αφορά τη μορφή της στέγασης (αν και δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία) πιθανή είναι η χρήση διαφορετικών τύπων (στέγες επίπεδες, αμφικλινείς ή επικλινείς). Ένα ακόμη στοιχείο που σχετίζεται με τη στέγαση είναι η ύπαρξη ξύλινων κιόνων οι οποίοι θα υποστήριζαν την οροφή των κτισμάτων (π.χ. Λέρνα, Μάλθη). Η υπόνοια

⁷⁶¹ Lambropoulou 1998, 164.

⁷⁶² Buck 1966, 197.

για την ύπαρξη κίωνων προκύπτει με την εύρεση λίθινων βάσεων ή οπών εντός ΜΕ οικοδομών.

Η τοιχοδομία των ΠΕ οικιών, συγκριτικά με αυτή των ΜΕ, είναι πιο προσεγμένη λόγω του μεγαλύτερου πάχους της αλλά και του επιχρίσματος με το οποίο καλύπτονταν οι τοίχοι. Από τα υπάρχοντα ευρήματα δεν προκύπτει η ανάλογη χρήση επιχρίσματος κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου.⁷⁶³ Τα δάπεδα ήταν διαμορφωμένα από πατημένη γη που ενίοτε περιείχε όστρακα αγγείων (π.χ. Ασέα, Ορχομενός, Ελευσίνα) ή είχαν επιχρισθεί με πηλό (π.χ. Ασίνη, Εύτρηση, Βραυρώνα) ή είχαν επιστρωθεί με άμμο (π.χ. Ασέα), με μικρούς λίθους (π.χ. Λέρνα) ή και με πλάκες, μολονότι η συγκεκριμένη τακτική αφορά κυρίως τη διαμόρφωση των αυλών (π.χ. Θέρμο, Ορχομενός, Εύτρηση, Θορικός).

Αρχιτεκτονικά στοιχεία που σχετίζονται με την «επίπλωση» των ΜΕ οικοδομών, η πρώιμη χρήση των οποίων παραπέμπει στις οικίες της ΠΕ περιόδου, είναι η ύπαρξη εστιών, βόθρων (π.χ. Ασίνη, Λέρνα, Εύτρηση, Κρίσα, Θήβα), θρανίων που χρησίμευαν σαν πάγκοι εργασίας ή σαν καθίσματα, και ιπνών (π.χ. Εύτρηση) οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή ψωμιού.

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει για τους οχυρωματικούς ή αναλημματικούς τοίχους που συχνά αποτελούν συμπληρωματικό αρχιτεκτονικό στοιχείο των ΜΕ οικισμών. Οχυρωματικοί περίβολοι έχουν εντοπισθεί στην ακρόπολη της Μάλθης και στην Ασπίδα του Άργους. Η οχύρωση της Μάλθης αποτελείται από διπλό τείχος, ένα εξωτερικό με πέντε εισόδους, και ένα εσωτερικό, που περιέκλειε το κεντρικό τμήμα του οικισμού και από το οποίο διατηρείται μόνο το δυτικό μέρος του. Οι δύο αυτοί περίβολοι χρονολογούνται την ύστερη ΜΕ περίοδο. Διπλό περιτείχισμα κύκλωνε και τον οικισμό της Ασπίδας του Άργους, το οποίο βάσει των κεραμικών καταλοίπων από τη γύρω περιοχή χρονολογείται τη ΜΕΧ (αν και η ΜΕ του χρονολόγηση αμφισβητείται). Εκτός από τις δύο αυτές περιοχές, τμήματα αμυντικών τειχών έχουν εντοπισθεί στις Μυκήνες, στην τοποθεσία Πλάσι του Μαραθώνα, στην ακρόπολη της Βραυρώνας, στον Θορικό και στην Αγία Ειρήνη στην Κέα. Αν εξαιρεθούν οι αμυντικές κατασκευές στη θέση Πλάσι (χρονολόγηση ΠΕ ή ΜΕ) και στην Αγία Ειρήνη (πρώιμη ΜΕΧ), τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

⁷⁶³ Συριόπουλος 1964, 328.

Η οχύρωση ορισμένων μόνο ΜΕ οικισμών ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου με τη δημιουργία των κυκλώπειων τειχών. Και στον τομέα όμως των αμυντικών κατασκευών οι ΜΕ πληθυσμοί δέχονται επιδράσεις από την ΠΕΧ. Βάσει των οικοδομικών λειψάνων, που εντοπίστηκαν νότια από την οικία των Κεράμων (διπλό τείχος με δύο πεταλόσχημους πύργους - **Εικ. 143**), προκύπτει ότι ο οικισμός της Λέρνας III (ΠΕ II) ήταν οχυρωμένος. Ίχνη οχύρωσης με πεταλόσχημους πύργους που χρονολογούνται την ΠΕ III περίοδο εντοπίστηκαν στην Κολώνα της Αίγινας (η οχύρωση διατηρήθηκε και κατά τη Μέση Χαλκοκρατία) ενώ και στις Κυκλάδες έχουν βρεθεί οικοδομικά κατάλοιπα που αποδεικνύουν την ύπαρξη οχυρωμένων οικισμών της ΠΚ περιόδου. Στο Καστρί της Σύρου, στη βόρεια πλευρά του οικισμού, υπήρχε διπλή οχύρωση με προτείχισμα και με καμπυλόσχημους πύργους της ΠΚ III (**Εικ. 427**), ενώ τμήματα αμυντικών κατασκευών βρέθηκαν στους ΠΚ οικισμούς στο Κορφάρι των Αμυδαλιών κοντά στον Πάνορμο της Νάξου και στη Μαρκιανή της Αμοργού.

IV. Συμπεράσματα

Οικισμοί με *intramuros* και *extramuros* ταφές

Από τις 41 θέσεις που εξετάστηκαν, οι 14 (αν συνυπολογίσουμε το Θέρμο) περιείχαν *intramuros* ταφές, και μόνο στις 16 εντοπίστηκαν *extramuros* τάφοι, ενώ στις υπόλοιπες 11 (αν συνυπολογίσουμε τις Μυκήνες) εντοπίστηκαν και οι δύο αυτές ταφικές κατηγορίες (Πίν. 34 α). Οι παραπάνω αριθμοί δεν είναι βέβαια απόλυτοι, αφού με τη συνέχιση των ανασκαφών και επιφανειακών ερευνών θα προκύψουν και άλλα στοιχεία που θα αλλάξουν τα μέχρι τώρα δεδομένα.

Και οι δύο ταφικές κατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν σε όλη τη διάρκεια της ΜΕΧ, αν και προς τα τέλη της περιόδου, με την καθιέρωση των νεκροπόλεων η συνήθεια των *intramuros* ταφών περιορίστηκε. Μετά τη ΜΕ III Α καταστροφή των οικιών στην κατωφέρεια του λόφου Μπαρμπούνα στην Ασίνη, η περιοχή μετατράπηκε σε νεκροταφείο. Στην Ελευσίνα, ο χώρος του οικισμού χρησιμοποιήθηκε για ενταφιασμούς μέχρι τις αρχές της ύστερης ΜΕ εποχής, μολονότι ο αριθμός των *intramuros* τάφων δεν μπορεί να συγκριθεί με τον αντίστοιχο του δυτικού νεκροταφείου, που χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα της ΜΕ μέχρι την ΥΕ περίοδο, και ακόμη τα ιστορικά χρόνια.

Μικρή αναφορά έγινε στις διαφορές ανάμεσα στις *intramuros* και *extramuros* ταφές και σχετίζονται κυρίως με τα κτερίσματα που είναι περισσότερα και μεγαλύτερης αξίας στους τάφους των νεκροταφείων και με την εξέλιξη των τύπων των τάφων που παρατηρείται κυρίως στα ταφικά σύνολα των νεκροπόλεων και όχι στις *intramuros* ταφές. Η συγκριτική μελέτη των δύο ταφικών κατηγοριών οδηγεί και σε άλλες αντίστοιχες διαφορές. Οι τάφοι των νεκροταφείων είναι πιο οργανωμένοι. Καταλαμβάνουν ένα συγκεκριμένο χώρο που ορίζεται με σήματα και τύμβους που έχουν ενίοτε λίθινο περίβολο και περικλείουν πολλαπλές ταφές. Ένα ακόμη διακριτικό στοιχείο των νεκροταφείων είναι το μεγάλο ποσοστό των χτιστών κιβωτιόσχημων, σε αντίθεση με τις *intramuros* ταφές, όπου επικρατούν δύο ταφικοί τύποι, οι κιβωτιόσχημοι και οι λάκκοι. Η άποψη ορισμένων αρχαιολόγων ότι οι ταφές εντός οικισμών αφορούσαν κυρίως παιδικούς σκελετούς δεν ευσταθούν λόγω της εύρεσης παιδικών τάφων σε νεκροπόλεις (π.χ. δυτικό νεκροταφείο Ελευσίνας) και της παρουσίας σκελετών ενηλίκων σε τάφους εντός κατοικημένων περιοχών.

Ωστόσο, παρά τις επιμέρους διαφορές, όλες οι ταφές εμφανίζουν βασικές αναλογίες που χαρακτηρίζουν τα ταφικά σύνολα των νεκροταφείων όσο και των

οικισμών. Μερικές τέτοιες είναι: α) οι ίδιοι ταφικοί τύποι, β) η παρουσία ή απουσία κτερισμάτων και γ) η χρησιμοποίηση των τάφων από όλες τις ηλικίες και από τα δύο φύλα. Η εμφάνιση πιο σύνθετων ταφικών τύπων μόνο στα νεκροταφεία κυρίως της ύστερης ΜΕ περιόδου οφειλόταν μάλλον στις δυνατότητες εκμετάλλευσης του χώρου, αφού για παράδειγμα δε θα ήταν εφικτή η κατασκευή κάτω από το δάπεδο μίας οικίας ενός κιβωτιόσχημου με πλευρική είσοδο, παρόμοιου με αυτούς του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας.

Οι *intramuros* ταφές πιθανώς δικαιολογούνται από την επιθυμία των συγγενών των θανόντων να κρατούν κοντά τους, τους δικούς τους ανθρώπους. Παράλληλα, όμως, η κατασκευή των τάφων κάτω από τα δάπεδα οικιών ή πολύ κοντά σε αυτές θα μείωνε το ενδεχόμενο σύλησής τους, ενώ οι τάφοι των νεκροταφείων θα ήταν περισσότερο εκτεθειμένοι. Σύμφωνα με τη Blackburn, που χρησιμοποιεί τον Frazer, η συνύπαρξη των ζώντων με τους νεκρούς εθεωρείτο ίσως ότι μπορούσε να οδηγήσει στην ενσάρκωση των θανόντων.⁷⁶⁴ Χωρίς να είναι δυνατή η τεκμηρίωση μιας τέτοιας εξήγησης, οι δύο πρώτες ερμηνευτικές υποθέσεις φαίνονται, κατά τη γνώμη μου, πιο πιστευτές.

Τύποι τάφων, καλύμματα, σήματα, δάπεδα

Αναλυτική αναφορά στους ταφικούς τύπους έγινε στο πρώτο κεφάλαιο γι' αυτό και εδώ δίδεται έμφαση στα γενικά ποσοστά που προκύπτουν από το σύνολο των δεδομένων. Γίνεται εξάλλου ενδεικτική αναφορά σε συγκεκριμένες θέσεις προκειμένου να στηριχτούν ενδεχόμενες προτιμήσεις σε διαφορετικές ταφικές κατηγορίες.

Οι δύο πιο διαδεδομένοι ΜΕ ταφικοί τύποι είναι οι λάκκοι και οι απλοί κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα επενδυμένα με κατακόρυφες πλάκες. Ακολουθούν οι κιβωτιόσχημοι με πλευρές από σειρές λίθων, οι λιθοπερίκλειστοι καθώς και αυτοί με πλευρές από άψητες πλίνθους (πηλοπερίκλειστοι). Τα ταφικά αγγεία και οι κάθετοι λακκοειδείς τάφοι αποτελούν τη μειονότητα των ταφικών μνημείων.

Τα ποσοστά ποικίλουν βέβαια, ανάλογα με την περίπτωση. Στη Λέρνα, περίπου το 50% των τάφων είναι λάκκοι, στην Ασίνη το ποσοστό των λάκκων ξεπερνάει το 60%, ενώ στην Ασέα η ίδια κατηγορία αντιπροσωπεύει το 75% περίπου του συνόλου των τάφων. Στη Μάλθη, ο βασικός ταφικός τύπος είναι οι

⁷⁶⁴ Blackburn 1970, 284.

κιβωτιόσχημοι με ποσοστό περίπου 88%, στην Κίρρα το 73,8 % των τάφων είναι χτιστοί κιβωτιόσχημοι, στην Εύτρηση το 66,6 % είναι λάκκοι, ενώ στην Ελευσίνα η συντριπτική πλειοψηφία ανήκει στους κιβωτιόσχημους.

Στον Πίνακα 34 β* αναγράφονται αναλυτικά οι θέσεις με τα σύνολα των *intramuros* και *extramuros* τάφων που τους αντιστοιχούν. Μελετώντας τον πίνακα αυτόν καταφαίνεται μία μικρή υπερίσχυση των κιβωτιόσχημων έναντι των λάκκων όσον αφορά τους *intramuros* ενταφιασμούς. Εξετάζοντας όμως τους ταφικούς τύπους των νεκροπόλεων διαπιστώνουμε ότι η υπεροχή των κιβωτιόσχημων σε σχέση με τους λάκκους αυξάνεται καθώς οι πρώτοι αντιπροσωπεύονται με ποσοστό 56,44 % ενώ οι δεύτεροι με 33,23 %. Στα γραφήματα 1 και 2 είναι πιο ευκρινής η υπεροχή των κιβωτιόσχημων σε σχέση με τους άλλους ταφικούς τύπους, ενώ φαίνονται και οι αυξομειώσεις των ποσοστών των πίθων και των λακκοειδών από τους οποίους οι πρώτοι επιλέχθηκαν για ταφές εντός των τειχών ενώ οι δεύτεροι για ενταφιασμούς σε νεκροπόλεις. Βέβαια τα ποσοστά είναι σχετικά καθώς δεν επιχειρήθηκε διαχωρισμός ανάμεσα στις υποκατηγορίες των κιβωτιόσχημων, ενώ υπάρχουν και θέσεις στις οποίες δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί αν κάποιες από τις ταφές πραγματοποιήθηκαν εντός ή εκτός των τειχών (π.χ. στις Μυκήνες, στη Θήβα). Η σχετικότητα των αριθμών έχει κυρίως να κάνει με τα ελλιπή δεδομένα των δημοσιεύσεων (όσον αφορά τους τύπους των τάφων και τους αριθμούς τους) απ' όπου προέρχονται τα στοιχεία της έρευνας.

Συμπληρωματικό στοιχείο των λάκκων και των κιβωτιόσχημων είναι οι καλυπτήριες πλάκες, πολλές από τις οποίες δε διατηρούνται στην αρχική τους θέση κυρίως λόγω της ανθρώπινης παρέμβασης. Λίθινες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν και ως κάλυμμα ταφικών αγγείων (π.χ. ταφικοί πίθοι στον τύμβο των Αφιδνών με κομμάτια ασβεστόλιθου που έφραζαν τα στόμια των αγγείων). Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν εντοπισθεί άλλου είδους καλύμματα, για παράδειγμα πλίνθοι σε πηλοπερίκλειστους τάφους του Ορχομενού, και όστρακα μεγάλων πίθων σε λάκκους και σε πηλοπερίκλειστους κιβωτιόσχημους της ίδιας θέσης, αλλά και στο λάκκο Θπ25 στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας. Οι λακκοειδείς καλύπτονταν φαίνεται κατά κύριο λόγο από ξύλινες δοκούς που καθιστούσαν ευκολότερο το άνοιγμά τους σε περίπτωση νέων ενταφιασμών.

* Στους ταφικούς τύπους του Πίνακα 34 β δεν υπολογίστηκαν οι τάφοι των τύμβων καθώς αντιπροσωπεύουν «κλειστά» ταφικά σύνολα (οι τύμβοι με τα χαρακτηριστικά τους έχουν συγκεντρωθεί στον Πίν. 33).

Η ύπαρξη σημάτων αποτελεί ένα άλλο βασικό γνώρισμα της ταφικής αρχιτεκτονικής, μολονότι τα αντίστοιχα παραδείγματα είναι λιγοστά σε σχέση με τον αριθμό των τάφων. Έχουν εντοπισθεί δύο βασικές κατηγορίες σημάτων: α) πλάκες που έχουν τοποθετηθεί κάθετα πάνω από ταφικά μνημεία και β) μικροί λίθοι που έχουν στερεωθεί με χώμα πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των λακκοειδών των Μυκηνών, ορισμένοι από τους οποίους επιστέφονταν από πλάκες περίτεχνα διακοσμημένες με ανάγλυφες παραστάσεις. Σύμφωνα με τον Μυλωνά, αυτές απεικονίζουν τις αρματοδρομίες (Εικ. 47) που τελούνταν προς τιμή των νεκρών.⁷⁶⁵ Εκτός από τις διακοσμημένες, βρέθηκαν και ακόσμητες στήλες που, κατά τον Μυλωνά, ανήκαν σε τάφους γυναικών. Ο πίθος με την αμαυρόχρωμη διακόσμηση που βρέθηκε πάνω στον τύμβο του Δραχμανίου δεν αποκλείεται να χρησίμευσε επίσης ως σήμα, καθώς ο ίδιος θα ήταν ακάλυπτος την εποχή της δημιουργίας του μνημείου. Ρόλο σήματος είχαν και μικροί λίθινοι δακτύλιοι πάνω από ορισμένους τάφους της Λέρνας. Ενώ, εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες σημάτων, πιθανώς υπήρχαν και άλλες από φθαρτά υλικά, π.χ. από ξύλο, που δε διατηρήθηκαν.

Η παρουσία σήματος μπορεί να δικαιολογηθεί από την ανάγκη των οικείων του θανόντος να διακρίνουν τον τάφο, για την πραγματοποίηση νέων ενταφιασμών ή τελετών προς τιμή του νεκρού. Σύμφωνα με μία άλλη ερμηνεία, τα σήματα θα μπορούσαν να λειτουργούν ως δηλωτικά της ατομικής ή οικογενειακής κοινωνικής ταυτότητας των νεκρών.⁷⁶⁶ Επιπλέον, ο Lewartowski θεωρεί ότι αυτά βοηθούσαν τη διατήρηση της μνήμης της τοποθεσίας του τάφου, με σκοπό όμως τους πνευματικούς δεσμούς μεταξύ της οικογένειας και του θανόντα και όχι για λόγους επαναχρησιμοποίησης του ταφικού μνημείου.⁷⁶⁷

Τα δάπεδα των λάκκων και των κιβωτιόσχημων τάφων διαμορφώνονταν πριν την τοποθέτηση των σκελετών. Σε περίπτωση που δεν σχηματιζόνταν από το φυσικό βράχο ή από χώμα, η πιο συνήθης τακτική ήταν η επίστρωσή τους από χαλίκια ή βότσαλα. Βοτσαλόστρωτα δάπεδα είχαν διαμορφωθεί και σε ταφικούς πίθους, όπως στον πίθο 6 στον τύμβο της Βοϊδοκοιλιάς και στον πίθο 41 στην Κίρρα. Εκτός από βότσαλα και χαλίκια, χρησιμοποιήθηκαν επίσης άψητες πλίνθοι ή πηλός (Ορχομενός), άμμος (Μάλθη, τύμβος S Λευκάδας) και λίθινες πλάκες

⁷⁶⁵ Μυλωνάς 1983, 43.

⁷⁶⁶ Nordquist 1990, 39.

⁷⁶⁷ Lewartowski 2000, 18.

(Ασέα). Σε τάφους της Λέρνας και της Κίρρας, οι σκελετοί ήταν σκεπασμένοι με βότσαλα, τα οποία λόγω της ύπαρξης καλυπτήριων πλακών δεν μπορούν να δικαιολογηθούν ως καλύμματα των τάφων. Η διαμόρφωση των δαπέδων δεν αποκλείεται να γινόταν για λόγους σεβασμού προς τους νεκρούς, ή και, κατά τον Μυλωνά, για να βοηθήσουν την αποστράγγιση και το ευκολότερο λιώσιμο του σώματος.⁷⁶⁸

Στάσεις σκελετών, προσανατολισμός, αριθμός νεκρών

Μελετώντας το σύνολο των σκελετών, στις περιπτώσεις που η διατήρηση των οστών επιτρέπει τη διεξαγωγή συμπερασμάτων, διαπιστώνεται ότι επικρατεί η εμβρυϊκή στάση σε όλες τις θέσεις που προαναφέρθηκαν. Οι νεκροί τοποθετούνταν στη δεξιά ή αριστερή τους πλευρά με περισσότερο ή λιγότερο κεκαμμένα σκέλη και με χέρια λυγισμένα στον αγκώνα και στραμμένα προς το πρόσωπο ή το υπογάστριο. Μερικές φορές το ένα χέρι είναι στραμμένο προς την κεφαλή και το άλλο προς το υπογάστριο ή το ένα τεντώνει κατά μήκος του σώματος και το άλλο ακουμπά στο στήθος.

Η συνεσταλμένη στάση υπαγόρευε ενδεχομένως το μικρό μέγεθος των τάφων, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η πιθανότητα να συνέβαινε το αντίθετο. Το πρώτο ενδεχόμενο φαίνεται πιο πιθανό αφού συνεσταλμένοι είναι οι σκελετοί και στους κιβωτιόσχημους μεγάλων διαστάσεων της ύστερης ΜΕ και της ΥΕ περιόδου, αλλά και σε θαλαμοειδείς της Μυκηναϊκής εποχής. Αν η συστολή των νεκρών ήταν η αιτία για την κατασκευή των πρώτων χτιστών κιβωτιόσχημων μικρού μεγέθους, τότε πώς μπορεί να δικαιολογηθεί η συνέχιση της συνήθειας να θάβουν τους νεκρούς κατά αυτόν τον τρόπο, ακόμη και εντός ευρύχωρων ταφικών μνημείων;

Έχει υποστηριχθεί ότι η εμβρυϊκή στάση παραπέμπει στη θέση του σώματος όταν γεννιέται ή όταν κοιμάται. Η τοποθέτηση του κρανίου σε λίθινο προσκέφαλο (π.χ. σε ορισμένους σκελετούς της Ασίνης) αλλά και η παρουσία στρώματος με βότσαλα πάνω από το σκελετό θα μπορούσαν να ενισχύσουν την υπόθεση του ύπνου, μολονότι δεν συναντώνται σε όλες τις περιπτώσεις και χαρακτηρίζουν μεμονωμένες ταφές. Είναι, εξάλλου, γνωστή και πολύ πιθανή η εξήγηση ότι η στάση αυτή μιμείται τη θέση που έχουν τα έμβρυα, και υποδηλώνει

⁷⁶⁸ Mylonas 1966, 99.

την επιστροφή του νεκρού σώματος στη μητέρα γη και την ευχή αναγέννησής του.⁷⁶⁹

Για την επίτευξη της συστολής των σκελετών στους πίθους αλλά και στους κιβωτιόσχημους και τους λάκκους, τα σώματα πρέπει να τυλίγονταν ή να δένονταν με ένα είδος σαβάνου αμέσως μετά το θάνατο, πριν επέλθει η νεκρική ακαμψία.⁷⁷⁰ Στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει το περιεχόμενο ενός ταφικού πίθου στον τύμβο του Κισσού, όπου ένας σκελετός ενηλίκου είχε τοποθετηθεί εντός αγγείου ύψους 0,70 μ. με το κρανίο και τα πόδια στην ίδια θέση, ο Boyd θεώρησε ότι το σώμα είχε διαμελιστεί προηγουμένως.⁷⁷¹ Μία τέτοια πιθανότητα δε μπορεί να αποκλειστεί, μολονότι φαίνεται ότι δεν απετέλεσε ποτέ κανόνα των εγχυτρισμών.

Στην εμβρυϊκή στάση ήταν και οι σκελετοί με κεκαμμένα σκέλη και με τη ράχη κατά 3/4 ακουμπισμένη στο έδαφος. Δεν αποκλείεται, με την πάροδο του χρόνου, τα σώματα να μετακινήθηκαν από την αρχική τους θέση, αλλά μπορεί η στάση αυτή να ήταν και η αρχική, καθώς προς τα τέλη της περιόδου, εγκαταλείπεται σταδιακά η έντονη συστολή και υιοθετείται η ύπτια θέση.

Από τη μελέτη που προηγήθηκε, δε φαίνεται να υπάρχει κάποιος δεδομένος προσανατολισμός των τάφων και των νεκρών. Η Blackburn αναφέρει πως πολλοί σκελετοί βρέθηκαν με το κρανίο προς το βορά, αν και τονίζει ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα σχετικά στοιχεία είναι ελλιπή.⁷⁷² Για τους τάφους της ΜΕ III και της Μυκηναϊκής εποχής, ο Lewartowski παρατηρεί ότι ο συνηθέστερος προσανατολισμός των μνημείων (και των σκελετών) ήταν από βορά προς νότο, και ο δεύτερος σε σειρά προτίμησης ήταν από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά.⁷⁷³

Ο αριθμός των σκελετών που περιείχε κάθε τάφος αποτελεί ένα στοιχείο που συντελεί στη διάκριση των τάφων της πρώιμης και της ύστερης ΜΕ περιόδου. Το νέο στοιχείο σε μεταγενέστερους τάφους είναι η επαναχρησιμοποίησή τους για τον ενταφιασμό άλλων ατόμων και όχι ο σύγχρονος ενταφιασμός δύο ή τριών ανθρώπων, καθώς τέτοιου είδους παραδείγματα προέρχονται και από τάφους της πρώιμης και της μέσης φάσης της ΜΕ περιόδου. Με την εμφάνιση των πολλαπλών ενταφιασμών προέκυψε η ανάγκη του παραμερισμού ή και της αφαίρεσης

⁷⁶⁹ Blackburn 1970, 272.

⁷⁷⁰ Boyd 2002, 82.

⁷⁷¹ *Ibid.*, 72.

⁷⁷² Blackburn 1970, 291.

⁷⁷³ Lewartowski 2000, 25.

προηγούμενων νεκρών (ανακομιδές). Ο βασικός λόγος για την επαναχρησιμοποίηση των τάφων πρέπει να είναι η εξοικονόμηση χώρου και δομικών υλικών, ιδιαίτερα όταν ο πληθυσμός ενός οικισμού ήταν μεγάλος. Εκτός από τους λάκκους και τους κιβωτιόσχημους διπλές ή πολλαπλές ταφές βρέθηκαν και εντός πίθων, για παράδειγμα στου Κοράκου, στο Άργος, στον τύμβο της Βοϊδοκοιλιάς και στην Ελευσίνα.

Αξίζει εδώ να γίνει μία μικρή διευκρίνιση όσον αφορά τους πίθους οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για ταφές παιδιών αλλά και ενηλίκων, σε μικρότερο όμως ποσοστό. Στην Ασίνη ο ταφικός πίθος 1971-15 περιείχε δύο σκελετούς ενηλίκων, ενώ στον τύμβο Γ του Άργους βρέθηκε πίθος με δύο τουλάχιστον ταφές ενηλίκων. Ταφές ενηλίκων σε πίθους έχουν επίσης εντοπισθεί στους τύμβους της Βοϊδοκοιλιάς, του Αγίου Ιωάννη Παπουλίων, των Αφιδνών και της Λευκάδας. Οι αρχικές εκτιμήσεις επομένως, των μελετητών για την αποκλειστική σχέση των ταφικών αγγείων (όπως και των *intramuros* ενταφιασμών) με παιδικές ταφές δεν ευσταθούν. Καθώς, όπως διαπιστώνεται και μέσα από τα κτερίσματα, δεν υπάρχουν αρχαιολογικά τεκμήρια που να υποστηρίζουν την ύπαρξη διακρίσεων μεταξύ των φύλων και των ηλικιών.

Κτερίσματα, ταφικές τελετουργίες

Έχει υποστηριχθεί ότι οι προσφορές των ζωντανών κρατούσαν τα πνεύματα των νεκρών στους τάφους.⁷⁷⁴ Όταν υπήρχαν κτερίσματα τοποθετούνταν κατά κύριο λόγο κοντά στο κρανίο και στα πόδια των σκελετών, γιατί προφανώς στα σημεία αυτά υπήρχε περισσότερος χώρος. Για την αρχαιολογική έρευνα αυτά αποτελούν υλικά τεκμήρια-οδηγούς για τη χρονολόγηση των τάφων.

Τα ταφικά μνημεία της πρώιμης ΜΕ περιόδου περιείχαν συνήθως ακτέριστες ταφές, καθώς η συνήθεια κτέρισης εμφανίστηκε στα μέσα της εποχής. Κτερίσματα υπήρχαν σε όλους τους τύπους τάφων, σε κιβωτιόσχημους, λάκκους, πίθους και λακκοειδείς. Με την παρουσία τους σε τάφους με νεκρούς όλων των ηλικιών και των φύλων φαίνεται μία κοινή μεταχείριση των ατόμων, αν και προκύπτουν στοιχεία που δείχνουν την ύπαρξη κοινωνικών διακρίσεων. Η Λαμπροπούλου, αναφέρει την άποψη του Tainter ότι τα πλούσια κτερίσματα σχετίζονταν άμεσα με την κοινωνική τάξη των θανόντων καθώς όσο μεγαλύτερη

⁷⁷⁴ Lewartowski 2000, 54.

ήταν η κοινωνική τους θέση τόσο πιο πλούσια ήταν τα αντικείμενα που τους συντρόφευαν.⁷⁷⁵

Αρκετοί παιδικοί τάφοι περιείχαν πλούσια κτερίσματα, γεγονός που πιθανώς φανερώνει ότι η κοινωνική θέση κληροδοτείται από γενιά σε γενιά.⁷⁷⁶ Η άποψη αυτή στηρίζεται, όμως, στις εξαιρέσεις των παιδικών τάφων, που κατά κανόνα ήταν απλούστερης κατασκευής από αυτούς των ενηλίκων ενώ όταν περιείχαν κτερίσματα ήταν λιγιστά. Στη Λέρνα, χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα των τάφων 112 (BA 3), 181 (DE 42) και 213 (DE 21).⁷⁷⁷ Πρόκειται για τρεις παιδικούς τάφους (ο δεύτερος είναι λάκκος και οι άλλοι δύο κιβωτιόσχημοι) οι οποίοι ήταν κτερισμένοι με κεραμική και κοσμήματα (χάλκινα ενώτια, ελάσματα και ψήφοι από διάφορους λίθους). Παρόμοια κτερισμένοι παιδικοί τάφοι εντοπίστηκαν στην Ασίνη.

Η φροντίδα προς τους νεκρούς εκτός από τα αφιερώματα φαίνεται και από τον τύπο των τάφων. Για τους περίτεχνους κιβωτιόσχημους απαιτείται σίγουρα μεγαλύτερη προσπάθεια απ' ότι για τους απλούς λάκκους. Και μόνο, δηλαδή, η παρουσία ενός χτιστού τάφου μπορεί να υποδηλώνει τη σπουδαιότητα των ενταφιασμένων, ακόμα και όταν αυτοί δεν συνοδεύονταν από αφιερώματα. Οι Kinnes, Tainter και Renfrew συνδέουν γενικά, σύμφωνα με τον Bartel, το μνημειώδες με την ενέργεια που αναλώθηκε για την κατασκευή ενός ταφικού μνημείου και με την κοινωνική θέση του θανόντα.⁷⁷⁸

Όλες βέβαια οι παραπάνω υποθέσεις περί κοινωνικής διαστρωμάτωσης βάσει των αφιερωμάτων ή και των ταφικών τύπων δεν είναι δυνατόν να αποδειχτούν. Πλούσια κτερίσματα έχουν εντοπισθεί σε απλούς κιβωτιόσχημους και σε λάκκους, ενώ υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις πλούσια κτερισμένων λάκκων και ακτέριστων κιβωτιόσχημων. Η επιλογή ενός συγκεκριμένου ταφικού τύπου δεν αποκλείεται επομένως να στηρίζεται σε τοπικές ή οικογενειακές προτιμήσεις και όχι αποκλειστικά στην κοινωνική θέση ή στον πλούτο.⁷⁷⁹

Στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν την απουσία κτερισμάτων από τους ΜΕ τάφους, οι Blegen και Wace θεώρησαν ότι η συνήθεια ήταν να τα

⁷⁷⁵ Lambropoulou 1998, 299.

⁷⁷⁶ Nordquist 1987, 109.

⁷⁷⁷ Blackburn 1970, 101, 140-141, 160-164.

⁷⁷⁸ Bartel 1982, 48.

⁷⁷⁹ Dickinson 1983, 63.

τοποθετούν πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες.⁷⁸⁰ Αν και η άποψη αυτή δεν δικαιολογεί τους κτερισμένους τάφους, ωστόσο δεν μπορεί να απορριφθεί εντελώς, γιατί υπάρχουν περιπτώσεις ανεύρεσης αγγείων πάνω ή δίπλα στις καλυπτήριες πλάκες που, πιθανώς, ήταν ή περιείχαν προσφορές προς τους νεκρούς που τοποθετήθηκαν μετά την ολοκλήρωση της ταφής. Τέτοια παραδείγματα έχουν εντοπισθεί στους τάφους i και iv της Πρόσυμνας, σε τάφους των Μυκηνών, της Λέρνας, της Ασίνης, του Δραχμανίου, των Αφιδνών και της Ελευσίνας. Ο Μυλωνάς αποδίδει την παρουσία αφιερωμάτων έξω από τους τάφους στη στενότητα του χώρου των ταφικών μνημείων.⁷⁸¹

Τα κτερίσματα και οι τυχόν κατασκευές που σχετίζονται με τα ταφικά μνημεία είναι τα μοναδικά στοιχεία βάσει των οποίων θα μπορούσαν να διατυπωθούν κάποιες υποθέσεις σχετικά με την ύπαρξη ταφικής λατρείας. Η παρουσία βωμών, βόθρων και υπολειμμάτων άνθρακα συνδέεται με την τέλεση λατρευτικών τελετών. Έτσι, δίπλα στο γυναικείο σκελετό του τύμβου του Δραχμανίου υπήρχε βόθρος, εντός του οποίου βρέθηκαν απανθρακωμένοι σπόροι σίτου, στάχια και άνθρακες. Βόθρος με όστρακα ΜΕ αγγείων και ίχνη τέφρας εντοπίστηκε και στο κέντρο του τύμβου Α στο Άργος. Τα ευρήματα αυτά είναι πολύ πιθανό να σχετίζονται με τελετουργικές πράξεις που πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια του ενταφιασμού. Ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά από τον ταφικό κύκλο Α των Μυκηνών, σε σχέση με τον βωμό πάνω από τον λακκοειδή iv, και από τάφους του τύμβου 2 του Κάτω Σαμικού, όπου εντοπίστηκαν βωμοί έξω από δύο κιβωτιόσχημους.

Οι ταφικές τελετουργίες στη ΜΕΧ δεν πρέπει να διέφεραν πολύ από αυτές της ΥΕ περιόδου ή και των ιστορικών χρόνων, για τις οποίες έχουν διασωθεί περισσότερες πληροφορίες. Χαρακτηριστικές είναι οι παραστάσεις πρόθεσης και εκφοράς νεκρών σε αγγεία της Γεωμετρικής εποχής, καθώς ανάλογες σκηνές δεν αποκλείεται να πραγματοποιούνταν κατά τη Μέση Χαλκοκρατία. Πριν την ταφή πιθανώς υπήρχε η συνήθεια της «πρόθεσης» του νεκρού.⁷⁸² Αφού είχε προετοιμαστεί, είχε πλυθεί και κοσμηθεί κατάλληλα, το σώμα ετοποθετείτο εντός της οικίας του θανόντος, όπου συγγενείς και γνωστοί τον τιμούσαν, μεταξύ άλλων, και με τους θρήνους τους. Ακολουθούσε η διαδικασία της «εκφοράς», δηλαδή της

⁷⁸⁰ Blegen, Wace 1930, 33.

⁷⁸¹ Μυλωνάς 1975, 214.

⁷⁸² Lewartowski 2000, 57.

μεταφοράς πάνω σε ένα είδος φορείου-φέρετρον στο ταφικό μνημείο. Η εκφορά στην περίπτωση των *intramuros* ενταφιασμών, θα πρέπει να ήταν τυπική καθώς το σώμα δεν απομακρυνόταν από την οικία.

Το τελετουργικό της εκφοράς πιθανώς αφορούσε και τους ταφικούς πίθους, μολονότι δεν είναι γνωστό πότε και που ακριβώς τοποθετούνταν οι νεκροί στα αγγεία. Επιχειρώντας έναν παραλληλισμό, ο Boyd τονίζει ότι με τη μεταφορά των πίθων από τον οικισμό στο νεκροταφείο άλλαζε η λειτουργία τους καθώς μετατρέπονταν από οικιακά σε ταφικά σκεύη. Η μεταβολή αυτή αφορούσε και τα σώματα τα οποία μεταφέρονταν από τον οικισμό στο νεκροταφείο μέσω μίας νεκρικής πομπής που γεφύρωνε την προ του θανάτου ζωή με τη μεταθανάτια ύπαρξη.⁷⁸³

Ως προς τους λακκοειδείς των Μυκηνών, ο Μυλωνάς περιγράφει τη διαδικασία που ακολουθούσε μετά τον ενταφιασμό και κάνει λόγο για νεκρόδειπνα, τα υπολείμματα των οποίων τοποθετούνταν πάνω από τους τάφους. Τέτοιου είδους τελετές, δεν αποκλείεται να πραγματοποιούνταν και σε άλλες περιοχές, όπως δείχνουν όστρακα αγγείων και οστά ζώων έξω από ορισμένα ΜΕ ταφικά μνημεία, για παράδειγμα στον *intramuros* τάφο IV στις Ζυγουριές, έξω από τον οποίο βρέθηκαν οστά αιγών και στον τάφο 2 του Κοράκου, γύρω από τον οποίο εντοπίστηκαν όστρακα.

Σε τάφο του τύμβου I του Μαραθώνα, βρέθηκε ο σκελετός ενός ίππου που πιθανώς είχε σχέση με τη τέλεση θυσίας προς τιμήν ενός από τους νεκρούς των διπλανών τάφων. Αντίστοιχο παράδειγμα προέρχεται από τάφους της Μιδέας.⁷⁸⁴ Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θέτει το θέμα των αιματηρών θυσιών, που σχετίζονται άμεσα με τη νεκρική λατρεία τη ΜΕΧ και μάλιστα κατά τη διάρκεια της ύστερης φάσης της. Κάποια από τα εγχειρίδια που έχουν βρεθεί εντός τάφων πιθανώς χρησίμευσαν για τη θυσία ζώων, ενώ οι σκηνές κυνηγιού που αποτυπώνονται πάνω σε λεπίδες ξιφών δεν αποκλείεται να σχετίζονται έμμεσα με ταφικές θυσίες.⁷⁸⁵

Τα νεκρόδειπνα, θεωρείται ότι, ολοκληρώνονταν με το σπάσιμο των αγγείων, όστρακα των οποίων έχουν βρεθεί πάνω από κιβωτιόσχημους, λάκκους και λακκοειδείς αλλά και στους δρόμους των θολωτών και των θαλαμοειδών. Ο

⁷⁸³ Boyd 2002, 93.

⁷⁸⁴ Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1980, 198-200.

⁷⁸⁵ Boyd 2002, 87.

θρυμματισμός των σκευών σχετιζόταν ίσως με τη «θανάτωσή» τους, και τη μη επαναχρησιμοποίησή τους σε άλλη τελετή, ή σηματοδοτούσε λήξη μίας ταφικής τελετουργίας και κατ' επέκταση, τη λήξη της ζωής των θανόντων. Το σπάσιμο αγγείων μετά από τις σπονδές προς τιμή των νεκρών είναι ένα έθιμο που διατηρήθηκε στους ιστορικούς χρόνους, ενώ σε πολλά μέρη της Ελλάδας τηρείται ακόμη και σήμερα.

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τα νεκρόδειπνα, όπως ότι χρησίμευαν για τη θωράκιση της κοινότητας έναντι του θανάτου, ότι ήταν απαραίτητα δείπνα προκειμένου να αποφευχθεί η επιστροφή των νεκρών ή τελετές που ένωναν τους ζώντες με τους νεκρούς σε ένα κοινό τελευταίο δείπνο.⁷⁸⁶ Ο Thomas προτείνει μία πιο πρακτική ερμηνεία, όταν θεωρεί τα νεκρόδειπνα ως την ανάγκη προσφοράς φαγητού στους παρευρισκομένους στην ταφή, ορισμένοι από τους οποίους ενδεχομένως να έρχονταν από μακριά.

Η παρουσία και μόνο κτερισμάτων αποτελεί ένδειξη φροντίδας προς τους νεκρούς. Πήλινα αγγεία, κοσμήματα ή όπλα εξηγούνται ίσως από την επιθυμία των συγγενών των νεκρών να τους προσφέρουν χαρά, με τα αντικείμενα εκείνα που τους συνόδευαν και στη ζωή. Αν επιπλέον λάβουμε υπόψη ότι ορισμένα δοχεία περιείχαν τροφές, όπως εκείνο με το σιτάρι στον κιβωτιόσχημο 58 στην Κίρρα, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι υπήρχε πίστη των ανθρώπων της εποχής στη μεταθανάτια ζωή. Έχει υποστηριχθεί, ότι οι προσφορές φαγητών χρησίμευαν ως τροφή για το νεκρό κατά το ταξίδι του στον άλλο κόσμο ή για την ψυχή που έμενε στον τάφο μέχρι την αποσύνθεση του σώματος. Με χημικές αναλύσεις θα μπορούσε να προσδιοριστεί το περιεχόμενο των αγγείων, και θα φαινόταν αν όλα τα σκεύη περιείχαν τροφές ή άλλου είδους ουσίες.

Τότε, όμως, πως εξηγείται ο ενίοτε «άτακτος» παραμερισμός των οστών των πρώτων νεκρών; Πολλές είναι οι περιπτώσεις κατά τις οποίες τα οστά διασκορπίζονταν προς διάφορες κατευθύνσεις εντός των τάφων της ύστερης ΜΕ φάσης, μερικές φορές μαζί με τα κτερίσματα, προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για νέες ταφές, και κάποτε τα αφιερώματα των πρώτων νεκρών συνόδευαν και τους νέους. Ο παραμερισμός όμως αυτός μήπως συνοδευόταν από κάποιες τελετουργίες με σκοπό τον εξευμενισμό των πνευμάτων των θανόντων; Εξάλλου, αν κρίνει κανείς από την κατάσταση που επικρατεί σήμερα στα νεκροταφεία, θα

⁷⁸⁶ Lewartowski 2000, 59.

διαπιστώσει ότι η μετατόπιση των παλαιότερων για νεώτερες ταφές δεν παραπέμπει σε όποια έλλειψη σεβασμού αλλά σε έλλειψη χώρου.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις στηρίζονται μόνο σε σκέψεις και εικασίες, που δεν επιβεβαιώνουν την τέλεση νεκρικών τελετουργιών, για τις οποίες όμως υπάρχουν μόνο μερικές ενδείξεις. Χαρακτηριστική για την αβεβαιότητα που συνοδεύει τις ερμηνείες των ταφικών πρακτικών είναι η πεποίθηση από κάποιους μελετητές ότι αυτές δεν φανερώνουν πάντα τις προλήψεις του κάτω κόσμου, ότι τα κτερίσματα δεν είναι πάντα ενδεικτικά του πλούτου των νεκρών και ότι τα περίτεχνα και μεγάλα ταφικά μνημεία δεν υποδηλώνουν πάντα τη θέση αρχηγών.⁷⁸⁷

Οικισμοί - στρώματα καταστροφής - κεραμική

Οι οικισμοί της ΜΕ περιόδου αναπτύχθηκαν κατά κανόνα σε κορυφές λόφων. Ενίοτε προστατεύονταν από αμυντικά τείχη, η παρουσία των οποίων εντείνεται στα τέλη της περιόδου. Η μείωση των κατοικημένων θέσεων που παρατηρείται από την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο έχει ερμηνευτεί από τους μελετητές ως αποτέλεσμα της εισβολής νέων φυλετικών στοιχείων. Χωρίς να απορρίπτεται η εμφάνιση νέων πληθυσμιακών ομάδων, και σε συνδυασμό μάλιστα με αυτή την εκδοχή, θα μπορούσε να δοθεί μία άλλη ερμηνεία για την αλλαγή αυτή στον οικιστικό τομέα. Έχει ήδη υποστηριχθεί η μετακίνηση ΠΕ πληθυσμών σε περιοχές μεγάλων οικιστικών κέντρων κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου.⁷⁸⁸ Η θεωρία μιας πληθυσμιακής συσπείρωσης θα μπορούσε να δικαιολογεί και τη μείωση των κατοικημένων θέσεων της ΜΕΧ, και όχι τις απόψεις για τη μείωση του ΜΕ πληθυσμού.

Όλοι οι τύποι των τάφων που μελετήθηκαν σχετίζονται και με τις δύο κύριες κατηγορίες κτηρίων της ΜΕ περιόδου, που είναι τα αμυδωτά και τα ορθογώνια κτίσματα. Ενδεικτικός ως προς αυτό είναι ο Πίνακας 35.

Για την αρχιτεκτονική των κτισμάτων έγινε λόγος στην προηγούμενη ενότητα γι' αυτό και είναι προτιμότερο να γίνουν εδώ κάποιες ειδικότερες αναφορές στα στρώματα καταστροφής βάσει των οποίων μπορούν να προκύψουν γενικότερα συμπεράσματα. Η παρουσία ΜΕ στρωμάτων καταστροφής δεν συμπίπτει χρονικά σε όλες τις θέσεις. Μερικά που χρονολογούνται σε ύστερες

⁷⁸⁷ Chapman, Randsborg 1981, 8.

⁷⁸⁸ Forsén 1992, 258-259.

φάσεις της ΠΕ II περιόδου έχουν βρεθεί στη Λέρνα, την Τίρυνθα, τις Ζυγουριές, την Ασίνη, τη Βοΐδοκοιλιά, την Κίρρα και τη Θήβα.⁷⁸⁹ Στρώματα καταστροφής της ΠΕ III περιόδου έχουν εντοπισθεί στον οικισμό του Κοράκου, στην Ασέα, στην περιοχή του νέου Μουσείου της Ολυμπίας, στον Ορχομενό, στην Εύτρηση και στη Θήβα.⁷⁹⁰ Από τα δεδομένα αυτά προκύπτουν διαφορετικές χρονολογήσεις των στρωμάτων καταστροφής αλλά και θέσεις στις οποίες εντοπίστηκαν δύο τέτοια στρώματα, ένα στην ΠΕ II και ένα άλλο στην ΠΕ III εποχή.

Αν, σε συνδυασμό με τα στρώματα αυτά καταστροφής, αναφερθούν τα επιμέρους χαρακτηριστικά του ΜΕ πολιτισμού, διαπιστώνεται η μεγάλη «ρευστότητα» των χρονικών, και ίσως και των πολιτισμικών ορίων των υποδιαιρέσεων της Εποχής του Χαλκού. Έτσι, στον τομέα της αρχιτεκτονικής, η γενίκευση της χρήσης των αψιδωτών οικιών κατά τη ΜΕ περίοδο έπεται, όπως είναι φυσικό, των πρώτων δειγμάτων του τύπου αυτού της ΠΕ II-III εποχής. Στον τομέα της αγγειοπλαστικής, σε θέσεις της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, ήδη κατά τη διάρκεια της ΠΕ III, διαπιστώνονται πρώιμα δείγματα της γκρίζας μινυακής και της προδρομικής μορφής της αμαυρόχρωμης. Νέες κεραμικές τεχνοτροπίες συνοδεύονται στην τελευταία φάση της ΠΕΧ από νέα σχήματα, μεταξύ των οποίων είναι το tankard, το ouzo cup (ουζοπότηρο) και ένα σκυφοειδές δίωτο αγγείο. Ένα ακόμη στοιχείο που συνδέει την ΠΕ III με τη ΜΕ περίοδο είναι η χρήση του τροχού, ο οποίος άρχισε σταδιακά να χρησιμοποιείται από την ύστερη φάση της ΠΕΧ.

Σε όσες ΜΕ θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας έχει βρεθεί κεραμική που είτε εισήχθη είτε κατασκευάστηκε σε ντόπια εργαστήρια με βάση τα μινωικά πρότυπα. Αυτό δείχνει την ύπαρξη εμπορικών επαφών με την Κρήτη, οι οποίες φαίνεται ότι, μετά την ΠΕΧ, σταμάτησαν μόνο για ένα διάστημα από τις αρχές μέχρι τα μέσα της ΜΕ.* Στο πλαίσιο των ανταλλαγών της περιόδου εντάσσεται και

⁷⁸⁹ Forsén 1992, fig.2.

⁷⁹⁰ *Ibid.*, fig.2.

* Από τα μέχρι τώρα δεδομένα, προκύπτει ότι εκτός από τους τοπικούς κεραμικούς τύπους υπάρχουν αγγεία που είτε αποτελούν προϊόν εμπορίου με την Κρήτη και τις Κυκλάδες είτε «απομίμηση» αιγαιακών προτύπων. Χαρακτηριστική είναι η αιγινήτικη κεραμική που περιέχει «χρυσή μίκα». Πρόκειται για κεραμική που εισήχθη σε οικισμούς της ανατολικής Πελοποννήσου και της Στερεάς, οι οποίοι προφανώς είχαν εμπορικές επαφές με την Αίγινα. Στο Χάρτη 28 φαίνονται οι θέσεις όπου βρέθηκε ΜΕ και πρώιμη ΥΕ κεραμική που θεωρείται ότι κατασκευάστηκε στην Αίγινα. Ένα άλλο είδος κεραμικής που εντοπίστηκε σε διάφορες ΜΕ θέσεις, μεταξύ των οποίων η Λέρνα και ο Άγιος Στέφανος, είναι η στυλβωμένη και διακοσμημένη «μινωίζουσα» κεραμική, αντιπροσωπευτικά δείγματα της οποίας έχουν βρεθεί και στα Κύθηρα. Αυτή φαίνεται ότι δεν κατασκευάστηκε στην Κρήτη, και αποτελεί ένδειξη των επαφών που είχαν αναπτυχθεί τη ΜΕ III περίοδο κυρίως μεταξύ της

η διακίνηση ανδρείτη⁷⁹¹ από την Αίγινα προς περιοχές της Αργολίδας και της Κορινθίας, καθώς και του «Iapis Lacedaimonius»⁷⁹² από τη Μεσσηνία προς την Κρήτη. Σημαντικό ρόλο για την προώθηση της μινωικής κεραμικής στη Μεσσηνία είχαν, φαίνεται, τα Κύθηρα, εξαιτίας της ευνοϊκής γεωγραφικής θέσης τους.⁷⁹³ Η συνύπαρξη, όμως, μινωικής και κυκλαδικής κεραμικής σε θέσεις της Στερεάς και της Πελοποννήσου υποδηλώνει σχέσεις και με άλλα νησιά του Αιγαίου.

Οι όποιες σχέσεις ενισχύθηκαν κατά την περίοδο των λακκοειδών, σύμφωνα μάλιστα με τα ευρήματα των δύο ταφικών κύκλων των Μυκηνών. Στην προσπάθειά του να εξηγήσει την εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών στα τέλη της ΜΕ, ο Rutter θεωρεί υπεύθυνες τις αναδεικνυόμενες τοπικές δυναστείες της Πελοποννήσου, οι οποίες ήλεγχαν τη διακίνηση του κασσίτερου και του χρυσού στο Αιγαίο, με αποτέλεσμα να έχουν άμεση πρόσβαση στα μινωικά ανάκτορα και στους καλλιτέχνες τους.⁷⁹⁴

Όσον αφορά τη ΜΕ κεραμική στο σύνολό της, έγινε ενδεικτική αναφορά στις κατηγορίες και στους τύπους της χωρίς να επιχειρηθεί περαιτέρω ανάλυση. Η Λαμπροπούλου παραθέτει συγκεντρωμένες όλες τις σχετικές προτάσεις των French, Dietz και Zerner.⁷⁹⁵

Χρονικά όρια της ΜΕ περιόδου στο πλαίσιο της Εποχής του Χαλκού

Αν ο διαχωρισμός της κάθε εποχής στηρίζεται στην εμφάνιση νέων πολιτισμικών δεδομένων, τότε η ΠΕ III περίοδος πιθανότατα ανήκει στο ΜΕ πολιτισμό. Οι καινοτομίες που χαρακτήρισαν την ύστερη ΠΕ περίοδο (αψιδωτά κτίσματα, ταχύστροφος τροχός και πρώιμες μορφές της μινυακής και αμαυρόχρωμης κεραμικής) συμπληρώνονται με την αποκάλυψη *intramuros* ταφών σε στρώματα της ΠΕ II και III εποχής. Βάσει των ευρημάτων της Κίρρας, οι Η. και Μ. van Effenterre, L. Dor και J. Jannoray πρότειναν την εξομοίωση της ΠΕ III με τη ΜΕ I A περίοδο. Μέχρι στιγμής τη χρονολόγηση αυτή έχουν αποδεχτεί οι

Πελοποννήσου με το συγκεκριμένο νησί. Οι αιγαιακές επιδράσεις στον τομέα της κεραμικής παραγωγής διαπιστώνονται και από τα σχήματα των αγγείων της ύστερης ΜΕ: το κύπελλο τύπου Βαφειού, το ημισφαιρικό κύπελλο, ο ασκός και ο γεφυρόστομος αμφορέας αποτελούν δάνεια από την Κρήτη, ενώ η πτηνόσχημη πρόχους, τύποι της ραμφόστομης πρόχους και το ωοειδές κύπελλο είναι σχήματα κυκλαδικής έμπνευσης.

⁷⁹¹ Lambropoulou 1998, 346.

⁷⁹² Rutter, Rutter 1976, 64.

⁷⁹³ Korres 1984, 150.

⁷⁹⁴ Rutter 1993, 795.

⁷⁹⁵ Lambropoulou 1998, 354-355.

Γάλλοι αρχαιολόγοι R. Treuil, P. Darcque, J.-Cl. Poursat και G. Touchais.⁷⁹⁶ Ο R. J. Howell, μολονότι δεν κάνει λόγο για ενδεχόμενη μεταφορά των χρονικών ορίων, ονομάζει την ΠΕ ΙΙΙ Πρωτομινυακή.⁷⁹⁷ Αναφερόμενος στην ίδια περίοδο, ο Dickinson χρησιμοποιεί την ονομασία αυτή, παράλληλα με τον όρο Πρώιμος Μινυακός.⁷⁹⁸

Με βάση τα κεραμικά ευρήματα από την ηπειρωτική χώρα, την Κρήτη και τις Κυκλάδες, οι P. Warren και V. Hankey μετέθεσαν την αρχή της ΜΕ εποχής από το 2000 π.Χ. στο 2090-2050 π.Χ., και το τέλος της περιόδου στα 1600 π.Χ.⁷⁹⁹ Σύμφωνα με το χρονολογικό πίνακα του S. W. Manning, που στηρίζεται σε αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης, όπως τον παραθέτει ο Rutter, η αρχή της ΜΕ περιόδου τοποθετείται στο 2050-2000 π.Χ. και το τέλος της στο 1680 π.Χ.⁸⁰⁰ Οι δύο τελευταίες χρονολογικές προτάσεις επαναφέρουν στη συζήτηση τη χρονολόγηση των van Effenterre, Dor και Jannoray, και ειδικά η ραδιοχρονολόγηση του Manning, μεταφέρει ένα τμήμα της ύστερης ΜΕ στην πρώιμη ΥΕ εποχή.

Οι καινοτομίες που χαρακτηρίζουν το ΜΕ πολιτισμό προϋποθέτουν την είσοδο νέων πληθυσμών στον ελλαδικό χώρο, οι οποίοι σύμφωνα με τους Μαρινάτο και Μυλωνά, σχετίζονται με τους πρώτους ελληνόφωνους Ινδοευρωπαίους.⁸⁰¹ Υπενθυμίζοντας τα δύο στρώματα καταστροφής που εντοπίστηκαν σε διάφορες θέσεις αλλά και τη διαπίστωση κάποιων αλλαγών στον τομέα της κεραμικής* ο R. J. Buck θεωρεί ότι, μετά τους πρώτους «εισβολείς» στα τέλη της ΠΕ ΙΙ, ακολούθησαν και άλλοι κατά τη μετάβαση από την ΠΕ ΙΙΙ στη ΜΕ περίοδο.⁸⁰²

Η γενίκευση κάποιων συγκεκριμένων τάσεων στους τομείς της ταφικής και της οικιστικής αρχιτεκτονικής, όσο και στον τομέα της κεραμικής κατά τη διάρκεια της ΜΕ, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός διακριτού πολιτισμού, «διαφορετικού» από εκείνου ΠΕΧ (της πρώιμης περιόδου). Επειδή, όμως, στην

⁷⁹⁶ Treuil, Darcque, Poursat, Touchais 1996, 270.

⁷⁹⁷ Howell 1973, 96.

⁷⁹⁸ Dickinson 1992, 24.

⁷⁹⁹ Warren, Hankey 1989, 169.

⁸⁰⁰ Rutter 1993, 756.

⁸⁰¹ Mylonas 1962, 308-309.

* Τη ΜΕ Ι δεν εντοπίστηκαν δείγματα αγγείων με στιλπνή διακόσμηση τα οποία χαρακτήριζαν την ΠΕ περίοδο, ενώ διαπιστώθηκε η χρήση της αμαυρόχρωμης κεραμικής που επρόκειτο να διαδοθεί στις επόμενες ΜΕ φάσεις

⁸⁰² Buck 1966, 205.

ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου, της Στερεάς, των Κυκλάδων, του Ιονίου και της βόρειας Ελλάδας υπάρχει διαπιστωμένη αλληλεπίδραση στην αρχιτεκτονική των τάφων όσο και σε εκείνη των οικισμών, ο ΜΕ πληθυσμός δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν της ανάμειξης των τοπικών στοιχείων της ΠΕ εποχής με τους νέους κατοίκους στον ελλαδικό χώρο από την ύστερη φάση της ΠΕΧ.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στα τέλη της ΜΕ περιόδου, κυρίως στους τομείς της ταφικής αρχιτεκτονικής (αύξηση του μεγέθους των κιβωτιόσχημων, εμφάνιση των πρώτων θολωτών και των λακκοειδών) και της αμυντικής οχύρωσης, σηματοδότησαν το πέρασμα στην ΥΕ περίοδο, κατά την οποία δεν εγκαταλείφθηκαν ορισμένες από τις «συνήθειες» του παρελθόντος. Η συνέχιση της κατασκευής και της χρήσης ορισμένων ΜΕ τύμβων (π.χ. τύμβοι Μαραθώνα, τύμβος Σαμικού), της κατασκευής κιβωτιόσχημων τάφων και της δημιουργίας (στις αρχές της ΥΕ εποχής) μινυακών (κίτρινων) και αμαυρόχρωμων αγγείων, είναι απόδειξη της πολιτισμικής συγγένειας των δύο αυτών χρονολογικών περιόδων.

Σύμφωνα μάλιστα με ορισμένους αρχαιολόγους, όπως οι Μυλωνάς, Μαρινάτος, Blackburn και Vermeule, οι «εισβολείς» της ΜΕ περιόδου είναι οι πρόγονοι των Μυκηναίων.⁸⁰³ Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι ανθρωπολογικές έρευνες του J. L. Angel, που έδειξαν, μέσα από το οστεολογικό υλικό της Λέρνας, ότι οι διαφορές που διαπιστώθηκαν μεταξύ των πληθυσμών των δύο πρώτων περιόδων του Χαλκού δεν εντοπίστηκαν στους πληθυσμούς της ΜΕ και ΥΕ εποχής, γεγονός που δείχνει τη φυλετική συγγένεια των ανθρώπων των δύο αυτών περιόδων (της ΜΕ και ΥΕ).⁸⁰⁴

Από το σύνολο των προαναφερθέντων στοιχείων φαίνεται ότι παρά τις όποιες διαφορές μεταξύ των τριών περιόδων του Χαλκού, υπάρχουν πολλές πολιτισμικές αναλογίες μεταξύ της όψιμης ΠΕ, της ΜΕ και της ΥΕ περιόδου, γεγονός που καθιστά δύσκολη τη διερεύνηση των ακριβών χρονικών ορίων τους. Πολιτισμικά στοιχεία της ΠΕ αναγνωρίζονται κατά τη ΜΕ, ενώ η ΥΕ στηρίχθηκε σε μεγάλο ποσοστό στα ΜΕ δεδομένα. Με βάση τις προηγούμενες διαπιστώσεις, φαίνεται έτσι λογική η αναθεώρηση του χρονολογικού πίνακα των Treuil,

⁸⁰³ Mylonas 1962, 309.

⁸⁰⁴ Blackburn 1970, 5.

Darcque, Poursat, Touchais,⁸⁰⁵ και η διεύρυνση των ορίων της ΜΕ, από τα τέλη της ΠΕ ως και τις αρχές της ΥΕ περιόδου.

⁸⁰⁵ Treuil, Darcque, Poursat, Touchais 1996, 121.

V. Επίλογος

Με την ανάλυση των ταφικών και οικιστικών καταλοίπων των σημαντικότερων θέσεων της Μέσης Χαλκοκρατίας επιχειρήθηκε ίσως για πρώτη φορά να συγκεντρωθούν όλα εκείνα τα συναφή αρχαιολογικά δεδομένα που είναι διαθέσιμα σήμερα. Τα δεδομένα αυτά συστηματοποιήθηκαν, παρουσιάστηκαν αναλυτικά και συντέθηκαν με μορφή συζήτησης στο τέλος της εργασίας.

Ο χώρος της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας ερευνήθηκε ως ενιαίος. Δε θα μπορούσε, εξάλλου, να γίνει διαφορετικά, όπως φαίνεται από τις αναλογίες που παρατηρούνται στα ταφικά και οικιστικά τους σύνολα. Από τη μελέτη των τάφων και των οικισμών προκύπτει ότι η Μέση Χαλκοκρατία όχι μόνο δεν υπήρξε περίοδος στασιμότητας, αλλά ήταν εποχή δυναμικών διαδικασιών, από πληθυσμούς για τους οποίους παραμένουν ακόμη πολλά αναπάντητα ερωτήματα.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι ο ΜΕ πολιτισμός δεν αποτελεί προϊόν επείσακτων πληθυσμιακών στοιχείων. Ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του προϋπήρχαν στον ηπειρωτικό χώρο και στην Πελοπόννησο, όπως και στις Κυκλάδες και τα Ιόνια νησιά. Όπως κάθε πολιτισμός, έτσι και ο ΜΕ δεν μπορεί παρά να είναι δημιούργημα πολλαπλών και ίσως πολυπολιτισμικών αλληλοεπιδράσεων. Ωστόσο, στην εργασία αυτή δεν έγιναν παρά μικρές μόνο αναφορές στις επιδράσεις που ενδεχομένως ασκήθηκαν στους τομείς της ταφικής και οικιστικής αρχιτεκτονικής από περιοχές εκτός του αιγαιακού χώρου, καθώς μπορούν να αποτελέσουν ένα ολόκληρο ξεχωριστό αντικείμενο μελέτης.

VI. Χρονολογικοί πίνακες*

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ	ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ - ΘΡΑΚΗ					ΗΠΕΙΡ. ΕΛΛΑΔΑ			ΚΥΚΛΑΔΕΣ		ΚΡΗΤΗ		ΒΑΛΙΑΙΟ			
	ΦΑΣΗ	Αηζα	Σπαγγοί	Νηπιού-Τας	Κερανονο	ΦΑΣΗ	Λέρνα	Εύ-Τρη-ση	Θεσσαλία	ΦΑΣΗ	ΦΑΣΗ	Κνω-σός	ΦΑΣΗ	Πολιό-χηνη	Κυμ-Τερε	Τροία
10 000						↑ Ανώτε- ρη Παλαιο- λιθική										
9500	?												?			
9000																
8500																
8000	?					Μεσο- λιθική							?			
7500																
7000																
6750	?									?	Ν «Ακερ.»	Χ	?			
6500																
6250	AN	I II III			I Azmak II	AN	I		AN Πρωτο-Σέ- σκλο, Μα- γαυλίτσα	?	AN	IX ↑ IV	?			
6000																
5750																
5500	MN	IV	I	MN	Vesse- linovo	MN	II		Σέσκλο	?	MN	III	?			
5250			II		III											
5000												II				
4750					IV											
4500					V											
4250					VI											
4000	NN		III	NN	VI	NN	?		Λάρισα Τσαγγλί Αράπη Αγ. Σοφία Οτζάκι Διμήνη	NN	NN	I	NN			
3750																
3500																
3250																
3000	PX I		IV	PX I		ΠΕ I		I ↓ V		PK I	PM I		PX I	«Μαύρη»		IA
2750								V ↓ VIII						«Γαλάζια»		IB
2500	PX II			PX II	VII a	ΠΕ II	III			PK II	PM II		PX II	«Πρόσνη» «Κόκκινη»		IC
2300			V a													

Η Νεολιθική περίοδος και οι αρχές της Εποχής του Χαλκού

* Treuil, Darcque, Poursat, Touchais 1996, 120-121.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ	ΗΠΕΙΡ. ΕΛΛΑΔΑ				ΚΥΚΛΑΔΕΣ			ΚΡΗΤΗ	ΤΡΩΙΑ	ΑΙΓΥΠΤΟΣ
	ΦΑΣΗ	Λέρνα	Καλόνα	Λευκαντί	ΦΑΣΗ	Αγ. Ειρήνη	Φυλακωτή	ΦΑΣΗ		Δυναστείες
2350	ΠΕ II	III	III	I	ΠΚ II	II	I-i	ΠΜ II	I	
2300									II	6η
2250		IV 1	IV							
2200		IV 2		II				ΠΜ III		
2150	ΠΕ III		V						III	7η-10η Πρώτη Μεταβατική Περίοδος
2100		IV 3		III	ΠΚ III				IV	
2050			VI				I-ii			
2000		V 1	VII					ΜΜ I A	V	11η
1950	ΜΕ I	V 2								
1900		V 3	VIII	IV			I-iii			
1850		V 4						ΜΜ I B	VI a	12η
1800	ΜΕ II	V 6	IX	V	ΜΚ		II	ΜΜ II		
1750		V 6								
1700		V 6						ΜΜ III	VI b	13η 17η
1650	ΜΕ III	V 7	X			V			VI c	Δεύτερη Μεταβατική Περίοδος (Υξίως)
1550	ΥΕ I	VI		VI	ΥΚ I	VI	III-i	ΥΜ I A	VI d	
1500	ΥΕ II A				Ακρωτήρα ΥΚ II		III-ii	ΥΜ I B	VI e	
1450	ΥΕ II B					VII		ΥΜ II	VI f	18η
1400	ΥΕ III A1							ΥΜ III A1		
1350	ΥΕ III A2						III-iii	ΥΜ III A2	VI g	
1300	ΥΕ III B1				ΥΚ III				VI h	
1250	ΥΕ III B2					VIII		ΥΜ III B		
1200									VII a	19η
1150	ΥΕ III Γ							ΥΜ III Γ	VII b	20η
1100										
1050										

Η Εποχή του Χαλκού

Χρονολογικές υποδιαιρέσεις της ΜΕ Εποχής

<u>Blegen (1921):</u> Κοράκου	Πρώιμη (Κοράκου ΜΕ I) Ύστερη (Κοράκου ΜΕ II)
<u>Frödin, Persson (1938):</u> Ασίνη	ΜΕ I ΜΕ II ΜΕ III
<u>Buck (1964)</u>	ΜΕ I ΜΕ II
<u>Dickinson (1977)</u>	Πρωτομινυακή Πρώιμη Μινυακή Διακοσμημένη Μινυακή Ωριμη Μινυακή Ύστερη Φάση
<u>Dietz (1980):</u> Ασίνη	Μετάβαση / ΜΕ I ΜΕ II A ΜΕ II B ΜΕ III A ΜΕ III B
<u>Zerner (1987):</u> Λέρνα	Μεταβατική Εποχή ΜΕ I: πρώιμη ΜΕ I: ύστερη ΜΕ I / II ΜΕ II ΜΕ III A ΜΕ III B

VII. Συντομογραφίες περιοδικών

AAA: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

AD: Αρχαιολογικόν Δελτίον

AE: Αρχαιολογική Εφημερίς

AJA: American Journal of Archaeology

AM: Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung

AR: Archaeological Reports

BAR Intern. Series.: British Archaeological Reports International Series

BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique

BSA: Annual of the British School (of Archaeology) at Athens

Έργον: Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας

Ηπειρ. Χρ.: Ηπειρωτικά Χρονικά

JAA: Journal of Anthropological Archaeology

JHS: Journal of Hellenic Studies

OpAth: Opuscula Atheniensi

Ox. Journ. Arch.: Oxford Journal of Archaeology

ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

SMEA: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici

Συντομογραφίες περιόδων

ΝΛ: Νεολιθική

ΠΕ: Πρωτοελλαδική

ΠΚ: Πρωτοκυκλαδική

ΠΜ: Πρωτομινωική

ΜΕ: Μεσοελλαδική

ΜΚ: Μεσοκυκλαδική

ΜΜ: Μεσομινωική

ΥΕ: Υστεροελλαδική

ΥΚ: Υστεροκυκλαδική

ΥΜ: Υστερομινωική

ΠΕΧ: Πρώιμη εποχή του Χαλκού

ΜΕΧ: Μέση εποχή του Χαλκού

ΥΕΧ: Ύστερη εποχή του Χαλκού

VIII. Βιβλιογραφία

- Αραπογιάννη Ξ., 1990. “Ζ’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μεσσηνίας: Βολιμίδια”, *ΑΔ* 45, Χρονικά, 120.
- Βρανόπουλος Επ., 1967-68. “Τάφοι της Μεσοελλαδικής περιόδου και ταφικά έθιμα αυτής”, στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τόμος Δ’, Αθήναι, 280-294.
- Γιαλούρης Ν., 1965. “Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού”, *ΑΔ* 20, Μελέται, 6-40.
- Δεϊλάκη Ε., 1973. “Αρχαιότητες και μνημεία Αργολίδος - Κορινθίας 1971-1972”, *ΑΔ* 28, Χρονικά, 80-122.
- Δεϊλάκη Ε., 1973-74. “Αργολιδοκορινθία”, *ΑΔ* 29, Χρονικά, 199-211.
- Δημακοπούλου Κ., Σάμψων Α., 1973-74. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας”, *ΑΔ* 29, Χρονικά, 431-448.
- Δημακοπούλου Κ., 1975. “Θήβα: Μεσοελλαδικός ταφικός πίθος”, *ΑΑΑ* 8, τεύχος 1, 25-27.
- Δημακοπούλου Κ., Κόνσολα Ντ., 1975. “Λείψανα Πρωτοελλαδικού, Μεσοελλαδικού και Υστεροελλαδικού οικισμού στη Θήβα”, *ΑΔ* 30, Μελέται, 44-89.
- Δοντάς Γ., 1961-62. “Ανασκαφή οικοπέδου Αγγελόπουλου”, *ΑΔ* 17, Μελέται, 83-95.
- Ζαφειρόπουλος Ν. Σ., 1952. “Ανασκαφικά έρευνα εις περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας”, *ΠΑΕ*, 396-412.
- Ζαφειρόπουλος Ν., 1957. “Ανασκαφαί. Αχαΐα. Φαραί”, *Εργον*, 69-70.
- Θέμελης Π., 1968. “Υστεροελλαδικός τύμβος Μακρυσίων”, *ΑΑΑ* 1, 126-127.
- Θεοχαράκη Ε., 1980. “Νέα Μάκρη. Μαραθώνας”, *ΑΔ* 35, Χρονικά, 82-88.
- Ιακωβίδης Σπ., 1962. *Η Μυκηναϊκή ακρόπολις των Αθηνών*, Αθήναι.
- Καλλιγιάς Π. Γ., 1977. “Κεφαλληνιακά Γ’ (Από την Προϊστορική Κεφαλλονιά)”, *ΑΑΑ* 11, 116-124.
- Καραγιωργα Θ., 1972. “Αρχαιότητες και μνημεία Μεσσηνίας. Μουσειακά εργασία. Ανασκαφαί (Καρποφόρα). Τυχαία ευρήματα, περισυλλογαί και επισήμανσις αρχαίων. Αναστηλώσεις μνημείων, διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων”, *ΑΔ* 27, Χρονικά, 256-265.

- Κασίμη-Σούτου Μ., 1980. “Μεσοελλαδικός τάφος πολεμιστή από τη Θήβα”, *ΑΔ* 35, Μελέτες, 88-101.
- Κόνσολα Ντ., 1981. *Προμυκηναϊκή Θήβα. Χωροταξική και οικιστική διάρθρωση*, Αθήνα.
- Κορρές Γ. Στ., 1974. “Μεσσηνία. Κουκουνάρα”, *Εργον*, 78-82.
- Κορρές Γ. Στ., 1974. “Ανασκαφαί Πύλου”, *ΠΑΕ*, 138-162.
- Κορρές Γ. Στ., 1975. “Αρχαιότητες και μνημεία Μεσσηνίας”, *ΑΔ* 30, Χρονικά, 86-96.
- Κορρές Γ. Στ., 1975. “Μεσσηνία. Κουκουνάρα-Κρεμμύδια”, *Εργον*, 132-140.
- Κορρές Γ. Στ., 1975. “Ανασκαφαί Πύλου”, *ΠΑΕ*, 428-514.
- Κορρές Γ. Στ., 1976-78. “Τύμβοι, θόλοι και ταφικοί κύκλοι της Μεσσηνίας”, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975. Τόμος Δεύτερος, εν Αθήναις*, 337-369.
- Κορρές Γ. Σ., 1977. “Εργασίαι, έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν ”, *ΠΑΕ*, τεύχος Α΄, 229-295.
- Κορρές Γ. Σ., 1978. “Έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν”, *ΠΑΕ*, 323-360.
- Κορρές Γ. Σ., 1979. *Αρχαιολογικαί διατριβαί επί θεμάτων της εποχής του Χαλκού, μέρος Α΄*, Αθήνα.
- Κορρές Γ. Σ., 1979. “Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας”, *ΠΑΕ*, 138-155.
- Κορρές Γ. Στ., 1980. “Πυλία”, *Εργον*, 33-36.
- Κορρές Γ. Στ., 1980. “Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν”, *ΠΑΕ*, 120-187.
- Κορρές Γ. Στ., 1982. “Ανασκαφή Βοϊδοκοιλιάς Πυλίας”, *ΠΑΕ*, 191-231.
- Κορρές Γ. Στ., 1985. *Ελλαδικοί Πολιτισμοί*, Αθήνα.
- Κορρές Γ. Στ., 1989. “Πυλία. Ρούτση Μυρσινοχωρίου”, *Εργον*, 26-30.
- Κορρές Γ. Στ., (1979), 1989. *Η Προϊστορία της Βοϊδοκοιλιάς*, Αθήνα, 393-422.
- Κορρές Γ. Στ., 1996. “Προϊστορικοί τύμβοι της Μεσσηνίας”, *Η Καθημερινή Επτά Ημέρες* 28/01, 22-24.
- Κουρουνιώτης Κ., 1926. “Περί του θολωτού τάφου Οσμάναγα Πύλου”, *ΠΑΕ*, 140-141.
- Κριτζάς Χ. Β., 1973-74. “Αργολιδοκορινθία”, *ΑΔ* 29, Χρονικά, 212-249.

- Μαρινάτος Σπ., 1953. “Ανασκαφαί εν Πύλω”, *ΠΑΕ*, 238-250.
- Μαρινάτος Σπ., 1954. “Ανασκαφαί: Πύλος”, *Εργον*, 41-43.
- Μαρινάτος Σπ., 1954. “Ανασκαφαί εν Πύλω”, *ΠΑΕ*, 299-316.
- Μαρινάτος Σπ., 1955. “Πύλος”, *Εργον*, 88-91.
- Μαρινάτος Σπ., 1955. “Ανασκαφαί εν Πύλω”, *ΠΑΕ*, 245-255.
- Μαρινάτος Σπ., 1959. “Ανασκαφαί Πύλου”, *ΠΑΕ*, 174-179.
- Μαρινάτος Σπ., 1960. “Ανασκαφαί: Πύλος”, *Εργον*, 145-158.
- Μαρινάτος Σπ., 1960. “Ανασκαφαί Πύλου”, *ΠΑΕ*, 195-209.
- Μαρινάτος Σπ., 1961. “Ανασκαφαί Πύλου”, *ΠΑΕ*, 169-176.
- Μαρινάτος Σπ., 1964. “Ανασκαφαί: Πύλος”, *Εργον*, 77-90.
- Μαρινάτος Σπ., 1964. “Ανασκαφή εν Πύλω- Περιστεριά”, *ΠΑΕ*, 78-95.
- Μαρινάτος Σπ., 1965. “Μεσσηνία. Ανασκαφαί εν Πύλω: Περιστεριά”, *ΑΔ* 20, Χρονικά, 201-206.
- Μαρινάτος Σπ., 1965. “Ανασκαφαί: Πύλος”, *Εργον*, 76-92.
- Μαρινάτος Σπ., 1965. “Ανασκαφαί εν Πύλω”, *ΠΑΕ*, 102-120.
- Μαρινάτος Σπ., 1966. “Πύλος”, *Εργον*, 105-110.
- Μαρινάτος Σπ., 1966. “Ανασκαφαί εν Πύλω”, *ΠΑΕ*, 119-132.
- Μαρινάτος Σπ., 1970. “Μαραθών”, *Εργον*, 5-13.
- Μαρινάτος Σπ., 1970. “Ανασκαφαί Μαραθώνος”, *ΠΑΕ*, 5-28.
- Μυλωνάς Γ., 1932. “Προϊστορική Ελευσίς”, στο Κουρουνιώτης Κ. (εκδ.), *Ελευσινιακά (τεύχος Α')*, Αθήναι, 1-172.
- Μυλωνάς Γ., 1937. “Η Πρωτοελλαδική και Μεσοελλαδική εποχή”, *ΑΕ*, 40-47.
- Μυλωνάς Γ., Τραυλός Ι., 1952. “Ανασκαφαί εν Ελευσίνι”, *ΠΑΕ*, 53-72.
- Μυλωνάς Γ., 1953. “Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος”, *ΠΑΕ*, 77-87.
- Μυλωνάς Γ., 1954. “Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος”, *ΠΑΕ*, 50-65.
- Μυλωνάς Γ., 1955. “Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος”, *ΠΑΕ*, 67-77.
- Μυλωνάς Γ., 1956. “Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος”, *ΠΑΕ*, 57-62.
- Μυλωνάς Γ., 1962. “Ο κύκλος Α και η επικλινήσ ανάβασις (ramp)”, *ΑΕ*, 110-143.
- Μυλωνάς Γ., 1973. *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*, εν Αθήναις.
- Μυλωνάς Γ., 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος*, (τόμοι Α', Β', Γ'), Αθήναι.
- Μυλωνάς Γ., 1983. *Πολύχρυσοι Μυκήναι*, Αθήναι.

- Μώρου Ε., 1981. “Ανασκαφικές εργασίες: Άργος”, *ΑΔ* 36, Χρονικά, 107-114.
- Νικοπούλου Υ., 1968. “Ανασκαφή Προϊστορικής Κίρρας”, *ΑΑΑ* 1, 144-146.
- Παντελίδου Μ., 1970. “Τάφοι της Πύλου”, *ΑΑΑ* 3, 125-132.
- Παντελίδου Μ., 1975. *Αι Προϊστορικάί Αθήναι*, Αθήναι.
- Παπαδημητρίου Ι., 1955. “Εργασίαι εν Βραυρώνι”, *ΠΑΕ*, 118-120.
- Παπαδημητρίου Ι., 1956. “Ανασκαφαί. Βραυρών”, *Εργον*, 25-31.
- Παπαδημητρίου Ι., 1956. “Ανασκαφαί εν Βραυρώνι”, *ΠΑΕ*, 73-89.
- Παπακωνσταντίνου Ε., 1981. “Ζ’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας: Κάτω Σαμικό”, *ΑΔ* 36, Χρονικά, 148-149.
- Παπακωνσταντίνου Ε., 1982. “Ζ’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας: Κάτω Σαμικό”, *ΑΔ* 37, Χρονικά, 133-134.
- Παπακωνσταντίνου Ε., 1983. “Ζ’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας: Κάτω Σαμικό”, *ΑΔ* 38, Χρονικά, 109-110.
- Παρλαμά Λ., 1976. “Αψιδωτοί Μυκηναϊκοί τάφοι στη Μεσσηνία”, *ΑΑΑ* 9, 252-256.
- Πετράκος Β., 1995. *Ο Μαραθών*, Αθήνα.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη Ε., 1966. “Μυκηναϊκός τάφος εξ Άργους”, στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τόμος Β’, Αθήναι, 239-247.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη Ε., 1971. “Αρχαιότητες και μνημεία Αργολιδοκορινθίας”, *ΑΔ* 26, Χρονικά, 68-84.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη Ε., 1980. *Οι τύμβοι του Άργους*, Αθήνα.
- Ρωμαίος Κ., 1915. “Εκ του Προϊστορικού Θέρμου”, *ΑΔ* 1, 225-275.
- Ρωμαίος Κ., 1916. “Ερευναι εν Θέρμω”, *ΑΔ* 2, 197-189.
- Σακελλαράκης Ι., 1972. “Μυκηναϊκός ταφικός περίβολος εις Κρήτην”, *ΑΑΑ* 5, 399-419.
- Σακελλαράκης Ι., 1972. “Ανασκαφή Αρχανών”, *ΠΑΕ*, 310-353.
- Σκιάς Α., 1902. “Τύμβος προϊστορικός υπό την Ακρόπολιν”, *ΑΕ*, 123-130.
- Σκιάς Α., 1912. “Νεώτεραι ανασκαφαί εν τη παναρχαία Ελευσινιακή νεκροπόλει”, *ΑΕ*, 1-39.

- Σπυρόπουλος Θ., 1970. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας - Φθιώτιδος”, *ΑΔ* 25, Χρονικά, 211-245.
- Σπυρόπουλος Θ., 1971. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας - Φθιώτιδος”, *ΑΔ* 26, Χρονικά, 195-224.
- Σπυρόπουλος Θ., 1972. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας - Φθιώτιδος”, *ΑΔ* 27, Χρονικά, 307-317.
- Σπυρόπουλος Θ., Ιωαννίδου Αλ., 1973. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας - Φθιώτιδος”, *ΑΔ* 28, Χρονικά, 247-280.
- Στάης Β., 1893. “Ανασκαφαί εν Θορικό”, *ΠΑΕ*, 12-17.
- Στάης Β., 1895. “Προϊστορικοί συνοικισμοί εν Αττική και Αιγίνη: Θορικός”, *ΑΕ*, 222-234.
- Συμεώνογλου Σ., Τουλούπα Έ., 1966. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας”, *ΑΔ* 21, Χρονικά, 176-205.
- Συριόπουλος Κ. Θ., 1964. *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου*, Αθήναι.
- Συριόπουλος Κ. Θ., 1968. *Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*, Αθήναι.
- Σωτηριάδης Γ., 1900. “Ανασκαφαί εν Θέρμω”, *ΑΕ*, 161-212.
- Σωτηριάδης Γ., 1906. “Ανασκαφαί εν τη Εσπερία Λοκρίδι, εν Αιτωλία και εν Φωκίδι”, *ΠΑΕ*, 130-145.
- Σωτηριάδης Γ., 1908. “Προϊστορικά αγγεία Χαιρώνειας και Ελάτειας”, *ΑΕ*, 63-96.
- Σωτηριάδης Γ., 1910. “Ανασκαφαί εν Χαιρώνεια και εν Φωκίδι”, *ΠΑΕ*, 156-167.
- Τουλούπα Έ., 1964. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας”, *ΑΔ* 19, Χρονικά, 191-203.
- Τουλούπα Έ., Συμεώνογλου Σ., 1965. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας”, *ΑΔ* 20, Χρονικά, 228-244.
- Τραυλός Ι., 1950. “Ανασκαφαί εν Ελευσίνι”, *ΠΑΕ*, 122-137.
- Τριαντάφυλλος Δ., 1973. “Μεγαλιθικά μνημεία (Dolmen) και βραχογραφίαι εις την δυτικήν Θράκην”, *ΑΑΑ* 6, τεύχος 2, 241-252.
- Τσώνος Α., 2000. “Θαλάσσιοι δρόμοι και επικοινωνία στις ακτές της Δυτικής Ελλάδας, στην Αλβανία, στα Ιόνια νησιά και στην Αδριατική κατά τη Νεολιθική εποχή και κατά την εποχή του Χαλκού”, *Ηπειρ. Χρ.* 34, 179-238.

- Φαράκλας Ν., 1968. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας”, *ΑΔ* 23, Χρονικά, 207-224.
- Φαράκλας Ν., Σπυρόπουλος Θ., 1969. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας”, *ΑΔ* 24, Χρονικά, 173-187.
- Φιλιππάκη Β., Συμεώνογλου Σ., Φαράκλας Ν., 1967. “Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας”, *ΑΔ* 22, Χρονικά, 225-274.
- Χατζηπούλιου-Καλλίρη Ε., 1978. “Λείψανα Πρωτοελλαδικού και Μεσοελλαδικού οικισμού στο λόφο Αετόπετρα. Πρώτα αποτελέσματα δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας”, *ΑΔ* 33, Μελέται, 325-336.

- Anderson Immerwahr S., 1971. *The Athenian Agora. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume XIII. The Neolithic and Bronze Ages*, Princeton.
- Angel J. L., 1971. *Lerna. A Preclassical site in the Argolid. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume II. The People*, New Jersey.
- Åström P., 1987. “Intentional destruction of grave goods”, *Aegaeum* 1, 213-217.
- Åström P., Demakopoulou K., Divari-Valakou N., Fischer P., Walberg G., 1990. “Excavations in Midea 1987”, *OpAth* 18, 9-22.
- Banou E., 2000. “Middle Helladic Laconia: New Evidence”, *SMEA* 42/2, 175-199.
- Barber R. L. N., 1994. *Οι Κυκλάδες στην εποχή του Χαλκού*, Αθήνα (μτφρ.).
- Bartel B., 1982: “A Historical Review of Ethnological and Archaeological Analyses of Mortuary Practice”, *JAA* 1, 32-58.
- Bintliff J., 1989. “Cemetery populations, carrying capacities and the individual in History”, in Roberts Ch., Lee F., Bintliff J. (eds), *Burial Archaeology Current Research, Methods and Developments*, BAR Intern. Series 211, 85-102.
- Blackburn E. T., 1970. *Middle Helladic graves and burial customs with special reference to Lerna in the Argolid*, Cincinnati.
- Blegen C. W., 1921. *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston, New York.

- Blegen C. W., 1925. "Excavations at the Argive Heraeum 1925", *AJA* 29, 413-428.
- Blegen C. W., 1927. "Excavations at Nemea, 1926", *AJA* 31, 421-440.
- Blegen C. W., 1928. *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the valley of Cleonae*, Cambridge, Massachusetts.
- Blegen C. W., 1930. *Gonia. Metropolitan Museum Studies, Volume 3, part I*, New York.
- Blegen C. W., Wace A. J. B., 1930. "Middle Helladic tombs", *Symbolae Osloenses* 9, 28-37.
- Blegen C. W., 1937. *Prosymna. The Helladic Settlement. Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge.
- Blegen C. W., 1954. "An Early tholos tomb in Western Messenia", *Hesperia* 23, 158-162.
- Blegen C. W., Palmer H., Young R. S., 1964. *Corinth Results of Excavations. Conducted by the American School of Classical Studies at Athens. Volume XIII. The North Cemetery*, Princeton.
- Boyd M. J., 2002. *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*, BAR Intern. Series 1009.
- Branigan K., 1975. "The round graves of Levkas reconsidered", *BSA* 70, 37-49.
- Brown J. A., 1981. "The search for rank in Prehistoric burials", in Chapman R., Kinnes I., Randsborg K., (eds.), *The Archaeology of death*, Cambridge, 25-37.
- Buck R. J., 1966. "The Middle Helladic period", *Phoenix* 20, no. 3, 193-209.
- Bulle H., 1907. *Orchomenos I. Die alteren Ansiedlungsschichten*, Munchen.
- Caskey J. L., 1954. "Excavations at Lerna, 1952-1953", *Hesperia* 23, 1-30.
- Caskey J. L., 1955. "Excavations at Lerna, 1954", *Hesperia* 24, 25-49.
- Caskey J. L., 1956. "Excavations at Lerna, 1955", *Hesperia* 25, 147-173.
- Caskey J. L., 1957. "Excavations at Lerna, 1956", *Hesperia* 26, 142-162.
- Caskey J. L., 1958. "Excavations at Lerna, 1957", *Hesperia* 27, 125-144.
- Caskey J. L., 1960. "Royal shaft graves at Lerna", *Archaeology* 13, 130-133.

- Caskey J. L., 1962. “Kirrha. Etude de Préhistoire phocidienne”, *AJA* 66, 211.
- Caskey J. L., 1968. “Lerna in the Bronze Age”, *AJA* 72, 313-316.
- Chapman R., Randsborg K., 1981. “Approaches to the Archaeology of Death”, in Chapman R., Kinnes I., Randsborg K., (eds.), *The Archaeology of death*, Cambridge, 1-24.
- Childe V. G., 1915. “On the date and origin of Minyan ware”, *JHS* 35, 196-207.
- Courbin P., 1954. “Chronique des fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1953- Argos. IV. Nécropole et céramique”, *BCH* 78, 175-183.
- Courbin P., 1955. “Chronique des fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1954- Argos, Quartier Sud”, *BCH* 79, 312-314.
- Courbin P., 1956. “Discoveries at Ancient Argos”, *Archaeology* 9, 166-174.
- Courbin P., 1956. “Chronique des fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1955 : Argos- III. Quartier Sud ”, *BCH* 80, 366-376.
- Davis J., Alcock S., Bennet J., Lolos Y., Shelmerdine S., 1997. “The Pylos regional archaeological project. Part I: Overview and the archaeological survey”, *Hesperia* 66, 391-494.
- Dickinson O.T.P.K., 1982. “Parallels and contrasts in the Bronze Age of the Peloponnese”, *Oxf. Journ. Arch.* 1, 125-138.
- Dickinson O.T.P.K., 1983. “Cist graves and chamber tombs”, *BSA* 78, 55-67.
- Dickinson O.T.P.K., 1992. *Η προέλευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού*, Αθήνα (μτφρ.).
- Dietz S., 1980. *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. FASC.2. The Middle Helladic Cemetery, the Middle and Early Mycenaean Deposits*, Stockholm.
- Dietz S., 1988. “The concept of the Middle Helladic III period in a historical perspective”, *Aegaeum* 3, 123-129.
- Dietz S., 1991. *The Argolid at the transition to the Mycenaean Age. Studies in the Chronology and Cultural Development in the Shaft Grave Period*, Copenhagen.
- Donlan W., Thomas C. G., 1993. “The village community of Ancient Greece: Neolithic, Bronze and Dark Ages”, *SMEA* 31, 61-71.

- Dor L., Jannoray J., van Effenterre H. and M., 1960. *Kirrha. Etude de préhistoire phocidienne*, Paris.
- Dörpfeld W., 1906. "Das Alter des Heiligtums von Olympia", *AM* 31, 205-218.
- Dörpfeld W., 1908. "Olympia in Prähistorischer zeit", *AM* 33, 185-192.
- Dörpfeld W., 1935. *Alt-Olympia. Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des Altesten Heiligtums von Olympia und der Älteren Griechischen Kunst*, Berlin.
- Doux G., 1959. "Chronique des fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1958 - Phocide, Eubée, Thessalie", *BCH* 83, 675-692.
- Doux G., 1959. "Chronique des fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1958 - Argos", *BCH* 83, 754-774.
- Forsén J., 1992. *The twilight of the Early Helladics. A study of the disturbances in east-central and southern Greece towards the end of the Early Bronze Age*, Partille.
- French E. B., 1991-92. "Archaeology in Greece 1991-92", *AR*, 3-70.
- Frödin O., Persson A. W., 1938. *Asine. Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm.
- Goldman H., 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge, Massachusetts.
- Goldstein L., 1981. "One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organization and mortuary analysis", in Chapman R., Kinnes I., Randsborg K., (eds.), *The Archaeology of death*, Cambridge, 53-69.
- Graziadio G., 1988. "The Chronology of the Graves of Circle B at Mycenae: A New Hypothesis", *AJA* 92, 343-372.
- Hägg I., Hägg R., 1975. "Discoveries at Asine dating from the shaft-grave period", *AAA* 8, 151-160.
- Hägg I. and R. (eds.), 1980. *Excavations in the Barbouna Area at Asine. Fascile 4. The Hellenistic Necropolis and Later structures on the middle slopes, 1973-77*, Uppsala.
- Hammond N. G. L., 1967. "Tumulus-burial in Albania, the grave circles of Mycenae, and the Indo-Europeans", *BSA* 62, 77-105.
- Hammond N. G. L., 1973. "Grave circles in Albania and Macedonia", in Crossland R. A., Birchall A., (eds.), *Bronze Age migrations in the Aegean*.

Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory, London, 189-197.

- Hammond N. G. L., 1976. *Migrations and invasions in Greece and adjacent areas*, New Jersey.
- Harland P., 1928. "The Excavations of Tsoungiza, the Prehistoric Site of Nemea", *AJA* 32, 63.
- Hiller S., 1988. "On the origins of the shaft graves", *Aegaeum* 3, 137-144.
- Holmberg E. J., 1944. *The Swedish excavations at Asea in Arcadia*, Göteborg.
- Hood M. S. F., 1961. "Archaeology in Greece, 1961-62. Peloponnese-Kyllene", *AR*, 12.
- Hood S., 1986. "Evidence for Invasions in the Aegean Area at the End of the Early Bronze Age", in Cadogan G. (ed.), *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*, Leiden, 31-68.
- Hood S., 1987. *Οι τέχνες στην Προϊστορική Ελλάδα*, Αθήνα (μτφρ.).
- Howell R. J., 1973. "The origins of the Middle Helladic culture" in Crossland R. A., Birchall A., (eds.), *Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek Prehistory. Proceedings of the first International Colloquium on Aegean Prehistory*, London, 73-95.
- Jannoray J., van Effenterre H., 1937. "Fouilles de Krisa (Phocide)", *BCH* 61, 299-326.
- Jannoray J., van Effenterre H., 1938. "Fouilles de Krisa (Phocide)", *BCH* 62, 110-147.
- Korres G. St., 1984. "The Relations between Crete and Messenia in the Late Middle Helladic and Early Late Helladic Period", in Hägg R., Marinatos N. (eds.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May - 5 June, 1982*, Stockholm, 141-152.
- Koumouzelis M., 1980. *The Early and Middle Helladic periods in Elis*, Ann Arbor, Michigan.
- Kourouniotes K., Mylonas G. E., 1933. "Excavations at Eleusis, 1932", *AJA* 37, 271-286.
- Lambropoulou A., 1998. *The Middle Helladic Period in the Corinthia and the Argolid: An Archaeological Survey*, Ann Arbor, Michigan.

- Lewartowski K., 2000. *Late Helladic Simple Graves. A study of Mycenaean burial customs*, BAR Intern. Series 878.
- Maran J., 1995. "Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave period on the Greek Mainland", *Aegaeum* 12, 67-72.
- Marinatos Sp., 1970. "From the silent earth", *AAA* 3, 61-68.
- Marinatos Sp., 1970. "Further news from Marathon", *AAA* 3, 153-166.
- Marinatos Sp., 1970. "Further discoveries at Marathon", *AAA* 3, 349-366.
- Marinatos Sp., 1973. "The first 'Mycenaean' in Greece", in Crossland R. A., Birchall A., (eds.), *Bronze Age migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek prehistory. Proceedings of the First International Colloquium on Aegean Prehistory*, London, 107-113.
- McDonald W., Hope Simpson R., 1961. "Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese", *AJA* 65, 221-260.
- McDonald W., Hope Simpson R., 1964. "Further exploration in Southwestern Peloponnese: 1962-1963", *AJA* 68, 229-245.
- McDonald W., Hope Simpson R., 1969. "Further exploration in Southwestern Peloponnese: 1964-1968", *AJA* 73, 123-177.
- Megaw A. H. S., 1965. "Archaeology in Greece, 1965-66. Euboea and central Greece", *AR*, 10-13.
- Müller K., 1930. *Tiryns III. Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Instituts. Die Architektur der Burg und des Palastes*, Augsburg (ανατύπωση Mainz, 1976).
- Müller S., 1989. "Les tumuli Helladiques: Où? Quand? Comment?", *BCH* 113, 1-42.
- Mylonas G., 1932. "Eleusis in the Bronze Age", *AJA* 36, 104-117.
- Mylonas G., 1936. "Eleusiniaka", *AJA* 40, 415-431.
- Mylonas G., 1951. "The cult of the dead in Helladic times", in Mylonas G. (ed.), *Studies presented to David Moore Robinson on his seventieth birthday, volume I*, Saint Louis, 64-105.
- Mylonas G., Papademetriou J. K., 1952. "The new shaft graves of Mycenae", *Archaeology* 5, 194-200.
- Mylonas G., 1957. *Ancient Mycenae. The Capital city of Agamemnon*, London.
- Mylonas G., 1961. *Eleusis and the Eleusinian mysteries*, Princeton.

- Mylonas G., 1962. "The Luvian invasions of Greece", *Hesperia* 31, 284-309.
- Mylonas G., 1966. *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton.
- Nordquist G. C., 1987. *A Middle Helladic Village. Asine in the Argolid*, Uppsala.
- Nordquist G. C., 1990. "Middle Helladic Burial Rites: some speculations", in Hägg R., Nordquist G. C. (eds.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceeding of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens 11-13 June 1988*, Stockholm, 35-43.
- Nordquist G. C., Hägg R., 1996. "The History of the Asine Excavations and Collections with a Bibliography", in Hägg R., Nordquist G. C., Wells B., (eds.), *Asine III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm, 11-18.
- Nordquist G. C., 1996. "New Information on Old Graves", in Hägg R., Nordquist G. C., Wells B., (eds.), *Asine III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm, 19-38.
- Nordquist G. C., 1996. "Grave Concordance, Asine 1922-1930", in Hägg R., Nordquist G. C., Wells B., (eds.), *Asine III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm, 117-119.
- O'Shea J., 1981. "Social configurations and the archaeological study of mortuary practices: a case study", in Chapman R., Kinnes I., Randsborg K., (eds.), *The Archaeology of death*, Cambridge, 39-52.
- Overbeck G. F., 1974. *Graves and burial customs at Ayia Irini, Kea*, Ann Arbor, Michigan.
- Pelon O., 1976. *Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Egée de l'âge du Bronze(IIIe et IIe millénaires av. J.-C.)*, Paris.
- Pelon O., 1987. "L'architecture funéraire de Grèce continentale a la transition du Bronze Moyen et du Bronze Récent", *Aegaeum* 1, 107-115.
- Petit F., 1987. "Les tombes circulaires de la Messara : problèmes d'interprétation des pièces annexes", *Aegaeum* 1, 35-42.
- Roux G., 1954. "Chronique des fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1953- Argos. II. Les abords de l'Agora", *BCH* 78, 162-173.

- Rowe K. R., 1954. "Mycenae, 1939-1953. Part III. A possible Middle Helladic fortification wall", *BSA* 49, 248-253.
- Rutter J. B., Rutter S. H., 1976. *The Transmission to Mycenaean. A stratified Middle Helladic II to Late Helladic II A. Pottery sequence from Ayios Stephanos in Laconia*, Los Angeles.
- Rutter J. B., 1993. "Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland", *AJA* 97, 745-797.
- Shear T. L., 1929. "Excavations in the theatre district and tombs of Corinth in 1929", *AJA* 33, 515-546.
- Shear T. L., 1930. "Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930", *AJA* 34, 403-431.
- Shear T. L., 1935. "Archaeological notes. The Agora excavations", *AJA* 39, 437-447.
- Shear T. L., 1936. "The campaign of 1935. The early graves", *Hesperia* 5, 20-21.
- Sotiriadis G., 1906. "Phokis", *AM* 31, 396-404.
- Souyoudzoglou - Haywood Chr., 1990. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age: An Area study*, Liverpool.
- Syrenius C. G., 1998. *Asine. A Swedish excavation site in Greece*, Stockholm.
- Taylour W. D., 1955. "Mycenae, 1939-1954. Part IV. The Perseia area", *BSA* 50, 199-237.
- Taylour W. D., 1972. "Excavations at Ayios Stephanos", *BSA* 67, 205-270.
- Touchais G., 1975. "Rapports sur les travaux de l'école française en 1974 : Aspis", *BCH* 99, 707-708.
- Touchais G., 1976. "Rapports sur les travaux de l'école française en 1975 : Aspis", *BCH* 100, 755-758.
- Touchais G., 1980. "Rapports sur les travaux de l'école française en Grèce en 1979 : Aspis", *BCH* 104, 698-699.
- Touchais G., 1984. "Rapports sur les travaux de l'école française en Grèce en 1983 : Aspis", *BCH* 108, 850-851.
- Touchais G., 1988. "Chronique des fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1987: Olympie", *BCH* 112, 632.

- Treuil R., Darcque P., Poursat J.- Cl., Touchais G., 1996. *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου*, Αθήνα (μτφρ.).
- Valmin N. M., 1938. *The Swedish Messenia expedition*, Lund.
- Vanderpool E., 1954. “News letter from Greece”, *AJA* 58, 231-241.
- Velkoff I., 1938. “Dolmen graves in Bulgaria”, *Antiquity* 12, 483-488.
- Vermeule E., 1983. *Ελλάς Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα (μτφρ.).
- Vollgraff W., 1906. “Fouilles d’ Argos (1). B. Les établissements préhistoriques de l’Aspis”, *BCH* 30, 5-45.
- Vollgraff W., 1907. “Fouilles d’ Argos (1). B. Les établissements préhistoriques de l’Aspis”, *BCH* 31, 139-184.
- Wace A. J. B., Thompson M. S., 1912. *Prehistoric Thessaly. Being some account of recent excavations and explorations in northeastern Greece from lake Kopais to the borders of Macedonia*, Cambridge.
- Wace A. J. B., 1921-23. “Excavations at Mycenae: The grave circle”, *BSA* 25, 103-125.
- Wace A. J. B., 1950. “Excavations at Mycenae, 1939”, *BSA* 45, 203-228.
- Wace A. J. B., 1953. “Mycenae, 1939-1952. Part I. Preliminary report on the excavations of 1952”, *BSA* 48, 3-18.
- Wace A. J. B., 1954. “Mycenae, 1939-1953. Part I. Preliminary report on the excavations of 1953”, *BSA* 49, 231-243.
- Wace A. J. B., Pakenham-Walsh M., 1955. “Mycenae, 1939-1954. Part II. The Prehistoric cemetery: graves below the house of the Warrior Vase”, *BSA* 50, 190-193.
- Walberg G., 1967. “Finds from excavations in the acropolis of Midea 1939”, *OpAth* 7, 161-175.
- Warren P., Hankey V., 1989. *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol.
- Waterhouse H., Hope Simpson R., 1960. “Prehistoric Laconia: part I”, *BSA* 55, 67-107.
- Waterhouse H., Hope Simpson R., 1961. “Prehistoric Laconia: part II”, *BSA* 56, 114-175.
- Wide S., 1896. “Aphidna in Nordattika”, *AM* 21, 385-409.
- Zerner C., 1986. “Middle Helladic and Late Helladic I pottery from Lerna”, *Hydra* 2, 58-74.

- Zerner C., 1990. “Ceramics and Ceremony: Pottery and burials from Lerna in the Middle and Early Bronze Ages”, in Hägg R., Nordquist G. C. (eds.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid, Proceeding of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens 11-13 June 1988*, Stockholm, 23-34.

